

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Disertační práce

Mgr. Jana Kopáčková

**Sociální a ekonomická situace venkova v římské provincii
Dalmatia a na území Histrie v 1. stol. př. n. l. – 5. stol. n. l.**

**Social and Economical Situation of Countryside in the Roman
Province of Dalmatia and in the Histria in the 1st Century BC
- 5th Century AD**

Vedoucí práce doc. PhDr. Jiří Musil, Ph.D.

Konzultanta Ivan Radman-Livaja, Ph.D.

2021

Poděkování

Na prvním místě bych ráda poděkovala mému mentorovi doc. Jiřímu Musilovi za veškerou pomoc, kterou mi poskytl při psaní této disertace a řediteli UKAR-u doc. Peteru Pavúkovi za jeho podporu v posledních letech mého doktorského studia.

Mé díky patří především mému chorvatskému mentorovi a konzultantovi dr. Ivanovi Radmanu-Livaja za jeho rady a sugesce v průběhu psaní. Neocenitelným byl jeho přínos hlavně v průběhu četných konzultací textu samotného. Díky patří i mým kolegům Haně Ivezić a Ozrenu Domiteru, kteří mě morálně podporovali při práci na této disertaci.

Největší díky ovšem patří mým rodičům Janovi a Václavě a mé sestře Lucii za jejich dlouholetou a láskyplnou podporu, kterou mě zahrnovali po celé mé studium.

Děkuji také řediteli Archeologického muzea v Zadaru, dr. Jakovu Vučićovi, který mi umožnil přístup do Archivu AMZd a dal mi svolení publikovat dosud nepublikované fotografie z lokalit Kumenat a Muline.

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V **Zagrebu** dne **30. 6. 2021**

Mgr. Jana Kopáčková, v. r.

Abstrakt

Tato disertační práce se zaměřuje na sociální a ekonomickou situaci venkova na území *Histrie* a římské provincie *Dalmatia* v 1. stol. př. n. l. - 5. stol. n. l. Jednotlivé kapitoly se věnují specifické problematice venkovských oblastí (*villae rusticae, vici*), právní problematice (např. právní status obyvatelstva či vlastnictví půdy) a všeobecné ekonomické situaci, především roli zemědělství v rámci systému produkce, distribuce a konzumace. Analýza dochovaných epigrafických monumentů je hlavní částí kapitoly o zemědělství, jejíž hlavní důraz je kladen především na pěstování olivovníků a vinné révy. Produkce olivového oleje a vína byla mnohem objemnější, než se doposud myslelo. Pozornost je věnována i dalším typům produkce: *figlinae* (keramické dílny), *fullonicae* (textilní dílny) a solivary. Se zemědělskou produkcí úzce souvisel obchod, jehož stopy můžeme najít jak na souši, tak i na moři.

Abstract

The focus of this thesis is on the social and economic conditions prevailing in the countryside of *Histria* and the Roman province of *Dalmatia* from the 1st century BC till the 5th century AD. The thesis' chapters are dealing with specific issues of the provincial rural areas (*villae rusticae, vici*), legal matters (such as civic status of inhabitants or land ownership) and the general economic situation, particularly the role of agriculture within the system of production, distribution and consumption. The analysis of preserved epigraphic monuments is a crucial part of the chapter on agriculture, whose main focus is on the agricultural production - especially cultivation of olive trees and vines. The production of olive oil and wine was shown to having been far more extensive than previously thought. Other forms of production were also pointed out: *figlinae* (ceramics workshops), *fullonicae* (textile workshops) as well as salt production. Distribution and consumption were closely connected to agricultural production, and traces of trade may be followed both on land and at sea.

Klíčová slova

venkov, *villae rusticae*, římská provincie *Dalmatia, Histria*, zemědělství, víno, olivový olej

Key words

countryside, *villae rusticae*, Roman Province of *Dalmatia, Histria*, agriculture, wine, olive oil

Obsah

1.	Úvod.....	8
1.1	Cíle práce.....	10
1.2	Rozdělení práce	11
2	Historicko-sociologický přehled Jadranského pobřeží	13
2.1	Řecká kolonizace.....	13
2.2	Vývoj venkova na území Itálie (3. - 1. stol. př. n. l.).....	17
2.3	Římská expanze na Balkán.....	19
2.4	První triumvirát (60-53 př. n. l.) a občanská válka.....	22
2.5	Druhý triumvirát a vznik Císařství	24
2.6	<i>Bellum Pannonicum</i> a Batonovo povstání.....	26
3	Socio-ekonomická situace venkova od <i>Caesara</i> do <i>Diocletiana</i>	29
3.1	Administrativní zřízení <i>Histrie</i> a <i>Dalmatie</i>	29
3.2	Vlastnictví půdy a zakládání měst.....	34
3.3	<i>Ager</i> a centuriace	40
3.4	Vlastníci půdy.....	48
3.5	Veteráni a jejich postavení ve společnosti.....	54
3.6	Otroci, osvobození otroci a jejich majitelé.....	63
4	Zemědělská produkce jako základní kámen římského hospodářství	71
4.1	Antické prameny.....	71
4.2	Počátky a rozvoj intenzivního zemědělství na pobřeží východního Jadrana	75
4.3	Problém terminologie: Co je to <i>villa</i> ?.....	77
4.4	Vlastnictví <i>villae</i>	83
4.5	Hospodaření <i>villae rusticae</i>	89
4.6	Kultivace půdy a druhy zemědělské produkce na venkově.....	96
4.6.1	Chov dobytka, resp. produkce mléčných výrobků a vlněných látek	99
4.6.2	Pěstování obilí.....	100
5	Pěstování olivovníků a vinné révy, resp. produkce olivového oleje a vína	101
5.1	Druhy vinné révy a olivovníků, resp. zakládání vinohradu a olivového háje ...	103
5.2	Císařská politika a pěstování vína	106
5.3	Kulty a zemědělství	109
5.3.1	<i>Liberovy</i> a <i>Silvanovy</i> monumenty na území <i>Histrie</i>	110
5.4.2	<i>Liberovy</i> a <i>Silvanovy</i> monumenty v <i>Dalmatii</i>	112

6	Produkce vína a olivového oleje v antice.....	117
6.1	Popis produkce vína a olivového oleje u antických autorů	117
6.2	Calcatorium	120
6.3	Mlýn na olivy	123
6.4	Lisovací zařízení.....	126
6.4.1	Baze pro <i>arbores</i>	127
6.4.2	<i>Area a forum</i>	129
6.4.3	<i>Prelum</i> a protizávaží	137
6.5	Dekantační bazén a skladiště.....	142
6.7	Počet lisovacích zařízení jako ukazatel objemu produkce na lokalitě.....	146
6.8	Datace produkčních center	150
6.9	Období pozdní antiky a jasné změny v zemědělské produkci.....	151
7	Další druhy hospodářské produkce na venkově.....	156
7.1	Keramické dílny	156
7.2	<i>Fullonicae</i>	164
7.3	Sůl.....	167
8	Transport a obchod.....	169
8.1	Obchodníci vínem a olivovým olejem	172
9	Srovnání produkce vína a olivového oleje na západním a východním pobřeží Jadrana (3. stol. př. n. l. - 7. stol. n. l.).....	176
10	Závěr.....	187
	Seznam literatury.....	191
	Obrazová příloha	227

Seznam zkratek

- AAASH Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AIA Annales Instituti Archaeologici, Zagreb.
- AJA American Journal of Archaeology
- AMSI Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, Parenzo-Trieste.
- AP Arheološki pregled, Beograd.
- ARR Arheološki radovi i rasprave, Zagreb.
- AV Arheološki vestnik, Ljubljana.
- Bull. Arch. e Stor. Dalm. Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata, Split.
- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- HAG Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb.
- Izdanja HAD-a Izdanja Hrvatskog arheološkog društva.
- JbAK Jahrbuch für Altertumskunde, Wien.
- JOAI Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien.
- MZK Mitteilungen der k.k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Wien.
- OA Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- SHP Starohrvatska prosvjeta, Split.
- VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Sarajevo/Split.
- VAMZ Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- VHAD Vjestnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb.
- CBI Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches. Schallmayer, E. Eibl, K. Ott, J. Preuss, G. Wittkopf E. (eds.). Die römische Weihebezirk von Osterburken I, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 40, Stuttgart, 1990.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum
- ILJug Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia
- InscrIt Inscriptiones Italiae

1. Úvod

Sociální a ekonomické sféře antického světa se věnuje celá řada publikací. Toto téma je nám i dnes velmi blízké. Problematika je to velmi široká a zabývá se jí celá řada různých vědních oborů: epigrafika, numizmatika, archeologie, agronomie apod. V kombinaci s velikou rozlohou antického světa je jasné, že kompletní syntézu socio-ekonomické sféry nelze vytvořit. Intenzivní zájem o tuto tematiku můžeme zaznamenat již od poloviny 19. stol. To bylo období prvních archeologických výzkumů na území tehdejšího Rakouska-Uherska. Téma je velmi zajímavé i dnes a stále nabízí množství nezodpovězených otázek, na které je třeba najít odpovědi.

Pro psaní socio-ekonomické studie je z uvedených důvodů nutné zúžit výběr jak chronologicky, tak i geograficky. Tato studie je geograficky omezená na oblast východního pobřeží Jadranu, resp. na regiony *Histrie* a *Dalmatie*, a to v období od 1. stol. př. n. l. do 5. stol. n. l., s drobnými přesahy do ranějšího i pozdějšího období na místech, kde to bylo nutné. Lokality relevantní pro tuto práci se nacházejí na celém území *Histrie*, které je relativně malé. To ovšem neplatí pro rozlohou mnohonásobně větší *Dalmatii*. Proto jsem se rozhodla do této studie zahrnout pouze přímořský pás, který je archeologicky nejlépe prozkoumán, tudíž je k dispozici nejvíce dostupných údajů. Region relevantní pro tuto studii lze definovat také jako oblast, která byla v antice vhodná pro kultivaci olivovníků a vinné révy. Právě tento segment zemědělské produkce tvořil základní kámen římského hospodářství a tvoří základ i pro tuto studii.

Pro historiografický výzkum jsou nesmírně důležité antické prameny. Tematikou venkova, zemědělstvím a ekonomikou obecně se zabývalo několik autorů. Mezi nejdůležitější se řadí *Cato*, *Varo*, *Columella*, *Palladius* a *Plinius*, kteří se zabývali tématem venkovského života a zemědělstvím, *Vitruvius*, který se zaměřil na architekturu, a v neposlední řadě i *Apicius*, který nám zanechal velmi zajímavý soupis receptů.

Dalším důležitým zdrojem informací jsou výkopové zprávy. Ačkoli výzkumy na některých místech vybraných regionů byly velkého rozsahu, celkově máme k dispozici velmi málo informací. Z části se jedná o formu publikování těchto výzkumů, a někdy k publikování vůbec nedošlo. Získané informace zůstaly v lepším případě v archivech. Některé dokumenty se v průběhu let ztratily nebo byly zničeny.

Dobrym zdrojem informací vizuálního typu se překvapivě ukázala být databáze fotografií tagovaných na Google Maps. Některé fotografie z různých archeologických lokalit byly

získány právě tímto způsobem. Také satelitní snímky Google Maps pomohly potvrdit existenci některých lokalit.

Nejpočetnější skupinu lokalit relevantních pro tuto práci jsem objevila v monografiích a časopisech, vědeckých i populárních, publikovaných od pol. 19. stol. až dodnes, uložených v knihovnách v České republice, ale především v cizině.

Jedním z největších současných znalců problematiky produkce vína a olivového oleje v antice je bezesporu francouzský archeolog Jean-Pierre Brun. Tomuto tématu se věnuje celou svou kariéru. Napsal množství článků i knih, z nichž nejvýznamnější jsou: *L'Oléiculture antique en Provence: les huileries du département du Var* (1986), *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique - Viticulture, oléiculture et procédés de transformation* (2003) a *Archéologie du vin et de l'huile dans l'Empire romain* (2004). Také je autorem typologie lisovacích zařízení a jejich jednotlivých součástí.

Pro oblast, na kterou jsem se zaměřila, je nejdůležitější práce prof. Roberta Matijašiče, který se zabýval tématem *villae rusticae* na území Istrie. Na toto téma publikoval množství článků, studií i knih, z nichž jsou nejdůležitější: *Ageri antičkih kolonija POLA i PARENTIVM* (1988) a *Gospodarstvo antičke Istre* (1998). Avšak pouze v jediném článku se věnuje přímo produkci vína a olivového oleje - *Oil and wine production in Istria and Dalmatia in classical antiquity and the early middle ages* (1993). Během své kariéry se věnoval především zemědělství a hospodářské produkci, ale pouze na území Istrie.

Jedna z posledních prací věnovaná tématu venkovské architektury je disertace Davora Buliče *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti* obhájená v r. 2004. Shodou okolností byl vedoucím práce prof. Matijašić. I tato práce se zabývá pouze územím Istrie.

Informace o produkci vína a olivového oleje, resp. o *villae rusticae* na východním pobřeží Jadranu nacházíme i v novější literatuře. Ta je bohužel limitovaná jazykovou bariérou. Jen málo archeologů mimo daný region (exYU) může číst knihy či články psané některým z balkánských jazyků. J. J. Wilkes a jeho kniha *Dalmatia* (1969) jsou v tomto ohledu výjimkou potvrzující pravidlo. Proto se v cizojazyčné literatuře opakují informace z několika anglických článků publikovaných v zahraničních časopisech či sbornících (Matijašić 1993, Matijašić 1982). Územím *Dalmatie* se v kontextu hospodářství věnovala pouze hrstka autorů. Již zmíněný J. J. Wilkes a jeho kniha *Dalmatia* (1969), dále Mate

Suić v knize *Antički grad na istočnom Jadranu* (1976) a Ante Škegro v knize *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije* (1999).

1.1 Cíle práce

Ekonomickou historii antického světa není možné porozumět, pokud na ni nahlížíme bez ohledu na sociální a kulturní historii tohoto období. Všechny tři „druhy“ historie je nutné vzít v potaz a dát jim stejnou váhu. Ekonomická studie vytržená ze socio-kulturního kontextu a širších souvislostí ztrácí svoji relevanci. V různých částech rozšiřujícího se římského světa, nejdříve v rámci Republiky a později v Impériu, se socio-ekonomická historie vyvíjela různě s ohledem na různé aspekty. S tím, jak se ve společnosti vyvíjely kulturní preference, sociální zázemí a poptávka, produkční strategie musela flexibilně odpovídat přizpůsobením nabídky, což byla jediná strategie, která mohla přinést zisk.¹

Pozůstatky římské venkovské architektury s různými druhy ekonomické/hospodářské produkce v kombinaci s antickými prameny, které popisují život na venkově, nám umožňují porozumět problematice, kterou představuje civilní sféra tohoto období. Díky komplexnímu přístupu k tomuto tématu, můžeme najít odpovědi na různé otázky týkající se demografické situace a rozmístění osídlení v průběhu staletí, stupeň kolonizace na různých místech v závislosti na větších městech a silniční síti, stupeň romanizace na jednotlivých lokalitách a v neposlední řadě i objem hospodářské produkce, ekonomickou soběstačnost venkovských jednotek a závislost městských center na jejich rurálním okolí.

Cílem této práce je pokusit se najít odpovědi na výše uvedené otázky a nabídnout nový pohled na problematiku venkovského osídlení s ohledem na ekonomickou situaci vybraných území. Území *Histrie* a *Dalmatie* jsou rozsáhlá, ale díky tomu jsem mohla získat dostatečné množství informací a údajů. Mohla jsem mezi sebou porovnat dva regiony, které jsou si geograficky blízké, ale současně kvůli historickému vývoji v mnoha ohledech velmi odlišné. Díky této komparaci můžeme lépe porozumět tomu, proč se dané regiony vyvíjely, tak jak se vyvíjely tak, jak se vyvíjely, a jakým způsobem tento vývoj probíhal.

Tato práce si také klade za cíl objasnit sociální strukturu obyvatelstva na východním pobřeží Jadranu s pomocí epigrafické analýzy nalezených monumentů. Jaké byly počty

¹ Purcell 1985, 1.

otroků a kdo byli jejich páni? Kolik veteránů se zde po ukončení vojenské služby usadilo? Kdo byli vlastníci půdy a *villae rusticae*? Jak se projevila kolonizace v náboženské sféře? Hlavním cílem této práce je shrnout relevantní poznatky o zemědělské produkci na území *Histrie* a v provincii *Dalmatia* v období od konce Republiky do pozdní antiky. Nejvýznamnějším odvětvím zemědělství byla produkce vína a olivového oleje. Ve všech starších publikacích nacházíme informaci, že se jednalo pouze o lokální produkci malých rozměrů a že se zde v žádném případě neprodukovalo dostatečné množství vína a olivového oleje, které by umožňovalo jejich export. Cílem této práce je tato zastaralá tvrzení vyvrátit s pomocí detailní analýzy relevantních lokalit popsanych v obsáhlém katalogu.

Se zemědělskou produkcí souvisí i obchod. Vyskytoval se na východním pobřeží Jadrana mezinárodní obchod? Jak se zboží transportovalo a v čem?

Toto jsou pouze některé otázky spojené se socio-ekonomickou situací venkova na východním Jadranu. Cílem této práce je najít odpověď alespoň na některé z nich.

1.2 Rozdělení práce

Tato práce je rozdělena na dvě hlavní části. První je textová část, která je věnována různým aspektům vybraného tématu a je rozdělená do osmi kapitol. Druhou část tvoří rozsáhlý Katalog lokalit, na kterých je doložená ekonomická aktivita relevantní pro tuto práci.

Druhá kapitola přináší potřebný přehled historických událostí, které formovaly tento region. Hlavní důraz je kladen na řeckou kolonizaci a později na římskou expanzi. Administrativnímu zřízení daných území a jejich přiřazením k Impériu se věnuje třetí kapitola. Při procesu kolonizace byla zakládána města a jejich *ager* byl rozdělen mezi nové kolonisty. Vlastníky půdy lze zjistit díky analýze epigrafických monumentů nalezených na venkově. Sociální status obyvatelstva lze zjistit stejným způsobem.

Hlavní část této práce tvoří čtvrtá kapitola, která se věnuje zemědělské produkci, *villae rusticae* a jejich hospodaření. Z hospodářské produkce na venkově byla nejdůležitější výroba olivového oleje a vína. Pěstování vinné révy a olivovníků se věnuje pátá kapitola. Tento nový druh zemědělské kultivace je hodnocen z pohledu antických autorů, císařské politiky a náboženství. Šestá kapitola objasňuje proces produkce vína a olivového oleje

na východním pobřeží Jadranu. Detailní analýza lokalit zahrnutých do Katalogu a jednotlivých součástí lisovacích zařízení jasně vyvrací staré teorie o nízké produkci tohoto typu ve vybraném regionu. V sedmé kapitole jsou popsány další tři druhy významné venkovské produkce: keramické dílny, textilní dílny a solivary.

V osmé kapitole je popsán transport a obchod se zemědělskými produkty.

Každá studie tohoto typu potřebuje uvést relevantním srovnání. Já jsem si vybrala region západního pobřeží Jadranu, kraj Marche a severní Abruzzo ve východní Itálii. Toto srovnání přineslo velmi mnoho zajímavých skutečností a překvapivých analogií.

2 Historicko-sociologický přehled Jadranského pobřeží

2.1 Řecká kolonizace

Pronikání Řeků na východní pobřeží Jadranu a jejich trvalé styky s lokálním obyvatelstvem lze archeologicky jen obtížně doložit před založením *Korkyry*, kolonie Korintských na ostrově Korfu (2. pol. 7. stol. př. n. l.), resp. od chvíle, kdy *Korkyra* založila svou vlastní kolonii *Epidamnos* (Durrës, AL) a Korintští založili další kolonii *Apollonia* (Pojan, AL) v jižním *Illyricu* (konec 7. stol. př. n. l.).²

Rozvoj prvních řeckých kolonií na illyrském pobřeží nepochybně podpořil obchod v dané oblasti. To je doložené nálezy většího množství importované korintské keramiky (6.-5. stol. př. n. l.), jakož i dalších typů keramiky z různých částí řeckého světa. S ohledem na množství nálezů je jasné, že se řecký obchod na Jadranu v 6. a 5. stol. př. n. l. týkal především italského a albánského pobřeží. Vzhledem k tomu, že dalmatské pobřeží nebylo bohaté na nerostné suroviny, nebyl pro Řeky místní obchod až tak zajímavý, a proto je nálezů z tohoto období méně než v Itálii. Obchodní styky existovaly jistě již v 6. stol. př. n. l. a pokračovaly i celé 5. stol. př. n. l. *Pseudo-Skylax* nás informuje o skutečnosti, že obchodní lodě mohly plout skrz ústí řeky *Naron* (Neretva, HR) do vnitrozemí do vzdálenosti 15 km, kde se nacházela *Narona* (Vid kod Metkovića, HR), obchodní centrum dané oblasti. Obchod s Řeky dosáhl plného rozsahu až po založení kolonií na dalmatském pobřeží. Byl pravidelného charakteru, ale nezdá se pravděpodobné, že by viditelně přesáhl lokální úroveň. Místní obyvatelstvo mohlo řeckým kolonistům nabídnout např. sůl, obilí, dobytek a dřevo a od Řeků mohli získat víno. O import řeckých výrobků, především vína, měla zájem hlavně illyrská aristokracie, která si mohla dovolit kupovat luxusní zboží. Korintští obchodníci měli zájem o *Iris Illyrica* či *Gentiana*, které rostly v okolí *Narony* a používaly se při výrobě kosmetiky a parfémů, což byl jeden z hlavních korintských vývozních artiklů. Důležité bylo i obilí pěstované v Pádské nížině, které Řekové dováželi právě podél východního Jadranského pobřeží.³

Několik antických autorů zmiňuje založení kolonie Knidských na ostrově *Korkyra Melaina* (Korčula, HR) již v 6. stol. př. n. l., ale její přesné umístění na ostrově zůstává

² Beaumont 1936, 164-169; Wilkes 1969, 1; Čače 2002a, 56-57; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 64.

³ Beaumont 1936, 178-181, 184-187, 189-191; Lisičar 1951, 36; Novak 1966, 121; Wilkes 1969, 7-8; Nikolanci 1989c, 63-78; Zaninović 2004, 13-16; Kirigin 2006b, 136-138; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 64-65; Mihovilić 2010, 165-167.

neznámé. Dochovala se zmínka, že počátkem 6. stol. př. n. l. Korkyršští válčili s Korintskými a jejich spojenci byli Knidští. Založení kolonie lze tedy předpokládat v tomto období, či v 1. pol. 5. stol. př. n. l. Bohužel jasné důkazy pro existenci této řecké kolonie, která pravděpodobně neměla dlouhého trvání, nemáme. Ačkoli někteří numizmatici spojují nálezy několika mincí s legendou *KOPKYPAIΩN* a obilným klasem na reversu a hlavou *Apollona* na aversu právě s touto kolonií. Avšak datace těchto mincí spadá až do 3. stol. př. n. l.⁴

První obsáhlejší dílo, ve kterém nacházíme informace o východním Jadranském pobřeží a jeho obyvatelstvu, je *Periplus* tradičně připisovaný *Skylaxu z Karyandy*. Dnes již víme, že on nebyl autorem, a proto se dílo často cituje jako *Pseudo-Skylax*. *Periplus* byl datovaný do 2. pol. 4. stol. př. n. l., ale zakládá se částečně i na starších pramenech.⁵ Díky informacím v *Periplu* v kombinaci s pozdějšími autory, např. *Strabon* či *Plinius*, je možné do jisté míry rekonstruovat kmeny, na které se dělilo místní obyvatelstvo, a území, které ovládaly v mladší době železné. Koncem 4. a ve 3. stol. př. n. l. došlo k etnickým změnám v jižní a střední části východního Jadranu, zatímco severní část byla i nadále pod kontrolou kmene *Liburni*, a to až do příchodu Římanů. *Liburni* byli známí jako výborní námořníci, kteří mohli soupeřit s Řeky o nadvládu nad Jadranem. U některých řeckých autorů nacházíme informaci, že právě *Liburni* kontrolovali ostrovy nejen ve středním Jadranu, ale i řecký ostrov Korfu. Podle pramenů Korintští kolonisté po příchodu na Korfu v 8. stol. př. n. l. bojovali s *Liburni*, kteří zde měli svou námořní základnu. Když na poč. 4. stol. př. n. l. začínají Řekové zakládat kolonie na středo-jadranských ostrovech, *Liburni* ovládali všechny ostrovy i pobřežní oblast severního Jadranu od řeky Krka na jihu až do řeky Raša na Istrijském poloostrově na severu.⁶

Datum založení kolonie Syrakuských na ostrově *Issa* (Vis, HR) není známé. Stalo se tak po r. 392 př. n. l., kdy se moci v *Syrakusách* chopil tyran *Dionysios*, který začal expanzivní politiku, jejímž cílem bylo ovládnutí všech důležitých námořních cest. Do r. 388 př. n. l. měl pod kontrolou jižní Itálii i Otrantský průliv a je pravděpodobné, že poté došlo k zakládání syrakuských kolonií. Kolonie *Issa* byla strategicky situována na severní

⁴ Beaumont 1936, 173-175, 187; Lisičar 1951, 29-30, 51-83; Novak 1961, 161-165; Wilkes 1969, 8-9; Rendić-Miočević 1980, 229-246; Nikolanci 1989d, 89-97; Kirigin 1999, 148; Čače 2002a, 65-66; Zaninović 2004, 16-19; Visonà 2005, 244-245; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 65-66; Kirigin 2010b, 113-114.

⁵ Rendić-Miočević 1950, 221-232; Lisičar 1951, 8-14; Wilkes 1969, 3-6; Kuntić-Makvić 1995, 35; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 66.

⁶ Wilkes 1969, 4; Čače 1994, 48-52; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 64-65.

straně ostrova na velmi příhodném místě v dobře chráněné zátocě. K jejímu založení došlo pravděpodobně kolem r. 385 př. n. l.⁷

V r. 385/384 př. n. l. byla na ostrově Hvar na místě dnešního města Stari Grad založena kolonie Parských *Pharos*. Stalo se tak pod záštitou *Dionysia Syrakuského*. Kolonie byla umístěna v hluboké zátocě a na okraji velmi plodného *polje*.⁸ U *Diodora Sicilského* nacházíme informaci, že se noví kolonisté brzy dostali do sporu s lokálním obyvatelstvem a již r. 384/383 př. n. l. došlo k útoku na *Pharos*, který zachránila syrakuská flotila. Zdá se pravděpodobné, že flotila doplula z *Issy*, která byla tedy založena dříve než *Pharos*. Střet s lokálním obyvatelstvem je doložen také jedním epigrafickým monumentem, tzv. *Pharské tropaion*, datovaným na poč. 4. stol. př. n. l., které oslavuje vítězství nad barbarským kmenem *Jadastini*.⁹ Na Hvaru se dochovaly části masivního opevnění, kterým byla kolonie chráněná před dalšími útoky místního obyvatelstva, ale především rozdělení úrodného *polje* na parcely, tzv. *chora*. Tuto parcelaci později převzali Římané a používá se i dnes.¹⁰

Kolonie *Pharos* i *Issa* byly první desetiletí své existence pod absolutní kontrolou *Syrakus*. *Dionysios Syrakuský* postupně ztrácel svůj vliv ve Středomoří, především kvůli porážce, kterou mu uštědřilo Kartágo. S nástupem jeho syna *Dionysia mladšího* na trůn, který nebyl tak zdatný politik jako jeho otec, *Syrakusy* postupně ztrácejí kontrolu nad vzdálenými koloniemi, a tak se v pol. 4. stol. př. n. l. kolonie *Pharos* i *Issa* osamostatnily. Obě kolonie se během 4. a 3. stol. př. n. l. rozvinuly v městská centra svého regionu, ale během těchto desetiletí se jejich cesty rozešly a každá měla svůj vlastní osud. *Issa* si dlouhou dobu udržela svou nezávislost a stala se hlavním střediskem obchodu mezi původním obyvatelstvem s Itálií a Řeckem.¹¹

Pharos byl po celou dobu své existence agrárním centrem ostrova. Jeho obchodní význam nikdy nebyl tak veliký jako význam *Issy*. *Pharos* se stal součástí mocného Illyrského

⁷ Beaumont 1936, 188-189, 202-203; Lisičar 1951, 20-24; Novak 1961, 169-187; Novak 1966, 123; Wilkes 1969, 9-10; Braccesi 1971, 87-131; Čače 1994, 33-38, 44-48; Kirigin 1996, 37-44; Kirigin 1999, 157-159; Čače 2002a, 63-64; Zaninović 2004, 20-27; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 65-66; Kirigin 2010c, 119.

⁸ Beaumont 1936, 188; Lisičar 1951, 18-20; Novak 1961, 189-196; Čače 1994, 38-47; Kuntić-Makvić 1995, 35-36; Kirigin 1999, 158-159; Čače 2002a, 62-63; Zaninović 2004, 21-22, 31-35; Jeličić Radonić 2005, 315-326; Kirigin 2006a, 64-67; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 65; Jeličić Radonić – Katić 2015, 11-14.

⁹ Brunšmid 1905, 92, kat. 172; Rendić-Miočević 1949, 19-34; Kuntić-Makvić – Marohnić 2010, 75, kat. A2; Jeličić Radonić – Katić 2015, 15-18.

¹⁰ Jeličić Radonić 1995, 56-114; Zaninović 1995, 115-117; Slapšak 2002, 195-212; Zaninović 2004, 35-37; Kirigin 2006a, 48-64, 70-95; Jeličić Radonić 2010, 125-129; Kirigin – Slapšak 2010, 135-137; Zaninović 2010, 130-133; Jeličić Radonić – Katić 2015, 45-70; Zaninović 2018, 291-296.

¹¹ Kirigin 1996, 44-52, 55-66, 73-92; Zaninović 2004, 27-30; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 66; Kirigin 2010c, 120-123.

království nejpozději v poslední třetině 3. stol. př. n. l., čímž ztratil alespoň částečně svou nezávislost.¹² Významnou a vlivnou osobou na dvoře krále *Agrona* a královny *Teuty* byl *Demetrios Pharský*. Díky němu si *Pharos* v rámci Illyrského království udržel alespoň částečnou autonomii. Otázkou zůstává, jestli i nadále Řekové tvořili většinu jeho obyvatelstva, nebo se v té době jednalo o řecko-illyrské město. O statutu *Pharu* nás informují prameny z r. 229 př. n. l., kdy Římané poslali vojenskou intervenci proti Illyrskému království. *Demetrios Pharský* se tehdy okamžitě přiklonil na stranu Římanů, což mu zajistilo značná privilegia po *Teutině* porážce, a navíc se později mohl oženit s *Triteutou*, matkou mladého dědice trůnu prince *Pinnea*, čímž se jeho vliv na královském dvoře znásobil. *Demetrios* neustále pletichařil proti Římanům a podporoval pirátské útoky na římské obchodní lodě proplouvající Jadranem. To vyústilo v římský útok na *Pharos* v r. 219 př. n. l., po kterém se *Demetrios* zachránil útekem do Makedonie.¹³ Po tomto útoku *Pharos* získal svou nezávislost zpět a byl obnoven s pomocí nových Parských kolonistů. To je dosvědčeno na tzv. *Parském reskriptu*, kamenném nápisu, který popisuje cestu *pharských* vyslanců na řecký ostrov *Paros*, kde jim byla poskytnuta pomoc s obnovou města. Tento nápis byl datován na konec 3. či poč. 2. stol. př. n. l.¹⁴ Řím si i nadále nechal *Pharos* pod svým patronátem, což mu umožnilo do jisté míry opětovný hospodářský růst, pokračování ražby vlastních mincí, jakož i zachování řeckého jazyka a kultury. Řecký charakter se z *Pharu* postupně úplně vytratil během 1. stol. př. n. l.¹⁵

Kolonie *Issa* se stala významným centrem ochodu a její čistě řecký charakter se zachoval až do pol. 1. stol. př. n. l., do doby, kdy začala občanská válka mezi *Pompeiem* a *Caesarem*. *Issa* se stala věrným spojencem Republiky již v 2. pol. 3. stol. př. n. l. Rostoucí moc Říma jí pomohla zachovat si svou nezávislost a kontrolovat vlastní rozsáhlé obchodní zájmy na východním pobřeží Jadranu.¹⁶

Issejští sami zakládali nová města (subkolonie, *emporia*), s jejichž pomocí dále kontrolovali obchodní námořní trasy na středním Jadranu. Ve 3. stol. př. n. l. *Issa* založila celkem tři nová města: *Tragourion* (Trogir, HR) a *Epetion* (Stobreč, HR) na severním okraji Kaštelanského zálivu a sídliště neznámého jména na místě dnešní Lumbardy na

¹² Zaninović 1988, 35-39; Zaninović 2004, 41-42; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 66.

¹³ Wilkes 1969, 19-21; Zaninović 2004, 42; Kirigin 2006a, 141-150; Dzino 2010, 50-52.

¹⁴ Brunšmid 1905, 92-94, kat. 173; Braccesi 1971, 205-218; Kuntić-Makvić – Marohnić 2010, 77-78, kat. A4-5.

¹⁵ Braccesi 1971, 218-220; Zaninović 1988, 37-46; Zaninović 2004, 43; Kirigin 2006a, 111-112, 151-156; Jeličić Radonić 2010, 128-129.

¹⁶ Čače – Kuntić-Makvić 2010, 66-70; Kirigin 2010c, 121-123.

ostrově Korčula.¹⁷ Odtud pochází tzv. *Lumbardská psefisma*, celosvětově unikátní epigrafický dokument, který nás informuje o zakládání nové agrární kolonie. *Psefisma* byla datovaná na poč. 3. stol. př. n. l.¹⁸

V nejvýznamnějším delmatském přístavu *Saloně* se pravděpodobně již od 2. stol. př. n. l. nacházela početná řecká obchodní skupina. Nelze s jistotou určit, zda byla *Salona* během té doby helenizovaný přístav, nebo se zde pouze nacházela početnější řecká enkláva. *Salona* v té době byla významným delmatským obchodním centrem středního Jadranu, které přitahovalo pozornost obchodníků i nových osadníků řeckého a později i italského původu. Na severní straně Kaštelanského zálivu na lokalitě Resnik, kde se později nacházelo římské město *Siculi*, byl archeologicky dokumentovaný silný pozdně helenistický horizont, což ukazuje na možnost dalšího řeckého *emporía*.¹⁹

Východní pobřeží Jadranu zůstalo periferií řeckého světa a řecká kultura i jazyk zde nikdy nebyly dominantní. Řecké kolonie často bojovaly o samotné přežití a byly závislé na svých mateřských městech v Řecku. Některé kolonie byly pouze krátkého trvání a během pár generací přestaly existovat. I přes tyto těžkosti vydrželi řečtí kolonisté na Jadranu celá čtyři staletí, zanechali zde nesmazatelnou stopu, pomohli rozvoji klasické civilizace a usnadnili římské dobývání *Illyrica*.²⁰

Issa se stala hlavním ochráncem všech ostatních řeckých měst na středním Jadranu a díky své síti subkolonií si úspěšně uchovala svou suverenitu jak v politické, tak i v obchodní sféře. *Issa* samotná se značně spoléhala na vzrůstající moc a vliv římské Republiky. Avšak v 2. pol. 1. stol. př. n. l., tak jako i valná část Středomoří, byla *Issa* i ostatní řecká města na Jadranu pohlcena Římem.

2.2 Vývoj venkova na území Itálie (3. - 1. stol. př. n. l.)

V r. 218 př. n. l. došlo k ustanovení zákona *lex Claudia*, který senátorské aristokracii zabránil vlastnit obchodní loď, které mohly transportovat náklad větší než 300 amfor. To těmto bohatým rodinám značně ohraničilo finanční profit z dálkového obchodu, i když

¹⁷ Lisičar 1951, 103-108; Rendić-Miočević 1966, 133-139; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 68; Kovačić 2010, 139-141; Kirigin 2010d, 142-143; Kirigin 2010b, 114-116.

¹⁸ Brunšmid 1905, 96-101, kat. 176-177; Rendić-Miočević 1970, 31-42; Kuntić-Makvić – Marohnić 2010, 75-77, kat. A3.

¹⁹ Beaumont 1936, 189; Lisičar 1951, 24-26; Novak 1961, 203-204; Braccesi 1971, 191-205; Rendić-Miočević 1975, 23-30; Rendić-Miočević 1988, 10-17; Cambi 1991, 8-18; Kirigin 1996, 63-66; Čače 2002a, 64-65; Čače – Kuntić-Makvić 2010, 68; Kirigin 2010e, 144-145; Kamenjarin et al. 2011.

²⁰ Rendić-Miočević 2010, 15-28.

bylo možné toto nařízení částečně obejít. Tak se senátorské rodiny obrátily k investicím do pozemků, resp. k investicím do zemědělské produkce, která se ukázala být spolehlivým zdrojem příjmů. Tímto procesem se vlastnictví půdy postupně stalo hlavním měřítkem politické moci. Nejbohatší rodiny si pro sebe zabraly nejlepší a nejúrodnější půdu, která byla na území Itálie k dispozici. Jejich cílem bylo do půdy investovat a zemědělsky ji využívat, aby byla maximálně profitabilní. Jak se šířil rozsah Republiky, rodiny senátorské a jezdecké třídy si pro sebe vybíraly nejlepší lokace na nově dobytých územích, ze kterých byl i největší finanční profit. Tak z Itálie postupně vymizeli tradiční rolníci, vlastníci malého kusu půdy a nahradili je velkostatkáři, vlastníci rozlehlých latifundií. Půdu v rámci latifundií obdělávali buď otroci, nebo byla dána k pronájmu a obdělávali ji svobodní rolníci (*coloni*), kteří ale byli závislí na majiteli půdy. Tímto přesunem vlastnictví půdy do rukou několika rodin se Itálie dostala do velikých problémů, protože povinná služba v armádě byla spojená s vlastnictvím půdy. To nakonec vedlo ke zrodu legií, kde bojovali nikoli vlastníci půdy, ale chudí městští proletáři pod slibem bohatství z nově dobytých území.²¹

Itálie byla velmi úrodnou oblastí. Jižní Itálie, Sardinie a Sicílie produkovaly velké množství obilí. Řecké kolonie, které se zde nacházely, odtud vyvážely velké množství obilí do Řecka, podobně činilo Kartágo ze Sardinie a části Sicílie. Oproti tomu se Kartágo v severní Africe soustředilo na produkci vína a olivového oleje, které ve velkém vyváželo do Itálie, Galie i Hispanie. Apulie a částečně i Sicílie produkovaly kvalitní vlnu. Kampanie a Etrurie byly známé výrobou kovů a keramiky. Profitabilní produkce vína a olivového oleje na italském území začala pravděpodobně s řeckou kolonizací v jižní Itálii a na Sicílii. Zdejší podnebí bylo pro pěstování révy a olivovníků ideální. Řecké kolonie využily tento potenciál a pokusily se konkurovat africké produkci té doby.²²

Ve východním Středomoří v helenistických státech byly ekonomické aktivity v zemědělství zaměřené především na produkci vína a olivového oleje, které byly hlavním zdrojem zisků majitelů půdy. Tyto metody byly postupně přebírány majiteli půdy v Itálii a zde s úspěchem aplikovány na lokální produkci vína a oleje. Po porážce Kartága a systematickém ničení severoafrických vinohradů a olivových hájů se Itálie stala novou velmocí na trhu s vínem a olivovým olejem. Senát chránil italskou produkci a export tím, že zakázal zakládání nových vinohradů a olivových hájů v provinciích. Afrika, Sicílie a

²¹ Livius 21, 63; Rostovtzeff 1957, 18; Hopkins 1978, 48; De Franceschini 1998, 796; Suić 2003, 99, 157-158; Bulić – Koncani Uhać 2010, 110.

²² Rostovtzeff 1957, 9-10.

Sardinie se staly novými sýpkami Říma, který ve velkém vyvážel víno a olivový olej do Galie, Hispanie a Afriky.²³

S rozvojem zemědělských technik a větší efektivitou produkce docházelo k vytvoření nadbytku. Zemědělské produkty byly prodávány na stále se rozšiřujícím tržišti a tím se zvyšovala finanční prosperita majitelů půdy a díky efektivnímu výběru daní i Říma samotného. Rostl počet obyvatelstva, města se exponenciálně rozrůstala, rozloha Republiky rostla s každým nově dobytým územím, počet legií se zvyšoval a římská kontrola nad středozezemním námořním obchodem se konstantně utužovala. To vše dohromady přispívalo k finanční prosperitě senátorské i jezdecké aristokracie jakožto majoritního vlastníka půdy, ale současně se zvětšovala chudoba a nespokojenost bývalých malých rolníků, kteří se stěhovali do měst nebo ve velkém odcházeli do provincií.²⁴

2.3 Římská expanze na Balkán

První styky Římanů s obyvatelstvem východního Jadranu v průběhu 3. stol. př. n. l. byly diplomatického a obchodního charakteru. Římané měli zájem především o řecké kolonie na ostrovech a na pevnině, které měly strategickou pozici v námořním obchodě v tomto regionu. Vnitrozemí obývané početnými barbarskými kmeny pro římské obchodníky nebylo z ekonomického hlediska nikterak zajímavé. Předmětem římské pozornosti se tyto kmeny staly až ve chvíli, kdy ohrozily jejich obchodní zájmy.²⁵ První velká římská vojenská intervence na východním pobřeží Jadranu byla nutná v r. 229 př. n. l. Toto tažení bylo zapříčiněno boji Illyrského království s Aitólským a Achajským spolkem. Král *Agron* napadal řecká města na pevnině a jeho piráti napadali všechny lodě plující po Jadranu. To ohrožovalo římské politické spojení a zapříčinilo značné škody na římském obchodě v této oblasti. Na královský dvůr bylo vysláno poselstvo, které čítalo dva vyslance římského Senátu a jednoho posla z *Issy*. Král *Agron*, či jeho nástupnice královna *Teuta* (prameny se zde neshodují) nechali pravděpodobně všechny tři vyslance zabít.²⁶ To nemohl Senát tolerovat a v r. 229 př. n. l. následovala první Illyrská válka. Král *Agron*

²³ Rostovtzeff 1957, 19, pozn. 17; Suić 2003, 99.

²⁴ Suić 2003, 99.

²⁵ Rostovtzeff 1957, 238; Dzino 2005, 48-73.

²⁶ Wilkes 1969, 15-16; Errington 1989, 85-88; Šašel-Kos 2004, 149-150; Šašel-Kos 2005, 253-255, 259-261; Eckstein 2008, 40-41; Dzino 2010, 44-48; Dzino – Domić Kunić 2013, 76-79; Šašel-Kos 2013: 175-176; Zaninović 2015, 211-219.

byl v té době již mrtvý a jeho nástupnice královna *Teuta* nemohla vzdorovat vyslané římské armádě, kterou tvořily dva tisíce pěších a dva tisíce jezdců. Římské vítězství bylo rychlé a s malými ztrátami. Královna *Teuta* zůstala regentkou dědice trůnu, prince *Pinnea*. Illyrské království neztratilo svou samostatnost, ale byla zmenšena jeho rozloha a omezena plavba jeho lodí na oblast severně od města *Lissos*.²⁷ S matkou prince *Pinnea* se oženil *Demetrios Pharský*, který pocházel z řecké kolonie *Pharos* a stal se velmi významným a vlivným lokálním vládcem. *Demetrios* se ihned přiklonil na stranu Říma a díky tomu na konci války získal mnohem větší politický vliv. V r. 220 př. n. l. porušil *Demetrios* smlouvu s Římem, tím že vyplul s velkou flotilou jižně od města *Lissos* a zapletl se do boje mezi Spartou a Hellenským svazem. *Demetrios* se svou flotilou napadal a plnil řecká města, z nichž některá byla ve spojení s Římem. Poslední kapkou byl útok na římské lodě na Jadranu, který organizoval spolu s kmenem *Histri*. V r. 219 př. n. l. následovala římská odvěta, kdy byl napaden *Pharos*. *Demetrios* se zachránil útekem do Makedonie. Novým vládcem Illyrského království byl ustanoven *Pinneas*, království si zachovalo samostatnost, ale muselo Římu platit vojenské reparace.²⁸ Během Hanibalova pochodu se pozornost Říma odvrátila od Illyrského království a jeho sousedů. To vedlo k neklidu a opětovným bojům o moc mezi lokálními vládci. *Filip V. Makedonský* chtěl získat Illyrské království pro sebe a vytáhl proti králi *Skerdilaovi*. Tomu na pomoc přišla velmi skromná římská flotila, ale Makedonci se zalekli a prchli před bitvou.²⁹ Ovšem *Filip V.* snahy o rozšíření svého území nevzdával. Hanibalovo vítězství v r. 214 př. n. l. mu dodalo odvahy opět vytáhnout na Jadranské pobřeží, kde oblehl *Apollonii*. Římská flotila opět vyrazila a makedonské vojsko se opět stáhlo, než boj začal. Situace se ustálila až v r. 205 př. n. l. podpisem mírové smlouvy.³⁰

V té době na trůn nastoupil *Skerdilaův* syn *Pleuratus*. Stal se věrným spojencem Říma a díky němu byl v regionu klid až do jeho smrti v r. 181 př. n. l. Jeho syn *Gentius* nebyl u Římanů velmi oblíbený. Diplomatické vztahy nebyly dobré, i když formálně bylo Illyrské království stále římským spojencem. Válka však byla nevyhnutelná. *Gentius* se spojil

²⁷ Wilkes 1969, 16-17; Harris 1979, 195-197; Bojanovski 1988, 29; Errington 1989, 89-90; Šašel-Kos 2005, 252-267; Eckstein 2008, 29-41; Matijašić 2009, 88-92; Dzino 2010, 48; Džino – Domic Kunić 2013, 79-84; Šašel-Kos 2013: 176-178; Zaninović 2015, 219-222.

²⁸ Wilkes 1969, 19-21; Bojanovski 1988, 29; Errington 1989, 90-94; Šašel-Kos 2004, 150-151; Šašel-Kos 2005, 262-263, 267-281; Eckstein 2008, 42-72; Matijašić 2009, 92-99; Dzino 2010, 50-52; Džino – Domic Kunić 2013, 85-87; Šašel-Kos 2013: 178-179; Zaninović 2015, 222-227, 237-256.

²⁹ Wilkes 1969, 21; Eckstein 2008, 78-83; Dzino 2010, 52-54; Džino – Domic Kunić 2013, 88; Zaninović 2015, 256-259.

³⁰ Wilkes 1969, 21-22; Eckstein 2008, 85-118; Dzino 2010, 54.

s makedonským vládcem *Perseiem*, který nastoupil na trůn v r. 179 př. n. l.³¹ O deset let později došlo k boji s katastrofálními výsledky. Illyrské království bylo poraženo a přestalo existovat.³² Řím rozdělil území bývalého Illyrského království mezi své spojence. K formálnímu vytvoření provincie prozatím nedošlo. Spojenci kontrolovali situaci, což Římu přineslo stálý dohled nad tímto územím. Porážkou Illyrského království zmizel z východního Jadranu poslední významný rival a Řím tak měl otevřenou cestu pro trvalé upevnění své nadvlády v regionu.³³

S expanzí římské Republiky, ekonomickou i vojenskou, do regionu východně od Alp souviselo založení kolonie *Aquileia* v r. 181 př. n. l. *Aquileia* byla na počátku své existence především vojenskou pevností s přístavem, ale díky její strategické pozici a dobrému dopravnímu spojení se velmi rychle přetvořila v jeden z nejživějších obchodních přístavů Jadranského moře. Nové obyvatelstvo a intenzivní obchod v provincii *Galia Cisalpina*, kam *Aquileia* administrativně spadala, přitáhly pozornost loupeživých kmenů sídlících jižně a východně od Alp - *Histri*, *Taurisci* a *Japodes*. Podobně i kmeny obývající okolí obchodních tras, které Itálii spojovaly s *Noricem*, způsobovaly římskému hospodářství neustálé ztráty. To přinutilo Řím organizovat časté vojenské pochody, resp. trestné expedice, které se stále více přibližovaly jihopannonské oblasti. V době založení *Aquileie* byla hranice mezi provincií *Galia Cisalpina* a územím *Histrie* tvořena řekou *Timavo* (Timava, IT). Sociální organizace kmene *Histri* v době římské expanze byla na vysoké úrovni. *Histri* byli centrálně organizovanou dědičnou monarchií a sídlem jejich králů byla pevnost *Nesactium* na jihu *Histrie*. *Histri* byli i zkušenými námořníky. Jejich pirátské lodě napadaly obchodníky podél histrijského pobřeží. Pirátství v kombinaci s loupeživými výpady do okolí *Aquileie* přinutily Řím ke konečnému vojenskému tažení s cílem dobýt *Histrii*. Tato vojenská akce skončila definitivní porážkou kmene *Histri* v bitvě o *Nesactium* v r. 177 př. n. l. Během tohoto tažení Římané zakládali vojenské stanice podél pobřeží, díky kterým mohli kontrolovat pohyb lodí kolem nově dobytého histrijského pobřeží. Mezi takové stanice patřila pravděpodobně i nejstarší budova v zálivu Dobrika na ostrově Veli Brijun (l.č. 74), která byla datovaná do 2. stol. př. n. l. Vojensko-administrativní správu (*imperium*) nad

³¹ Wilkes 1969, 22-24; Šašel-Kos 2005, 282-284; Eckstein 2008, 278-279; Dzino 2010, 54-56; Džino – Domić Kunić 2013, 88-89; Zaninović 2015, 281-305.

³² Wilkes 1969, 24-26; Bojanovski 1988, 29; Šašel-Kos 2004, 151-152; Šašel-Kos 2005, 284-290; Matijašić 2009, 109-113; Dzino 2010, 56-57; Džino – Domić Kunić 2013, 89-90; Šašel-Kos 2013: 180-181; Zaninović 2015, 305-313.

³³ Wilkes 1969, 26-28; Dzino 2010, 57-58; Džino – Domić Kunić 2013, 91-93.

územím kmene *Histri* od první histrijské války v r. 221 př. n. l. do konečné porážky v r. 177 př. n. l. přiděloval Senát. Tuto pozici zastávali konzulové v době bojů a přetoři v době míru.³⁴

Situace na území *Histrie* byla konsolidovaná, což ale neplatilo pro území *Dalmatie*. Řím měl i nadále zájem o hospodářskou expanzi východním směrem, ale založení další provincie ještě v plánu nebylo a dlouhou dobu ani nebude. K vojenským operacím docházelo pouze v případě, že barbarské kmeny vážně narušovaly ekonomické aktivity Říma. První z řady Delmatských válek zapříčinily útoky kmene *Delmatae* na Issejské kolonie na pobřeží Kaštelanského zálivu, *Epetion* a *Tragourion*. Římská armáda proti nim vytáhla v r. 156 př. n. l. a *Delmatae* byli poraženi o rok později, kdy bylo dobyt jejich hlavní sídlo *Delminium*. V r. 129 př. n. l. Řím úspěšně bojoval i s kmenem *Japodes*, kteří obývali území za pohořím Velebit a římská nadvláda se rozšířila až na řeku *Hippius* (Krka, HR). Po tomto vítězství byla *Histria* administrativně přiřazena k provincii *Galia Cisalpina*, ale stále na ni bylo nahlíženo jako na součást *Illyrica*.³⁵

Druhá Delmatská válka začala v r. 119 př. n. l. a o dva roky později ji ukončil konzul *Lucius Caecilius Metellus*. Ten během tohoto tažení nahromadil značné bohatství, kterým financoval obnovu jedné svatyně v Římě. Po návratu domů oslavil triumf a získal přídomek *Delmaticus*. Nejvýznamnější delmatský přístav *Salona* byl k Římu definitivně připojen po vítězném tažení proti *Delmatae* pravděpodobně mezi lety 78 a 76 př. n. l., ale jistě před r. 74 př. n. l.³⁶

2.4 První triumvirát (60-53 př. n. l.) a občanská válka

Region *Liburnia*, který byl obýván kmenem *Liburni*, přímo sousedil s územím *Histrie* a hranici mezi nimi tvořila řeka *Arsia* (Raša, HR). *Liburni* ovládali rozsáhlá území až k řece *Hippius* (Krka, HR) a byli jedním z nejsilnějších oponentů Říma na Jadranu. *Liburni* byli vyhlášení piráti, kteří okrádali římské obchodní lodě nejen podél svého pobřeží, ale i

³⁴ Wilkes 1969, 32-33; Mócsy 1974, 31-32; Starac 1999, 11, 18-19; Jurkić 1987, 65-66; Begović 1993, 12-13; Kuntić-Makvić 1997, 169-170; Starac 2000, 21; Matijašić 2009, 99-106; Dzino 2010, 29, 56, 59; Džino – Domić Kunić 2013, 98-99; Zaninović 2015, 337-343.

³⁵ Wilkes 1969, 30-32; Šašel-Kos 1986, 98-101; Bojanovski 1988, 37-38; Starac 1999, 18-19; Šašel-Kos 2004, 153-156; Šašel-Kos 2005, 292-306; Matijašić 2009, 113-116; Dzino 2010, 62-64; Džino – Domić Kunić 2013, 105-106; Šašel-Kos 2013: 184-185; Zaninović 2015, 322-323.

³⁶ Wilkes 1969, 33-36; Bojanovski 1988, 39; Šašel-Kos 2004, 156-159; Šašel-Kos 2005, 306-309, 311-313; Matijašić 2009, 117-119; Dzino 2010, 67-68, 72-74; Bilić-Dujmušić 2011, 144-156, 165-167; Džino – Domić Kunić 2013, 108-112; Zaninović 2015, 359.

kolem pobřeží *Histrie*. Vnitřní organizace barbarských kmenů obývajících východní pobřeží Jadranu se mezi sebou značně lišila. Kmen *Liburni* nikdy nedosáhl tak vysokého stupně organizace jako např. *Histri*. *Plinius* nás informuje o čtrnácti *civitates Liburnorum*, což je možné interpretovat jako volný kmenový svaz, který *Liburni* sloužil především pro vnější politiku ve vztazích se sousedními kmeny *Delmatae* a *Japodes*. *Liburni* nebyli jednotní, což se ukázalo i později při občanské válce *Caesara* proti *Pompeiovi*. Část *civitates Liburnorum* se přidala na stranu *Caesara* a část na stranu *Pompeia*. Zákony z let 67 a 66 př. n. l. daly *Pompeiovi* právo spravovat pobřežní oblasti *Histrie* ve vzdálenosti 400 *stadii* od moře kvůli boji s piráty. Tyto zákony zůstaly v platnosti až do r. 62 př. n. l. V r. 60 př. n. l. byl v tajnosti formován První triumvirát, vláda tří mužů nad Římem, který tvořili *Gnaeus Pompeius*, *Marcus Licinius Crasus* a *Gaius Iulius Caesar*. V r. 59 př. n. l. zákonem *lex Vatinia de imperio Caesaris* byl na celých pět let jmenován *Caesar* prokonzulem provincií *Galia Cisalpina* a *Narborensis* a *Illyrica*. Administrativním centrem pro východní pobřeží Jadranu byla v té době kolonie *Aquileia*. *Illyricum* zdaleka nebylo celé podrobené. Pod přímou kontrolou Říma byla města na pobřeží a řecké kolonie na ostrovech, které byly důležité pro námořní obchod. Vnitrozemí *Illyrica* bylo pevně v rukou barbarských kmenů, z nichž největší odpor Římu i nadále kladli *Delmatae*. *Caesar* se již v r. 58 př. n. l. přesunul do *Galie* a administrativní vedení přidělených území přenechal svým podřízeným. V r. 57 př. n. l. *Caesar* jmenoval svým legátem pro *Illyricum* *Quinta Numeria Rufa*, který je doložen na nápisu v *Isse*, kde zaplatil přestavbu veřejného portiku (CIL III 3078 = CIL I 759, p 839, 946). Interpretace tohoto nápisu nabízí možnost, že se v té době administrativní centrum přesunulo z *Aquileie* do *Issi*. V r. 56 př. n. l. byl *Caesarův* konzulát prodloužen o dalších pět let. Většinu času *Caesar* strávil boji proti barbarům v *Galii* a správu provincií přenechal svým zástupcům. To vedlo k nespokojenosti *Histri* a části *Liburni*, kteří se později v bojích přidali na *Pompeiovu* stranu. Vzhledem ke komplikované politické situaci *Caesar* neměl ani čas, ani finanční zdroje, které by mohl věnovat boji s barbarskými kmeny *Illyrica*. Toho využili *Japodes*, kteří v r. 51 př. n. l. opakovaně plenili okolí *Aquileie* a *Tergeste*. Vnitřní politická situace byla natolik vážná, že Řím na tyto barbarské vpády vojensky neodpověděl.³⁷

Občanská válka mezi *Caesarem* a *Pompeiem* začala v r. 49 př. n. l. a zachvátila celé Středomoří. Pobřeží *Illyrica* nebylo strategicky tak významné, ale boje se mu nevyhnuly.

³⁷ Wilkes 1969, 37-40; Šašel-Kos 1986, 102-107; Wiseman 1992, 374, 381; Starac 1999, 27; Starac 2000, 21; Šašel-Kos 2004, 161-162; Šašel-Kos 2005, 340-345, 422; Matijašić 2009, 125-129; Dzino 2010, 80-85; Dzino – Domic Kunić 2013, 122-127; Zaninović 2015, 369-373.

Na stranu *Caesara* se postavili římscí občané z měst na pobřeží (*Tergeste, Parentium, Pola, Salona, Naron*), i některé illyrské kmeny (část *Liburni*). Na stranu *Pompeia* se postavili Issejští, a také kmeny *Histri*, část *Liburni* a *Delmatae*.³⁸ Po vítězství v námořní bitvě u ostrova *Curicta* (Krk, HR) získal *Pompeius* kontrolu nad Jaderským mořem a jeho pozornost se obrátila na města věrná *Caesarovi*. *Issa* se stala námořní základnou *Pompeiovy* flotily na Jadranu. Námořní blokáda a pokus o dobytí *Salony* skončilo neúspěchem, ale města na území *Histrie* byla vydrancována a rozbořena.³⁹

Po vítězství nad *Pompeiem* v bitvě u Farsalu v r. 48 př. n. l. se *Caesar* rozhodl přejít do ofenzivy v okolí *Salony* a potrestat *Delmatae*, kteří bojovali na *Pompeiově* straně. Ukázalo se, že tento úkol je velmi náročný kvůli nesnadnému terénu ve vnitrozemí, kde měli barbarští válečníci jasnou převahu, a také kvůli mnohem drsnějšímu klimatu, než bylo na pobřeží. Ve velení se v průběhu let vystřídal několik vojevůdců. Nejúspěšnějším byl *Publius Vatinius*, kterého *Caesar* jmenoval prokonsulem v r. 45 př. n. l. a poslal ho proti *Delmatae* se třemi legiemi a silnou kavalerií. *Vatinius* si za svoji hlavní vojenskou bazi zvolil *Naronu* a odtud postupně dobýval jednotlivé delmatské pevnosti, ale za cenu velikých ztrát. *Delmatae* sice neporazil, ale i přesto si od Senátu vysloužil triumf za vojenské operace za Dinárským pohořím.⁴⁰

2.5 Druhý triumvirát a vznik Císařství

Po *Caesarově* vraždě v r. 44 př. n. l. byl vyhlášen Druhý triumvirát, který tvořili *Gaius Iulius Caesar Octavianus, Marcus Antonius* a *Marcus Aemilius Lepidus*. Jejich společným cílem bylo pomstít *Caesarovu* vraždu a stabilizovat poměry v rámci Republiky. V bitvě u *Philippi* v r. 42 př. n. l. byli poraženi *Caesarovi* vrazi *Brutus* a *Cassius*. Po jejich porážce území provincií západně od města *Scodra* připadlo *Octavianovi* a východ *Marcu Antoniu*. *Lepidus* byl velmi brzy odstraněn.

Mezi lety 35-33 př. n. l. bojoval *Octavianus* v *Illyricu* proti kmenům *Japodes, Pannoni* a *Delmatae*. Okolí *Aquileie* bylo v předešlých 20 letech sužováno opakovanými vpády

³⁸ Veith 1924: 267-271; Wilkes 1969, 40; Šašel-Kos 1986: 108-109, 112-115; Šašel-Kos 2005, 354; Matijašić 2009, 129-130; Dzino 2010, 90-91; Džino – Domić Kunić 2013, 135; Zaninović 2015, 387-390; Bilić-Dujmušić 2017: 669-673.

³⁹ Wilkes 1969, 41; Šašel-Kos 1986, 108-109, 114-115; Jurkić 1987, 67-68; Šašel-Kos 2005, 355-356; Džino – Domić Kunić 2013, 134; Zaninović 2015, 390.

⁴⁰ Wilkes 1969, 42-44; Šašel-Kos 1986: 114-117; Bojanovski 1988, 40; Šašel-Kos 2004, 165-166; Šašel-Kos 2005, 358-369; Matijašić 2009, 135-137; Dzino 2010, 93-96; Dodig 2012, 26-30; Džino – Domić Kunić 2013, 138-139; Zaninović 2015, 394-396.

kmeny *Japodes*, kteří vyplenili i okolí *Tergeste*, což byla také jedna z příčin *Octavianova* tažení do *Illyrica*. Nešlo ovšem pouze o trestné tažení proti neposlušným barbarským kmenům, jak tomu bylo v předchozích desetiletích. Jeho konečným cílem bylo konsolidovat situaci a z *Illyrica* učinit prosperující a klidnou provincii. Podobně i římská města v *Dalmatii*, která podpořila *Caesara* v občanské válce, očekávala od *Octaviana* ochranu před *Delmatae*. Legiím velel spolu s *Octavianem* jeho přítel generál *Marcus Agrippa*. Při tažení porazili množství různých kmenů, některé bez větších problémů, jiné s nasazením všech sil. Kombinovali jak flotilu, tak i jednotky bojující na souši. Tažení začalo z liburnského přístavu *Senia* a za cíl mělo porážku *Japodes*, kteří obývali divokou hustě zalesněnou krajinu za pohořím *Velebit*. Vojsko postupovalo skrz japodské území a dobývalo jednu pevnost za druhou. Při bitvě u *Metula*, hlavní pevnosti *Japodes*, byl *Octavianus* zraněn. *Metulum* nakonec padlo a bylo kompletně zničeno. Odtud se armáda přesunula na sever do údolí řeky *Sávy*, které obývaly různé pannonské kmeny. I zde *Octavianus* slavil úspěch, ačkoli boje byly dlouhé a urputné.⁴¹

V r. 34 př. n. l. *Octavianus* přesunul vojsko na jih s cílem podrobit si i *Delmatae*. Jako první byla zpět dobyta liburnská pevnost *Promona*, kterou si *Delmatae* присvojili. Tažení pokračovalo do delmatského vnitrozemí, kde byli *Delmatae* po vyčerpávající bojích během zimní sezóny přinuceni kapitulovat. *Delmatae* slíbili platit tribut a odevzdali sedm set zajatců. To bylo významné *Octavianovo* vítězství, avšak daleko zůstal jeho cíl podrobit si celé *Illyricum*. *Delmatae* nebyli zdaleka poraženi, což se ukáže při *Batonově* povstání (6-9 n. l.). Situace byla prozatím konsolidována a římská a řecká města na východním pobřeží *Jadranu* se nemusela obávat dalších barbarských útoků.⁴²

Spory mezi *Octavianem* a *Marcem Antoniem* se v průběhu let vyostřily, což vedlo k otevřeným bojům. Po *Octavianově* definitivním vítězství v bitvě u *Actia* (31 př. n. l.) mu připadl úkol konečně nastolit mír v rozsáhlém Impériu. K tomu *Octavianus*, nyní zvaný *Imperator Caesar divi filius Augustus*, použil všechny dostupné prostředky. Jedním z určujících faktorů bylo, že po porážce *Marca Antonia* nerozpustil armádu. Rozhodl se

⁴¹ Kromayer 1898, 1-13; Veith 1914, 17-103; Swoboda 1932, 3-88; Rice Holmes 1928, 130-135; Josifović 1956, 138-162; Schmitthenner 1958, 200-217; Wilkes 1969, 46-58; Mócsy 1974, 21-23; Šašel-Kos 1986, 134-147; Bojanovski 1988, 42-48; Šašel-Kos 1997a, 187-198; Šašel-Kos 1999, 255-264; Šašel-Kos 2005, 393-471; Bilić-Dujmušić 2006, 41-57; Matijašić 2009, 147-158; Eck 2007, 35; Dzino 2010, 101-116; Šašel-Kos 2012, 93-100; Dzino – Domić Kunić 2013, 148-157; Šašel-Kos 2013: 187-193; Goldsworthy 2014, 174-178; Kovács 2014, 24-26; Zaninović 2015, 407-426; Radman-Livaja 2017, 171-176; Šašel-Kos 2018, 41-44.

⁴² Wilkes 1969, 53-58; Bojanovski 1988, 44-48; Šašel-Kos 1997: 196-198; Šašel-Kos 2005, 442-462; Dzino 2010, 111-116; Šašel-Kos 2012, 93-97; Dzino – Domić Kunić 2013, 155-157; Šašel-Kos 2013, 192-193; Zaninović 2015, 421-430.

ji ponechat pod svým velením, nikoli pod velením Senátu. Armáda byla profesionální, muži do ní vstupovali dobrovolně a byli adekvátně placeni.⁴³

V r. 27 př. n. l. byl ustanoven Principát a provincie byly administrativně rozděleny na senátorské a císařské. Provincie *Illyricum*, jejíž součástí byla stále ještě i *Histria*, byla vyhlášena mezi lety 32 a 27 př. n. l. a následně přidělena Senátu. Na jejím území byla umístěna pouze jedna legie, jejíž tábor není znám. Vojenská posádka v *Illyricu* byla znatelně posílena nejpozději v r. 16 př. n. l. kvůli tažení proti pannonským kmenům (*Bellum Pannonicum*), kdy zde operovala více než jedna legie. V r. 11 př. n. l. (či již v r. 13 př. n. l.) se *Illyricum* stává císařskou provincií. Tato proměna byla spojená s politickou situací v regionu, kde římské nadvládě neustále vzdorovalo barbarské obyvatelstvo.⁴⁴

2.6 *Bellum Pannonicum* a Batonovo povstání

Situace v regionu nebyla úplně stabilní, což dokázal vpád pannonských kmenů z *Norica* a *Pannonie* na území *Histrie* v r. 16 př. n. l. Barbaři byli zatlačeni zpět, ale byl to jasný signál, že je nutné si vnitrozemí *Illyrica* jednou provždy vojensky podrobit. Tažení v r. 13 př. n. l. nejdříve velel *Agripa*, ale po jeho náhlé smrti byl do velení povolán *Tiberius*. Cílem bylo podrobit si vzdorující pannonské kmeny a zajistit hranici Impéria až k Dunaji. Na počátku bylo tažení zaměřeno na oblast mezi řekami Dráva a Sáva, které *Tiberius* dobyl. Pro pokoření kmenů obývajících neprostupné vnitrozemí *Illyrica* bylo nutné koordinovat současný útok ze severu i z jihu. Tato vojenská operace začala v r. 9 př. n. l., velení se opět ujal *Tiberius*, který ještě téhož roku zvítězil jak nad pannonskými kmeny, tak i nad *Delmatae*. Po tomto vítězství v Římě oslavil triumf. Tato tažení se souhrnně označují jako *Bellum Pannonicum* (13-9 př. n. l.).⁴⁵

Zdálo se, že po *Tiberiově* vítězství nad pannonskými kmeny bude vládnout trvalý mír, o což se měly zasloužit početné vojenské jednotky umístěné v regionu. Po patnácti letech míru Římané usoudili, že je situace v *Illyricu* stabilní a rozhodli se zde umístěné vojenské síly použít v bojích na severní hranici Impéria. Také násilně verbovali muže z místních

⁴³ Rostovtzeff 1957, 38-42.

⁴⁴ Mócsy 1974, 34; Gruen 1996, 174; Starac 1999, 55, 57; Dzino 2008, 699-703; Dzino 2010, 122-136; Dzino – Domić Kunić 2013, 160.

⁴⁵ Mócsy 1962, 539-541; Mócsy 1974, 34; Barkóczi 1980, 90-91; Šašel-Kos 1986, 152-161; Nagy 1991, 64-84; Gruen 1996, 174-175; Šašel-Kos 1997b, 31-33; Domić Kunić 2006, 100-118; Šašel-Kos 2009, 181-182; Dzino 2010, 112-136; Šašel-Kos 2011: 107-110; Dzino 2012: 461-476; Dzino – Domić Kunić 2013, 162-170; Kovács 2014, 27-29; Zaninović 2015, 434-439.

kmenů do auxiliárních jednotek, které se měly připojit k legiím na severu. Toto rozhodnutí se ukázalo být naprosto chybným, protože vedlo k masivnímu povstání v r. 6 n. l. Není pochyb o tom, že nespokojenost domorodého obyvatelstva musela narůstat celé roky a kulminovala právě tímto povstáním.⁴⁶

Augustus a jeho poradci zvažovali možnost expanze Impéria severním směrem do oblasti mezi Rýnem a Labem, kam se dostal *Drusus* spolu s malými jednotkami při svém pobytu v *Germanii*. *Drusus* zemřel v r. 9 př. n. l., *Tiberius* následně odešel do dobrovolného exilu na Rhodos, ale *Augustus* od svých plánů ve střední Evropě neupustil a během následujících let čekal na příhodný okamžik. Oblast kolem Labe obýval germánský kmen *Marcomani* vedený *Marobudem*. V r. 6 n. l. se dala do pohybu armáda rozdělená na dvě části. *Sentius Saturnius* vedl legie *Horní Germanie* a *Raetie*, zatímco *Tiberius*, který se vrátil z exilu, stanul v čele legií z *Illyrica*. *Tiberius* zastihla zpráva o *Batonově* povstání ještě před začátkem tažení, když byl v *Carnuntu*, a spěšně se vrátil s legiemi do *Illyrica*.⁴⁷

Batonovo povstání ohrozilo existenci celého Impéria a v pramenech se dozvídáme o panice, kterou povstání způsobilo mezi obyvatelstvem Itálie, které se obávalo barbarské invaze. Povstání na počátku vedl *Bato* z kmene *Daesidiates*, kteří žili v centrálním *Illyricu*. Využil okamžik, kdy všechny pokořené kmeny daly dohromady svoje muže, aby je poslaly římské armádě do boje proti *Marobudovi*. *Bato* poukázal na skutečnost, kolik jich je a část z nich přemluvil, aby se spolu s ním postavili proti římské nadvládě a získali tak zpět svou svobodu. Po prvním vítězství nad zbytkem římské posádky se k *Batonovi* přidaly i ostatní kmeny. Početný kmen *Breuci* pod vedením *Bata* a *Pinnea* se také přidal a tito tři muži společně vedli *Illyricum* při povstání proti Římanům. Všichni tři v mládí sloužili jako nižší velitelé v římské armádě, znali styl boje a taktiku, což jim na počátku pomohlo v úspěšném boji. Římské obyvatelstvo, obchodníci, jakož i veteráni žijící v oblasti byli bez milosti masakrováni. Část povstalců se pokusila dobýt *Sirmium* (Sremska Mitrovica, SRB), ale bez úspěchu. Druhá část povstalců vedená *Batonem* z kmene *Daesidiates* se obrátila na jih a pokusila se dobýt *Salonu*, také bez úspěchu. Místo toho vydrancovali okolní města na pobřeží.⁴⁸

Římská armáda vedená *Tiberiem* nejdříve postupovala k *Siscii* (Sisak, HR), která byla výchozím strategickým bodem jižní *Pannonie*. Poté, co byla *Siscia* zajištěna, se armáda

⁴⁶ Dzino 2010, 138-145.

⁴⁷ Wilkes 1969, 66-69.

⁴⁸ Wilkes 1969, 69-70; Fitz 1993: 66-67; Crook 1996, 106-107; Gruen 1996, 176; Seager 2005, 33; Eck 2007, 133.

vydala na pomoc *Sirmiu* obleženému povstalcí. Povstalci se opevnili na *Alma Mons* (Fruška gora, SRB), kde vzdorovali římské armádě celou zimu r. 6/7 n. l. Nová ofenziva začala v létě r. 7 n. l. *Tiberius* shromáždil v *Siscii* deset legií, víc než 70 auxiliárních kohort, 14 pěších *alae*, deset tisíc veteránů povolanych opět do služby a mnoho dobrovolníků z Itálie. To byla největší armáda, jakou Impérium vidělo od konce občanských válek. *Tiberius* legie přerozdělil do okolních regionů: v *Moesii* kolem *Sirmia* a v jižní *Pannonii* kolem *Siscie*. Mladý *Germanicus* dostal své jednotky a povolení k boji s kmenem *Maezaei* kolem řek Vrbas a Una (BiH), kde zničil jejich úrodu. To značně zmenšilo šance povstalců, že přechkají rychle se blížící zimu. Povstalci z kmene *Breuci* vedeni *Batonem* se vzdali *Tiberiovi* v následujícím r. 8 n. l., čímž bylo území kolem Sávy opět pod kontrolou Impéria. Ale povstalci vedení *Batonem* z kmene *Daesidiates* se nechtěli vzdát, což vedlo k finální ofenzivě v r. 9 n. l., kdy se do čela jedné třetiny armády opět postavil *Tiberius*. Tři části armády postupovaly ze tří různých směrů. *Tiberius* oblehl pevnost *Andetrium* (Muć, HR), kde se zabarikádoval *Bato*. Pevnost nakonec padla, ale *Bato* uniknul zajetí. Římská armáda potlačila zbytky povstání a *Bato* se nakonec sám vydal *Tiberiovi*. Společně se dohodli na kapitulaci povstalců a *Bato* dožil v pohodlí ve vyhnanství v Ravenně. Batonovo povstání trvalo čtyři roky a stálo císařskou pokladnu obrovské množství peněz. Vítězství nezajistilo prakticky žádnou kořist. Radost z vojenského triumfu a konce války trvala v Římě velmi krátce. Pouze několik dní od vyhlášení míru se k *Tiberiovi* dostala zpráva o masakru tří legií vedených *Publiem Quinctiliem Varrem* v *Germanii*.⁴⁹

⁴⁹ Hirschfeld 1890, 351-362; Rau 1925, 313-346; Köstermann 1953, 345-378; Mócsy 1962, 544-548; Wilkes 1969, 69-77; Mócsy 1971, 43; Mócsy 1974, 37-39; Barkóczy 1980, 88-89; Šašel-Kos 1986, 178-191; Zaninović 1986, 63; Bojanovski 1988, 48-54; Gruen 1996, 176-178; Wilkes 1996, 553; Seager 2005, 33-35; Matijašić 2009, 168-176; Šašel-Kos 2009, 182-187; Šašel-Kos 2011, 110-112; Dzino 2010, 137-155; Dzino – Domić Kunić 2013, 170-179; Kovács 2014, 30-35; Šašel-Kos 2015, 67-76; Zaninović 2015, 439-453.

3 Socio-ekonomická situace venkova od *Caesara* do *Diocletiana*

Tématem této práce je socio-ekonomická situace venkova. To je dosti široké téma, do kterého spadá několik různých problémů. Významným aspektem je administrativní zřízení vybraných regionů, *Histrie* a *Dalmatie*. V předchozí kapitole byl stručně představen historický vývoj této oblasti, který měl nezanedbatelný vliv na sociální i ekonomický vývoj východního pobřeží Jadranu během staletí římské nadvlády. Ruku v ruce s porážkou barbarských kmenů, původních obyvatel těchto krajů, šla implementace římského způsobu života. Po konsolidaci politické situace a administrativním připojení k Republice, resp. k Impériu, následoval intenzivní proces kolonizace, nejprve na pobřeží a později i ve vnitrozemí. Zakládání kolonií a centuriace jejich *agerů* byl v těchto krajích první krok k dosud nevídané zemědělské exploataci půdy. Tuto příležitost si samozřejmě nenechala ujít ziskuchtivá senátorská aristokracie, která si zabrala nejlepší a nejúrodnější půdu pro sebe. Pro chudé obyvatelstvo velikých italských měst byl odchod do provincií jediným způsobem, jak získat vlastní půdu, které byl v Itálii akutní nedostatek již od 2. stol. př. n. l. I pro veterány byla parcela půdy zaslouženou odměnou po skončení dlouhé vojenské služby. S intenzivní zemědělskou činností souvisí poptávka po levné pracovní síle, což byli samozřejmě otroci. Ti tvořili nepostradatelnou složku a hnací sílu římské ekonomiky. Období 1. stol. bylo pro *Histrii* i *Dalmatii* dobou největšího rozkvětu a ekonomické prosperity, což nám dosvědčují nálezy luxusního charakteru, jakož i literární prameny. V této kapitole se pokusíme přehledně představit jednotlivé výše zmíněné aspekty socio-ekonomického vývoje *Histrie* a *Dalmatie* v období římské nadvlády. Je až fascinující, jak tyto dva sousední regiony mohly z různých důvodů sledovat rozdílné cesty vnitřního vývoje.

3.1 Administrativní zřízení *Histrie* a *Dalmatie*

V r. 49 př. n. l. díky *Caesarovu* zákonu *lex Roscia* získalo obyvatelstvo provincie *Galia Cisalpina* římské občanství. To byl první krok pro připojení tohoto rozsáhlého regionu v podhůří Alp k Itálii. K tomu došlo z *Octavianova* popudu během Druhého triumvirátu v r. 42 př. n. l. Území *Galie Cisalpina* bylo rozděleno na čtyři části: *regio VIII, IX, X* a *XI*. Tímto aktem se hranice Itálie na severovýchodě posunula až na řeku *Formio* (Rižana, SLO). Hranice Itálie se v tomto místě znovu proměnila ve chvíli, kdy byla *Histria* prohlášena součástí *regio X*. Hraniční řekou se stala *Arsia* (Raša, HR), která tradičně

oddělovala území kmene *Histri* od *Japodes*.⁵⁰ Přesné datum, kdy byla *Histria* přiřazena k Itálii, bohužel neznáme. Kolem tohoto data se vedly dlouhé diskuse. Podle jedné teorie se tak stalo za *Augusta* a *Tiberia* (4-14 n. l.). Nyní převládá názor, že se tak stalo za *Augusta* a *Agrippy* (18-12 př. n. l.), nejpozději však v r. 12 př. n. l., kdy *Agrippa* zemřel. Nová severovýchodní hranice Itálie pokračovala od pramene řeky *Arsia* severním směrem: horský masiv Učka - hora Čičarija - *Ad Pirum* (Hrušica) - Materija - Škocjan - *Ocra mons* (horský masiv Nanos). Senátem odhlasovaný zákon týkající se administrativního připojení *Histrie* k Itálii, resp. posunutí hranice na řeku *Arsia* se bohužel nedochoval a neznáme ani jeho jméno.⁵¹

Histria se stala součástí Itálie a spolu s *Venetii* tvořila *regio X*. Název *Venetia et Histria* se začal používat až od císaře *Aureliana*. Největší změnou, kterou prodělala administrativní správa *Histrie* po připojení k Itálii, se týkala daňové sféry. Půda v soukromém vlastnictví byla osvobozena od *vectigalu*, všichni obyvatelé bez ohledu na jejich osobní statut (římské občany i *peregrini*) byli osvobozeni od *tributu* i rekrutace. Od *Augusta* byla *Histria* demilitarizovaná a osvobozená od vojenské posádky. Až *Aurelianovou* reformou byla Itálie rozdělena na osm samostatných provincií v pravém smyslu slova, s vlastní administrativní a vojenskou správou. Z *regio X* se stala provincie *Venetia et Histria*, jejíž hlavní město byla *Aquileia*.⁵²

Historický vývoj rozsáhlé provincie *Illyricum* byl velmi odlišný od vývoje v regionu rozlohou malé *Histrie*. Po porážce Batonova povstání bylo *Illyricum* značně devastované a byly nutné rozsáhlé reformy. Už samotná rozloha *Illyrica* od Jadranu až na Dunaj představovala problém. Proto bylo *Illyricum* rozděleno na dvě nové provincie. Pravděpodobně se tak stalo již v r. 10 n. l. Kolem jmen dvou nových provincií zůstávají nejasnosti. V r. 14 n. l. byl v *Epidauru* (Cavtat, HR) zhotoven monument u příležitosti jmenování nového správce provincie legata *Dollabelle* (CIL III 1741). Na nápisu se objevuje jméno *Hillyricum Superius*. Od kdy se používala jména *Dalmatia* a *Pannonia*, jako oficiální jména provincií, není bohužel jasné. Je možné, že se používala současně se jmény *Illyricum Superius* a *Illyricum Inferius*.⁵³ Během rozsáhlého mapování Impéria za *Augusta* byla vytvořena detailní mapa provincie *Illyricum Superius* (*Dalmatia*) s přesně definovanými vnitřními i vnějšími hranicemi zvaná *Forma Dollabelliana*.

⁵⁰ Starac 1999, 11.

⁵¹ Wilkes 1969, 78; Jurkić 1987, 69; Starac 1999, 18, 55-57; Matijašić 2009, 184.

⁵² Starac 1999, 60-61.

⁵³ Jména provincií *Illyricum Superius* a *Illyricum Inferius* i nadále zůstávají předmětem debaty.

S administrativní reformou provincie souviselo i nové strategické rozmístění vojenských jednotek v regionu. Legát provincie byl současně i vojenským velitelem. V *Dalmatii* byla kvůli strachu z dalších povstání nutná početná vojenská posádka. Proces konsolidace vnitrozemí obývaného původním obyvatelstvem trval velmi dlouho a konečný odchod legií z *Dalmatie* se odehrál až mnoho let po konečné porážce Batonova povstání.⁵⁴

Hranice provincie *Dalmatia* na severozápadě tvořila řeka *Arsia* (Raša, HR) a na jihu řeka *Drilon* (Drin, AL). Od pramene řeky *Arsia* se hranice stáčela přibližně severovýchodním směrem k pohoří Snežnik (SLO) a odtud jihovýchodním směrem k prameni řeky *Colapis* (Kupa, HR). Hranice procházela pohořím *Albius Mons* (pravděpodobně Velika Kapela, HR). Hranici ve vnitrozemí lze na některých místech jen těžko definovat, ale s jistotou vedla severním podhůřím Dinárského masivu a dále asi 30 km jižně od řeky *Savus* (Sava, HR) až do ústí řeky Kolubara ve městě Obrenovac (SRB). Severní hranice *Dalmatie* je určena pouze dvěma toponymy *Ad fines* („na hranici“): první *Ad fines* je umístěn do města Topusko (HR), či do blízkého města Velika Kladuša (BiH) a druhé *Ad fines* se nacházelo v městečku Laktaši (BiH). Stanice v Laktaši se nacházela na jedné z hlavních silnic, která spojovala hlavní město *Salonu* s jižní *Pannonií*. *Dalmatia* na východě sousedila s provincií *Moesia*, ale jejich společná hranice není příliš jasně definovaná. Nedochovalo se ani jedno toponymum *Ad fines*. Provoz mezi těmito provinciemi pravděpodobně nebyl tak významný jako mezi *Pannonií* a *Dalmatií*. Hranice směřovala od ústí řeky Kolubara jižně k městu Čačak (SRB), odtud k městu Ivanjica (SRB) a dále k místu, kde dnes v jednom místě hraničí Černá hora, Kosovo a Albánie. Odtud byla hranice podobná jako dnešní hranice mezi Kosovem a Albánií až do místa, kde hraničí s Makedonií. V tomto místě se hranice stočila na západ až k moři jižně od města *Lissos* (Lezhë, AL), kde ústila řeka *Drilon*.⁵⁵

Po porážce Batonova povstání zůstaly v *Dalmatii* přítomné dvě legie a větší počet auxiliárních jednotek. To byla pochopitelná míra opatrnosti, pro případ dalších nepokojů či nového povstání. Císař *Tiberius* si nemohl dovolit udělat stejnou chybu jako *Augustus* a nepodceňoval důležitost vojenského dohledu v tomto regionu. Během pár desetiletí po porážce povstání bylo jasné, že zbytky původního obyvatelstva nemají dostatek sil a ani

⁵⁴ Mócsy 1962, 583, 588-589; Wilkes 1969, 80-84; Mócsy 1974, 39; Barkóczi 1980, 89; Fitz 2000, 65-71; Starac 2000, 43-44; Suić 2003, 100; Kovács 2008, 243-252; Matijašić 2009, 184-185; Dzino 2010, 159-162; Šašel-Kos 2010, 123-130; Kovács 2014, 40-67; Šašel-Kos 2015, 79-82; Dzino 2017, 42-44; Kovács 2018: 163-169

⁵⁵ Wilkes 1969, 78-80; Matijašić 2009, 184-185.

vůle k novému povstání. Již během 1. stol. n. l. se počet vojenských jednotek v provincii rapidně snižoval. *Dalmatia*, na rozdíl od *Pannonie*, nebyla na hranicích Impéria a vojenské jednotky měly za úkol pouze dohled nad lokálním obyvatelstvem a bezpečnost na cestách. Obě dvě legie, které zůstaly v *Dalmatii*, se aktivně podílely na porážce Batonova povstání. *Legio XI* měla svůj tábor v *Burnu* a *legio VII* v *Tiluriu*. Oba tyto tábory byly strategicky umístěné, aby měly pod kontrolou velmi komplikovaný terén Dinárského masivu a mohly ochránit blízkou *Salonu*, hlavní město provincie. *Tilurium* se nacházelo na místě dnešní vesnice Gardun u města Trilj, kde byl umístěn most na řece *Hippius* (Cetina, HR). Tento bezpečný přechod přes řeku se nazýval *Pons Tiluri*. Spojnice *Salony* s vnitrozemím procházela tímto místem již před příchodem Římanů, a proto bylo nutné mít toto strategické místo pod kontrolou. *Burnum* se nacházelo u vesnice Kistanje na řece *Titius* (Krka, HR). Podobně jako v *Tiluriu*, i zde se řeka mohla bezpečně přejít a místo založení tábora bylo vybráno právě z tohoto důvodu.⁵⁶ Kromě legionářských táborů byly založeny i menší tábory pro části legií či auxiliární jednotky. Dohromady tyto tábory tvořily silnou obrannou linii ve vnitrozemí *Dalmatie*: *Bigeste* (Humac-Ljubuški, údolí řeky Trebižat, BiH), *Tilurium*, *Andetrium* (Gornji Muć, HR), *Magnum* (Kadina Glavica a Balijina Glavica, HR), *Promona* (Tepljuh, HR) a *Brunum*. Tento systém vojenských táborů se někdy v literatuře označuje jako delmatský limes, *Limes Delmaticus*. Je pravděpodobné, že se s jeho stavbou začalo již koncem 1. stol. př. n. l. po *Octavianově* vítězství nad *Delmatae*, ale s jistotou byly všechny tyto tábory ve funkci od porážky Batonova povstání. Jejich funkce byla jak ochranná, tak i dohlížecí. Ochrana se vztahovala na města situovaná na pobřeží a dohled byl nutný ve vnitrozemí, které bylo i nadále osídleno neromanizovanými barbarskými kmeny.⁵⁷

Legio XI přišla do tábora v *Burnu* v r. 9 n. l. a vybudovala zde trvalý vojenský tábor. Zůstala až do r. 69 n. l. Není jasné, kdy přesně *legio VII* přišla do tábora v *Tiluriu*. Nejranějším epigrafickým důkazem její přítomnosti v táboře je stavební nápis datovaný do r. 16/17 n. l. Ani přesný rok jejího odchodu do *Viminacia* v *Moesii* není znám. Podle některých předpokladů se tak stalo již v r. 45 n. l., ale nejpozději v r. 61 n. l. Zdá se

⁵⁶ Wilkes 1969, 95, 97; Bojanovski 1988, 355; Cambi et alii 2007, 14-16; Dzino 2010, 167; Miletic 2010, 120-123; Sanader – Tončinić 2010, 34-38; Zaninović 2010, 20-21; Tončinić 2011, 13-14; Sanader 2015: 127-134; Tončinić 2015, 337-339.

⁵⁷ Alföldy 1962, 282-285; Bojanovski 1981, 44-64; Bojanovski 1985, 70-93; Imamović 1990, 39, 56-58; Dodig 2006, 55-59; Dodig 2007, 143-147; Glavaš – Miletic – Zaninović 2010, 71-74; Bekić 2011b, 315-318; Dodig 2011, 327-332; Glavaš 2011, 63-71; Tončinić 2015, 335-339; Dziurdzik et alii 2016, 300-306.

pravděpodobné, že obě legie pocházely z Malé Asie. Na to ukazuje množství orientálních jmen mezi legionáři i veterány v *Dalmatii* na poč. 1. stol.⁵⁸

Pozice legáta v *Dalmatii*, *legatus Augusti pro pretore provinciae Dalmatiae*, byla současně i pozice vojenského velitele, který měl pod sebou v 1. stol. n. l. dvě legie a početné auxiliární jednotky. Po založení provincie byly všechny finance investované do výstavby infrastruktury a rozsáhlé kolonizace, přičemž legát rozhodoval o všem, co se týkalo vnitřního vývoje provincie. Byl i soudcem. Zajímavé důkazy přerozdělování území mezi původním obyvatelstvem představují hraniční kameny. Tyto nápisy dokazují, že původní obyvatelstvo se se spory o hranice svých území obracelo na římskou správu, která měla kontrolu pevně ve svých rukách. Nejvíce těchto hraničních nápisů se dochovalo na území *Liburnie*, která byla pod římským vlivem nejdéle ze všech oblastí *Dalmatie*, ale nacházíme je i v okolí *Salony*.⁵⁹

Na pozici legáta v *Dalmatii* byli vybíráni schopní a císaři loajální muži. Blízkost Itálie a přítomnost početného vojska činily pozici dalmatského legáta velmi vlivnou. V r. 14 n. l. byl dalmatským legátem jmenován *Publius Cornelius Dolabella* a ve funkci zůstal do r. 20 n. l. *Dolabella* se zapsal do historie *Dalmatie* jako jeden z nejvýznamnějších legátů. Během svého mandátu upevnil římskou vládu a nechal vystavět síť silnic, která spojila *Salonu* s ostatními částmi provincie i jižní *Pannonií*. Jeho jméno se dochovalo na desítkách stavebních nápisů v *Iaderu*, *Saloně*, *Isse* a *Epidauru* a na dvou hraničních nápisech v okolí *Corinia* (Karin, HR). Jeho jméno nese i mapa provincie, *Forma Dollabelliana*. *Dalmatii* se kvůli jejímu strategickému umístění nevyhnuly ani politické machinace. V r. 42 n. l., na počátku vlády císaře *Claudia*, se proti němu postavil dalmatský legát *Lucius Arruntius Camillus Scribonianus*. S pomocí legií *VII* a *XI* se sám chtěl stát císařem, ale obě legie zůstaly věrné *Claudiovi*. Císař jim poté jako poděkování za věrnost udělil nové jméno *Claudia Pia Fidelis* (CPF), které se od toho okamžiku objevuje na všech epigrafických monumentech.⁶⁰

V *Dalmatii* byli kromě vojáků přítomní i *beneficiarii consularis*, kteří se na území *Histrie* nevyskytovali. Jejich stanice se často nacházely na místech, kde byly dříve umístěné legionářské či auxiliární jednotky. Beneficiářské stanice byly i na dalších místech, např.

⁵⁸ Betz 1938, 38; Wilkes 1969, 94-96; Zaninović 1984b, 71; Matijašić 2009, 187-188; Sanader – Tončinić 2010, 46-47; Tončinić 2011, 14.

⁵⁹ Wilkes 1969, 80-83; Starac 2000, 64-65; Matijašić 2009, 190.

⁶⁰ Betz 1938, 36-37; Wilkes 1969, 96; Bojanovski 1974, 16-30; Cambi 2009, 63-76; Matijašić 2009, 190-191; Tončinić 2011, 14.

ve velkých městech, na důležitých dopravních křižovatkách či v centrech důlních oblastí. Na méně přístupných místech byli *beneficarii* jedinými představiteli císařské moci, se kterými přicházelo civilní obyvatelstvo do styku.⁶¹

3.2 Vlastnictví půdy a zakládání měst

Půda a otázka jejího vlastnictví jsou dva nejdůležitější aspekty římské ekonomiky. Státní vlastnictví půdy spadalo pod veřejné právo, nikoli pod právo soukromé. Pojem soukromé osoby, a tudíž i soukromého vlastnictví půdy byl do soukromého práva uveden až v době Principátu, a to díky zakládání samostatných měst na území Itálie koncem Republiky. Tento proces byl postupný a legalizovaný byl řadou *Caesarových* municipiálních zákonů. Stát se definitivně stal právní osobou ve smyslu soukromého práva až ve 3. stol. (sloučení *aeraria* a *fiscu*). *Ager publicus* byla půda v kolektivním vlastnictví, kterou mohly využívat soukromé osoby za poplatek. Podobně i louky a pastviny a lesy byly v kolektivním vlastnictví (*ager compascuus et silvae*) a soukromá osoba zde mohla pást svůj dobytek za poplatek (*scriptura*). V Itálii i na území provincií se půda dělila s ohledem na vlastníka na tři skupiny: půda ve vlastnictví státu, půda ve vlastnictví měst a půda ve vlastnictví soukromých osob. Půda ve vlastnictví státu byl *ager publicus populi Romani*. Půda ve vlastnictví soukromých osob byl *ager colonicus* a *ager viritanus*. *Ager colonicus* byl určen a rozdělen při založení agrární kolonie. Kolonista v agrární kolonii dostal půdu, ze které nemusel platit daň (*vectigal*), a půda se stala jeho soukromým vlastnictvím (*ager privatus*) podléhajícím soukromému právu. Díky *lex Agraria* z r. 111 př. n. l. mohl kolonista svou přidělenou půdu prodat, pronajmout, zanechat dědicům nebo dát věnem a tato půda zůstala vždy bez povinnosti platit *vectigal*. *Ager viritanus* byla půda ze státního vlastnictví darovaná jedincům bez úmyslu založení kolonie. Půda v soukromém vlastnictví existovala vedle půdy ve státním či městském vlastnictví: *possessio*, *viasii vicani* (půda *vicu* podél cesty), *ager quaestorius* (půda na území Itálie). Méně plodná půda ve vyšších nadmořských výškách, lesy či mokřady, které zůstaly nerozděleny do soukromého vlastnictví, zůstávaly v městském majetku.⁶²

V průběhu 1. stol. př. n. l. si úrodnou půdu na území *Histrie* pro sebe postupně zabírali členové bohatých senátorských rodin, kteří se často aktivně účastnili vojenských tažení

⁶¹ CBI, Mapa 6, 754-755; Betz 1938, 62; Wilkes 1969, 122-127; Bojanovski 1988, 360-364; Imamović 1990, 55; Zaninović 2007b, 182-184; Glavaš 2016, 9-39.

⁶² Starac 1999, 22-24; Suić 2003, 93-97, 101-104.

proti barbarům. *Histrie* v té době ještě nebyla součástí Itálie a na území provincií museli majitelé půdy platit daň (*vectigal*), od které byla půda Itálie osvobozena. Stejná situace byla i v *Galii Cisalpina*. Bohatí majitelé půdy podnikali všechny možné politické kroky, aby se tato území přiřadila k administrativě Itálie a jejich majetek by osvobozen od daní. *Marcus Licinius Crassus*, pozdější triumvir, měl své finanční zájmy zastoupené právě v *Galii Cisalpina* a vedl iniciativu připojení této provincie k Itálii (stalo se tak v r. 42 př. n. l.). Jestli se tato politická lobby vztahovala i na *Histrii* není jisté, ačkoli i zde měl *Crassus* své statky.⁶³

Důvody, které vedly *Augusta* k posunutí hranice Itálie východním směrem, je nutné hledat v etnicitě obyvatelstva *Histrie*. Nejednalo se o původní obyvatelstvo, které si dlouho uchovalo pouze status *peregrini*, ale o Italiky, kteří osídlili města na pobřeží. I přesto, že se koncem Republiky a na počátku Principátu *Histria* nacházela v administrativě *Illyrica*, romanizace a kolonizace zde na rozdíl od *Dalmatie* probíhaly velmi intenzivně. Rozlehlé pozemky nejúrodnější půdy zde vlastnili členové římské aristokracie, *amici et comites Augusti*. Jejich zájem o *Histrii* byl velmi intenzivní již od pol. 1. stol. př. n. l. Aristokracie si zde vystavěla *villae*, které se mohly rovnat luxusním *villae* v Itálii, rozvinula zemědělskou produkci typu *latifundiae* a zaměstnávala velké množství osob (*clientes*, otroci a později i propuštění otroci), čímž šířila romanizaci. Kombinace umístění v příjemném klimatickém pásu, snadná dopravní dostupnost z Itálie, úrodnost půdy a možnost rychlého zbohatnutí na zemědělské produkci (víno, olivový olej) z *Histrie* učinily žádanou zemědělskou destinací mezi římskou aristokracií. Tyto rodiny platily ze svého majetku nemalé daně, od kterých byly pozemky na území Itálie osvobozené. Posunem hranice Itálie na řeku *Arsia* byly i pozemky *Histrie* osvobozené od daní. To samozřejmě velmi finančně ulevilo *Augustovým* přátelům, soukromým vlastníkům půdy, kteří ho na oplátku politicky i nadále podporovali. Finanční aspekt připojení *Histrie* k Itálii byl bez pochyb jedním z nejdůležitějších při tomto politickém rozhodnutí. Politická lobby zainteresovaných rodin u císaře byla značná a z tohoto *Augustova* rozhodnutí finančně těžil úzký kruh jeho přátel a podporovatelů, a konečně i císař samotný.⁶⁴

Jak během 1. stol. př. n. l. rostl vliv Republiky nad východním Jadranem, narůstal i počet římských občanů, kteří se usídlovali ve městech na pobřeží. V již existujícím městě

⁶³ Starac 1999, 53-54; Suić 2003, 157-158.

⁶⁴ Starac 1999, 58-59.

peregrinského statutu zpravidla vytvořili *conventus civium Romanorum*. Takový *conventus* byl jedním z předpokladů pro založení nového *municipia* a později i *coloniae*. *Caesar* změnil dosavadní zvyklosti a sám jako *constitutor* zakládal nová města. Kolonie byly většinou zakládány na místě, kde existoval konvent římských občanů, či starší osídlení městského typu. Toho později v hojně míře využil i *Augustus* při zakládání velkého počtu kolonií. Založení kolonie s přesně určeným počtem obyvatel (*deducto*) s sebou přinášelo přeměření půdy, centuriaci a následné rozdělení parcel mezi nové kolonisty.⁶⁵

Zakladatel kolonie (*condictor, constitutor*) dal plnou moc svému zástupci (*adsignator*), to mohl být legát či konzul spravující dané území. *Adsignator* označil hranice *ageru* nové kolonie a rozdělil ho na soukromý a veřejný prostor. Centuriaci *ageru* prováděli specializovaní zeměměřiči (*agrimensores, mensores*). Založením kolonie se z *ageru publicus populi Romani* darovaným novým kolonistům stal *ager privatus*. *Ager* kolonií v *Dalmatii* nikdy nemohl získat status *dominium ex iure Quiritium*, což byl případ pozemků na území Itálie, resp. *Histrie*, což znamená, že provinciální pozemky zůstaly i dále zdanitelné. Noví kolonisté neplatili *vectigal* z přiděleného kusu půdy, který se stal jejich soukromým vlastnictvím (*ager privatus*) a který mohli pronajmout, odkázat svému dědici či dát jako věno. Část *ageru*, která byla ve společném vlastnictví, podléhala placení *vectigalu*. Jednalo se o pastviny či lesy, které kolonisté mohli využívat po zaplacení této daně. Tyto daně končily ve státní kase.⁶⁶

Tribus, ke kterému bylo přiřazeno každé nově založené město (*municipium, colonia*), usnadňoval administrativní výběr daní nebo verbování mužů do armády. Celkem bylo 35 *tribus*, mezi které byla rozdělena všechna města v Impériu. Při založení *municipia* či kolonie bylo dané obyvatelstvo zapsáno do jednoho z *tribus*. Často se stávalo, že noví kolonisté s sebou přinášeli svůj *tribus*, který přejalo nové město. To se stalo např. u kolonie *Pola*, která byla zapsána do *tribus Velina*, jehož členové se sem přistěhovali z *Aquileie*. Pokud byly ve městě rovnoměrně zastoupené dva *tribus*, což se stávalo zřídka, znamenalo to dodatečnou kolonizaci. V kolonii *Iader* nacházíme společně *tribus Tromentina* a *tribus Sergia*. Podobně v kolonii *Salona* jsou také stejnoměrně zastoupené *tribus Tromentina* a *tribus Sergia*. *Tribus Tromentina* je spojován s *Cesarovým*

⁶⁵ Starac 1999, 30-31; Suić 2003, 155-157.

⁶⁶ Matijašić 1998, 72; Starac 2000, 26-27, 56-57; Suić 2003, 146-154, 160-162.

usídlováním římských občanů na nově dobytých územích a *tribus Sergia* s kolonizací za *Augusta*.⁶⁷

Na administrativním území *Histrie* se nacházely tři kolonie (*Tergeste*, *Parentium*, *Pola*) a dvě municipia (*Aegida*, *Nesactium*).

Tergeste (Terst, IT) v r. 89 př. n. l. získalo status *municipia* a jeho obyvatelé latinské právo. Status kolonie získalo nejpozději v r. 35 př. n. l., ale s jistotou se tak stalo mnohem dříve. Pravděpodobně za *Caesarova* konzulátu, možná kolem r. 50 př. n. l., kdy *Caesar* založil i další kolonie pro své veterány. *Ager* kolonie *Tergeste* se rozkládal na pobřeží mezi řekami Timavo a Rižana a ve vnitrozemí sahal až k hranici Itálie na řece Raša, přes Alpské vrcholy až k *Ad Pirum* na severu. V *ageru* kolonie *Tergeste* nebyly nalezeny pozůstatky centuriace.⁶⁸

Poloostrov, na kterém se nacházelo *Parentium* (Poreč, HR), byl osídlen již od pravěku, kdy se zde nacházelo opevněné *oppidum* s přístavem. *Parentium* bylo po porážce *Histri* velmi brzy romanizováno do té míry, že se zde histrijští *peregrini* v pol. 1. stol. př. n. l. prakticky nevyskytovali. Usadila se zde početná skupina římských občanů, kteří zde měli své obchodní zájmy a vytvořili *conventus civium Romanorum*. Tento konvent pomohl při přidělení municipiálního statusu, ke kterému došlo patrně ještě před *Caesarovým* municipiálním zákonem z r. 45 př. n. l. Z peregrinského města se stalo *municipium Iulium Parentium*. K velkým změnám došlo během přidělení statutu kolonie, kdy se změnil plán celého města a *ager* byl rozdělen centuriací. Přesný rok přidělení statutu kolonie není bohužel znám. Stalo se tak patrně na poč. 1. stol. n. l. na konci *Augustovy* vlády, či za *Tiberia*. *Parentium* bylo situováno na silnici *via Flavia* (konstruovaná za *Vespasiana*), která spojovala *Aquileiu*, *Tergeste*, *Parentium* a *Polu*, a to patrně již od 2. stol. př. n. l., kdy byla konstruována první silnice při tažení proti *Histri*. Směr centuriace *ageru* se plně přizpůsobil směru této silnice, ne naopak. Hranice *ageru* byla na jihu tvořena Lidským kanálem a na severu údolím řeky Mirny.⁶⁹

Pola (Pula, HR) byla histrijským *oppidem* již od 11. stol. př. n. l. a od té doby je kontinuálně osídlená. Jaký byl status osídlení před založením kolonie, není bohužel jasné, protože nemáme žádné epigrafické či jiné záznamy. Lze předpokládat podobný vývoj jako u *Parentia*. V peregrinském sídlišti vznikl *conventus civium Romanoru*,

⁶⁷ Starac 2000, 117-118.

⁶⁸ Starac 1999, 108-110.

⁶⁹ Starac 1999, 125-133; Bulić 2012, 52.

pravděpodobně již koncem 2. stol. př. n. l. *Pola* se stala kolonií za *Caesarovy* diktatury (46 či 45 př. n. l.) a nesla název *Colonia Pietas Iulia Pola*. Na nápisu z 2. stol. bylo uvedeno jiné jméno, *Colonia Iulia Pola Pollentina Herculanea*. *Ager Pole* byl na severu ohraničen Limským kanálem a na východě řekou Raša. Centurie byly orientované stejným směrem jako centurie v *ageru* sousední kolonie *Parentium*. *Nesactium* bylo součástí tohoto *ageru* a centuriace dosahovala až k jeho hradbám. Právní status *Nesactia* v době zhotovení centuriace dosud nebyl objasněn.⁷⁰

Na rozlehlém území *Dalmatie* se nacházelo pouze pět kolonií (*Iader*, *Salona*, *Narona*, *Aequum*, *Epidaurum*) umístěných na pobřeží, či v jeho blízkosti, a početná skupina municipií, jejichž přesný počet není znám. Např. *Liburnie*, která byla administrativní součástí Skardonitánského konventu, byla z celého pobřežního pásu *Dalmatie* nejhustěji osídlená. Nacházela se zde jedna z kolonií (*Iader*) a asi 30 *municipií*. To bylo dáno historickým vývojem této oblasti již před příchodem Římanů, kdy zde *Liburni* založili veliké množství samostatných sídel. Skardonitánský konvent se sídlem ve *Scradoně* (Skradin, HR) měl za úkol řešit spory a problémy mezi původním obyvatelstvem tohoto severního regionu *Dalmatie*.⁷¹

Iader (Zadar, HR) je jediné liburnské sídliště, které dosáhlo koloniálního statusu. Můžeme zde předpokládat existenci *conventu civium Romanorum*, pravděpodobně koncem Republiky. Jestli byl *Iader* i *municipium* před tím, než získal status kolonie, není jasné. Během bojů *Caesara* s *Pompeiem* se *Iader* přidal na *Caesarovu* stranu. V r. 35 př. n. l., když *Octavianus* zničil liburnské loďstvo, *Iader* mu posloužil jako vojenská база pro další tažení do vnitrozemí obývaného *Japodes*. Po vítězství u *Actia* v r. 31 př. n. l. následovala vlna zakládání nových kolonií, do které lze přiřadit i *Iader*. V *Iaderu* nenacházíme mnoho důkazů pro usídlování veteránů. Jejich nápisy jsou řídké. Podobně nenacházíme nápisy se jmény původních *Liburni*. Romanizace zde proběhla rychle a kompletně. V okolí *Iaderu* se dochovala centuriace, která ovšem ve srovnání s koloniemi *Pola* a *Perentium* v počtu jednotlivých centurií značně zaostává.⁷²

Salona byla nejdůležitějším přístavem kmene *Delmatae* v Kaštelanském zálivu. Díky své strategické pozici byla předmětem řeckého i římského zájmu již ve 2. stol. př. n. l. Existence řeckého *emporium* v *Saloně* samotné dokázána není. Na severním a jižním okraji

⁷⁰ Suić 1955, 3-5; Jurkić 1987, 68; Starac 1999, 133-135; Bulić 2012, 52, 69.

⁷¹ Wilkes 1969, 192-193; Starac 2000, 51.

⁷² Suić 1955, 3-5; Wilkes 1969, 207-209; Starac 2000, 89-92; Kadi 2019, 99, 101, 107; Kadi 2020, 107, 111.

Kaštelanského zálivu *Issa* založila své subkolonie, *Tragourion* a *Epetion*, které byly v *delmatském* vlastnictví od pol. 2. stol. až do římského tažení mezi lety 78-76 př. n. l. Toto tažení vedl *Caius Cosconius*, který pro Řím získal i *Salonu*. Brzy po římském osvojení se v *Saloně* usadila početná skupina římských kolonistů, kteří vytvořili *conventus civium Romanorum*. Tento konvent byl za občanské války na *Caesarově* straně a *Salona* se stala vojenskou základnou *Aula Gabinia* (48-47 př. n. l.). Podobně posloužila i v době *Octavianova* tažení proti *Delmatae* (34-33 př. n. l.) a pravděpodobně i při *Batonově* povstání (6-9 n. l.), kdy byla ohrožena barbarskými útoky. *Salona* získala status kolonie mezi lety 45 a 27 př. n. l. a nesla nové jméno *Colonia Martia Iulia Salona*. Mohlo se tak stát již za *Caesara*, který tímto odměnil věrný konvent římských občanů po skončení občanské války (47-44 př. n. l.), aby posílil svou pozici v regionu, či až za *Octavianu* (34-33 př. n. l.), který tímto krokem chtěl posílit svou pozici proti *Marcu Antoniovi*. Není jasné, jestli *Salona* byla *municipium* před tím, než se stala kolonií. Sídliil zde *Salonitánský* konvent, který měl za úkol řešit spory a problémy mezi původním obyvatelstvem tohoto středního regionu *Dalmatie*. *Centuriace ageru* je i dnes poměrně dobře dochovaná.⁷³

Jediná kolonie ve vnitrozemí *Dalmatie* bylo *Aequum* (Čitluk, HR) založené *Claudiem* jako veteránská kolonie. Kromě *Aequua* se v regionu střední *Dalmatie* nacházelo sedm *municipií* etnicky především delmatského charakteru. Přesné datum založení kolonie není známé. *Claudiovo deducto* předpokládáme kvůli jménu *Colonia Claudia Aequum*. Stalo se tak pravděpodobně po odchodu *legio VII CPF* z tábora v *Tiluriu*, přičemž její veteráni získali *missio agraria* v *ageru* nové kolonie. Kolonii pravděpodobně předcházela *conventus civium Romanorum*. Stopy po centuriaci se nedochovaly, neznáme ani přesné hranice *ageru*. Kolonie *Aequum* nikdy nedosáhla standardu ani velikosti kolonií na pobřeží a měla spíše rurální charakter.⁷⁴

Narona (Vid kod Metkoviće, HR) byla důležitým obchodním centrem již v době řecké kolonizace. Nejpozději ve 4. stol. zde vzniklo řecké *emporium*, které dále pomohlo ekonomickému růstu *Narony*. Zdá se pravděpodobné, že *Narona* zastávala v době římské expanze na východním pobřeží Jadrana důležitější pozici než *Salona*. Od 2. stol. př. n. l. se zde usazovali i římsští obchodníci a epigraficky je dosvědčen *conventus civium Romanorum*. *Narona* se dostala pod římskou kontrolu po konečné porážce Illyrského království, což z ní postupně učinilo nejdůležitější přístav v oblasti (na rozdíl od *Salony*,

⁷³ Stuić 1955, 4-5; Wilkes 1969, 220, 223, 226-227; Demicheli 2007, 34-35.

⁷⁴ Wilkes 1969, 238-239, 242-244; Ferjančić 2002, 214.

kteřá byla v rukou *Delmatae* minimálně do 78-76 př. n. l. *Publius Vatinius* si v *Naroně* zřídil svou vojenskou základnu během tažení proti *Delmatae* (45-44 př. n. l.). Status kolonie *Narona* získala před r. 27 př. n. l. jako odměnu za věrnost v bojích při občanské válce a nesla jméno *Colonia Iulia Narona*. *Narona* vzkvétala jako obchodní a administrativní centrum. Sídřil zde Naronitánský konvent, který měl za úkol řešit spory a problémy mezi původním obyvatelstvem tohoto jižního regionu *Dalmatie*. Pravděpodobně v souvislosti se stagnací obchodu s Itálií dochází ve 2. stol. k postupnému úpadku města.⁷⁵

Epidaurum je v pramenech poprvé zmíněno jako *Caesarovo praesidium* při bojích proti *Pompeiovi* v r. 47 př. n. l. (*Caesar De Bello Alexandrino* 44), kdy bylo zachráněno intervencí *Publia Vatinia*. Existence konventu římských občanů nebyla potvrzena. Status kolonie získalo *Epidaurum* pravděpodobně také za *Caesara* jako odměnu za věrnost v době občanské války. Mezi *Epidaurum* a hranicí provincie na řece *Drilon* se nacházelo šest municipií: *Risinium* (Risan, Černá hora), *Acruvium* (Kotor, Černá hora), *Butua* (Budva, Černá hora), *Olcinium* (Ulcinj, Černá hora), *Scodra* (Skhodër, AL) a *Lissus* (Lezhë, AL), který byl hraniční pevností.⁷⁶

3.3 *Ager a centuriace*

První souhrnnou prací na téma *agerů* římských kolonií na východním Jadranu je článek M. Suića z r. 1955, který měl k dispozici moderní letecké snímky Jugoslávské armády, jakož i starší katastrální mapy. Srovnáním různých zdrojů informací došel k na tu dobu velmi kvalitním výsledkům, které jsou hodnotné i dnes. Zabýval se koloniemi *Parentium*, *Pola*, *Iader*, *Salona* a *Epidaurum*. Kolonie *Aequum* a *Narona* umístěné ve vnitrozemí *Dalmatie* vynechal, kvůli nedostatečným údajům. Podobný přístup používali i další archeologové, kteří se tímto tématem zabývali. Centuriace byla objevena také na ostrovech Rab, Ugljan, Hvar, Korčula a na poloostrově Pelješac, což znamená, že se *ager* kolonií nacházel i zde. Až nástup satelitního snímkování a v poslední době i ALS/LiDAR⁷⁷ absolutně změnily náš přístup ke zkoumání archeologické krajiny.

⁷⁵ Wilkes 1969, 245-251.

⁷⁶ Wilkes 1969, 252-254; Starac 2000, 43-44.

⁷⁷ Popović – Bulić – Matijašić – Gerometta – Boschian 2021.

Technika zeměměřičství měla v antickém světě dlouhou tradici a svého vrcholu dosáhla v době Říma. O zeměměřičství (*agrimensura*) nás informuje celá řada antických textů, které byly shromážděny do jednoho svazku *Corpus agrimensorum romanorum* 5. či 6. stol. *Gromatices*, později *agrimensores*, měli za úkol přeměřit jak plochu nově založené kolonie, tak i celého *ageru*. K tomu používali instrument zvaný *groma*, podle kterého se i oni nazývali. *Ager* bylo nutné nejprve rozdělit na větší plochy (*centurie*), které se dále dělily na pozemky přidělované novým kolonistům. Centurie byly mezi sebou oddělené paralelními liniemi (*limites*). Centurie dostaly své jméno podle toho, že měly plochu přesně 100 *iugera*. To se později změnilo, když se plocha centurie zvětšila na 200 *iugera*. V době měření *agerů* kolonií na východním Jadranu byl tradiční rozměr jedné centurie 200 *iugera* = 20 × 20 *acti* = 2 400 × 2 400 římských stop (710 × 710 m). Hlavními liniemi v *ageru* byly *cardo maximus* a *decumanus maximus*, cesty, které na sebe byly kolmé (všechny cesty byly součástí veřejného majetku). S nimi byly rovnoběžné další *carda* a *decumani*. Každé páté *cardo* či *decumanus*, zvané *actuarii* či *quintarii*, byly o něco širší než zbylé čtyři. Centurie mezi pátým *cardem* a pátým *decumanem*, celkem 25, tvoří společně jeden *saltus*. Za *Augusta* stál na každé křižovatce v *ageru cippus*, na kterém byl vytesaný *decussis*, dvě na sebe kolmé linie s označením *carda* a *decumanu*. *Umbilicus* je termín pro první bod, od kterého byly vyměřené všechny centurie. Ne všechny centurie byly pravidelné a ze všech stran ohraničené zídками. Především centurie na okraji *ageru* byly nepravidelného tvaru, či menší plochy, tzv. *subcessivae*. Taková půda, která nebyla pravidelně ohraničená, nebyla ve vlastnictví kolonie, ale zůstala ve státním vlastnictví. *Subcessivae* se nazývaly i plochy uvnitř centurií, které nebyly vhodné pro obdělávání. Ne celý *ager* byl rozdělen na centurie. Vně centuriace zůstávala plocha, která nebyla určena k obdělávání, jako tzv. *ager extra clusus*. Rozměr pozemku (*sors*), který dostávali kolonisté, se lišil podle kvality půdy a také podle přínosu daného kolonisty římské společnosti. *Sors* se zpravidla nacházel uvnitř jedné centurie, ale mohl být rozdělený i na několik částí v několika centuriích. Po rozdělení pozemků byla nakreslena mapa ve třech kopiích. Jedna byla uložena v Římě v *Tabulariu Caesaris* a dvě zůstaly v kolonii jako katastr pro administrativní potřeby.⁷⁸

S rozdělením půdy novým kolonistům souvisela výstavba *villae*, které tvořily centrum dané zemědělské jednotky. Tím začal proces dosud neviděného zemědělského využívání

⁷⁸ Suić 1955, 5-7; Rostovtzeff 1957, 319; Maršić 1993, 106-107; Matijašić 1998, 72; Ilakovac 2002, 160-163, 169-170; Suić 2003, 162-166; Bulić 2012, 52-55; Basić 2015, 65-66.

půdy. Tak se území východního Jadranu skutečně přiřadilo k Itálii a rozšířila se sem klasická forma civilizace v maximálním rozsahu. Se stěhováním nového obyvatelstva do měst bylo také úzce provázané osidlování městského *ageru*, protože pouze část obyvatelstva žila ve městech. Rozvoj urbanismu byl neoddelitelný od rozvoje venkova, protože bez *villae*, které produkovaly dostatek potravin, by města s početnou populací nemohla existovat. Za každým vzkvétajícím městem tohoto období byl hospodářsky silný venkov. Zemědělství bylo základním kamenem i hnací silou římského hospodářství. Na centurie byla rozdělena jen část *ageru*. Zbytek tvořily pastviny, lesy a méně úrodná půda, např. v kopcovitém terénu. Na takové půdě žili původní obyvatelé, členové barbarských kmenů, kteří zůstali věrní svému tradičnímu způsobu života a měli pouze peregrinský status (*civitas*).

Díky rozsáhlým studiím R. Matijašiče (1988) a D. Buliče (2014) bylo zjištěno, že *agery* kolonií *Parentium* a *Pola* obsahují pozůstatky min. 332 *villae rusticae*, z nichž 217 lokalit má viditelné pozůstatky architektury a 115 pouze koncentraci keramiky viditelnou na povrchu. Když bylo 217 lokalit umístěno na mapu s centuriemi obou kolonií, ukázala se jejich distribuce. Většina *villae* se nacházela na jedné centurii a pouze na 11 centuriích byly *villae* dvě.⁷⁹ *Agery* těchto dvou histrijských kolonií jsou nejlépe a nejdéle zkoumané na celém východním Jadranu. Rekonstrukce distribuce *villae rusticae* v *agerech* dalmatských kolonií v takovémto rozsahu není možná, ať už kvůli nedostatečně dochované centuriaci, či relativně malému množství potvrzených *villae*.

Počet obyvatel kolonií lze do jisté míry rekonstruovat podle rozlohy *ageru*. Podle R. Matijašiče, který uvádí, že na jedné centurii v *ageru Parentia* a *Pole* žilo 35 osob, lze vypočítat počet obyvatel *ageru* bez osob žijících ve městě. Dalším faktorem je i úrodnost půdy v *ageru*. Centurie byly často rozdělené na čtyři stejné části (50 *iugera*), což by mohlo ukazovat na možnost, že na jedné centurii hospodařily čtyři různé rodiny. Na jedné centurii od 200 *iugera* mohlo v průměru žít 35 osob. Počet obyvatel v koloniích samotných lze spočítat podle plochy města: na 1 ha žilo přibližně 175 osob. *Parentium* mělo plochu 8,5 ha = 1 500 obyvatel a *Pola* měla plochu 23 ha = 4 000 obyvatel.⁸⁰ Latifundie byla větší než 500 *iugera* (více než 2,5 centurie), střední statek měl plochu 80-500 *iugera* a malá usedlost 10-80 *iugera*.

⁷⁹ Popović – Bulić – Matijašić – Gerometta – Boschian 2021, 168-170,

⁸⁰ Matijašić 1988, 93-96; Starac 1999, 35-36; Kadi 2020, 107.

Parcely v *ageru* kolonií *Pola* a *Parentium* měly stejnou orientaci a rozměry 200 *iugera*. Nový výzkum D. Bulice ukázal, že plocha *Histrie* vhodná ke kolonizaci byla rozměřena během jedné rozsáhlé akce a později rozdělena mezi tyto dvě kolonie (Obr. 1). Hranice mezi nimi se nacházela v místě Lidského kanálu, který zde jasně odděloval tyto dva *agery*. Obecně nebývalo zvykem, aby *agery* dvou sousedních kolonií měly stejnou orientaci centuriace. Ba právě naopak, orientace se záměrně měnila, aby nedošlo ke sporům, která centurie patří které kolonii. *Ager Parentia* byl na severu ohraničen řekou Mirna, měl plochu asi 35 000 ha a byl rozdělen na přibližně 700 centurií. *Ager Pole* byl větší, 50 000 ha, a byl rozdělen na asi 1 100 centurií. V některých centuriích se dochovaly *intercessivae* a ukazují, že velikost *sors* byla jedna čtvrtina centurie (50 *iugera*) (Obr. 2). V *Parentiu* byl *decumanus maximus* rovnoběžný s jižní linií parentinského poloostrova a směřoval jihovýchodním směrem a *cardo maximus* na něj byl kolmý (*umbilicus*) asi 3,5 km od hradeb *Parentia*, přičemž procházel všemi malými poloostrovy na pobřeží v těsné blízkosti kolonie. To jasně dokazuje, že linie centuriace vycházela ze směru pobřeží. *Cardo* a *decumanus* kolonie samotné se neshodovaly se směry *carda* a *decumanu* v *ageru* kolonie. Kolonie *Pola* musela mít vlastní *umbilicus*, od kterého se počítaly jednotlivé centurie. Jeho umístění lze hledat na ostrově Uljanik v přístavu Pole.⁸¹

V okolí *Iaderu* se dochovala centuriace, která ovšem ve srovnání s koloniemi *Pola* a *Parentium* v počtu jednotlivých centurií zaostává. *Ager Iaderu* se nacházel mezi Diklem na severozápadě a pravděpodobně Biogradem na Moru na jihovýchodě, a patřily sem i ostrovy Ugljan a Pašman. Centuriace se rozprostírala od Puntamike (l.č. 109) na severozápadě do Sukošana na jihovýchodě a konečně do Poličnika na severu. Díky nejnovějším výzkumům M. Kadi víme, že se v *ageru* na pevnině nacházelo přinejmenším 284 centurií (Obr. 3). V některých centuriích se dochovaly *intercessivae* a ukazují, že velikost *sors* byla jedna čtvrtina centurie (50 *iugera*). V *ageru* nacházíme množství křesťanských kapliček a kostelíků umístěných podél cest/hranic jednotlivých centurií, které zaměnily římské hraniční oltáře. *Ager Iaderu* se rozprostíral i na ostrově Ugljan (*Gellianum* pravděpodobně od jména rodiny *Gellii*), kde bylo při výzkumu M. Kadi potvrzeno 67 centurií. Nejlépe jsou viditelné v blízkosti Moline (l.č. 108) a mezi městy Poljana a Sutomišćica. Podle jiné orientace centurií na Ugljanu se zdá, že byly rozměřené

⁸¹ Suić 1955, 9-14, 21-25; Starac 1999, 34-35; Suić 2003, 166; Bulić 2012, 55-56, 64-66.

až později, a jednalo se tedy o dodatečné rozšíření *ageru* kolonie. Na ostrově Pašman, který byl také součástí *ageru*, stopy po centuriaci nenajdeme.⁸²

Na ostrově Pag, který pravděpodobně patřil do *ageru* kolonie *Iader*, se dochovaly stopy po centuriaci půdy východně od města Novalja. Jižně se nacházelo sídliště *Cissa* (Caska, HR). *Decumanus* byl umístěn rovnoběžně s linií pobřeží, mezi zátokou Draga a Paškim zálivem, a na něj byla kolmá *carda*. Centurií o rozměrech 200 *iugera* lze v tomto *ageru* rekonstruovat asi 23 (1 188 ha). Centurie umístěné na mořském břehu nemohly být z této strany ohraničené kolmo postavenou zídkou, a některé byly i nepravidelného tvaru (*subcessivae*). Protože je tato oblast v posledních letech velmi populární turistickou destinací, pozůstatky centuriace byly značně devastovány novou zástavbou. Zajímavostí ostrova Pag jsou i dva sofistikované akvadukty. První vedl z místa Škopalj do Novalje, čímž zásoboval vodou tento strategický přístav na západním pobřeží. Druhý vedl vodu z pramene Vrelo do *Cissy* vzdálené skoro 10 km.⁸³

Ager kolonie *Salona* byl na severu poměrně jasně ohraničený masivy Kozjak a Mosor s jediným možným průchodem skrz průsmyk Klis. Na západě *ager* sousedil s teritoriem *Tragourionu* v místě dnešního města Kaštel Stari a na jihu ho ohraničoval tok řeky Žrnovnica, což znamenalo, že *Epetion* byl součástí salonitánského *ageru* (Obr. 4). Všechny ostrovy středního Jadranu patřily také *ageru Salony*. Centuriace *ageru* je i dnes poměrně dobře dochovaná, kromě prostoru, kam se rozrostlo dnešní město Split, tam je úplně zničená. Centuriace se rozprostírala od Kaštel Kambelovac na západě až do řeky Žrnovnica. Zajímavostí je orientace *carda* a *decumanu*, které jsou odchýlené od směru sever-jih, východ-západ pouze o 12 stupňů. Centuriace *Salony* nekorespondovala ani s linií pobřeží (*Iader*), ani s existující komunikací (*Parentium*). *Cardo maximus* začínal u hlavní městské brány *Salony*, *Porta Caesarea*, a směřoval na sever. Jedna centurie salonitánského *ageru* měla tradiční rozměry 200 *iugera* a v některých se dochovaly *intercessivae* ukazující, že velikost *sors* i zde byla jedna čtvrtina centurie (50 *iugera*). Kolem *Tragouria* se dochovalo přibližně deset centurií, které se shodují s centuriací *Salony*, ale *agery* mezi sebou nejsou prostorově provázané. To ukazuje na možnost, že *Tragourion* bylo pod administrativním dohledem *Salony*, pravděpodobně se statutem *vicus*. O tom nás informuje *Plinius* (NH 3, 22, 141), který popisuje, jak císař *Claudius* založil *Siculi* pro své veterány (Resnik, HR). Podobně i *Epetion* mělo status *vicu* a bylo

⁸² Suić 1955, 14-17, 25-27; Filipi 1962, 309-310; Wilkes 1969, 208-209; Maršić 1993, 109-114; Starac 2000, 92; Suić 2003, 166; Kadi 2019, 99, 101, 107; Kadi 2020, 107, 111.

⁸³ Ilakovac 1997, 69; Ilakovac 2008, 129-154.

pod administrativou *Salony*. Pro pozdější šíření saloniánského *ageru* jižním směrem máme důkaz v podobě hraničního kamene. Byl nalezen v *Pituntiu* (Podstrana, HR), kde se pravděpodobně nacházel i nový *umbilicus* tohoto dodatečně rozměřeného území. Tento kámen byl hrubě opracovaný kvádr, na horní straně měl vytesané dvě na sebe kolmé linie (*decussis*) a po stranách vytesané nápisy: *D II* a *K I*, označující vzdálenost od *decumanu* a *carda* (ILJug 1, 119). Přesné místo nálezů tohoto kamene není známé. Datovat ho můžeme díky kvadratickému tvaru do pol. 1. stol. Starší hraniční kameny používané za *Augusta* byly ve tvaru kruhového cippu.⁸⁴

V *Dalmatii* se dochovala kromě římské centuriace i řecká *chóra*, tj. rozdělení půdy řeckých kolonií. Nejlépe je viditelná *chóra* na ostrově Hvar, kterou později převzali římscí kolonisté. *Chóra* se neshoduje s centuriací ostatních *agerů* v *Dalmatii*, i když Hvar administrativně patřil *Saloně*. Jedna parcela měla rozměry 1 × 5 stadia (181 × 905 m) a celkem jich bylo 73. Uprostřed *chóry* se nacházel *omphalos*, řecký ekvivalent *umbilicu*, od kterého se rozměřovaly parcely. V tomto místě se křížily dvě hlavní na sebe kolmé cesty. Šachovnicová síť cest je výborně viditelná i dnes. Mezi parcelami se nacházely hraniční kameny. Na ostrově Vis (HR), kde se nacházela řecká kolonie *Issa*, se také dochovaly stopy po řeckém rozdělení půdy v plodném údolí Dračevo polje. Středem údolí vede cesta, pravděpodobně řeckého data, a na ni jsou kolmé jednotlivé parcely. Jejich šířka ve směru západ-východ je přibližně 350 m, což odpovídá jednomu *stadiu*. Délka jednotlivých parcel byla různá v závislosti na šířce údolí. Stopy centuriace se nacházejí i na ostrově *Solentia* (Šolta, HR) u města Grohote a na ostrově *Brattia* (Brač, HR).⁸⁵

V těsném okolí *Narony* se nedochovaly stopy po centuriaci. K centrálnímu rozměření půdy zde asi nedošlo, protože se jednalo o bažinatou oblast v údolí řeky *Naron* (Neretva, HR) s pouze menšími pozemky vhodnými k zemědělství. *Ager* ve vnitrozemí dosahoval až k Mostaru (BiH) a zahrnoval údolí řek Bregava (BiH) a Trebižat (BiH) i okolí města Stolac (BiH), na pobřeží zahrnoval poloostrov Pelješac (HR) a ostrov *Korkyra* (Korčula, HR). Na poloostrově Pelješac se v okolí měst Ston a Janjina dochovaly zbytky centuriace.⁸⁶

Na ostrově *Korkyra* u města Lumbarda, kde se nacházela issejská kolonie neznámého jména, se nachází pruh zemědělsky využívané půdy dlouhý 2 km ve směru západ-východ

⁸⁴ Suić 1955, 17-20; Wilkes 1969, 220, 223, 226-227; Starac 1999, 137; Suić 2003, 166; Demicheli 2007, 34-35.

⁸⁵ Wilkes 1969, 228; Zaninović 1997a, 81-82; Solarić – Solarić 2009, 62-64; Zaninović 2018, 295-296.

⁸⁶ Wilkes 1969, 245-251; Suić 2003, 166.

a široký 200-800 m ve směru sever-jih. I dnes se zde nacházejí olivové háje a vinohrady. Jednou z autochtonních odrůd tohoto ostrova je réva *Grk* (Řek), což může ukazovat na pokračování prastaré tradice pěstování révy. Cesta, která vede středem této úrodné doliny od východu na západ je s jistotou antická, pravděpodobně řecká, podobně i dvě na ni kolmé cesty ve směru sever-jih. Vnitřní hranice jednotlivých pozemků z doby issejské kolonizace se na rozdíl od řecké *chóry* na ostrově Hvar nezachovaly. Uprostřed této úrodné oblasti na lokalitě Kneže se dochovala s hlavní cestou rovnoběžná zeď jedné římské *villy rustici*, což dokazuje antickou dataci této cesty. Je možné, že tato *villa* byla centrem veliké latifundie, která zabrala celou východní část ostrova. Touto změnou z malých helenistických parcel na rozlehlou latifundii byly patrně odstraněny vnitřní hranice jednotlivých pozemků.⁸⁷ Severně od města Blato se nachází úrodná dolina Blatsko polje (l.č. 193), kterou dělí na dvě části cesta ve směru západ-východ a na ni je kolmá cesta ve směru sever-jih. Severně od Blata a východně od kostelíka sv. Marije jsou pravděpodobně dochované pozůstatky až dvou centurií o rozměrech 12 *acti* (420 m). Centuriace kolonie *Narona* se dochovala také na poloostrově Pelješac. V okolí města Janjina se nacházejí pozůstatky několika *villae rusticae*. Jedna z nich posloužila jako základy pro hřbitov s kostelem sv. Stjepana jihozápadně od Janjiny. Z tohoto hřbitova pochází nápis CIL III 8451=14623, který zmiňuje *Publia Anaia Apera* a *Publia Anaia Tira*. Oba byli naronitánští *dekurioni* a *kvatuorviri*. Je pravděpodobné, že vysoko postavená naronská rodina *Annaei* vlastnila velikou část a možná i celé úrodné údolí kolem Janjiny. Další *villa* se nacházela na místě dnešního Sreseru, lokalita Rat (l.č. 186), odkud bylo snadné doplout do *Narony*. Na satelitních snímcích jsou viditelné na sebe kolmé cesty, které určovaly hranici centurií o délce asi 12 *acti*, jejichž celkový počet bohužel není možné bez další prospekce určit.⁸⁸ Římská centuriace v okolí dnešních měst Veliki a Mali Ston (*Stagnum/Stamnum*) je dochovaná mnohem lépe. Osídlení zde kontinuálně trvá od pravěku až dodnes, a to právě díky strategické pozici na počátku poloostrova a úrodnému údolí sevřenému mezi vysokými kopci. Pobřežní oblast Velikého Stonu byla ideální pro solivary, které zde existují i dnes. Toto údolí je dlouhé 3 km a široké maximálně 1,3 km. *Cardo* a *decumanus*, oddělující jednotlivé centurie, jsou dobře viditelné i dnes. *Decumanus*, jak bývá zvykem u menších zemědělských ploch, sleduje směr údolí (severozápad-jihovýchod) v délce 3 km a *cardo* je na něj kolmé (ve směru severovýchod-jihozápad). *Decumanus* začíná na východě u komplexu solivaru a

⁸⁷ Zaninović 1997a, 79; Zaninović 2001, 151-153.

⁸⁸ Suić 1955, 7-8; Zaninović 2001, 155-157.

končí u kostelíka sv. Nikole. *Cardo* spojovalo dvě pravěká *oppida* (*Stagnum* a *Pardua*), resp. se nacházelo na staré spojnicí dvou pravěkých sídlišť, která s velkou pravděpodobností byla osídlená i později ve chvíli plánování římské centuriace. *Cardo* je široké pouze 3,5 m, *decumanus* ještě užší. Předepsaná šířka u *Higina* je 20 stop (skoro 6 m). Zde byla šířka redukována, aby se ušetřila úrodná půda. *Umbilicus* se nacházel uprostřed údolí, kde se dnes nachází kostelík sv. Andrije. Na křižovatkách několika cest v údolí dnes stojí malé kostelíky, které nahradily římské hraniční oltáře. S tímto fenoménem se setkáváme i na druhých místech s potvrzenou centuriací. Jedna centurie měla přibližné rozměry $12 \times 12 \text{ acti} = 72 \text{ iugera}$ ($420 \times 420 \text{ m}$), což bylo méně ve srovnání s běžnými centuriemi o rozměrech $20 \times 20 \text{ acti} = 200 \text{ iugera}$. Na satelitních snímcích je možné určit asi deset takových centurií, pět jižně od *decumanu* a pět severně.⁸⁹

Hranice *ageru Epidaura* na severu není přesně definovaná, na jihu byla asi u Herceg Novi (Černá hora). Centuriace, která je velmi špatně dochovaná, je nejlépe vidět jižně od kolonie v regionu Konavle, který je i dnes zemědělsky využíván. Jedna centurie měla tradiční rozměry 200 iugera . Centurie byly orientované rovnoběžně se směrem pobřeží.⁹⁰

Analýza *agerů* a jejich centuriace ukázala zajímavý chronologický horizont. První centuriace proběhla kolem nově založených kolonií za *Caesara* či *Augusta*. Druhý horizont se překvapivě ukázal za vlády *Claudia*. Nejvýznamnější událostí jeho vlády v *Dalmatii* bylo založení kolonie *Aequum* pro veterány. Podobně založil na severním břehu Kaštelanského zálivu *Siculi* (NH 3.22, 141), také pro své veterány. Administrativní status tohoto sídliště neznáme. Do pol. 1. stol. je datován i hraniční kámen z *Pituntia*, který dosvědčuje rozšíření salonitánského *ageru* jižním směrem. Tyto tři události můžeme spojit s r. 42, kdy *legio VII* a *XI* odmítly podpořit dalmatského legáta *Scriboniana* v jeho pokusu chopit se trůnu. *Claudius* udělil legiím za odměnu titul *Claudia Pia Fidelis*. Zdá se logické, že po tomto incidentu se *Claudius* více angažoval v regionu, aby se postaral o své věrné veterány, kterým založil dvě nová města a udělil půdu, možná i v rozšířeném salonitánském *ageru*.⁹¹

⁸⁹ Zaninović 1970, 492-498; Zaninović 2001, 158.

⁹⁰ Suić 1955, 20; Wilkes 1969, 252-254; Starac 2000, 43-44; Suić 2003, 166.

⁹¹ Suić 1955, 20-21; Suić 2003, 166.

3.4 Vlastníci půdy

Určení vlastnictví půdy v období pozdní Republiky a v době Impéria je komplikovaný proces. Je nutné srovnat údaje v antických pramenech s epigrafickými nálezy. Více informací máme opět pro území *Histrie*, která byla častěji zmiňovaná v pramenech, a to především v 1. stol. př. n. l. a 1. stol. n. l., kdy byla kolonizace jejího území nejintenzivnější. Analýzou této problematiky se zabývala A. Starac ve své disertaci a několika článcích (Starac 1991, 1999, 2000, 2006). V 2. pol. 1. stol. př. n. l. vlastnily rozsáhlé pozemky na území *Histrie* bohaté senátorské rodiny a úzký kruh přátel *Augusta*, jakož i císař sám. Na území *Dalmatie* známe pouze několik vlastníků půdy, a to především díky analýze epigrafických monumentů. Zde se opět jasně ukazuje rozdíl mezi stavem bádání o *Histria* a *Dalmatia*.

Epigraficky je možné dokázat přítomnost římské pozemkové aristokracie díky nápisům, které dedikovali jejich propuštěnci, bývalí otroci či klienti, kteří přejímali jméno svého bývalého pána. Existuje i několik stručných zmínek o vlastnictví půdy několika soukromých osob v pramenech. Z období prvního Triumvirátu na území *Histrie* máme tímto způsobem doložené rodiny *Calpurnii Pisones* (InscrIt X 1, 65 = CIL I 2512 (p 946)⁹²; InscrIt X 1, 8 = CIL V 54; InscrIt X 1, 708 = ILJug 1, 417⁹³; InscrIt X 3, 15 = CIL V 495⁹⁴), *Cassii* (InscrIt X 1, 81 = CIL V 54⁹⁵), *Licina Crasa* (*Tacitus Hist.* 2, 72) a *Statilii* v Poreštině (InscrIt X 2, 9 = CIL V 332⁹⁶; InscrIt X 2, 225⁹⁷; InscrIt X 2, 261 = CIL V 409⁹⁸) a Buzetštině (InscrIt X 3, 104 = CIL V 457 (p 1022, 1070)⁹⁹). V době druhého Triumvirátu je doložené vlastnictví samotného *Octaviana Augusta* (InscrIt X 1,

⁹² InscrIt X 1, 65 = CIL I 2512 (p 946): *L(ucius) Calp[urnius L(uci) f(ilius)] / Piso Ca[esoninus] / co(n)[s(ul)]*.

⁹³ InscrIt X 1, 708 = ILJug 1, 417: *[L(ucius) Cal]purn[ius L(uci) f(ilius)] / [Cae]son[inus co(n)s(ul?)]*.

⁹⁴ InscrIt X 3, 15 = CIL V 495: *C(aius) Calpurnius / C(ai) Frugi l(ibertus) Alexsa(nder?) Sabin/naeus filius patri de suo peculio fecit*.

⁹⁵ InscrIt X 1, 81 = CIL V 54: *L(ucius) Cassius C(ai) f(ilius) Longin(us) / L(ucius) Calpurnius L(uci) f(ilius) Piso / Hvir(i) quinq(uennales)*.

⁹⁶ InscrIt X 2, 9 = CIL V 332: *[Stati]lia Sisennae / [St]atili Tauri pont(ificis) [l(iberta)] / [Harm]onia(?) sibi et T(ito) Stat[ilio] / [filio i]nfelici[ssimo]*.

⁹⁷ InscrIt X 2, 225: *Attico / fabr(o) fer(rario) / Sisennian(o) / Venusta / cons(erva) fecit*.

⁹⁸ InscrIt X 2, 261 = CIL V 409: *T(itus) Statilius Sisennae / Tauri / sibi et suis / v(ivus) f(ecit)*.

⁹⁹ InscrIt X 3, 104 = CIL V 457 (p 1022, 1070): *T(itus) Statilius / Tauri l(ibertus) / Cladus / Statilia Tauri l(iberta) / Quarta vivi / fecere fidei l(iberto)*.

585¹⁰⁰; InscrIt X 1, 593¹⁰¹), *Marca Antonia* a *Maecena* (InscrIt X 1, 575¹⁰²). V době Principátu v *Pole* dosáhly rodiny *Palpeli* a *Laecanii* senátorského statutu a rozšířily své pozemkové vlastnictví. Vlastnictví půdy rodiny *Appuleii* kolem Vižinady je doložené v 2. pol. 2. stol. (InscrIt X 2, 232), rodiny *Aelii* v okolí Medulinu (konec 2./poč. 3. stol.)¹⁰³ a rodiny *Setidii* poblíž Betike v 2.-4. stol. (InscrIt X 1, 618 = CIL V 8143 (p 1095)).¹⁰⁴

Maecenas zemřel v r. 8 př. n. l. a ve své poslední vůli odkázal svému blízkému příteli císaři *Augustovi* část svých statků. Mohlo se jednat o pozemky na lokalitě Kreševan - Busoler v blízkosti kolonie *Pola*, kde se našel nápis rodiny osvobozených otroků *Caia Maecena* (InscrIt X 1, 575). Patronem této rodiny mohl být *Caius Cilnius Maecenas*.¹⁰⁵

Rodina *Calpurnii Pisones* byla na území *Histrie* politicky aktivní již od konce Republiky. *Lucius Calpurnius Piso Caesoninus*, tchán *Iulia Caesara*, byl jedním z dvojice prvních *duumvirů* nově založené kolonie *Pola*. Jeho synem byl *Lucius Calpurnius Piso Caesoninus* zvaný *Pontifex*, prokonzul *Galie Transpadane* (25-14 př. n. l.) Na Pagu vlastnili nejplodnější severní část ostrova patrně již koncem Republiky. Třemi nápisy nalezenými v Casce na Pagu je doložen *Lucius Calpurnius Piso Augur*, který byl v r. 24 n. l. obžalován z velezrady, ale zemřel před vynesením rozsudku. Byl hlavním obhájcem svého bratra *Gnaea Calpurnia Pisona* (44/43 př. n. l. - 20 n. l.), konzul v r. 7 př. n. l. a blízký přítel císaře *Tiberia*, který byl obžalován z vraždy *Germanica* a spáchal sebevraždu před vynesením rozsudku. Pozemky v *Illyricu*¹⁰⁶ (*saltus*), pravděpodobně pastviny či lesy v hornaté části tohoto regionu, který *Gnaeu Calpurniu Pisonu* věnoval sám *Augustus*, byly konfiskovány a vrátily se do císařského *fiscu*. Všechny tři nápisy z Casky nechala zhotovit *Calpurnia*, dcera *Lucia Calpurnia Pisona Augura*. Oltář zasvěcený bohyni *Bona Dea* (ILJug 260): *B(oniae) d(eae) dom(inae) Heiae A[ug(ustae)] / triumphali terrae / marisq(ue) dominatric[i] / conservatrici / mentiumque bo[n]arum / ac remediorum potenti / deae bene iudicanti / [C]alpurnia L(uci) Pisonis aug(uris) f(ilia) / Cn(aei) Pisonis neptis / d(onum) d(edit)* a dva totožné oltáře či podstavce soch (AE

¹⁰⁰ InscrIt X 1, 585: *L(ibero) A(ugusto) s(acrum) / [O]ctavianu[s] / [A]ug(usti) n(ostri) (servus) aedem / [v]etustate / [c]onlaspam / [a] solo refecit?*.

¹⁰¹ InscrIt X 1, 593: *[Iul]ia Aug(usti) l(iberta) [Proph]asis / v(iva) f(ecit) sibi et / C(aio) Iulio Aplo sexvir(o) f(ilio) / C(aio) Iulio Cupito f(ilio) / Iuliae Phyllidi f(iliae) / Iuliae Apulae f(iliae) / Caristo delicato.*

¹⁰² InscrIt X 1, 575: *M]aecenas Sp(uri) f(ilius) / [R]ufus sibi / [et T(ito) M]aecenati T(iti) l(iberto) / [Amp]hioni patri / [Maece]natiai C(ai) l(ibertae) Oplai / [matri?] et Maecenatiai / [Theoph] imai(?) sorori / [v(ivus) f(ecit)]?*.

¹⁰³ Jurkić 1980, 114-115; Jurkić 1987b, 172; Orlić 1995, 66.

¹⁰⁴ Starac 1999, 59, 77-79; Zaninović 2001, 153.

¹⁰⁵ Starac 1999, 78-79.

¹⁰⁶ Kde přesně se tento *saltus* nacházel, není v textu zmíněno. V době soudního procesu již *Histria* byla dlouho součástí Itálie, tudíž je jasné, že se tyto pozemky nacházely v *Dalmatii*, tehdy ještě zvané *Illyricum*.

1949, 0199a, AE 1949, 0199b): [...] *insulae* / [.....] / [...] *conservatrici(?)* / [...] *potenti* / [.....] / *Calpurnia L(uci) Pisonis auguris / filia Cn(aei) Pisonis neptis / do(num) d(edit)*. Majetek rodiny byl po smrti *Lucia Calpurnia Pisona Augura* konfiskován císařem a stal se součástí *fiscu*. Že rodina skutečně padla v nemilost, ukazuje skutečnost, že byly tyto monumenty zmiňující jména předešlých majitelů sekundárně použity jako stavební materiál již v římském období.¹⁰⁷

Titus Statilius Taurus byl *Octavianův* blízký přítel a spolubojovník, pravděpodobně třetí ve velení hned po *Agrippovi*. Bojoval po jeho boku proti *Pompeiovi*, kterého společně vytlačili na Sicílii. Téhož roku získal provincii *Africa* a v r. 34 př. n. l. oslavil v Římě triumf. Díky němu začaly práce na prvním stálém amfiteátru v Římě, který byl dokončen v r. 29 př. n. l. velkolepými gladiátorskými zápasy. V r. 34 př. n. l. se přidal k *Octavianovi* při jeho tažení proti *Delmatae*. Zde zůstal jako velitel římských jednotek tohoto regionu i po *Octavianově* návratu do Říma. Zůstal věrný *Octavianovi* i při bitvě u *Actia*, kde velel jeho pěším jednotkám. Zdá se, že měl tři syny a dvě dcery, ačkoli prameny se zde neshodují. Jeho dcera *Statilia L. Pisonis* byla vdaná za *Lucia Calpurnia Pisona Augura*. Třetí syn *Titus Statilius Sisenna Taurus*, který byl zvolen konzulem v r. 16 n. l., byl patrně první vlastník latifundie a stavitel *figliny* na lokalitě Lorun (10-40 n. l.) (l.č. 18). V okolí Lorunu je dosvědčen na několika epigrafických monumentech.¹⁰⁸ Latifundie vystřídala několik vlastníků, což se projevilo na změně kolků na výrobcích *figliny*, především na amforách. Po něm statek vlastnila *Valeria Messalina*, třetí manželka císaře *Claudia (casearis uxor)*. Další dosvědčenou vlastnící tohoto rozsáhlého majetku byla *Calvia Crispinilla (magistra libidinum Neronis)*, která se za *Neronovy* vlády domohla vysoké funkce na císařském dvoře a značného majetku. *Calvia Crispinilla* přečkala konec *Neronovy* vlády, ale protože sama neměla přímého dědice, majetek po její smrti přešel za *Domitiana* do císařského vlastnictví. Podle střídajících se kolků na amforách *figlina* zůstala součástí *fiscu* až do konce *Hadrianovy* vlády.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Šonje 1958, 314-322; Šašel 1963, 387-390; Ilakovac 1997, 78-79; Flower 1998, 157-158, 163-164, 174-175; Starac 1999, 53-54; Starac 2000, 83-84; Zaninović 2001, 153; Suić 2003, 99; Ilakovac 2008, 129.

¹⁰⁸ InscrIt X 3, 104 = CIL V 457: *T(itus) Statilius / Tauri l(ibertus) / Cladus / Statilia Tauri l(iberta) / Quarta vivi / fecere fideli l(iberto)*. InscrIt X 2, 9 = CIL V 332: *[Stati]lia Sisennae / [St]atili Tauri pont(ificis) [l(iberta)] / [Harm]onia(?) sibi et T(ito) Stat[ilio] / [filio i]nfelici[ssimo]*. InscrIt X 2, 225: *Attico / fabr(o) fer(rario) / Sisennian(o) / Venusta / cons(erva) fecit*. InscrIt X 2, 261: *T(itus) Statilius Sisennae / Tauri / sibi et suis / v(ivus) f(ecit)*.

¹⁰⁹ Benario 1970, 73-74; Baldini – Matijašić – Tassaux 1997, 193; Starac 1997, 150; Starac 1999, 53-54; Zaninović 2001, 153; Carre – Kovačić – Marchiori – Rosada – Tassaux 2008, 160; Kovačić 2012b, 371; Rousse – Carre – Kovačić 2013, 2; Goldsworthy 2014, 178-179, 218-219, 241.

Rodina *Laecanii* pocházela z Itálie a na území *Histrie* přišli jako kolonisté buď již za *Caesara*, nebo až po bitvě u *Actia* za *Augusta*. Byli úzce provázáni s členy julsoklaudiovské dynastie a byli považováni za jejich blízké přátele. Na poč. 1. stol. n. l. získali *Laecanii* veliké bohatství i významné politické posty (dostali se do Senátu), čímž se stali jednou z nejvýznamnějších rodin na území *Histrie*. Byli podnikaví a agresivní, bohatství získali díky pěstování révy a olivovníků a díky obchodu s těmito žádanými komoditami. *Laecani* byli jak vlastníky jak zemědělské půdy (latifundie na souostroví Brijuni a *figlina* ve Fažaně), tak i obchodních lodí, což byl důvod jejich rychlého zbohatnutí na poč. 1. stol. n. l. Největší rozkvět rodina zažila v době *Caia Laecania Bassa* a jeho syna stejného jména v pol. 1. stol. n. l. *Caius Laecanius Bassus* starší se stal *praetorem* za *Tiberia* a *consulem suffectus* v r. 40 za *Caliguly*. *Caius Laecanius Bassus* mladší se stal konzulem za *Nerona*. Mezi lety 40-60 n. l. byli *Laecanii* na vrcholu a v té době došlo i k monumentální výstavbě v zátocce Verige (l.č. 75). *Caius Laecanius Bassus* mladší zemřel bez legitimního dědice za vlády *Vespasiana* a podle kolků na amforách z *figiliny* ve Fažaně (l.č. 68) lze předpokládat, že jeho majetek přešel do vlastnictví císařského *fiscu*. *Caius Laecanius Bassus* vlastnil půdu také na samé hranici Itálie na kraji území *Rundictae* v údolí mezi horami *Ćíćarija* a *Brkina* v *ageru* kolonie *Tergeste* (InscrIt X 4, 376 = CIL V 698).¹¹⁰

Zdá se, že s koncem *Julsko-klaudiovské* dynastie končí i politická moc histrijské elity, která byla úzce propletená s císařskou politikou. S nástupem *Flaviovců* přecházejí latifundie a keramické dílny *Laecania Bassa* a *Calvie Crispinille* ve Fažaně (l.č. 68) a Lorunu (l.č. 18) do císařského vlastnictví. Nejednalo se o konfiskaci, ale o dobrovolné darování majetku císaři po smrti obou vlastníků, z nichž ani jeden neměl právoplatného dědice.¹¹¹

Císař sám byl soukromým vlastníkem značného majetku, mezi který spadala samozřejmě i půda. *Octavianus*, ještě než se stal *Augustem*, vlastnil půdu na území *Histrie*, podobně jako řada jeho přátel a podporovatelů. Císařské vlastnictví dosvědčují epigrafické monumenty propuštěných císařských otroků, členů *familiae Caesaris*. S počátkem *Principátu* souvisí vznik císařského *fiscu*, kam plynuly daně z císařských provincií (*tribut* a *vectigalia*) a zisky z císařova soukromého majetku. Zatímco daně ze senátorských provincií a z Itálie šly do staré státní pokladny (*aerarium populi Romani*). Speciální druhy

¹¹⁰ Rostovtzeff 1957, 235, 237; De Franceschini 1998, 796; Starac 1999, 79; Begović – Schrunk 1999-2000, 436; Begović – Schrunk 2002, 113, 116.

¹¹¹ Starac 1994, 133-145.

daní, např. daň z dědictví (*vigesima hereditatum*), byly odváděny do *aerarium militare*, nové pokladny zřízené *Augustem* pro pokrývání potřeb vojska. Až v době Dominátu byly všechny pokladny spojeny v jednu. *Fiscus* spravovali otroci vybraní císařem, členové *familiae Caesaris*. V průběhu let se jasná hranice mezi císařovým soukromým majetkem a příjmy z císařských provincií pomalu vytrácí. Císařův soukromý majetek (*patrimonium, res privata*) zahrnoval zemědělskou půdu, produkční centra či *figlinae* a také doly. Zemědělská půda v císařském vlastnictví se nacházela po celém Impériu, v Itálii i v provinciích, a v průběhu desetiletí se stále násobila. *Augustus* ustanovil centrální administrativní aparát pro dohled nad *fiscem* v Římě a od *Vespasiana* sídlil císařský úřad pro dohled nad *fiscem* na území *Histrie* v *Pole* (InscrIt X 1: 50, 598). Možná tato změna souvisela i s přechodem rozsáhlého majetku *Calvile Crispinille* (*figlina* a latifundie na Lorunu) a *Caia Laecania Bassa* (*figlina* ve Fažaně a latifundie na souostroví Brijuni) do císařského *fiscu*. Císařské statky fungovaly stejně jako statky v soukromém vlastnictví: pronajímaly se, nebo je vedl *vilicus*.¹¹²

Na území *Histrie* byl císařský majek ve srovnání s jinými částmi Impéria velmi rozsáhlý. To známe díky početné skupině epigrafických monumentů, které dali zhotovit císařští služebníci z fiskální kanceláře *patrimonium*, či propuštění císařští otroci. Pouze z *ageru* kolonie *Pola* pochází 25 takových nápisů. Díky místům nálezů epigrafických monumentů je možné císařský majetek rozdělit do tří skupin. Nejpočetnější skupina nápisů pochází z kolonie *Pola* a jejího okolí (InscrIt X 1: 9, 17, 41, 46-63, 585, 593, 598, 643, 662) datovaná od *Augusta* až do 3. stol. Druhá skupina nápisů pochází ze statků severně od *Parentia* (InscrIt X 2: 216-221) datovaná od 2. pol. 2. stol. do 3. stol. Třetí skupina nápisů pochází z okolí *Novigradu* a *Umagu* (InscrIt X 3: 50, 53) a je datovaná do 4. stol. *Konstantin Veliký* vlastnil statky v okolí *Poly*. Na jedné z jeho *villae*, pravděpodobně *villa* na poloostrově *Vižula* (l.č. 87), byl v r. 326 popraven jeho syn *Crispus* (*Ammianus Marcellinus* 14, 11, 20). Dodnes dochovaná toponyma nám mohou pomoci při hledání původních majitelů půdy. V okolí vesnice *Ševe* se nachází místo zvané *Tavian* či *Tabian* (zkráceno *Oktavian*), což ukazuje na možnost, že majitelem této velmi úrodné půdy byl *Octavianus Augustus*.¹¹³

Pozemky v okolí *Alvony* (Labin, HR) v severní *Dalmatii* patrně vlastnila senátorská rodina *Ceionii*, ze které pocházel *Lucius Ceionius Commodus*, budoucí císař *Lucius Verus*

¹¹² Starac 1991, 100; Matijašić 1998, 80; Starac 1999, 56, 71-73; Basić 2015, 66-67.

¹¹³ Starac 1999, 56, 77-79; Basić 2015, 59-61.

(*Lucius Aurelius Verus Augustus*). V *Alvoně* jsou doložené tři nápisy zmiňující jméno rodiny *Ceionii* (CIL III 3060 = 10071, CIL III 3059 = 10070, CIL III 10078).¹¹⁴

Rozsáhlé pozemky v *ageru* kolonie *Iader* vlastnila senátorská rodina *Cornelii*.¹¹⁵

Císařské statky se v *Dalmatii* s jistotou nacházely v okolí kolonie *Narona*, odkud pocházejí tři nápisy osvobozených císařských otroků (CIL III 1792, 1839, 1865). Podle jedné teorie by císařský majetek v okolí *Narony* mohl mít svůj počátek již v *Caesarově* období, kdy zde sídlil jeho legát *Vatinius* během vojenských tažení proti *Delmatae*. Další dva nápisy propuštěných císařských otroků se našly v severní *Dalmatii*. Ukazují na možnost existence císařských statků. Jedná se však o izolované nálezy, a tak je možné, že šlo pouze o místa, kde se po propuštění usídlili. Jeden nápis pochází ze Žmanu na ostrově Dugi otok (ILJug 2, 928) a druhý z *Albony* či *Flanony* (CIL III 10076 (p 2171) = ILJug 3, 2901). Novou analýzou nápisu (CIL III 2082) nalezeného na území dnešního Splitu na místě zvaném Poljud lze usuzovat, že i v okolí *Salony* existoval jeden císařský statek. Nápis zní: *C(aio) Orchivio Amempto decur(ioni) / ann(orum) XIX Orchivia Phoébe / mater fecit sibi et Amempto Caésaris Aug(usti) / disp(ensatori) coniugi et libertis libertabusq(ue) posterisq(ue) / suis et eorum et Rhodino Amempti Caésaris / in fronte cum taberna p(edes) LII in agro p(edes) XLV hoc monument(um) / sive sepulchrum est extran<e=I>um heredem non sequetur*. Císařský majetek v *Dalmatii* nebyl tak rozsáhlý jako na území *Histrie*, tudíž nebylo nutné veliké množství otroků k jeho správě (ze *Salony* pochází pouze 28 nápisů¹¹⁶ zmiňujících členy *familia Caesaris*).¹¹⁷

Nezanedbatelnou roli ve vlastnictví půdy představovala římská armáda. Tábory měly ve svém okolí vlastní zemědělskou plochu (*prata legionis*) - pastviny, lesy, pole, a co si nemohlo vojsko obstarat samo, to získávalo ze svého okolí. Zásobování vojska bylo jedním z nejdůležitějších a nejkomplicovanějších úkolů římské administrativy. Kolem táborů, legionářských i auxiliárních, vznikala civilní sídliště *canabae*, která nabízela různé druhy služeb či obchod se zbožím. *Canabae* se tak stala katalyzátorem romanizace

¹¹⁴ Starac 2000, 76.

¹¹⁵ Suić 2003, 99.

¹¹⁶ CIL III, 2022, 2093=2325, 2097=8585, 8914; *dispensator Augustorum nostrorum* a *arcarius* (CIL III, 1955); *servus dispensator* (CIL III, 8684); osvobozenec *tabularius provinciae Dalmatiae* (CIL III, 1993); *procurator M. Aurelius Hermo* osvobozenec dvou spoluvládců (CIL III, 2077), *Lochus, Augusti dispensator Dalmatiae* (CIL III, 1994=8575 = ILS, 1508), *Phrygius* osvobozenec dvou císařů *ab instrumentis* (CIL III, 1995), *M. Ulpius Alexander Augusti libertus ab auctoritatibus* (CIL III, 1998 = ILS, 1528); *M. Julius Felix a ratione fisci* (CIL III, 1992=8574); *Renoverus vicarius dispensatoris Augusti* a dva císařští osvobození *Aelius* a *Aelius Euty chius* (ILJug III, 2119).

¹¹⁷ Cambi 1986, 103-104; Starac 2000, 52-53; Basić 2015, 41, 59-65.

místního obyvatelstva. Zde se volně šířil římský způsob života, kultury a zvyky. Protože byla *Histria* demilitarizovaná již v 1. stol. př. n. l., půdu patřící vojsku zde nenacházíme.¹¹⁸

Prata legionis tábora *Burnum* nebyla po odchodu poslední legie vrácena civilní správě, nýbrž byl ustanoven její správce, císařský prokurátor, a *prata* se stala součástí císařského *fiscu*. Tato půda mohla být pronajímána drobným rolníkům, kteří tak využívali výhodu osvobození od placení daně (osvobození od daní měly pozemky ve vlastnictví vojska i císaře). *Prata legionis* tábora *Burnum* byla velmi rozlehlá, sestávala z úrodné půdy, lesů a pastvin využívaných pro potřeby vojska. Její hranice nejsou přesně známe, ale jednalo se o území vzdálené min. 10 km od tábora. Patřila sem i trasa akvaduktu postaveného pro potřeby tábora dlouhého 32 km. U tábora *Burnum* se nacházela *figlina*, která vyráběla cihly a *tegulae* pro vojenské potřeby. Při výzkumu zde objevili tři keramické pece. Podle *CPF* na kolcích *legio XI* její produkce začíná až po r. 42 n. l. Na hranicích vojenského teritoria, jakož i na hranicích civilních teritorií (*ageri*), byla vybírána daň za transport zboží přes hranice (*portorium*). Proto bylo definování hranic tak důležité. Např. dovoz zásob z civilního na vojenské teritorium byl osvobozen od placení této daně, ale vývoz cihel a *tegulae* z vojenské *figliny* na civilní teritorium zdaněn byl.¹¹⁹

3.5 Veteráni a jejich postavení ve společnosti

Tématem veteránů a jejich postavení ve společnosti se zabývá celá řada článků i knih. Více pozornosti bylo věnováno veteránům, kteří se v důchodu věnovali zemědělství než těm, kteří se rozhodli věnovat řemeslům, či obchodu. Tradiční pohled na veteránskou problematiku je následující: veteráni se po ukončení služby odebrali na venkov, kde dožili v míru obdělávající svůj kus země. Jejich odměnou po ukončení vojenské služby byly peníze (*missio nummaria*), či parcela země, na které si mohli postavit dům a žít díky tomu, co vypěstovali (*missio agraria*). Od konce vlády císaře *Hadriana* veteráni získávali především finanční odměnu.¹²⁰

Život veteránů lze nejlépe rekonstruovat díky epigrafickým nálezům. V pramenech se nedochovalo mnoho zmínek a ty, které máme, jsou především bukolického idealistického typu „veterán obdělávající svou půdu a užívající míru“. Někteří veteráni se ale rozhodli

¹¹⁸ Wilkes 1969, 98-99; Matijašić 2009, 189.

¹¹⁹ Starac 2000, 36-37; Basić 2015, 63-64.

¹²⁰ Nicolay 2007, 160; Hall 2013, 14-16.

půdu prodat a věnovat se řemeslu, či obchodu. Každý veterán nemohl získat kus úrodné půdy v Itálii. Často se jednalo o půdu na hranicích Impéria, která nebyla vhodná k zemědělství a kde ani bezpečnostní situace nebyla nejlepší. Druhý aspekt vlastnictví půdy tvořily lokální elity. Některým veteránům se poštěstilo a dostali úrodný kus půdy někde v provinciích, či dokonce v Itálii. Tam se do hry dostávala místní pozemková aristokracie, která vlastnila veliké zemědělské usedlosti. Často se stávalo, že tito velkostatkáři donutili veterána půdu prodat, a tím si rozšířili vlastní majetek.¹²¹

Otázkou také zůstává, jestli veteráni chtěli svůj důchod prožít jako zemědělci. Značná část rekrutů pocházela z měst, a tak jen těžko mohli mít zkušenost s obděláváním půdy. Během vojenské služby se zemědělským technikám naučit nemohli. Bylo tedy vůbec možné, že se veteráni sami chtěli věnovat aktivitě, o které nic nevěděli? Pokud rekrut pocházel z venkova a měl takovou zkušenost, je přirozené, že se na venkov chtěl opět vrátit. Bohužel, přesné počty takových veteránů neznáme. Nezanedbatelný je i fakt, že průměrný veterán neměl finanční prostředky pro nákup většího počtu otroků, kteří by pracovali na jeho půdě. To znamenalo, že veterán sám se musel zapojit do každodenní aktivity (obdělávání půdy, péče o zvířata...), což po 25 letech aktivní služby v armádě nebyla zrovna vyhlídka na klidný a mírný odpočinek. Důležitou roli hrál také zdravotní stav veterána. I přes tyto obtíže se někteří veteráni jistě rozhodli věnovat zemědělství. Počáteční investice do výstavby, či opravy již existující *villy*, nákup otroků, zvířat a vybavení plus každodenní provoz *villy* se šplhal do závratných výšin. Proto není pochyb o tom, že jedna špatná sklizeň mohla veterána přivést k bankrotu, resp. přinutit ho k prodeji pozemku.¹²²

V souvislosti s výše uvedenými skutečnostmi je vskutku překvapivé, že nemáme mnohem více informací o veteránech, kteří se rozhodli místo „klidného zemědělského života“ věnovat obchodu či řemeslu. *Negotiatores* jsou mezi veterány zaznamenáni sporadicky. Např. z *Mogontiaca* (Mohuč, DE) pochází epigrafický monument (CIL XIII 6677), který nechal zhotovit *negotiator gladiatorius*, veterán *legio XXII PR PF*. Výroba a prodej mečů se zdají být logickým výběrem pro bývalého legionáře, který zůstal i po odchodu do výslužby v místě své vojenské služby.¹²³

¹²¹ Hall 2013, 22-25.

¹²² Shaw 1983, 140.

¹²³ Hall 2013, 34-35.

Ne všichni legionáři byli pouze vojáky. Římská armáda byla do značné míry soběstačná, což znamenalo existenci různých specializovaných vojáků (*immunes*) v rámci legie. Byli zde kováři-zbrojíři, truhláři, obuvníci-kožaři, hrnčíři (cihly, střešní tašky), skláři, stavitelé lodí, architekti-stavaři, řezníci-lovci apod. To všechno byly praktické dovednosti, které se legionář mohl naučit, dokud byl v aktivní službě. V neposlední řadě zde fungoval obrovský zásobovací aparát složený jak z vojáků, tak i z civilistů, tudíž se legionáři mohli naučit i základním obchodním dovednostem.¹²⁴

Římská armáda za Augusta byla profesionální, muži do ní vstupovali dobrovolně a byli adekvátně placeni. Po ukončení vojenské služby získali veteráni půdu, či peníze a v případě, že nebyli plnohodnotnými římskými občany, jim bylo uděleno občanství. Poprvé bylo darování římského práva veteránům dokumentováno v r. 89 př. n. l. v podobě bronzové destičky s dekretem prokonzula. Každý voják měl vlastní kopii tohoto dokumentu, ale až za *Claudia* se objevuje unifikovaný dokument, tzv. diplom. V provinciích se tak usazovali romanizovaní římscí občané, kteří pokračovali v římském způsobu života a pomáhali přetvářet rozmanitý charakter Impéria v unifikovanou římskou společnost. Aspekt šíření romanizace prostřednictvím armády, ať už vznik *canabae* u táborů či usídlování veteránů v provinciích, byl velmi důležitý po celou dobu trvání římského Impéria.¹²⁵

Po skončení občanské války mezi *Pompeiem* a *Caesarem* se ekonomická situace na východním pobřeží Jadranu stabilizovala a následovalo období obnovy a následně opětovné prosperity. V této době *Caesar* usídlil své veterány v nových koloniích a rozdělil jim půdu v městských *agerech*. Množství půdy, které získali *Caesarovi* veteráni, bohužel neznáme. Druhá vlna usídlování veteránů v koloniích nastala po *Augustově* vítězství u *Actia* v r. 31 př. n. l. Na území *Histrie* bylo objeveno celkem 32 vojenských, resp. veteránských nápisů: *Tergeste* 14, *Parentium* 7, *Pola* 9, Umag 1, Buzet 1.¹²⁶ Datované jsou především do 1. stol. n. l., ale dochovaly se i nápisy z mladších období. Většina nápisů byla nalezena v koloniích. Ty, které byly nalezeny v *ageru*, pravděpodobně svědčí o zapojení veteránů do zemědělské produkce, resp. o jejich vlastnictví zemědělské parcely. Mohlo se jednat o veterány, kteří odtud pocházeli a vraceli se sem po skončení vojenské služby.¹²⁷

¹²⁴ Hall 2013, 53-54.

¹²⁵ Rostovtzeff 1957, 38-42, 67-68; Starac 1999, 26.

¹²⁶ Tato čísla pocházejí z databáze EDCS (Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby).

¹²⁷ Jurkić 1987, 67-68; Starac 1999, 35-36.

Na monumentu (InscrIt X 2, 252 = CIL V 8197) datovaném na konec 1. stol. př. n. l., či poč. 1. stol. n. l. jsou zmíněni dva bratři, vojáci, kteří se nedožili veteránského důchodu (Obr. 5). Sloužili v *legio IX Triumphalis* a *legio XI*. Monument, který jim nechali zhotovit rodiče, byl nalezen na hřbitově kostela sv. Andrije u vesnice Karojba. Podle jmen byla tato rodina histrijského původu. Nápis zní: *M(arco) Mor[ano ...] / Voltiom[no patri] / Apiaria[e ...] / Tertiae m[atři] / M(arco) Morano [M(arci) f(ilio)] / Rufo fratri opti(oni) / leg(ionis) VIII / [...] Morano M(arci) f(ilio) / fratri militi / leg(ionis) XI / L(ucius) Moranu[s M(arci) f(ilius) ...] / v(ivus) [f(ecit)]*.

Stéla (InscrIt X 2, 253 = CIL V 48) také nalezená na hřbitově kostela sv. Andrije u vesnice Karojba patřila veteránu *legio IV Flavia Felix*: *P(ublius) [Te]dus Sp(urii) f(ilius) Pup(inia) / Valens Terg(este) / signifer leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) / donis don(atus) torquib(us) / armillis phaleris / t(estamento) f(ieri) i(ussit)*. (Obr. 6) *Publius Tedi* *Valens* se narodil v kolonii *Tergeste* a byl členem *Pupinia tribus*. Uvedené jméno otce, *Spurius*, naznačuje, že *P. Tedi* byl nemanželské dítě, resp. že jeho otec byl neznámý. *Legio IV FF* krátce sloužila v *Dalmatii*, ale záhy byla převelena do *Moesie Superior*. *P. Tedi* byl *signifer* této legie a dostal četná vyznamenání, torquesy, náramky a faléry. Stéla je datovaná na konec 1. stol.

Monument (InscrIt X 2, 242 = CIL V 397) patřil veteránovi *legio IX Triumphalis*, jeho ženě a malé dcerušce, která zemřela v 10ti letech: *L(ucius) Vinusius / L(ucii) f(ilius) veter(anus) / leg(ionis) VIII / Triumph(alis) / Septumiae / P(ubli) f(iliae) Sabinae / uxori / Vinusiae Tert(ullae) f(iliae) anno(rum) X*. (Obr. 7) Monument je datován do 1. pol. 1. stol. a byl nalezen ve vesnici Žudetíci blízko Vižinady v *ageru* kolonie *Parentium*.

Nápis *Caia Fabia*, veterána *legio XI*, nechal zhotovit jeho starší bratr (InscrIt X 2, 204 = CIL V 314): *C(aio) Fabio T(iti) f(ilio) veterano / legionis XI / stipendiorum XXVIII / T(itus) Fabius frater fecit*. (Obr. 8) *Caius Fabius* sloužil v armádě 28 let, což můžeme dát do souvislosti s Batonovým povstáním (6-9 n. l.), kdy veteráni museli zůstat v armádě a bojovat proti barbarům. Nápis je také datovaný do 1. pol. 1. stol. a byl nalezen ve vesnici Sveti Lovreč.

Nejbohatší náhrobní monument, *cippus*, si nechal zhotovit *Caius Caulinius Maximus* pro sebe, manželku, rodiče, sestru a bratra a také pro všechny své propuštěné otroky (Obr. 9). Celý nápis (InscrIt X 1, 74 = CIL V 314) zní: *C(aius) Caulinius / Sex(ti) f(ilius) Maximus / veteranus / ex coh(orte) VIII pr(aetoria) sibi / Palpelliae Loebe uxori / Sex(to) Caulinio Syro patri / Voltid[iae] Proce]ssae(?) matri / Caulin[iae ...]ae sor(ori) / L(ucio) Cau[linio]*

H]istro frat(i) / s(uis) o(mnibus) [lib(ertis) li]b(ertabusque?) / t(estamento) f(ieri) i(ussit). Textové pole je rámované bohatým vegetačním motivem, nahoře s *kantharem* lemovaným dvěma gryfy. Na zadní straně *cippu* bylo vyobrazení kruhového štítu, za kterým byla překřížená tři kopí s *gladiem* na opasku a helma s ozdobným chocholem. Boční pravá strana byla zdobená reliéfem prsního pancíře s kopím srdcovitého tvaru. Monument byl rozlomen na dvě části, když byl ve středověku použit jako stavební materiál. *Caius Caulinius Maximus* byl veteránem Pretoriánské gardy, elitní jednotky římské armády. Jako takový měl vysoké postavení i finanční prostředky, což je vidět na vysoké úrovni provedení náhrobku.

Na území *Dalmatie* je usídlování veteránů epigraficky doloženo až od poč. 1. stol. n. l., ačkoli prameny naznačují, že *Caesar* usídlil část svých veteránů po vítězství nad Pompeiem v *Epidauru*. S. Ferjančić ve své obsáhlé studii o veteránech v balkánských provinciích nashromáždila celkem 104 epigrafických monumentů nalezených na území *Dalmatie*. Nejvíce veteránských nápisů pochází z měst na pobřeží a kolem legionářských táborů. Ze *Salony* pochází polovina nápisů (52), z *Narony* (17), z *Iaderu* (5) a z *Aequa* (4). Z okolí legionářských táborů *Burnum* a *Tilurium* pochází pouze 11 nápisů. Zajímavé je, že z *Epidaura* nepochází ani jeden veteránský nápis. Zbývajících 15 nápisů pochází z menších *municipií* především z vnitrozemí provincie. Původ veteránů (formule *domo*) je označen na 34 nápisech, z čehož je jasné, že zde tito muži zůstali po ukončení aktivní služby. Pouze 11 veteránů bylo *delmatského* původu. Ti se po ukončení služby vrátili domů.¹²⁸

Založení kolonie *Aequum* není přesně datované. Kvůli jejímu epitetu *Claudia* je řazena mezi *deducto* císaře *Claudia*. S. Ferjančić nabízí možnost, že jméno *Claudia* může představovat i *deducto* císaře *Nerona*. Že se skutečně jednalo o veteránskou kolonii dokazuje nápis (CIL III 2733): *post col(oniam) ded(uctam) creatus*. I přes to, že *Aequum* bylo od počátku veteránskou kolonií, pochází odtud jen čtyři veteránské nápisy. *Ager* kolonie, ve kterém se nedochovaly stopy po centuriaci, byl rozdělen mezi veterány dvou dalmatských legií, *legio VII CPF* a *legio XI CPF*. Můžeme si představit, že založení této kolonie pro veterány legií VII a XI ze strany císaře *Claudia* znamenal projev díky vojákům, kteří mu v r. 42 n. l. zůstali věrní a nepřidali se k legátovi *Dalmatie Scribonianovi*, který se sám chtěl stát císařem.¹²⁹

¹²⁸ Ferjančić 2002, 210, 314 (Tab. 1.2).

¹²⁹ Ferjančić 2002, 214.

Náhrobní monument *Caia Octavia Vitalia*, veterána *legio VII CPF* (CIL III 14946 (p 2328,114)): *C(aius) Octavius / C(aii) f(ilius) Fabia Vital[i]s / domo Brixiae / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / h(ic) s(itus) e(st) / testamento f(ieri) i(ussit) / arbitratu Octavi/ae Secundaes(!) lib(ertae) / suae*, byl nalezen ve vesnici Glavice (ager kolonie *Aequum*). (Obr. 10) *Caius Octavius Vitalis* se narodil v *Brixii* (Brescia, IT), byl součástí *Fabia tribus* a jako voják *legio VII* se dostal do provincie *Dalmatie*, kde i zůstal. Na nápisu je zmíněna i jeho osvobozená otrokyně *Octavia Secunda*. Díky *CPF* lze tento monument datovat do 2. pol. 1. stol., každopádně po r. 42 n. l.

Aktivní úlohu veteránů v zásobování lokálních vojenských jednotek zemědělskými výpěstky nelze zanedbat. Veteráni často získávali půdu v okolí vojenských táborů, které bylo nutné zásobovat čerstvými plodinami. Tak vznikl *Pagus Scunasticus* v blízkosti tábora *Bigeste* a *vicus* na lokalitě Roški slap blízko tábora *Burnum*. Oba *pagi* jsou doložena na epigrafických monumentech. Usídlení *Claudiových* veteránů na severním okraji Kaštelanského zálivu v *Siculi* je dosvědčeno u *Plinia* (NH III 141), ale nemáme ani jeden epigrafický důkaz. Tato veteránská sídliště neměla status kolonie a byla poměrně malých rozměrů. Teritorium *pagi* mělo vždy svou vlastní organizaci nezávislou na administrativě kolonie, v blízkosti které se nacházelo.¹³⁰

Založení veteránského sídliště blízko Roški slap na řece Krka, jehož jméno neznáme, je díky epigrafickým nálezům datováno na konec vlády *Augusta*, či na počátek vlády *Tiberia*. Skupina veteránů společně získala půdu v této oblasti. Vedl je pravděpodobně *Appinnius Quadratus* (CIL III 2817), *centurio veteranorum*, který velel jednotce veteránů znovu povoláných do služby, když se vzbouřily barbarské kmeny při Batonově povstání (6-9 n. l.). Po potlačení Batonova povstání v r. 9 n. l. tito veteráni získali půdu jako odměnu za jejich službu. Z této lokality pocházejí tři monumenty veteránů *legio XI* (CIL III 2818 (p 1626), CIL III 9885 (p 1475), CIL III 6418 = 9896 (p 2328,114)) a jeden monument veterána *legio IV Macedonica* (CIL III 2817) datované do 1. pol. 1. stol.¹³¹

Nápis (CIL III 2817): *[...] Appinnius / Pol(lia) Faven/[ti]a Quadr/atus |(centurio) vete/ranorum / leg(ionis) IIII Mac(edonicae) / an(n)o(s) na(tus) XL / bis huc pietas / ossa bene / qui[es]cant. Appinnius Quadratus* pocházel z města Faventia (Faenza, IT), *Polliia tribus* a byl centurionem veteránů při Batonově povstání.

¹³⁰ Rostovtzeff 1957, 319; Ferjančić 2002, 218.

¹³¹ Zaninović 1970, 498-500; Ferjančić 2002, 218-219.

Císař *Tiberius* na počátku své vlády rozdělil půdu na západě *ageru* kolonie *Narona* mezi veterány *legio VII* a několika auxiliárních kohort. Tuto půdu musel císař od kolonie odkoupit a až poté se zde mohli veteráni usídlit. To je doloženo dvěma totožnými nápisy (ILJug 1, 113): *[Divo] Augusto et / [T]i(berio) Caes[ar]i Aug(usti) f(ilio) Aug(usto) / sa[cr]um / veterani pagi Scunastic(i) / quibus colonia Naronit(anorum) / agros dedit; a* (ILJug 1, 114): *Divo Augusto et / Ti(berio) Caesari Aug(usti) f(ilio) Aug(usto) / sacrum / veterani pagi Scunast(ici) / quibus colon(ia) Naronit(anorum) / agros dedit*. Tyto nápisy zasvětili *veterani pagi Scunastici* božskému *Augustu* a císaři *Tiberiovi*. *Pagus Scunasticus* je jediná veteránská vesnice na území *Dalmatie*, jejíž jméno známe. Ovšem není pochyb o tom, že jich bylo více. Z údolí řeky *Trebižat* pochází několik náhrobních monumentů veteránů *legio VII*, kteří sloužili neobvykle dlouhou dobu. To se stalo v době, kdy bylo nutné potlačit *Batonovo* povstání a vojáci jednoduše nedostali povolení k odchodu do výslužby. Tyto náhrobní monumenty lze datovat od r. 9 n. l.¹³² Jedná se o nápisy: CIL III 8487 (p 1475) - *stipendiorum XXXIII*; CIL III 6364 = 8488 - *stipendiorum XXX*; ILJug 3, 1920 - *stipendiorum XXVI*; ILJug 3, 1921 - *stipendiorum XXIX*; AE 2000, 1174 - *stipendiorum XXVII*. Jeden takový nápis veterána *legio VII* byl nalezen i v *Saloně*: CIL III 2048 - *stipendiorum XXXII*. Je zajímavé, že na náhrobech zhotovených po r. 42 n. l. se znovu objevuje velmi dlouhá vojenská služba: CIL III 1814 (p 1494) z *Narony* - *legio VII CPF, stipendiorum XXX*; ILJug 3, 1937 z *Ljubuški* - *legio XI CPF, stipendiorum XXX*; CIL III 8732 (p 1475) ze *Salony* - *legio XI CPF, stipendiorum XXX*; CIL III 2014 ze *Salony* - *legio VII CPF, stipendiorum XXXIII*.

Náhrobní stéla (AE 2000, 1174): *C(aius) Licinius C(ai) f(ilius) / Fab(ia) dom(o) Sinope / vet(eranus) leg(ionis) VII an(norum) L / stip(endiorum) XXVII / h(ic) s(itus) e(st) / heredes posuer(unt)*. Tato výborně dochovaná stéla (Obr. 11), vysoká 215 cm, má v horní části štít s hlavou *Medúzy* a pod ním mezi dvěma tordovanými sloupy portrét veterána. *Caius Licinius* pocházel ze *Sinope* (Sinop, TUR). V *legio VII* sloužil 27 let. Po skončení prodloužené vojenské služby zůstal v *Dalmatii* a dožil se 50ti let. Podle velikosti a kvality tohoto monumentu lze předpokládat, že *Caius Licinius* byl finančně dobře situovaný.

Náhrobní stéla (ILJug 3, 1920): *M(arcus) Livius M(arci) / f(ilius) Pal(atina) dom(o) / Aloro ve(teranus) / leg(ionis) VII an(norum) / L stip(endiorum) XXVI / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit)*. Tato stéla, vysoká 222 cm, má v horní části štít s hlavou *Medúzy* a pod ním vlys s vyobrazením vojenské zbroje (Obr. 12). Mezi dvěma

¹³² Zaninović 1970, 498-500; Bojanovski 1985, 70-93; Ferjančić 2002, 219-220; Matijašić 2009, 183-184.

tordovanými sloupy se nachází textové pole. Dolní polovinu stély zdobí vyobrazení dveří se čtyřmi obdélníky. V horní části jsou dvě klepadla ve tvaru lvích hlav a pod nimi dvě osově převrácené kliky ve tvaru sigmy. *Marcus Livius* pocházel z *Alora* a byl členem *Palatina tribus*. V *legio VII* sloužil 26 let a dožil se 50ti let. Stéla byla sekundárně použita jako stavební materiál, proto byla rozlomena na čtyři části. I přes to, že je stéla poškozená, není pochyb o tom, že náklady na její zhotovení byly vysoké.

Náhrobní stéla (CIL III 2014): *L(ucius) Caesius L(uci) f(ilius) / Cam(ilia) Bassus / domo Pisauri / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis) / an(norum) LIII stip(endiorum) XXXIII / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) p(osuit) / in f(ronte) p(edes) VI in a(gro) p(edes) X*. Veterán *legio VII CPF*, *Lucius Caesius Bassus*, sloužil v armádě celých 33 let, což je nejdělsí doba vojenské služby dosvědčená v *Dalmatii*. Pocházel z města *Pisaura* (Pesara, IT), byl členem *Camilia tribus* a dožil se 53 let. Díky formuli *CPF* je možné stélu datovat do 2. pol. 1. stol. po r. 42 n. l. Stéla je dnes bohužel ztracená, ale dochovala se její kresba z 18. stol. (Obr. 13). Stéla byla rozdělena na tři části. V horní části byl vlys s vojenskou výzbrojí, pod ní byl portrét veterána v tóze se svitkem mezi dvěma tordovanými sloupy. Uprostřed bylo textové pole a pod ním dvě klepadla ve tvaru lvích hlav. Podle této kresby se jednalo o jednu z nejzdobnějších stél nalezených v kolonii *Salona*.

Náhrobky veteránů jsou dobrým ukazatelem sociálních vztahů v římské společnosti obecně. Veteráni, jakožto římstí občané vyšší společenské úrovně a finančního zázemí, často vlastnili otroky. Na některých náhrobcích se proto dočteme jména otroků, kteří byli osvobozeni ať už za života legionáře, či po jeho smrti odkazem v závěti.

Náhrobní monument (ILJug 3, 2280) je dochovaný v dosti špatném stavu, ale formule určující vztah osvobozené otrokyně *Pinarie* a veterána *legio VII Caia Pinaria Scarpa*, se dochovala: *Pinaria C(ai) lib(erta) / [[.....]] / patrono suo / C(aio) Pinario Scarpo / [ve]t(erano) leg(ionis) VII et filio / [.....]*. Tento nápis pochází ze *Salony* a díky absenci *CPF* je datován do 1. pol. 1. stol. (Obr. 14).

Podobný vztah mezi veteránem a propuštěnou otrokyní je zaznamenán na monumentu (CIL III 8764 (p 1475)): *C(aius) Vatinius / Sex(ti) f(ilius) Capito / vet(eranus) leg(ionis) VII / C(laudiae) P(iae) F(idelis) dom(o) Arreti(o) / v(ivus) f(ecit) sibi et / Vatiniae Feli/culae libert(ae)*. Nápis je kvůli *CPF* datován do 2. pol. 1. stol. po r. 42 n. l. (Obr. 15).

Na náhrobním monumentu (CIL III 2030) se nacházejí portréty dvou rodin (Obr. 16). V horní části jsou vyobrazeni rodiče a mezi nimi syn a dcera. V dolní části jsou rodiče a mezi nimi dcera. Nápis je rozdělen do dvou částí. První část se nachází pod trojúhelníkovitým štítem: *T(itus) Fuficius C(ai) f(ilius) Pol(lia) vet(eranus) leg(ionis) XX*. Druhá část nápisu rozděluje portréty rodin: *T(itus) Fuficius T(iti) l(ibertus) Privatus / Fuficia |(mulieris) l(iberta) Prisca Fuficia T(iti) l(iberta) Prima*. Vztahy mezi uvedenými osobami lze rekonstruovat takto: *Titus Fuficius*, veterán *legio XX* a člen *Pollia tribus*, dal svobodu otroku *Titu Fuficiu Privatu* a dvěma otrokyním *Fuficii Prisci* a *Fuficii Primi*. Podle vyobrazení je pravděpodobné, že jedna z *Fuficii* byla žena veterána a druhá byla žena propuštěnce *Privata*. Veterán měl dvě děti, syna a dceru a propuštěnec jednu dceru. Jména dětí se nedochovala, protože spodní část monumentu je poškozená. Monument nalezený v *Saloně* je datován mezi roky 41 a 54 n. l.

Veteránské dedikace bohům jsou na východním břehu Jadrana velmi řídké. Ze *Salony* pocházejí dva oltáře zasvěcené *Iupiteru Optimu Maximu* a *Herculu Augustu* a z *Parentia* jeden oltář zasvěcený *Neptunu*.

Votivní oltář (ILJug 3, 2045): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) [I]ul[i]us [...?] / [I]o[vinus] [vete]/ranu[s] / [l]eg(ionis) [X] gem(inae) e[x ...]/io sacru[m ex voto] / solv[it]*, nechal *Jupiteru* zasvětit *Caius Iulius Iovinus*, veterán *legio X Gemina*. Oltář je datovaný do 2. stol.

Oltář dedikovaný *Herculu Augustu* (CIL III 8663 = CIL III 3157 = CIL III 14239,4): *Her(culi) Aug(usto) [s]ac(rum) // Val(erius) Valens v[et(eranus)] // ex |(centurione) li//mite[m] / pub(licum) // prae/clus(um) // ob / dec(essum) // Aur(eli) / Gall(i) // leg(ati) / suo inp//[endio] / aperuit [...] / Im[p(eratore)] Com(m)o//[do II] / et Mar//[tio] / Vero // [III] / co(n)s(ulibus) VI // [Kal(endas)] // Ma[rias]*, nechal zhotovit *Valerius Valens*, veterán a bývalý centurion, které legie, to nápis bohužel nezmiňuje. Díky uvedenému konzulátu *Martia Vera* lze nápis datovat do r. 179 n. l. Na nápisu je uveden i císař *Commodus*. Text je umístěn ve 13 řádcích kolem reliéfní postavy *Hercula*, která se dochovala značně poškozená (Obr. 17).

Ojedinelou dedikací bohu *Neptunu* představuje oltář s nápisem (InscrIt X 2, 3 = CIL V 328): *Neptuno deisq(ue) Aug(ustis) / T(itus) Abudius Verus / post subpraefect(uram) / classis Ravenn(atis) / templo restituto / molibus extruct(is) / domo exculata / in area d(ecreto) d(ecurionum) / concessa sibi / dicavit*. Tento oltář byl nalezen sekundárně použitý jako stavební materiál v budově *Marafor* v *Poreči* (Obr. 18). Nechal ho zhotovit

Titus Abudius Verus, prefekt námořnictva v Raveně, při příležitosti obnovy *Neptunovy* svatyně v *Parentiu* někdy v 1. stol.

Na monumentech veteránů lze dobře vidět sociální skladbu společnosti. Někteří veteráni si nechali zhotovit náhrobek podle závěti, nechal ho vytesat dědic po smrti veterána (*testamento fieri iussit*), jiní si ho nechali zhotovit ještě za života (*vivo fecit*). Někteří veteráni měli manželky, či družky (*uxor, contubernali*) a děti (*filia, filius*), druhým nechali náhrobek vytesat rodiče (*parentes, mater, pater*), či sourozenci (*soror, frater*). Někteří veteráni byli finančně zajištěni a vlastnili otroky, které nechali odkazem v závěti osvobodit (*patrono - libertus/liberta*), a dokonce jim zaplatili náklady na pohřeb (*libertus libertabusque*), či naopak propuštěný otrok zaplatil náhrobek svému patronu (*libertus/liberta patrono posuit*). Na některých náhrobcích je i zmíněna velikost pohřební parcely (*in fronte, in agro*). Ne všechny epigrafické monumenty jsou funerálního charakteru, máme doložené i dedikace císaři, či bohům. Některé nápisy veteránů pocházejí z kolonií, kde se veteráni usídlili a zastávali i vážné úpravní posty (*decurioni, questori, pontifici, Ilviri*). Jiné nápisy pocházejí z venkova, což by mohlo ukazovat na skutečnost, že se veteráni nechali pohřbit na svém statku, *ville rustice*, a byli součástí *missio agraria*. Bohužel, doposud ani jeden veteránský nápis nebyl nalezen v rámci *villy rustici*, tudíž nemůžeme ani jednoho veterána s jistotou spojit s venkovským životem na území *Histrie*, či v *Dalmatii*.

3.6 Otroci, osvobození otroci a jejich majitelé

O životě běžných lidí v době panování římských císařů se nám bohužel příliš informací nedochovalo. Jedním ze zdrojů, které máme k dispozici, jsou nápisy a jejich epigrafická analýza. Nápisy otroků či osvobozených otroků nám pomáhají určit jejich bývalé majitele, patrony. Někteří otroci byli osobním majetkem císaře (*familia Caesaris*), ale většina z nich patřila soukromým osobám. Na území celé *regio X* se dochovalo 1611 monumentů, které lze spojit s osobami bývalých otroků. Ve srovnání s tím je počet 405 monumentů tohoto druhu nalezených v celé provincii *Dalmatii* velmi nízký.¹³³ Jen na území kolonie *Pola* bylo nalezeno 155 nápisů osob, které uvádějí svůj status propuštěného otroka či otrokyně.¹³⁴ Není pochyb o tom, že mnoho dalších se rozhodlo

¹³³ Tato čísla byla vyhledána díky databázi EDSC (Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby) pod osobním statutem *liberti/libertae*. Vyhledáno 27.3.2021.

¹³⁴ Starac 1991, 93.

svoji minulost v otroctví zatajit a v případě, že si nechali vyhotovit epigrafický monument, tuto skutečnost vynechali. Kromě těch šťastnějších, kteří získali svobodu, tisíce otroků zůstali v otroctví celý život a jako otroci zemřeli. Přesné počty takových lidí je nemožné vyčíslit, ale není pochyb o tom, že jich byly statisíce. Prosperita Římského státu, již od dob Republiky, a především v době Impéria, měla svůj základ právě v levné pracovní síle, která byla maximálně využívána ve všech možných odvětvích. Nejčastěji v zemědělství, ale také v kamenolomech, dolech a na stavbách.

Osvobozený muž získal *status libertatis*, který se v několika aspektech rovnal postavení svobodného římského občana. Osvobozený muž získal právo uzavřít rovnoprávný manželský svazek se svobodnou či osvobozenou ženou, právo obchodovat, uzavírat smlouvy (nájem a pronájem) a také právo vykonávat určité občanské povinnosti. Podle svých schopností a finančních možností mohl osvobozený muž vykonávat různé práce v textilní, keramické, truhlářské, kamenické či kovotepecké dílně. Vzdělaný muž se mohl stát učitelem, písařem či lékařem. Také tu byla možnost pronájmu zemědělské parcely a věnovat se hospodaření na venkově. Osvobozené ženy měly značně ztíženou pozici ve srovnání s osvobozenými muži, jakož i ženy všeobecně v římské společnosti. Neprovdaná osvobozená žena musela mít patrona (obyčejně bývalý pán či jeho syn), a pokud zůstala bez živého patrona, musela se urychleně provdat či přejít k prostituci. V r. 9 n. l. byl vyhlášen zákon *lex Papia Poppaea*, kterým bylo vyhlášeno, že otrokyně získává svobodu, pokud porodí tři či více dětí. To znamenalo, že taková žena měla právo mít děti, aktivní či pasivní právo závěti a nemusela mít patrona.¹³⁵

Nápis (InscrIt X 1, 593): *[Iul]ia Aug(usti) l(iberta) [Proph]asis / v(iva) f(ecit) sibi et / C(aio) Iulio Aplo sexvir(o) f(ilio) / C(aio) Iulio Cupito f(ilio) / Iuliae Phyllidi f(iliae) / Iuliae Apulae f(iliae) / Caristo delicato*. Žena *Iulia Prophasis* byla propuštěná císařská otrokyně (*Augusti liberta*), která dala vyhotovit tento monument pro sebe a svoje děti, jejichž otec nebyl uveden (Obr. 19). Její první syn *Caius Iulius Aplo* byl *sexvir*. Druhý syn se jmenoval *Caius Iulius Cupito* a dvě dcery *Iulia Phyllida* a *Iulia Apula* a nakonec něžný *Caristo*. *Iulia Prophasis* měla víc než čtyři děti, což by mohlo znamenat, že získala svobodu díky zákonu *lex Papia Poppaea*. Nápis pochází z Galie a je datován do 1. stol. n. l. Otcovství dětí narozených otrokyním nelze nijak dokázat. Mohl to být sám vlastník otrokyně či jiný mužský otrok té domácnosti, který ji se svolením pána oplodnil. Tímto způsobem se zvyšoval počet otroků v domácnosti, protože tyto děti dědily právní

¹³⁵ Starac 1991, 93; Suić 2003, 168-169; Carlsen 2013, 118-119.

status své matky. Poté co byla *Iulia Prophasa* propuštěna z otroctví, její děti získali stejný právní status, v tomto případě římské občanství, což umožnilo nejstaršímu synovi stát se *sexvirem*.

Kromě otroků se na senátorských statcích jako pracovní síla objevují osobně svobodní *peregrini*, kteří dobrovolně vstupují do klientského vztahu s majitelem půdy. Tito *clientes* byli ve vztahu závislosti, ale i ochrany se svým patronem, majitelem půdy, od kterého přijímali *gentilicium*. Klient byl povinen svého patrona poslouchat a odvádět mu určitou sumu peněz (např. při svatbě dcery, vykoupení z otroctví, placení pokuty). Patron měl povinnost chránit klienta před soudem a podporovat jeho živobytí (většinou nechal klienta za poplatek hospodařit na části své půdy). Klienty patrona byli i jeho osvobození otroci. Existence senátorské klientely byla oboustranně velmi výhodná a sloužila současně i jako jeden z faktorů rychlého šíření romanizace. Mezi původní obyvatelstvo se šířil latinský jazyk, kultura a způsob života. Nezanedbatelným aspektem bylo také šíření nových zemědělských technik (*latifundie*) a kultivace nových plodin (vinná réva, olivovník). Členové původních barbarských kmenů se jako služebníci či dělníci dostali do blízkosti bohaté římské aristokracie. Po propuštění ze služby získali občanské právo svého patrona. Vstoupit do klientského vztahu s patronem byl, kromě vojenské služby, jediný způsob, jak mohli *peregrini* pro sebe a své potomky získat římské občanské právo. Osvobození probíhalo stejně u klientů, jako u otroků. Prostřednictvím *manumisia* získávali propuštěnci římské občanské právo a *gentilicium* svého pána. Podle zákona *lex Aelia Sentia* z r. 4 n. l. byla spodní hranice věku otroka pro *manumisio* minimálně 30 let a pán, který chtěl otroka propustit, musel být starý minimálně 20 let.¹³⁶

Na epigrafických monumentech můžeme propuštěnce rozpoznat díky formuli *libertus/liberta (l./lib.)*, svobodný/svobodná či *conlibertus/conliberta*, což znamená, že více otroků bylo propuštěno současně.¹³⁷

Nápis (ILJug 3, 2229a) z Manastirine severně od *Salony*: *D(is) M(anibus) / Primulae / infelicissimae / qu(a)e vixit annos / p(lus) m(inus) XXV / Quintus / conlibertus / posuit*. Náhrobek nechal zhotovit *Quintus* pro nešťastnou *Primuli*, která zemřela ve věku asi 25

¹³⁶ Matijašić 1998, 81; Starac 1999, 54; Suić 2003, 99-101; Kurilić 2010, 134-138; Basić 2015, 38-39.

¹³⁷ Formule *conlibertus/conliberto* se dochovaly pouze na dvou nápisech na území *Histrie* (InscrIt X 2, 44 v *Parentiu*, CIL V 236 = InscrIt X 1, 53 v *Pole*) a na šesti nápisech z *Dalmatie* (CIL III 3195b = CIL III 8807 z neznámé lokality; CIL III 8943, CIL III 9134, CIL III 9450 a ILJug 3, 2229a ze *Salony*, ILJug 3, 2941 z ostrova *Šolta*). Zjištěno díky databázi EDSC (Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby). Vyhledáno 27.3.2021.

let. Oba dva byli propuštění otroci (*conlibertus*). Nápis je datován na konec 2. či 1. pol. 3. stol.

Nápis (InscrIt X 3, 104 = CIL V 457 (p 1022, 1070)) z Buzetu, lok. Fontana: *T(itus) Statilius / Tauri l(ibertus) / Cladus / Statilia Tauri l(iberta) / Quarta vivi / fecere fidei l(iberto)*. *Cladus* a *Quarta* byli propuštění otroci *Tita Statilia Sisenny Taura* (konzul v r. 16 n. l.), který byl patrně prvním vlastníkem latifundie a *figliny* na lokalitě Lorun (10-40 n. l.), ale vlastnil pozemky i v okolí Buzetu, kde byl nalezen tento nápis (Obr. 20). Nápis je datován na poč. 1. stol. (1-25 n. l.).

Formule *servus/serva* (*s./ser.*) naopak označuje otroka, který nebyl propuštěn. Podobně i *conservus/conserva* označuje osoby, které jsou společně v otroctví.¹³⁸

Nápis (InscrIt X 2, 225) nalezený na lokalitě Frata blízko Lorunu (l.č. 18): *Attico / fabr(o) fer(rario) / Sisennian(o) / Venusta / cons(erva) fecit*. *Atticus* byl kovář a jak už jeho jméno napovídá, byl také otrokem *Tita Statilia Sisenny Taura* jako *Cladus* a *Quarta* z předchozího nápisu. Monument (Obr. 21) nechala pro *Attica* zhotovit *Venusta*, která také byla otrokyní (*conserva*). Jaký byl jejich vztah, nápis nezmiňuje. Nápis je datován na poč. 1. stol. (14-37 n. l.).¹³⁹

Monument (CIL III 1950 (p 1509)) nalezený v *Saloně*: *Pro s(alute) Titi / Valeriani / Eufrosinus(!) / servus vo/tum solv(it) // Lar(ibus) / Aug(ustis)*; nechal zhotovit pro svého pána *Tita Valeriana* jeho otrok *Eufrosinus*¹⁴⁰. Monument zobrazuje dvě mužské postavy po stranách oltáře *Larů*, kteří provádějí oběť (Obr. 22). Nápis je umístěn mezi postavami. Monument, jehož vyhotovení jistě nebylo levné, je datován do 2. pol. 2. - 3. stol. To nás nutí k zamyšlení, jak mohl otrok zaplatit za tento kvalitní monument. Vzhledem k počtu dochovaných monumentů, které nechali zhotovit otroci, se lze domnívat, že alespoň někteří z nich měli k dispozici své vlastní finance. Valná většina těchto monumentů jsou náhrobní nápisy, z čehož vyplývá, že si vcelku logicky šetřili na pohřeb.

Slovo *verna* označovalo otroka narozeného otrokyni dané domácnosti.¹⁴¹ Mezi koupenými otroky a otroky narozenými v domácnosti byl rozdíl, který byl někdy zdůrazněn na epigrafických monumentech. V čem přesně ten rozdíl spočíval, možná

¹³⁸ Formule *servus/serva* se dochovaly na 11 nápisích na území *Histrie* a na 25 nápisích z *Dalmatie*. Formule *conservus/conserva* se dochovaly na 4 nápisích na území *Histrie* a na 39 nápisích z *Dalmatie*. Zjištěno díky databázi EDSC (Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby). Vyhledáno 27.3.2021.

¹³⁹ Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 35-36.

¹⁴⁰ Jméno mělo být psáno s y - *Eufrosynus*.

¹⁴¹ Formule *verna/vernaculo* se dochovaly pouze na dvou nápisích na území *Histrie* a na 26 nápisích z *Dalmatie*. Zjištěno díky databázi EDSC (Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby). Vyhledáno 27.3.2021.

v loajálnosti patronu, není tak úplně jasné. Tento status je často zdůrazněn na náhrobcích dětí.

Nápis (ILJug 3, 2016) z Klisu: *D(is) M(anibus) / I(ulia) Hilara / Hilaro / verna/culo / d(e)ff(uncto) an(norum) / V.*

Nápis (CIL III 9266) ze Salony: *D(is) M(anibus) / Petroniae / vixit annis / III me(n)s(ibus) V d(iebus) / III Satrenius / vern{aci}ae / posuit.*

Nápis (CIL III 2691 = CIL III 9704) z Trogiru: *G(ai!) Iuli / Queti / verna / nom(ine) Primit(ivus) / ann(orur) V / posu(it) Abascant(us) / pater.*

Mortalita dětí byla velmi vysoká, ale pouze málo z nich se dočkalo pohřbu s náhrobním nápisem. Většina dětí byla jednoduše pohřbena do země a nic se po nich nedochovalo. Díky těmto dětským nápisům se může zdát, že malí otroci byli u svých pánů tolik oblíbení, že jim zaplatili vlastní náhrobní monument.

Vztah osvobozeného muže k bývalému pánu se podobal vztahu otce a syna. Osvobozený dlužil bývalému pánu úctu, poslušnost, a dokonce i finanční podporu v případě, že se bývalý pán dostal do finančních potíží. Osvobozený neměl dovoleno se vzdálit od svého patrona a byl nucen žít v jeho blízkosti. Kvůli tomu zůstal osvobozený doživotně v klientském vztahu ke svému bývalému pánu. Např. v kolonii *Pola* byl klientismus široce rozšířený kvůli velikému počtu bohatých aristokratických rodin. *Palpellii*, *Laecanii*, *Selicii*, *Setidii*, *Sergii*, *Aurelii* a *Manacii* patřili mezi nejbohatší aristokratické rodiny, které vlastnily nejvíce otroků, ale také jich nejvíce osvobozovaly. S každým osvobozeným otrokem se rozšiřoval počet osob, které nesly rodinné *gentilicium*. V kolonii *Pola* mezi nejčastější jména patřily: *Laecanius* (32 osob), *Settidus* (16 osob) a *Palpellius* (13 osob). Klientský vztah fungoval i opačným směrem. Např. pokud byl osvobozený muž (či žena) příliš chudý a nemohl si dovolit pohřební parcelu, bývalý pán mu ji koupil, či ho nechal pohřbít na své vlastní parcele.¹⁴² Takový vztah je dosvědčen formulí *libertis libertabusque* na 20 nápisech na území *Histrie* a na 40 nápisech v provincii *Dalmatii*.¹⁴³

Funerální oltář (AE 1995, 560) nalezený v *Pole*: *Vibia Sp(uri) f(ilia) Maxima / v(iva) f(ecit) sibi et / L(ucio) Vibio patri et / Voesia Tertiae matri et / L(ucio) Vibio Phaedimo IIIIIvir(o) / et Aniceto lib(erto) / et Optato lib(erto) / et Tertio lib(erto) / et Phiale*

¹⁴² Starac 1991, 96.

¹⁴³ Formule *libertis libertabusque* se dochovala na 20 nápisech na území *Histrie* a na 40 nápisech v *Dalmatii*. Zjištěno díky databázi EDSC (Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby). Vyhledáno 27.3.2021.

lib(ertae) / et Didoni lib(ertae) / et L(ucio) Vibio Ianuario / et Ephesiae lib(ertae) / lib(ertis) lib(ertabusque). *Vibia Maxima* nechala tento monument zhotovit pro své rodiče *Lucia Vibia* a *Voessii Tertii* a bratra *Lucia Vibia Phaedima*, který byl ve funkci *IIIIIVira*. Dále je na monumentu vyjmenována celá řada osvobozených otroků. Nápis je zakončen formulí *libertis libertabusque*. Monument byl sekundárně použit jako stavební materiál a většina dekorace byla odtesána. Pouze na pravé boční straně se dochoval reliéf okřídleného jezdce na delfínu s trojzubcem v ruce (Obr. 23). Monument byl datován na základě ikonografie do 2. čtvrtiny 1. stol. (26-50 n. l.).

Nápis (CIL III 2092): *T(itus) Ancharius Anthus / IIIIIvir Aug(ustalis) t(itulum) f(ieri) i(ussit) ex HS VI (sex milibus) sibi / et Petroniae Prothesi uxori et / libert(is) heredibusq(ue) / [F]ortunato Tit(o) Zosimo VIvir(o) Zopyro / [E]paphrodito Substituto Abascanto / [Pet]roniae Iucundae Anchario Iusto et omnib(us) lib(ertis) libertabusque*. Tento nápis nalezený v *Saloně* ukazuje jak dobře situovaný městský úředník *Titus Ancharius Anthus*, zastávající funkci „jednoho z šesti“ *Augustalů*, nechal vyhotovit náhrobní monument pro sebe a svou ženu *Petronii Prothesis*. Dále věnoval tento náhrobní monument dalším devíti osobám: *Fortunatus*, *Titus* a *Zosimus*, kteří byli také ve funkci *Augustales*, a *Zopyrus*, *Epaphroditus*, *Substitutus*, *Abascantus*, *Petronia Iucunda* a *Ancharius Iustus*, kteří byli všichni propuštění otroci. Žena *Petronia Iucunda* byla podle svého jména propuštěná otrokyně *augustalovy* manželky *Petroniae Prothesis* a muž *Ancharius Iustus* byl propuštěn samotným *augustalem Titem Anchariem Anthem*. Tento monument je datován do 1. stol.-1. pol. 2. stol.

V kolonii *Pola* bylo od *Vespasiana* umístěno centrum císařské prokuratury, kde pracovalo množství císařských otroků či osvobozených císařských otroků (*familia Caesaris*). Tato prokuratura měla za úkol spravovat císařský majetek (*fiscus*) na území *Histrie*, mezi který patřily početné *villae rusticae*, dvě *figlinae* a také kamenolomy. Císařští otroci tvořili 13 % ze všech otroků na dochovaných monumentech v *Pole* v období 1.-3. stol. n. l. Podobně propuštění císařští otroci tvořili 10 % nápisů ve stejném období. Tito otroci pracovali především jako účetní či zapisovatelé v rámci prokuratury. *Lex Aelia Sentia* nebyl u členů *familia Caesaris* důsledně dodržován i kvůli tomu, že císař sám mohl zákon lehce obejít. Propuštění císařští otroci jsou na nápisech označeni jako *Caesaris libertus* v době Julsko-klaudiovské dynastie, či jako *Augusti libertus* (*avg l / avg lib*) od *Vespasiana*. Je zajímavé, že několik nápisů zmiňujících propuštěné císařské otroky, bylo nalezeno i na venkově, což ukazuje na existenci *villae* v císařském majetku.

Na území *Dalmatie* je potvrzených císařských statků méně než na území *Histrie*. Jedním z nově interpretovaných nápisů (CIL III 2082) byl potvrzen císařský majetek na území dnešního Splitu na lokalitě Poljud. Nápis zní: *C(aio) Orchivio Amempto decur(ioni) / ann(orum) XIIIX Orchivia Phoebe / mater fecit sibi et Amempto Caesaris Aug(usti) / disp(ensatori) coniugi et libertis libertabusq(ue) posterisq(ue) / suis et eorum et Rhodino Amempti Caesaris / in fronte cum taberna p(edes) LII in agro p(edes) XLV hoc monument(um) / sive sepulc{h}rum est extran<e=I>um heredem non sequetur.* (Obr. 24) *Amempto* byl císařský otrok (formule *servus* je vypuštěna), který pracoval jako *dispensator* (pokladník či účetní) v císařské kanceláři se sídlem v *Saloně*. Jeho manželka, která nechala zhotovit monument, *Orchivia Phoebe*, byla plnoprávná římská občanka, jakož i její syn *Caius Orchivius Amempto*. Od doby císaře *Claudia* byly sňatky mezi císařskými otroky či osvobození a ženami svobodného římského statutu běžné. *Amemptus* sám vlastnil minimálně jednoho dalšího otroka *Rhodina*, který je také zmíněn na nápisu (*servus vicarius*, otrok ve vlastnictví otroka). Tato možnost také patřila mezi výsady členů *familia Caesaris*.¹⁴⁴

Císařské statky se v *Dalmatii* s jistotou nacházely v okolí kolonie *Narona*, odkud pocházejí tři nápisy osvobozených císařských otroků (CIL III 1792, 1839, 1865¹⁴⁵). Podle jedné teorie by císařský majetek v okolí *Narony* mohl mít svůj počátek již v *Caesarově* období, kdy zde sídlil jeho legát *Vatinius* během vojenských tažení proti *Delmatae*. Další dva nápisy propuštěných císařských otroků se našly v severní *Dalmatii*. Ukazují na možnost existence císařských statků, ale protože se jedná o izolované nálezy, je možné, že se jednalo pouze o místa, kde se tito muži usídlili. Monument s částečně dochovaným reliéfem bohyně *Diany* (Obr. 25) pochází z Žmanu na ostrově Dugi otok (ILJug 2, 928): *D(iana)e A(ugustae) s(acrum) / [E]u(h)emer(us) servus Aug(usti) / v(otum) l(ibens) s(olvit) m(erito)*. Druhý nápis zasvěcený autochtonní bohyni *Sentonae* byl nalezen ve *Flanoně* (CIL III 10076 (p 2171) = ILJug 3, 290: *Sentonae / Felix Aug(usti) n(ostri) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Cambi 1986, 103-104, Starac 1991, 100; Matijašić 1998, 80; Basić 2015, 38-46.

¹⁴⁵ CIL III 1839: *[D(is)] M(anibus) / [Ad]meti Ulp(i) Me/nophanis Aug(usti) disp(ensatoris) / marito bene me/renti Aelia Ni/ce coniu(n)x*; CIL III 1792: *Mercurio Aug(usto) sacr(um) / M(arcus) Ulp(ius) Aug(usti) lib(ertus) Nedyms / C(aius) Pollius Albanus / T(itus) Vetulenus T(itus) l(ibertus) Abascantus / Q(uintus) Corneliu(s) Augustalis / L(ucius) Volceius Cerdo / IIIIIviri m(onu)m(enti) ob hon(orem)* - oba dva nápisy z doby *Traiana*; CIL III 1865: *... / Marciae / Maritimae / Nicephor / Aprilis Aug(usti) l(iberti) / ser(vus) coniugi / b(ene) m(erenti)* - konec 1. stol / poč. 2. stol.

¹⁴⁶ Starac 2000, 52-53.

Tato kapitola přináší souhrn různých epigrafických monumentů, jejichž analýzou bylo možné určit jak vlastníky půdy a otroků, tak i přítomnost veteránů v daném regionu. Většina těchto nápisů je mezi sebou do jisté míry spojená. Díky jménům propuštěných otroků známe jména jejich pánů. Ti často vlastnili zemědělskou půdu, na které propuštění otroci žili. I veteráni mohli být vlastníky půdy a otroků. Avšak většina z nich se rozhodla žít ve městech, odkud pocházejí jejich epigrafické monumenty.

4 Zemědělská produkce jako základní kámen římského hospodářství

Problematiku, resp. způsob fungování římského hospodářství nám pomáhají objasnit archeologie a antické prameny spolu s teoretickou ekonomikou a hospodářskou historií. Díky ekonomickým modelům v rámci odlišných kultur v různých obdobích naší historie jsme schopni alespoň částečně vyplnit prázdna místa v této komplexní problematice.

Římské hospodářství je termín, který se používá v moderní literatuře jako souhrnné označení různých ekonomických aktivit v rámci široké oblasti Středozeří v době římské Republiky a pozdějšího Impéria. Tato problematika byla zkoumána historiky již od 19. stol. Teorie římského, resp. antického hospodářství se dělí na dva tábory. Jedna skupina autorů se přiklání k teorii existence jednoho homogenního centrálně řízeného hospodářství v celém Středozeří, zatímco druhá skupina zastává názor, že se jednalo o mnoho lokálně zaměřených hospodářství. Při studiu antického/římského hospodářství, a především zemědělství, je nutné se vydat zlatou střední cestou. Abychom mohli odpovědět na otázky týkající se charakteru, struktury a závislosti jednotlivých součástí zemědělství, musíme začít od základní jednotky, což byla *villa rustica*. Následuje vztah *villae* s okolními většími typy osídlení, jako byly *vici*, *municipia* a *coloniae*. Další úroveň tvoří menší regiony následované provinciemi, a nakonec celé Impérium. Tímto přístupem je možné získat jak užší, tak i širší úhel pohledu na danou problematiku, jakož i možnost porovnávání na různých úrovních.¹⁴⁷

4.1 Antické prameny

Antické literární prameny zaujímají při objasnění problematiky římského hospodářství, a především zemědělství, nezastupitelné místo. Jejich počet je jasně daný a existuje jen velmi malá pravděpodobnost, že se v budoucnu objeví nové doposud neznámé dílo relevantní pro tento segment hospodářství. Nejvýznamnějšími autory, kteří se zabývali zemědělstvím jakožto nejvýznamnějším odvětvím římského hospodářství, byli tzv. *Scriptores rei rusticae*: *Cato*, *Varro*, *Columella* a *Paladius*.¹⁴⁸

Marcus Porcius Cato, *Cato Starší*, je autorem díla *De agri cultura*, ve kterém popisuje hospodaření na malém statku v 1. pol. 2. stol. př n. l. v oblasti Kampánie, kde sám vlastnil pozemky. V této době se Itálie potýkala s pozemkovou krizí, kdy se vytráceli drobní

¹⁴⁷ Rostovtzeff 1957, 27-32; Matijašić 1998, 61; Garnsey – Saller 2014, 71-76.

¹⁴⁸ Matijašić 1998, 65-66.

majitelé půdy na úkor vzniku velikých latifundií. I přesto *Cato* napsal tuto příručku, kde popisuje, jak hospodařit na statku malých rozměrů s 240 *iugera* olivových hájů a 100 *iugera* vinohradů (*Cato, De Agr.* 10 a 11). Uvádí optimální počet dělníků, zvířat i vybavení statku, dále uvádí, jak jdou chronologicky za sebou jednotlivé práce na poli a také se věnuje speciální péči o olivovníky a vinnou révu. Detailně popisuje lisovací zařízení pro produkci olivového oleje (*Cato, De Agr.* 18-19). Toto dílo je často citováno pozdějšími autory, což jasně ukazuje jeho kvalitu a hodnotu popsaných zemědělských postupů té doby.¹⁴⁹

Marcus Terentius Varro je autorem díla *De re rustica* (37 př. n. l.), které je rozdělené na tři samostatné knihy: *De agri cultura*, *De re rustica* a *De villatica pastione*. *Varro* ve svém rozsáhlém díle shromáždil informace od starších autorů jak římských, tak i řeckých a severoafrických. Nejdůležitější je jeho kalendář zemědělských prací, který sám sestavil, jak ze svých osobních zkušeností ze svého statku v Sabinu, tak i ze zkušeností dalších zemědělců. Ve třech knihách popisuje kromě obdělávání země a chovu dobytka i chov drobných zvířat, *pastio villatica*, do kterého zahrnul voliéry pro chov ptáků (*ornithones*), králíkárný pro chov králíků (*leporaria*) a nádrže pro chov mořských ryb (*maritimae piscinae*), který byl z těchto tří nejdůležitější investicí. *Cato* i *Varro* byli členy bohaté senátorské aristokracie, pro kterou bylo vlastnictví půdy a zemědělská produkce v kombinaci s aktivní politickou kariérou symbolem tradičního římského způsobu života.¹⁵⁰

Lucius Iunius Moderatus Columella je autorem díla *De re rustica*, které se dělí na 12 knih (pol. 1. stol. n. l.). On sám pocházel z *Hispanie*, ale byl majitelem pozemků na území Itálie. Ve svém díle popisuje velkostatkářství a způsoby intenzivní zemědělské produkce typické pro 1. stol. n. l. Sám byl ale zastáncem racionalismu v zemědělství, kterým chtěl vylepšit stávající slabě rozvinutou italskou agronomii. Podle něj byla velikost pozemků irelevantní, pokud se neefektivně obdělávaly. *Columella* se detailně věnuje popisu pěstování olivovníků a vinné révy a následné produkci olivového oleje a vína. *Columella* byl členem provinciální aristokracie, a na rozdíl od *Cato* i *Varro* se věnoval pouze zemědělství.¹⁵¹

¹⁴⁹ Zanimović 1995, 88; Matijašić 1998, 66.

¹⁵⁰ Matijašić 1998, 66-67.

¹⁵¹ Matijašić 1998, 67-68.

Přechod od soběstačnosti k velkovýrobě v římském zemědělství v době Republiky lze vysledovat kromě pramenů i v archeologii. Byl to moment, kdy se vlastník půdy rozhodl přejít k značně riskantnímu pěstování monokultury. Jednalo se především o pěstování vinné révy a olivovníků na velikých plochách, které mohlo přinést veliký jednorázový zisk v době sklizně. Tato změna byla spojená s vývojem nového systému distribuce do stále se rozrůstajících území Republiky. Sociální dopady spojené se značným rizikem, které bylo nedílnou součástí takové změny, ale současně i možnost vysokého zisku, byly velmi komplexní a širokého dosahu. Ve *villae* se tato změna projevuje rozšířením produkčních prostor, ve kterých bylo instalováno více lisovacích zařízení v kombinaci se systémem několika mezi sebou propojených dekantačních bazénů.

Palladius Rutilius Taurus Emilianus je autorem zemědělské příručky datované do pozdní antiky (konec 4. či poč. 5. stol.). Jeho dílo *Opus agriculturae* je rozdělen do 14 knih a z větší části jde o kompilaci tehdy známých textů o zemědělství řeckých i římských autorů. Jeho kalendář zemědělských prací je v knihách 2-13 a z velké části ho převzal od *Columelly*. Díky *Palladiovu* dílu je možné porovnat změny, kterými prošla zemědělská produkce doby Principátu v době pozdní antiky.¹⁵²

V encyklopedickém díle *Naturalis historia Caia Plinia Staršího* také nacházíme celou řadu informací o zemědělství a hospodářství. Na rozdíl od *Cata*, *Varra* a *Columelly*, *Plinius* nepopisuje, jak by se mělo hospodařit, ale jak se ve skutečnosti hospodařilo. I on vlastnil rozsáhlé pozemky v Itálii a praktické zkušenosti se zemědělstvím ve svém díle zúročil. Kromě toho vycházel z velmi rozsáhlé tehdy dostupné literatury římských i řeckých autorů. V knize 16 píše o stromech, v knize 17 o ovocných stromech, vinné révě a vinohradnictví a v knize 18 píše o všech ostatních aspektech zemědělství. Zmiňuje i *Histrii*¹⁵³. *Plinius* současně brání latifundistický přístup k zemědělské produkci, ale také ho na některých místech ostře kritizuje. NH 18.6-35: *latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias*. Tato věta byla doslova chápána jako důkaz, že veliké latifundie zničily zemědělství v Itálii i v provinciích. To je ale přehnané tvrzení. Pravdou ovšem je, že koncem 1. stol. jih Itálie postihla neúroda. Na latifundiích v jižní Itálii, na Sicílii a v severní Africe, kde se pěstovalo především obilí, kvůli nedostatku vlastníkovy pozornosti a dohledu nad obrovskými zemědělskými plochami, došlo k postupnému

¹⁵² Matijašić 1998, 69.

¹⁵³ NH 15,8 - kvalita olivového oleje, NH 8, 191 - kvalita vlny, NH 16, 66 - kvalita javorového dřeva, NH 32, 62 - kvalita mušlí. NH 3, 127 zmiňuje *vinum Pucinum*, které bylo dlouho chybně umísťováno do regionu *Histrie*, ale produkovalo se v *Picenu*.

opuštění polí, která se pozvolna změnila v pastviny a louky. Tím logicky došlo k zmenšení produkce obilí, které tvořilo základ římské stravy.¹⁵⁴

Vitruvius Polio byl sice architekt, ale ve svém díle *De architectura* (kolem r. 25 př. n. l.) se věnuje i konstrukci *villae rusticae* a praktickému rozmístění obytných místností i produkčních prostor (*Vitr.* 6, 6). Zajímavý je jeho přínos na téma produkčních center, rozdíl mezi produkcí vína a olivového oleje a jejich optimálním skladováním vzhledem k světovým stranám. *Vitruvius* doporučuje umístit sklad olivového oleje, *cella olearia*, na jižní stranu, tak aby slunce zahřívalo olej. Vyšší teplota zabraňovala především v chladných zimních měsících tuhnutí oleje. Naopak víno vyžadovalo pro zrání chlad, a proto *Vitruvius* doporučuje orientaci skladu vína, *cella vinaria*, na severní stranu.¹⁵⁵

Významným pramenem z období pozdní antiky jsou dopisy *Variae epistulae* římského filozofa, vysoko postaveného státníka a vzdělance *Flavia Magna Aurelia Cassiodora Senatora* (488-583). *Cassiodorus* zastával několik velmi významných funkcí za vlády několika Ostrogótských králů: *quaestor sacri palatii* (kvestor císařského paláce), *magister officiorum* a *praefectus paetorio* (nejvyšší civilní úřad). *Cassiodorus* ve svých dopisech z let 537-538 popisuje hospodářskou situaci na východním pobřeží Jadranu. Zaměřil se především na území *Histrie*, co se zde pěstovalo a vyrábělo a v jakém množství. Tato zpráva tvořila základ pro odvod daní do královské pokladny.¹⁵⁶

V několika dopisech (12, 22; 12, 23; 12, 24) popisuje řadu překrásných histrijských přímořských komplexů (*villae maritimae*) velikého stáří a přirovnává je ke šňůře perel. Dále uvádí, že tyto komplexy měly svou produkčně-hospodářskou část, kde se skladovalo velké množství olivového oleje, vína a obilí. Obzvláště vyzdvihuje přírodní zátoky s nádržemi pro chov mořských ryb a mušlí a produkci rybí omáčky (*garum*). Je zajímavé, že v jeho době se na území *Histrie* pěstovalo ve velkém i obilí. To jistě souviselo s nemožností dovozu obilí z jiných částí Středomoří (severní Afrika, Sicílie). Obilí se na území *Histrie* pěstovalo i v době Císařství, ale pouze v míře, která mohla uspokojit lokální potřeby, nikoli na export. *Cassiodorus* používá termín *praetorium* místo *villa*. Tak se v pozdní antice označovaly samostatné, od okolí izolované obytně-hospodářské komplexy, na které dohlížel a spravoval je osobně jejich vlastník, nikoli administrativní správce. Tato pozdně antická *praetoria* byla často opevněná, aby se jejich obyvatelé

¹⁵⁴ Matijašić 1998, 68-69.

¹⁵⁵ Matijašić 1998, 67.

¹⁵⁶ Bratož, R. 2016, 132-141.

mohli bránit v nejisté době, kdy nájezdy a plnění barbarů byly relativně časté, a připomínaly tak malé vojenské pevnosti.¹⁵⁷

4.2 Počátky a rozvoj intenzivního zemědělství na pobřeží východního Jadranu

První důkazy pro intenzivní zemědělské využití rozsáhlých pozemků na území *Histrie* je možné datovat do pol. 1. stol. př. n. l. Do měst na pobřeží proudili noví osadníci především z Itálie. Nejúrodnější půda kolem pobřeží a v okolí budoucích kolonií *Pola* a *Parentium* byla odejmuta poraženým *Histri* a mezi sebou si ji rozdělila bohatá senátorská aristokracie. Na venkově byly zakládány menší statky i veliké latifundie, na kterých kromě otroků pracovali i klienti peregrinského statusu z řad původních obyvatel. Tak se šířila romanizace a původní obyvatelstvo přejímalo římskou kulturu i způsob hospodaření. Po skončení občanské války byla situace na území *Histrie* opět stabilní a následovalo období ekonomického růstu pro nové osadníky i členy bohaté aristokracie. *Agery* kolonií byly intenzivně kolonizovány, zemědělská produkce se s každou sezonou zvyšovala a frekvence obchodu s Itálií, námořního i suchozemského, se mnohonásobně zvětšila. Ekonomická síla *Histrie* spočívala především na zemědělské produkci: pěstování vinné révy a olivovníků v přímořských oblastech a na úrodných rovinách, a také pastevectví (mléko, sýry, maso, vlna) na loukách ve vyšší nadmořské výšce. Také těžbu dřeva a kamene a produkci soli nelze zanedbat, ačkoli pro ně nemáme mnoho důkazů.¹⁵⁸

Provincie *Dalmatia* byla kolonizována již za *Augusta*, ale až po konečné porážce Batonova povstání (6-9 n. l.) lze hovořit o skutečně intenzivní kolonizaci tohoto území. Tento proces se nejdříve soustředil na pobřežní pás s mnoha ostrovy. *Agery* kolonií *Iader*, *Salona*, *Narona* a *Epidaurum* byly rozděleny centuriací a začalo, podobně jako na území *Histrie*, období intenzivního zemědělského využívání nejúrodnější půdy. Ačkoli je *Dalmatia* rozlohou mnohonásobně větší než *Histria*, zdá se, z dochovaných pramenů i archeologických nálezů, že intenzita produkce zde byla mnohonásobně nižší, nerozvinul se zde trend zakládání rozsáhlých latifundií, ani přítomnost bohaté senátorské aristokracie není tak častá. Navíc důkazy pro zemědělskou produkci římského typu máme pouze v úzkém pásu podél pobřeží, zatímco vnitrozemí zůstávalo po dlouhou dobu romanizací nedotčené.

¹⁵⁷ Starac 2010, 16; Gračanin 2019, 17-18.

¹⁵⁸ Begović – Schrunck 2002, 113; Jurkić 1987, 66-67.

Pax Romana byl základem pro sociální rozvoj konsolidovaných území na východním pobřeží Jadranu. Tato příhodná situace trvala až do konce 60. let 2. stol. a plně ji využily senátorské rodiny, které užívaly císařovy přízně. Tyto rodiny si pro sebe zabraly nejúrodnější půdu a zaměřily se na maximalizaci zemědělské produkce, především vína a olivového oleje. V okolí kolonií se nacházelo značné množství reprezentativních *villae*, které byly postaveny koncem 1. stol. př. n. l. či v 1. pol. 1. stol. n. l. Tento trend známý z Itálie, např. v Neapolském zálivu, byl viditelný i v okolí kolonií *Pola*, *Salona*, *Narona* i *Epidaurum*. Majitelé těchto luxusních venkovských usedlostí a rozsáhlých pozemků současně tvořili i městskou elitu.¹⁵⁹

Základem římského hospodářství byla právě zemědělská produkce, která se odehrávala vně městských hradeb. Města byla sice správními a ekonomickými centry daných regionů, ale obyvatelé měst by nikdy nemohli prosperovat, ba ani existovat bez neustálého přísunu produktů z venkova. Městskou jednotku netvořilo pouze město samotné, jehož plocha byla jasně definovaná městskými hradbami. Město spolu s venkovem tvořilo jeden organicky provázaný celek. Vztah mezi městem a venkovem výstižně popsal M. Suić ve své knize *Antički grad na istočnom Jadranu*. Úloha venkova ve vztahu k městu (*municipium* či *colonia*) byla jednoduchá: úkolem venkova bylo zásobovat město a jeho populaci (*cura annonae*). To byl ale pouze jeden z více aspektů, i když pravděpodobně ten nejdůležitější. Velmi důležitý byl také transport, resp. dopravní provoz. Města a venkov byly mezi sebou propojené sítí silnic. To pomáhalo rychlému a efektivnímu transportu zboží i osob oběma směry. V té době bylo nutností, aby člověk žijící na venkově mohl ráno přijít či přijet do města, zde vyřídit vše potřebné a téhož dne se vrátit domů. V *ageru* kolonií se kromě hlavních cest nacházela také síť vedlejších cest mezi jednotlivými centuriemi. Obtížnější bylo pro běžné osoby cestovat do měst na pevnině, když jejich bydliště bylo na ostrovech. Samozřejmě do měst se necestovalo pouze kvůli povinnostem, ale také za zábavou. Podle kapacity amfiteátru lze spočítat kolik obyvatel mělo dohromady město s *agerem*. Kolem hlavních cest v *ageru* kolonií se nacházely nekropole. Ty se mohly rozprostírat v délce až několika kilometrů. Podobně i kolem venkovských cest v blízkosti *villae* či *vici* se pohřbívalo. Na náhrobních monumentech je někdy uvedena velikost pohřební parcely označená formulí *in fronte* (délka rovnoběžně s cestou) a *in agro* (hloubka, do které zasahovala parcela od cesty do

¹⁵⁹ Zaninović 1967, 358; Zaninović 1995, 89; Begović – Schrunck 2002, 124-125; Bulić – Koncani Uhać 2010, 111.

ageru). Vně měst na území *ageru* se nacházely i svatyně. Šlo buď o nové kultury orientálního původu, které si ještě nenašly cestu do společností všeobecně přijímaného pantheonu, či bohů, pro které bylo lepší postavit svatyně vně městských hradeb (podle *Vitruvia Arch.* I, 7, 1 šlo o *Veneru* či *Marta*).¹⁶⁰

Rapidní rozvoj zemědělské produkce na území *Histrie* za *Augusta* lze do jisté míry spojit s připojením tohoto regionu k Itálii. *Histria* se stala hraniční oblastí, která přímo sousedila s regiony *Norica* a *Pannonie*. V té době *Augustus* podnikal vojenské kroky s cílem začlenit tato rozsáhlá území do Impéria. Armáda čítala tisíce vojáků, které bylo nutné adekvátně vyzbrojit, vycvičit a zásobovat. Armáda byla největším odběratelem textilu, kůže a železa, a především obilí, vína a olivového oleje. Armádní dodavatelé mohli v době těchto tažení rychle zbohatnout. *Histria* byla strategicky umístěná blízko hlavních cest spojujících východní pobřeží Jadranu se zaalpskými zeměmi, ale také dobře dostupná díky námořním trasám. V té době se produkce vína, a především olivového oleje rapidně rozvíjela. Intenzita i rozsah obdělávané půdy, zakládání nových vinogradů a olivových hájů, produkce vína a olivového oleje a s tím související produkce amfor svědčí o zvýšené poptávce po tomto druhu zboží.¹⁶¹

4.3 Problém terminologie: Co je to *villa*?

Základní jednotkou římského hospodářství byla *villa rustica*. Jednalo se o venkovskou usedlost, jejíž hlavní funkcí byla zemědělská produkce. *Villae rusticae* se rozvinuly na území Itálie v době Republiky, kdy byla půda obdělávána drobnými zemědělci. Tento typ venkovského osídlení se postupně objevuje na všech územích dobytých Římany. *Villae* se v průběhu několika staletí stanou synonymem tradičního římského stylu života a jedním ze symbolů romanizace na původně barbarském území, které bylo připojeno k Impériu jako provincie.

Termín *villa rustica* se v archeologické literatuře tradičně používá pro označení venkovského osídlení, které je menší než *vicus*. To je velmi zjednodušené vysvětlení, které ne vždy platí. V původním smyslu termín *villa rustica* označoval venkovskou usedlost hospodářského a produkčního charakteru. V průběhu času se některé *villae* natolik transformovaly, že jejich hospodářská část byla mnohem menší, či úplně zanikla

¹⁶⁰ Suić 2003, 315-320; Carlsen 2013, 73.

¹⁶¹ Rostovtzeff 1957, 38-42, 67-68; Matijašić 1998, 93; Begović – Schrunck 2002, 114-116.

na úkor části obytné. Z tohoto důvodu je velmi nepatřičné označovat např. komplex v zátocce Verige na ostrově Veli Brijun (l.č. 75) jako *villu rusticu*.

Villae lze rozdělit do tří základních skupin podle zastoupení obytné a hospodářské funkce:

a) *villa* bez hospodářské funkce, kde je přítomna pouze luxusní rezidenční část

b) *villa*, kde je přítomná současně hospodářská i rezidenční část

c) *villa*, kde je hospodářská část důležitější než část obytná

Na území *Histrie* i v *Dalmatii* nacházíme především *villae* ze skupiny b) a c).¹⁶²

Jak již bylo řečeno, kromě produkční funkce byla na většině *villae* zastoupena i funkce obytná. Můžeme tedy rozlišit produkční část, *pars rustica* či *pars fructuaria*, a obytnou část, *pars urbana*. Tento sociální aspekt *villae* popisuje *Varo* (*Re rust 1, 4, 1*). Zdůrazňuje, že v rámci *villae* byla kombinována hospodářská produkce (*utilitas*) se sociálním uspokojením (*voluptas*), s tím, že produkční funkce měla být vždy nadřazená funkci obytné. Termín *pars fructuaria* používá *Columella* pro část či celou budovu, kde se odehrával nějaký druh zemědělské produkce, např. prostory, kde se zpracovávaly a skladovaly zemědělské produkty (lisovna, skladiště vína/olivového oleje). *Cato* a *Varro* používají termín *pars rustica*, který označuje část budovy, kde probíhal produkční proces, nacházely se zde skladovací prostory, ale také zde bydleli dělníci, většinou otroci.¹⁶³

V této disertační práci je termín *villa rustica* používán jako označení pozůstatků římské architektury mimo městské aglomerace.

Na umístění *villae* v krajině byl kladen veliký důraz. Touto problematikou se během své kariéry opakovaně zabýval M. Zaninović, který se pokoušel nález venkovských usedlostí vždy umístit do krajinného kontextu (Zaninović 1966a, 1967, 1970, 1982, 1987, 1988, 1995, 2001, 2006). Při svých výzkumech často osobně prováděl prospekci daného území a všímal si různých kritérií. Zdroj pitné vody byl jedním z nejdůležitějších. V případě, že se *villa* nacházela u moře, bylo přirozeně jedním z rozhodujících parametrů pro její stavbu kotviště lodí. Římané upřednostňovali námořní trasy před silnicemi, tam kde to situace dovozovala. Pozice na poloostrově, který zasahoval do moře, byla také velmi oblíbená. Mírně vyvýšená pozice, která nabízela pohled na celý pozemek statku, byla také vyhledávána. Ovšem *villae* nikdy nebyly umístěné na kopcích. Přítomnost cesty hrála zásadní roli u *villae* ve vnitrozemí. Pokud byla *villa* postavena v rámci centurie, nacházela

¹⁶² Suić 2003, 323.

¹⁶³ Col. Rei rust. 1, 6,1-9; Cat. De agr. 3, 2; Var. Re. rust. 3, 2, 9.

se vždy na samém okraji úrodné plochy, aby se její stavbou nemarnila úrodná půda. U *villae maritimae*, které byly umístěné přímo na mořském břehu, bylo typické umístění obytných místností na straně, která hleděla na moře. Často měly fasádu tvořenou portiky, které nabízely překrásný pohled na moře.¹⁶⁴

Otázkou architektury *villae rusticae* na východním pobřeží Jadranu se opakovaně zabývaly Vlasta Begović a Ivančica Schrunk. Základem jejich výzkumů byla luxusní *villa maritima* v zátocě Verige na ostrově Veli Brijun (l.č. 75) a další dvě *villae* na lokalitách kopec Kolci (l.č. 73) a v zátocě Dobrika (l.č. 74). V jedné studii rozdělené do tří článků se věnovaly *villae* na území *Histrie* a v *Dalmatii* s ohledem na topografii, architekturu a poslední část byla zaměřená na *villae maritimae* (Begović – Schrunk 2002, 2003, 2004). Jedná se o velmi stručný souhrn lokalit omezený moderními hranicemi (pouze území Chorvatska). Z architektonických typů V. Begović a I. Schrunk uvádějí pouze tři: *villu* s ústředním dvorem, *villu* s fasádovým portikem a *villu* s peristylem.¹⁶⁵

To je ovšem velmi zjednodušené rozdělení. Většina *villae*, které byly objevené na východním pobřeží Jadranu, nebyly zkoumány v úplnosti. Celkový půdorys *villae* často chybí a podle této typologie je nelze přiřadit k žádnému typu. Veliký rozdíl je také ve stupni prozkoumání území *Histrie* a území *Dalmatie*. *Histria* byla v popředí zájmů historiků a archeologů již od 18. stol. Díky působení Antona Gnirse v kanceláři pro ochranu kulturních památek v Pule od 2. pol. 19. stol. až do 1. světové války byla na území Istrie zkoumána celá řada *villae*, jak na pobřeží, tak ve vnitrozemí. Mezi jeho nejvýznamnější počiny patří výzkumy *villae* na souostroví Brijuni a jejich na tu dobu velmi kvalitní publikování. A. Gnirs rozhodně položil velmi dobré základy pro další historiky a archeology, kteří se po něm věnovali výzkumu *villae* a zemědělství na území *Histrie*. Pro výzkum *villae* v *Dalmatii* bohužel nic podobného konstatovat nelze. Výzkumy probíhající v 19. stol. a na počátku 20. stol. v *Saloně* a jejím okolí či ve vnitrozemí v okolí Kninu byly zaměřené na rané křesťanství a příchod prvních Chorvatů a starší římské památky nebyly ve fokusu tehdejších archeologů. I přesto výzkumy don Frane Bulića v *Saloně* a fra Luja Maruna v okolí Kninu zanechaly nesmazatelnou stopu v archeologických výzkumech střední Dalmácie.

¹⁶⁴ Zaninović 1967, 357-359; Zaninović 1995, 89-90; Begović – Schrunk 2002, 113; Suić 2003, 324-326; Starac 2010, 18.

¹⁶⁵ Begović – Schrunk 2002, 113.

Moderní archeologické výzkumy, které se dotkly i problematiky *villae rusticae*, zemědělství a hospodářství v římském období na východním pobřeží Jadrana, lze shrnout do dvou etap: od konce 2. světové války do počátku občanské války a od vzniku samostatné Chorvatské republiky dodnes. Pro území *Histrie* jsou nejdůležitější práce Branka Marušiće, Štefana Mlakara, Vlasty Begović, Ivančice Schrunk, Vesny Girardi-Jurkić, Roberta Matijašiće, Marione De Franceschini, Tamase Bezeczky a Davora Buliće. *Histrie* je v porovnání s *Dalmatií* mnohem lépe popsána v archeologické literatuře a některé lokality jsou dokonce zmiňované i ve světové literatuře. Pro archeologické výzkumy na území *Dalmatie* jsou nejdůležitější práce těchto archeologů: Nenad Cambi, Cvito Fisković, Boris Ilakovac, Mate Suić, J. J. Wilkes, Ivo Bojanovski, Irma Čremošnik, Marin Zaninović a Adnan Busuladžić. Kvůli veliké rozloze *Dalmatie* a současnému rozdělení jejího území mezi pět moderních států, není tak překvapivý poměrně nízký stupeň archeologické prozkoumanosti.

Kompletní půdorys, který umožňuje analýzu architektury *villae*, se dochoval u menšího počtu *villae*. Problém při analýze představuje také způsob publikování zkoumaných lokalit. To neplatí pouze pro výzkumy z 19. stol., ale bohužel pro výzkumy z nedávných let. Na tomto místě uvádím pouze několik nejreprezentativnějších příkladů obytných budov *villae*, u kterých je viditelný rozdíl mezi architekturou *villae* na území *Histrie* a *villae* objevených v *Dalmatii*. Dále se zde nacházejí půdorysy několika čistě hospodářských budov s produkčními centry, které také přinášejí zajímavé výsledky při jejich vzájemném srovnání.

Villa na poloostrově Katoro na mysu Tiola byla částečně zkoumaná na poč. 20. stol., kdy byla objevena část budovy s fasádovým portikem a místnosti zdobené mozaikami (Obr. 26). Kvůli své poloze byla architektura z větší části zničena činností moře. U jižní strany poloostrova se dochovalo velké *vivarium*. V nedávné době byl výzkum obnoven a části dochované architektury byly konzervována *in situ* a zpřístupněny jako archeopark. Má se za to, že tato *villa* byla centrem latifundie *Insulae Sepomaiiae* (l.č. 4), čítající celou řadu *villae* v okolí.¹⁶⁶ *Villa* na poloostrově Sorna měla dva peristylové dvory a fasádový portikus, který spojoval boční křídla rozlehlé budovy (Obr. 27). *Villa* byla zdobená mozaikami a součástí byl i komplex lázní. Tato lokalita byla zkoumána pouze částečně a velmi špatně publikovaná. K dispozici máme pouze půdorys a pár krátkých poznámek

¹⁶⁶ Gnirs 1908c, 216-217; Matijašić 1998, 128; Bolšec Ferri 2007b, 236; Bolšec Ferri – Čučković 2008, 261-262; Petrović Markežić 2010, 345-346; Katunarić 2010, 346-347; Uredništvo HAG-a 2011, 386; Petrović Markežić 2012, 368-369; Petrović Markežić 2013, 439-440.

z doby výzkumu, žádné fotografie.¹⁶⁷ *Villa* poblíž vesnice Barbariga byla postavená rovnoběžně s mořským břehem a byla rozdělená na tři části, na severu byly místnosti umístěné podél dlouhého fasádového portiku, prostřední části dominoval peristylový dvůr ze tří stran obklopený luxusními místnostmi a na jihu byl další velmi dlouhý fasádový portikus (Obr. 28). Budova s peristylem byla zdobená pestrými mozaikami a bohatými freskami (Obr. 29). Zdá se pravděpodobné, že tato luxusní obytná budova byla centrem latifundie, ke které patřila hospodářská budova s největším počtem lisovacích zařízení na východním Jadranu (l.č. 46).¹⁶⁸ Jedna z nejlépe dochovaných *villae* na území *Histrie* se nachází na lokalitě Dragonera jih (l.č. 50). Jedná se typickou *villu* kompaktního půdorysu s ústředním dvorem a fasádovým portikem, který hleděl na moře (Obr. 30). Tato budova prošla několika velkými přestavbami v pozdní antice/raném středověku, ale její celkový půdorys se příliš neměnil.¹⁶⁹ Na lokalitě Mala Vala (l.č. 72) u vesnice Šurida se nacházela menší budova čistě hospodářského využití se dvěma lisovacími zařízeními, která také přešla přestavbou v období pozdní antiky (Obr. 31). *Villa*, ke které tato budova patřila, při výzkumu nebyla objevena.¹⁷⁰ Na poloostrově Vižula se nacházel rozsáhlý komplex *villy maritimi* s luxusní obytnou budovou na mořském břehu (Obr. 32) a hospodářskými budovami rozestými po celém poloostrově (l.č. 87). Nový výzkum této dlouho známé lokality ukázal, že obytné budově dominoval dlouhý fasádový portikus. Obytné místnosti spolu s lázněmi byly umístěné kolem menšího ústředního dvora. *Villa* se dnes nachází částečně pod mořskou hladinou, která se během staletí na tomto místě zvednula přibližně o 2 m. Kvůli tomu byl panoramatický fasádový portikus hledící na moře částečně zničen činností vln.¹⁷¹

Villa na lokalitě Dedića punta (l.č. 123) měla fasádový portikus mezi dvěma nárožními rizality (Obr. 33). Portikus byl orientován na severozápad a musel z něj být krásný výhled směrem k jezeru Prokljan. Původní výzkum této budovy byl bohužel prováděn v souvislosti s výzkumem tzv. raně křesťanské baziliky na poč. 20. stol. a archeologové pozůstatky římské *villy* nebrali příliš v potaz, což se ukázalo při nedostatečném

¹⁶⁷ Matijašić 1998, 124-127.

¹⁶⁸ Schwalb 1902, 11-32; Matijašić 1982, 58-59; Matijašić 1988, 52; Matijašić 1993, 251-254; Matijašić 1998, 188-192; Bulić 2014, 124.

¹⁶⁹ Starac 2006a, 196-198; Starac 2009a, 325-326; Starac 2010, 19-23, 77-101; Starac 2012, 271-273.

¹⁷⁰ Ujčić 2007, 273-274.

¹⁷¹ Gnirs 1908b, 157a; Džin 1995, 75-76; Orlic 1995, 65-66; Girardi-Jurkić – Džin 2006, 251-252; Miholjek 2006, 292; Girardi-Jurkić – Džin 2007, 279-280; Girardi-Jurkić 2008b, 102; Girardi-Jurkić 2013, 51-55; Džin 2013, 65-68, 70-71.

publikování.¹⁷² Nový výzkum *villy rustici* na lokalitě Bunje (l.č. 166) na ostrově Brač přinesl mnoho zajímavých poznatků. Doposud archeologové odkryli produkční část s výrobnou olivového oleje i vína a z obytné části malé lázně. Místnosti byly umístěné kolem ústředního dvora (Obr. 34). Výzkumy stále pokračují a v budoucnu můžeme jistě očekávat další významné objevy.¹⁷³ Budova *villy* na lokalitě Kupinovik (l.č. 170) na ostrově Hvar obsahuje jednu z nejlépe dochovaných lisoven v *Dalmatii*. *Villa* byla zkoumána pouze částečně (Obr. 35). Její zdi se rozprostírají i na okolních pozemcích, kde výzkum neproběhl. Podle výsledků revizního výzkumu se zdá, že lisovna byla instalována až v pozdní antice v rámci strašících obytných prostor.¹⁷⁴ *Villa* na lokalitě Kučišta u vesnice Višići je největší a nejlépe prozkoumaný komplex římské *villy rustici* na území *Dalmatie* (Obr. 36). Obytné budově dominoval ústřední peristylový dvůr a dva protilehlé fasádové portiky. Nechyběly lázně, místnosti zdobené freskami a mozaikové podlahy vysoké kvality (Obr. 37). Při výzkumu částečně odkryli i hospodářskou část komplexu.¹⁷⁵ Obytný komplex na ostrůvku Majsan (l.č. 189) byl původně *villa rustica*, ale v pozdní antice a raném středověku se rozrostl a stal se z něj pravděpodobně opevněný klášter (*refugium*). Proto jeho půdorys nevykazuje typické římské architektonické prvky (Obr. 38). Tato lokalita byla podrobně zkoumána, ale velmi špatně publikována. Autor vykopávek se opět zaměřil na sakrální architekturu a římskou architekturu nechal skoro bez povšimnutí.¹⁷⁶ Podobně i *villa* v zátoce Ubli na ostrově Lastovo (l.č. 194) prošla četnými přestavbami v pozdní antice a raném středověku. Původní výzkumy byly velmi špatně publikovány a v průběhu let byla lokalita devastovaná moderní zástavbou. Obytný komplex *villy* byl postaven na několika terasách a nacházely se zde i lázně zdobené mozaikami. Hospodářská budova se dvěma lisovacími zařízeními se nacházela na východě (Obr. 39).¹⁷⁷ Hospodářská budova neznámé *villy* byla odkryta na lokalitě Mirine ve vesnici Bihovo (l.č. 196). Tato budova obsahovala lisovnu s jedním lisem. Na dlouhé fasádě se nacházel zastřešený portikus (Obr. 40).¹⁷⁸ Jedinou z větší části prozkoumanou budovou *villy rustici* na území Černé hory je *villa* na lokalitě Mirišta ve vesnici Petrovac

¹⁷² Gunjača 1978, 71-78; Zeman 2014b, 37-43.

¹⁷³ Botte – Bertrand – Jelinčić – Leys – Boisson 2018, 16-21; Jelinčić Vučković – Botte 2018, 132; Jelinčić Vučković – Botte 2019, 209-215; Drpić – Botte 2020, 298; Botte et al. 2020, 5-12.

¹⁷⁴ Šarić 1978, 83-84; Šarić 1981, 70-71; Zaninović 1987, 94-95; Zaninović 2006, 18-19; Zaninović 2017, 175 Čremošnik 1965,

¹⁷⁶ Petrić 1980, 112; Fisković 1981, 137-144; Fisković 1983, 67; Fisković 1985, 135-144; Fisković 1986, 153-156.

¹⁷⁷ Galli 1938, 104-114; Jeličić-Radonić 2001, 198-208.

¹⁷⁸ Odavić 1973, 59; Odavić 1975, 66-68; Paškvalin 1975, 80-81; Paškvalin 1976, 289-291; Busuladžić 2002, 192; Busuladžić 2011, 153-154.

(l.č. 198). Tato budova prošla několika stavebními fázemi, a proto u ní nelze vysledovat jasnou typologii. Veliké *triclinium* bylo zdobené bohatou pozdně antickou mozaikou (Obr. 41).¹⁷⁹

I přesto, že jsem zde uvedla pouze několik *villae*, je rozdíl mezi luxusem a velikostí *villae* na území *Histrie* a skromnými rozměry *villae* v *Dalmatii* jasně viditelný. Čím je to zapříčiněno? Nejúrodnější plochy *Histrie* byly v majetku bohatých senátorských rodin, které si na svých statcích vystavěly luxusní *villae*. To nebyl případ *Dalmatie*, kde se s pozemkovou aristokracií vlastníci rozsáhlé latifundie nesetkáváme. Zde se nacházely menší *villae* zaměřené především na zemědělskou produkci.

4.4 Vlastnictví *villae*

Na území *Histrie* lze na základě epigrafických důkazů připsat vlastnictví několika specifických *villae* prominentním italským rodinám senátorského stavu.

Rodina *Laecanii* přišla na území *Histrie* buď již za *Caesara*, nebo až po bitvě u *Actia* za *Augusta*. Byli úzce provázáni s členy julsko-klaudiovské dynastie a byli považováni za jejich blízké přátele. Největšího rozmachu rodina dosáhla v době *Caia Laecania Bassa* a jeho syna stejného jména v pol. 1. stol. n. l. *Caius Laecanius Bassus* starší se stal *praetorem* za *Tiberia* a *consulem suffectus* v r. 40 za *Caliguly*. *Caius Laecanius Bassus* mladší se stal konzulem za *Nerona*. Mezi lety 40-60 n. l. byli *Laecanii* na vrcholu moci. Při výzkumu *villy* v zátocě *Verige* na ostrově *Veli Brijun* (l.č. 67) bylo nalezeno množství střešních tašek s kolkem *Laecanii*, které nebyly nalezeny na žádné jiné *ville* na území *Histrie*. To ukazuje na skutečnost, že si střešní tašky vyrobili pouze pro svoje soukromé potřeby pro přestavbu této *villy*. Na základě těchto kolků je vlastnictví souostroví *Brijuni* připisováno právě rodině *Laecanii*.¹⁸⁰

Souostroví *Brijuni* představovalo jednu z nejatraktivnějších zemědělských oblastí na území *Histrie*. Souostroví nebylo rozděleno centuriací, ale tvořilo samostatnou zemědělskou usedlost *Cissa Pullaria* (na *Tabule Peutingerianě* je uvedeno jméno *Pullariae*). *Brijuni* se skládají ze 14 ostrovů: *Veli Brijun*, *Mali Brijun*, *Vanga* (*Vanjski otok*), *Jerolim*, *Kozada* (*Kotež*, *Košada*), *Gaz* (*Gaza*), *Vrsar* (*Medvjedica*), *Galija*,

¹⁷⁹ Bulić 1902, 50; Zagarčanin 2014, 20-40.

¹⁸⁰ Rostovtzeff 1957, 235, 237; De Franceschini 1998, 796; Starac 1999, 79; Begović – Schrunk 1999-2000, 436; Begović – Schrunk 2002, 113, 116.

Madona (Pusti), Okrugljak (Obljak), Grunj (Grunjevac), Supin Mali i Supin Veli (Veliki Zupin) a sv. Marko. Jejich dnešní plocha je 736 ha, ale v antice byla větší, protože hladina moře v průběhu staletí stoupla až o 2 m. *Villae* se na Brijuni nacházejí na těchto lokalitách: zátoka Verige (l.č. 75), zátoka Dobrika (l.č. 74), kopec Kolci (l.č. 73), přístav Brijuni, zátoka Ribnjak, zátoka Javorinka na ostrově Veli Brijun, zátoka sv. Nikola na ostrově Mali Brijun a na ostrůvku Vanga. Všechny tyto *villae* byly postavené na pečlivě vybraném místě na vyvýšenině na mořském břehu s přírodně chráněným přístavištěm. Kromě produkce vína a olivového oleje doložené na třech *villae* na ostrově Veli Brijun, mezi hospodářské aktivity dále patřily: kamenolom, *fullonica*, *vivaria* a solivary.¹⁸¹

Villae na ostrově Veli Brijun byly zkoumané Antonem Gnirsem mezi lety 1902-1930. Centrem této bohaté latifundie byla *villa* v zátoce Verige (l.č. 67). První *villa* s produkčním centrem byla postavena v pol. 1. stol. př. n. l. Jednalo se o typickou stavbu kompaktního půdorysu s centrálním peristylovým dvorem obklopeným místnostmi pouze ze tří stran (Obr. 42). Celou plochu pod dvorem zabírala veliká cisterna na vodu. Koncem 1. stol. př. n. l. či na počátku 1. stol. n. l. byla na západní straně první *villy* přistavěna nová luxusní obytná budova s ústředním dvorem a dlouhým fasádovým portikem, který byl orientovaný na mořský břeh. Během 1. stol. n. l. se rozrostla v nejdůležitější *villu* celého východního Jadranu, která se mohla rovnat císařským *villae* v Itálii (Obr. 43). Celý komplex zahrnoval *villu s pars fructuaria* (1), *villu* s luxusními obytnými místnostmi a velkým sálem pro bankety (2, 3), zahrady (14), tři chrámy v nejhlubší části zátoky (5), dlouhý kryptoportikus podél severní strany zátoky (7), bibliotéku (8), *palestru* (9) s lázněmi (10) a další budovu s *pars fructuaria* (11) a také několik *vivarií* (12), přístaviště a skladiště (13). Zátoka byla na obou východních okrajích chráněná dvěma masivními vlnolamy. Jestli byly Brijuni ve vlastnictví rodiny *Laecanii* již od pol. 1. stol. př. n. l. či až od doby velikých přestaveb v 1. stol., není zatím jasné. Odpověď na tuto otázku snad přinesou další výzkumy.¹⁸²

Další dvě *villae* na ostrově Veli Brijun jsou stejného typu jako první *villa* v zátoce Verige. Místnosti *villy* byly umístěné pouze ze tří stran ústředního peristylového dvora a v severovýchodní části bylo produkční centrum s velkým skladištěm. *Villa* na kopci Kolci byla postavena na poč. 1. stol. (Obr. 44), tedy v době dostavby luxusní obytné

¹⁸¹ Begović – Schrunck 1999-2000, 425-426.

¹⁸² Gnirs 1902, 159-163; Gnirs 1903c, 99; Gnirs 1905, 255-263; Gnirs 1908d, 167-176; Gnirs 1914, 184; Begović Dvoržak 1994, 25-40; Begović Dvoržak 1995, 47-49; Girardi-Jurkić 1995, 26-28; Begović Dvoržak 1997d, 48-63; Brun 2004, 53; Begović – Schrunck 2007, 43-47.

budovy v zátocce Verige¹⁸³, zatímco *villa* v zátocce Dobrika byla postavena v pol. 1. stol. př. n. l. na základech mnohem starší budovy (129-79 př. n. l.). Zatímco *villa* na kopci Kolci byla osídlená pouze do 3. stol., v rámci *villy* v zátocce Dobrika bylo na poč. 3. stol. dostavěno nové produkční centrum a v pozdní antice následovaly další mohutné přestavby a rozšíření (Obr. 45-46). Stejný architektonický typ *villae* na všech třech lokalitách ukazuje na plánovanou výstavbu v rámci této latifundie, jakož i na jasnou orientaci zemědělské produkce na výrobu vína a olivového oleje.¹⁸⁴

Kromě Brijuni vlastnili *Laecanii* i velikou *figlinu* ve Fažaně (l.č. 68), která se nacházela na pevnině přímo naproti Brijuni. Architektura této jistě velmi rozsáhlé *figliny* byla během staletí značně poničena pozdějším osídlením, které zde na antických základech vzniklo na počátku středověku (Obr. 47). *Figlina* fungovala od 1. do 3. stol., kdy produkce postupně upadala. Výroba amfor začala za vlády císaře *Tiberia*, kdy se na kolcích objevuje jméno *Gaia Leacania Bassa* staršího. Při výzkumech odkryli části dvou velikých keramických pecí typu II b (Cuomo di Caprio 1972), jednu malou pec (typ I) pro vypalování drobných předmětů a také část ohradní zdi celého komplexu, která byla orientovaná lineárně k oběma pecím. Nelze pochybovat o tom, že produkce amfor byla určena pro transport vína a olivového oleje vyrobeného ve *villae* na Brijuni.¹⁸⁵

Caius Laecanius Bassus mladší zemřel bez legitimního dědice za vlády *Vespasiana* v r. 78 n. l. Tento přesun do vlastnictví císařského *fiscu* lze doložit císařskými kolky na fažanských amforách, např. kombinace kolku jednoho z *officinatores Clymen(us)* v kombinaci se zkratkou *Imp (Imperatoris)*. Je velmi pravděpodobné, že stejný osud měla i latifundie na souostroví Brijuni. Kontinuita produkce ve 2. stol. je doložena kolkem císaře *Hadriana*. Na amforách z konce 2. stol. či počátku 3. stol. se objevuje kolek *M(arci) Aurel(ii) Iusti*, který byl umístěn v kartuši a jednotlivé části byly oddělené listy (*hedera*). Ty se i na epigrafických monumentech na území *Histrie* objevují až od pozdního 2. stol. (Obr. 48) *Marcus Aurelius Iustus* je dosvědčen také na oltáři zasvěcenému bohyni *Floře*¹⁸⁶ z *villy* v zátocce Dobrika (l.č. 74). Není vyloučené, že si

¹⁸³ Gnirs 1908a, 134-136; Gnirs 1908d, 175-180; Matijašić 1982, 54-55; Matijašić 1988, 45; Matijašić 1993, 249; Begović – Schrunck 1999-2000, 427; Brun 2004, 54; Begović – Schrunck 2007, 38-40.

¹⁸⁴ Begović – Schrunck 1999-2000, 428-429; Brun 2004, 54-55; Begović – Schrunck 2007, 31, 40-43, 114-115; Matijašić 2008, 290-297; Begović – Schrunck 2010, 255-264.

¹⁸⁵ Gnirs 1910a, 81; Gnirs 1910b, 95-98; Gnirs 1911a, 35-39; Džin – Koncani Uhač – Bulić 2007, 61-71; Bulić, D. – Džin, K. 2008a, 246-248; Bulić – Džin 2008b, 192-196; Bulić – Koncani Uhač 2009, 286-294; Koncani Uhač 2009, 328-330; Bulić – Koncani Uhač 2010, 130-134; Bulić 2010, 329-331; Šalov 2010, 333.

¹⁸⁶ ILJug 1204: *Flor(a)e / Aug(ustae) / M(arcus) Aure(lius) / Iustus / v(otum) l(ibens) s(olvit) v(ivus) / la[etus] a(nimo) [s(olvit)?...] f(ecit)*.

Marcus Aurelius Iustus od *fiscu* pronajal *figlinu* ve Fažaně i *villae* na souostroví Brijuni a obýval jednu z *villae* na Brijuni podobně jako *Gaius Laecanius Bassus*.¹⁸⁷

Situace s vlastnictvím latifundie Lorun (l.č. 18) je poněkud komplikovanější. Poloostrov Lorun a jeho okolí byly od 1. stol. n. l. jedna velká hospodářská usedlost. V zátocce Santa Marina se nacházela *villa maritima*, sídlo vlastníka, s produkčním centrem na výrobu olivového oleje, na mysu Kupnaja bylo veliké *vivarium* a na jižní straně poloostrova Lorun stála veliká *figlina*, která produkovala amfory a další keramické předměty. Z *villy* Santa Marina je zatím prozkoumaná hospodářská část s velikou cisternou a produkčním centrem, zatímco obytná část ještě čeká z větší části na své odkrytí, protože výzkum stále pokračuje (Obr. 49).¹⁸⁸ Na jižní straně poloostrova Lorun se nacházela veliká *figlina* se čtyřmi keramickými pecemi typu II b, c (Cuomo di Caprio 1972) a kolem ústředního dvora s bazénem na vodu symetricky umístěnými prostrannými místnostmi na sušení výrobků před vypalováním (Obr. 50). Hlavním produktem této dílny byly amfory, mezi kterými převládal typ Dressel 6B. Na těchto amforách se dochovalo víc než 1 900 kolků, které pomohly určit několik majitelů této dílny. Mezi nejslavnější patřil *Sisenna Statilius Taurus*, mladší syn známého *Statilia Taura*, *Augustova* přítele. *Sisenna Statilius Taurus* byl patrně první vlastník a stavitel této *figliny* (10-40 n. l.) a v okolí Lorunu je dosvědčen na několika epigrafických monumentech¹⁸⁹. Po něm *figlinu* vlastnila *Valeria Messalina*, třetí manželka císaře *Claudia (caesaris uxor)*. Další dosvědčenou vlastnící tohoto rozsáhlého majetku byla *Calvia Crispinilla*, která se za *Neronovy* vlády domohla vysoké funkce na císařském dvoře (*magistra libidinum Neronis*). Za *Domitiana* přešla *figlina* i celá latifundie do císařského vlastnictví, protože *Calvia Crispinilla* neměla vlastní potomky, a zůstala v něm s jistotou až do konce *Hadrianovy* vlády. Poté kolky se jmény

¹⁸⁷ Rostovtzeff 1957, 235, 237; Mlakar 1961, 78-79; Mlakar 1979, 23-24; De Franceschini 1998, 796; Starac 1997, 145-146; Starac 1999, 79; Begović – Schrunck 1999-2000, 436; Begović – Schrunck 2002, 113, 116; Girardi-Jurkić 2005, 191.

¹⁸⁸ Kovačić 2005b, 142; Kovačić 2013b, 446; Rouse – Carre – Kovačić 2013, 8-10; Kovačić – Rouse 2014, 335-336; Kovačić – Rouse 2015, 348-349; Rouse – Kovačić – Dumas – De Leonardis – Gergeta Stončić – Maggi – Taffetani 2015, 11-13; Rouse – Munda – Benčić – Gergeta Stončić – De Leonardis – Dumas – Maggi – Tillier – Vaschalde 2016, 4-8; Rouse – Munda – Benčić – Gergeta Stončić – Dumas – Maggi 2017, 4-9; Rouse – Munda – Benčić – Gergeta Stončić – Vaschalde – Maggi – Dumas 2018, 17-19; Rouse – Munda – Benčić – Maggi – Dumas 2019, 5-16.

¹⁸⁹ InscrIt X 3, 104 = CIL V 457: *T(itus) Statilius / Tauri l(ibertus) / Cladus / Statilia Tauri l(iberta) / Quarta vivi / fecere fideli l(iberto)*. InscrIt X 2, 9 = CIL V 332: *[Stati]lia Sisennae / [St]atili Tauri pont(ificis) l(iberta) / [Harm]onia(?) sibi et T(ito) Stat[ilio] / [filio i]nfelici[ssimo]*. InscrIt X 2, 225: *Attico / fabr(o) fer(rario) / Sisennian(o) / Venusta / cons(erva) fecit*. InscrIt X 2, 261: *T(itus) Statilius Sisennae / Tauri / sibi et suis / v(ivus) f(ecit)*.

císařů z amfor mizí, ale produkce pokračovala i dále. Z výzkumů vyplývá, že tato *figlina* kontinuálně fungovala až do 3. stol. n. l., i když ve zmenšeném objemu.¹⁹⁰

Majitele *villy* ve vesnici Labinci (Santa Domenica) u Vižinady (Obr. 51) také určil nález epigrafického monumentu. *Sextus Appuleius Hermias* nechal zhotovit monument dedikovaný bohu *Liberu Augustu* (InscrIt X 2, 232): *Liberu Aug(usto) sac(rum) / Sex(tus) Ap(puleius) Hermias / fecit a solo / Pol(l)ione et Apro / II co(n)s(ulibus)*. Nápis nás informuje o stavbě malé svatyně zasvěcené *Liberu Augustu* datované podle uvedených konzulů do r. 176/177. Monument (Obr. 75) byl nalezen při vykopávkách přímo v portiku *villy*. *Sextus Appuleius Hermias* byl otrok či již propuštěný otrok rodiny *Appuleii*. Otázkou zůstává, jestli on sám byl vlastníkem *villy*, nebo byla *villa* ve vlastnictví této rodiny a on zde byl pouze správcem.¹⁹¹

Ve *ville* na lokalitě Dragonera jih (Obr. 30) při výzkumech objevili sekundárně použitý náhrobní monument vytesaný z vápence (Obr. 52). Nacházel se v lisovně a posloužil jako polovina nově instalované lisovací plochy (*area*). Monument byl poškozený a nápis se dochoval pouze z poloviny: ... / *aed(ilis) (duo)vir (duo)vir quinq(uennalis) / praef(ectus) fabrum sibi et / Pereliae Gratae uxori / testamento fieri iussit*. Jednalo se pravděpodobně o náhrobek o prvního vlastníka *villy* a jeho manželky *Pereliae Gratae (uxor)*. On sám byl vysoce postavený městský úředník (*aedil, duovir, duovir quinquennalis a praefectus fabrum*), ale město, ve kterém působil, není uvedeno. Monument je datovaný do 1. stol. a jeho dochované rozměry jsou 175 × 60 × 50 cm.¹⁹²

Zatímco na území *Histrie* můžeme spojit několik specifických *villae* s prominentními italskými rodinám senátorského stavu, v *Dalmatii* takové štěstí nemáme. Pouze u několika lokalit můžeme díky epigrafickým monumentům spojit určitou osobu s *villou*.

Z lokality Blatine-Smrdečac (dnes Split) pochází náhrobní *cippus* (AE 1979, 447 = AE 1989, 607): *D(is) M(anibus) / L(ucio) Granio L(uci) f(ilio) / Proclino dec(urioni) / col(oniae) Aeq(uensium) flami/ni b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII /*

¹⁹⁰ Benario 1970, 73-74; Baldini – Matijašić – Tassaux 1997, 193-198; Starac 1997, 150; Starac 1999, 53-54; Zaninović 2001, 153; Carre – Kovačić – Marchiori – Rosada – Tassaux 2005, 106-107; Kovačić 2005a, 141; Carre – Kovačić – Marchiori – Rosada – Tassaux – Zabeo 2006, 281; Kovačić 2006a, 221-222; Kovačić 2006b, 224; Kovačić 2007a, 243; Kovačić 2008a, 268; Carre – Kovačić – Marchiori – Rosada – Tassaux 2008, 160; Kovačić 2009, 343; Kovačić 2010a, 357-359; Kovačić – Marchiori – Marion – Rosada – Tassaux 2011, 519-521; Kovačić 2011, 390-392; Rousse – Tassaux 2012, 1; Kovačić 2012b, 371-373; Rousse – Carre – Kovačić 2013, 2; Goldsworthy 2014, 178-179, 218-219, 241; Rousse – Munda – Benčić – Gergeta Stončić – Vaschalde – Maggi – Dumas 2018, 4-8;

¹⁹¹ Zaninović 1997b, 139-140; Matijašić 1998, 144-145; De Franceschini 1998, 484-486; Suić 2003, 337; Girardi-Jurkić 2005, 179-180.

¹⁹² Starac 2006a, 197; Starac 2010, 23; Starac 2012, 281.

Gem(inae) {i}st<i=U>p(endiorum) XIII / def(uncto) ann(orum) XXXVIII / Epidia Procula mater filio dulcissimo / et sibi libertis libertabusque posterisque / eorum / in f(ron)te p(edes) XL in a(gro) p(edes) XL. (Obr. 53) Náhrobek zmiňuje *Lucia Grania Proclina*, *decuriona* a *flamina* v kolonii *Equum* a beneficiára *legio XIV Gemina*. Monument nechala zhotovit jeho matka *Epidia Procula*, když její syn zemřel ve věku 39 let, pro něj, sebe a jejich propuštěné otroky (*libertis libertabusque*). Je pravděpodobné, že se tato pohřební parcela nacházela na jeho statku. Tímto místem vedla cesta spojující *Salonu* s *Oneem* (Omiš, HR) a nalevo od této cesty se nacházely pozůstatky pravděpodobně *villy rustici* s mlýnem na olivy (l.č. 152). Tato *villa* je připisována vlastnictví *Lucia Grania Proclina*.¹⁹³

V Podstraně byly do ohradní zdi kostela sv. Martina zazděné části dvou nápisů zmiňujících *Lucia Artoria Casta*, oba datované do 180-230 (Obr. 54). První delší nápis CIL III 1919 (p 1030, 2328,120) = CIL III 8513 = CIL III 12813: *D(is) M(anibus) / L(ucius) Artori[us] Cas]tus (centurioni) leg(ionis) / III Gallicae ite[m] (centurioni) le]g(ionis) VI Ferra/tae item (centurioni) leg(ionis) II Adi[utr(ici) i]tem (centurioni) leg(ionis) V Ma/c(edonicae) item p(rimi)p(ili) eiusdem [leg(ionis)] praeposito / classis Misenatium [pr]aef[ec]t[us] (ecto castrorum) leg(ionis) VI / Victricis duci legg. [...].m. Britan(n)ic{i}/mi}arum adversus Arm[enio?]s proc(uratori) cente/nario provinciae Li[b.(?) iure] gladi vi/vus ipse sibi et suis [posu]it.*¹⁹⁴ *Lucius Artorius Castus* měl za sebou zářnou vojenskou kariéru. Byl centurion v *legio III Gallica*, *VI Ferrata*, *II Adiutrix* a *V Macedonica*, kde se stal *primuspilus*. Poté dosáhl povýšení do jezdeckého stavu a stal se velitelem loďstva v Misenu (*Classis Misenatium*). Dále byl *praefectus (castrorum) legionis* v *legio VI Victrix*. Velel (*dux*) armádě vojáků z Británie při tažení proti *Armeniovi* či kmeni *Armoricani*. Jeho poslední funkcí byl prokurátor provincie *Li...*, což je rekonstruováno jako *Liburniae*. Tento nápis obsahuje zajímavé gramatické skutečnosti, které velmi podrobně analyzovala A. Kurilić ve svém článku (Kurilić 2014). A. Kurilić dává do souvislosti s tímto nápisem druhý kratší nápis, který také zmiňuje *Lucia Artoria Casta*. CIL III 12791 (p 2258, 2328,120) = CIL 03, 14224: *L(ucius) Artorius / Castus p(rimus) p(ilus) / leg(ionis) V Ma[c(edonicae)] pr/ae]fec[t]us leg(ionis) / VI Victric(is).* Podle její teorie nechal syn *Lucia Artoria Casta* stejného jména zhotovit delší nápis pro památku svého otce, na kterém vynechal jeho jméno. A druhý, kratší nápis, původně na

¹⁹³ Buliř 1920, 196; Cambi 1986, 99-102; Marasović – Oreb 1978, 97; Demicheli 2007, 35-36;

¹⁹⁴ Nové čtení nápisu podle Kurilić 2014, 133.

sarkofágu, si nechal vyhotovit *Lucius Artorius Castus* starší. Zdá se pravděpodobné, že rodina *Artorii* měla v Podstraně své statky, na což ukazuje nález kamenné *arei* a dvou mlýnu na olivy na hřbitově sv. Martina (l.č. 153) a také rodinné mauzoleum, kde byli její členové pohřbeni.¹⁹⁵

4.5 Hospodaření *villae rusticae*

Prosperita celého římského státu, ne pouze jeho hospodářství, byla podmíněna levnou pracovní silou, kterou tvořili především otroci. Ve velkém se používali právě v zemědělství, dále pak v dolech, kamenolomech a hrnčířských dílnách. O použití otroků v zemědělství nás informují *Cato*, *Varro* i *Columella* ve svých dílech o agrikultuře. *Villa rustica*, jako základní jednotka římského zemědělství, měla svého vlastníka. To mohl být stát (byla součástí *fiscu*) nebo soukromý majitel. Bez ohledu na druh vlastnictví, *villa* a její pozemky, aby byly maximálně profitabilní, potřebovaly stálý dohled. Správcem *villy* mohl být *vilicus*, který dohlížel na otroky obdělávající půdu, či jiný administrativní vedoucí jako např. *actor*, *procurator* či *dispensator*, který pracoval jako dohlížitel i nad nájemci půdy v rámci rozlehlějších statků. Na těchto pozicích pracovali otroci či propuštění otroci. Velmi zřídka byli majitelé půdy či osoby, které si půdu pronajaly, stále přítomni a osobně dohlíželi na obdělávání půdy, ačkoli to antičtí autoři vše doporučovali. Zřídka kdy majitel žil po celou dobu na svém statku. Rozsáhlé císařské statky či soukromé latinfundie byly často z části pronajímány drobným zemědělcům (*coloni*) a částečně obhospodařovány otroky pod dohledem *vilica*. Jak na výběr nájmu od *coloni*, tak i na *vilica*, dohlížel v těchto případech výše postavený *actor* či *dispensator*. Nájem byl zpravidla krátkodobý (na pět let) a platil se ročně penězi, v naturáliích či kombinací obojího.¹⁹⁶

Cato podrobně popisuje využití otroků při různých zemědělských pracích, aby se co nejlépe zhodnotila finanční investice do daných pozemků. Jeho rady, jak v zemědělství finančně prosperovat, lze jednoduše shrnout do i dnes velmi aktuálního „levně koupit, draze prodat“ (*Cato* 2,7). *Cato* popisuje hospodaření v rámci *villy* s produkčním centrem na výrobu vína i olivového oleje, kde pěstování obilovin sloužilo k pokrytí spotřeby obyvatel a dobytek se choval hlavně pro získávání hnojiva (max. 100 ovcí). Správcem

¹⁹⁵ Kurilić 2014, 134-136, 140-141.

¹⁹⁶ Zaninović 1995, 89; Carlsen 2013, 58-59, 70, 75-85.

celého statku, jeho obytné i hospodářské části, byl podle *Cata vilicus*, který dohlížel na jeho každodenní chod. V tom mu pomáhala *vilica*, jeho žena (*Cato* chybně používá termín *uxor*). *Vilicus* i *vilica* byli otroci podobně jako ostatní dělníci pracující na *ville*, ale jejich postavení bylo ostatním nadřazené. Najít věrného a důvěryhodného *vilica* bylo podle *Cata* velmi těžké. Musel být zdatným farmářem, mít autoritu mezi ostatními otroky, neholdovat alkoholu, být dostatečně zbožný atd. Otroky lze rozdělit na dvě skupiny. *Familia urbana* byli otroci, kteří se starali o chod obytné části *villy* a jednalo se především o ženy (úklid, kuchyně, tkaní). *Familia rustica* byli otroci, kteří pracovali na poli a *Cato* mezi ně řadí i *vilica* s *vilicou*, která byla mezi nimi jedinou ženou. Pro optimální péči o olivový háj o ploše 240 *iugera* (60 ha) bylo podle *Cata* nutných 13 otroků: *vilicus* a *vilica*, pět obyčejných dělníků (*operati*), tři náhončí volů (*bubulci*), jeden náhončí oslu (*asinarius*), jeden náhončí prasat (*subulcus*) a jeden pastýř/hlídač ovcí (*opilio*). Pro péči o vinohrad o ploše 100 *iugera* (25 ha) bylo potřeba 16 otroků: *vilicus* a *vilica*, deset *operati*, *bubulcus*, *asinarius* a *subulcus* a jeden odborník na péči o révu (*salictarius*). Sklizeň vyžadovala mnohem více dělníků, kteří byli najímáni pouze pro tuto příležitost (*factores*, *operatii*, ale i *politores*), na které také dohlížel *vilicus*. Pro prodej nadbytků, které *villa* vyprodukovala, bylo nutné být v kontaktu s místním prodejcem (*conductor*).¹⁹⁷

U *Columelly* najdeme poměrně detailní popis povinností *villica* i jeho ženy *vilici* (*coniunx* či *contubernalis*, nikoli *uxor*). Pozici *vilica* chápe jako nutnost, protože majitel, *pater familias* či *possessor*, zřídka trávil delší dobu na statku a jeho žena (*domina*) ještě méně. *Columella* doporučuje optimální věk *vilica* mezi 35 a 65 roky. Možnost sňatku byla důkazem důvěry majitele vůči *vilicovi*, který jako jeden z mála otroků mohl mít oficiální manželku a děti. V knize 11 detailně popisuje řadu povinností *vilica*, mezi které patřilo vedení účtů, dohled nad otroky při práci na polích, nákup potřebného zboží ve městě, péče o bohabojnost otroků a tradiční oběti bohům atd. Podle *Columelly* bylo velmi těžké najít spolehlivého *vilica*, protože se jednalo o specializovanou pozici s vysokými nároky na schopnosti i morální hodnoty. V knize 12 uvádí povinnosti *vilici*, která se starala o chod domácnosti a práce uvnitř domu, mezi které patřil úklid domu, setření penězi i surovinami, péče o oděvy otroků s pomocí dalších otrokyní a v neposlední řadě také péče o nemocné ve speciální místnosti pro to určené. Její hlavní úkol byl samozřejmě příprava každodenního jídla pro všechny obyvatele *villy* a také zpracování vypěstovaných plodin. Důležitá byla konzervace potravin: ovoce se nakládalo do medu, černé olivy se nakládaly,

¹⁹⁷ Zaninović 1995, 89; Carlsen 2013, 90-95.

sušilo se ovoce i zelenina, nasolovalo se maso i ryby, připravoval se *garum*, vyráběly se sýry apod. U *Columelly* nacházíme zmínku, že jeho otroci měli ženy i děti, což je důležitá změna oproti dřívějším pramenům.¹⁹⁸

Otázkou zůstává, jestli *vilicus* a *vilica* byli vždy manželé (*coniuges, contubernales*), nebo mohlo jít pouze o dva otroky, kteří společně dohlíželi na chod *villy* (*conservae*). Epigrafické důkazy ani dochované prameny se v tom neshodují. Je možné, že oba dva mohli mít své partnery z řad otroků. Významné postavení *vilici* v rámci řízení *villy*, především *pars urbana* a *familia urbana*, by jí umožňovalo značnou svobodu v rozhodování a tím pádem i podobná práva jako měl *vilicus*.¹⁹⁹

Díky analýze kolků na amforách vyrobených ve *figlině Gaia Laecania Bassa* ve Fažaně (l.č. 68), kterou sestavil T. Bezeczky, známe víc než 40 jmen různých *vilici* a *subvilici*. Z tohoto počtu je zřejmé, že jich zde kvůli objemu výroby pracovalo ve stejnou dobu několik. Na kalcích nalezených na cihlách či střešních taškách nacházíme jména *actores* (*s(u)b ac(tore)*) či *dispensatores*. Latifundie rodiny *Laecanius Bassus* zahrnovala *figlinu* ve Fažaně (l.č. 68) a zemědělské statky na souostroví Brijuni (l.č. 73, 74, 75), kde se produkovalo víno a olivový olej. Kvůli objemu a vzdálenosti jednotlivých částí hospodářské produkce bylo nutné zaměstnávat více dohlížitelů (*vilici* a *subvilici*), kteří měli na starost nepochybně vysoký počet otroků.²⁰⁰

V administrativním smyslu se *vilici, actores, dispensatores* a *procuratores* vyskytovali i mimo zemědělství. *Vilici* nacházíme např. v kanceláři, která vybírala *publicum portorii Illyrici* (ILJug 2, 920; CIL III 13283 (p 2328,175)), či v důlních oblastech ve vlastnictví *fiscu, vilicus/conductor ferrarium* (CIL III 13240 = ILJug 1, 161; ILJug 1, 157; ILJug 1, 158; ILJug 2, 779; ILJug 2, 780; ILJug 2, 781; CIL III. 13239 = ILJug 1, 162). *Vilici* byli také dohlížitelé ve vodovodech, např. *vilici a plumbo* měli na starost údržbu olověného potrubí. Na císařském dvoře sloužili *vilici prediorum*.²⁰¹

Skupina nápisů, které zmiňují *vilica* či *vilicu*, není příliš početná. Na území *Histrie* není zaznamenán ani jeden nápis zmiňující *vilica* či *vilicu* ve funkci správce zemědělské usedlosti. V *Dalmatii* se dochoval jeden unikátní nápis zmiňující ženu-*vilicu* a jedenáct nápisů zmiňujících *vilica*, který pravděpodobně zastával funkci dohlázele na *villu*

¹⁹⁸ Carlsen 2013, 60-61, 75-76, 90; 109-117.

¹⁹⁹ Carlsen 2013, 109-111.

²⁰⁰ Carlsen 2013, 63-65.

²⁰¹ Sanader 1995, 99-101; Carlsen 2013, 59-60.

rustice. Dalšíh 13 *vilici* z *Dalmatie* pracovalo na administrativních pozicích v rámci důlních distriktů, které spadaly pod správu císařského *fiscu*, v severní části provincie v okolí města Ljubija (CIL III 13240 = ILJug 1, 161, ILJug 1, 157, ILJug 1, 158, ILJug 2, 779, ILJug 2, 780, ILJug 2, 781), Stari Majdan (ILJug 2, 775, ILJug 2, 776, ILJug 2, 777) a Prijedor (CIL III 13239 = ILJug 1, 162), v celním úřadě v *Senii* (ILJug 2, 920) a na Vratniku (CIL III 13283 (p 2328,175)) a v císařské kanceláři v *Saloně* (CIL III 1996). Značně poškozený nápis nalezený v Ninu (*Aenona*) zmiňuje jména tří mužů, *Vetillius N(umeri?)*, *Volsus* a *Po(tis?)*, z nichž poslední pravděpodobně zastával funkci *vilica* (CIL III 2985): *Vetillius N[...] / Volsi Po[...] / tis S(ervus) vil[us(?)]* / [...]C[...]. Nápis byl rámcově datován do 1. stol. - 1. pol. 2. stol.

Na západním okraji města Biograd na Moru na místě zvaném Bošana se na mořském břehu nacházela *villa maritima*, která bohužel nikdy nebyla archeologicky zkoumána. Její pozůstatky jsou dnes viditelné v délce asi 100 m na mořském břehu a pod hladinou moře jsou dochované pozůstatky dvou přístavních mol. Při nedávných stavebních pracích byla nalezena spodní část mužské sochy, vedle které se dochovala i jedna zvířecí noha patřící pravděpodobně kočkovité šelmě. Podle analogií se pravděpodobně jednalo o sochu boha *Dionýsa-Libera*. Nález této sochy daný do souvislosti s částečně dochovaným nápisem (ILJug 2, 873): *Liber[...] / Hiberus vili[us ...]*, nabízí zajímavou interpretaci. *Vilicus Hiberus* nechal vyhotovit nápis zasvěcený bohu *Liberovi* a možná i celou sochu (Obr. 55-56). Nápis byl datován do 1.-3. stol.²⁰² Nález *Liberovy* sochy a nápisu zmiňujícího *vilica* je ještě zajímavější v kontextu s nálezem latifundie se sofistickou sítí kvadratických jam pro pěstování vinné révy a olivovníků na blízké lokalitě Kumenat (l.č. 116).

Z římských kamenných monumentů nalezených při výzkumu na lokalitě Mastirine (l.č. 112) u vesnice Kašić je zajímavý fragment (Obr. 57) s částečně dochovaným nápisem: *D(is) [M(anibus)] / Ma [...] / vili[us(?)...] / r c i(l) [...]*. To by mohlo být slovo *vilicus* nebo *vilica*. Podle stylu písma (rustikální kapitálka) lze nápis datovat do 3.-4. stol.²⁰³

Votivní reliéf (Obr. 58) nalezený na neznámé lokalitě v okolí města Sinj je velmi poškozený. Z reliéfu se dochovala pouze dolní část kozích noh, které s velkou pravděpodobností patřily *Silvanovi*. Z nápisu se dochovaly pouze konce dvou řádků (ILJug 2, 755): *... vilicus / [... ex] voto*. Tento votivní reliéf, který nechal *Silvanovi* zasvětit jeden *vilicus*, byl podle tvaru písmen datován do 1. stol. n. l. V tomto regionu

²⁰² Uroda 2004a, 85-88; Uroda 2004b, 80-82.

²⁰³ Delonga 1988, 49.

nebyla dosud soustavně zkoumána jediná *villa rustica*. Ovšem není pochyb o existenci *villae*, především v *ageru* kolonie *Aequum* (Čitluk, HR) založené za císaře *Claudia* pravděpodobně po odchodu *legio VII CPF* z tábora v *Tiluriu* do sousední provincie *Moesie*.²⁰⁴

Fragment nápisu (ILJug 3, 2935): ...o... / ...a or... / ...p vilic[us]..., pochází z lokality Carevik u vesnice Vrbanj na ostrově Hvar. Dobře viditelné zůstalo pouze slovo *vilic(us)*. Nápis byl datován do 1.-3. stol.²⁰⁵

Nápis nalezený v okolí města Makarska je velmi poškozený. Částečně dochovaný nápis (CIL III 1897): ...] / *sac(rum)* / *Daphnus* / *P(omponiae?) C(ornelianae?) vil(icus)* / *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Nápis byl datovaný do 2. pol. 2.-3. stol.

Nápis nalezený v Saloně (CIL III 13045): *M(arco) Va[lerio] / Epaph[rodito] / def(uncto) a[nn(orum) ...] / Epaphr[oditus] / vilic[us] ...* Tento nápis nechal zhotovit *Epaphr(oditus)*, který zastával funkci *vilica* a pravděpodobně se jednalo o otroka *Marca Valeria Epaphrodita*. Druhý poškozený nápis ze *Salony* nelze rekonstruovat (ILJug 3, 2569n), protože čitelná zůstala pouze písmena *vilic[us(?)]*. Třetí, velmi poškozený nápis ze *Salony* (CIL III 2134): ...] / [...]c[...] / [...]a vilico / [...] vixit an(nos) / [...] b(ene) *m(erenti) p(osuit) et si(bi)*. Všechny tři nápisy pocházejí ze *Salony* či jejího okolí a jsou datované do 2. pol. 2.-3. stol.

Ve vesnici Mravince blízko *Salony* byl nalezen náhrobek malé čtyřleté dívky *Valentinae* (CIL III 2130 (p2135)): *D(is) M(anibus) / Valentin(a)e / alumn(a)e et de/licat(a)e fili(a)e Va/lentionis ser/bi(!) vilici infeli/cissim(a)e qu(a)e vi/xit ann(os) IIII Ce/lerinus dom(i)n/us posuit*. Její otec *Valentionis* byl otrok a *vilicus* pána *Celerina*, který náhrobek zaplatil. Ve slově *serbi* je chyba, písmeno *V* bylo zaměněno za *B* - *servi vilici*. Náhrobek byl datován do 2. pol. 2.-3. stol. Nemůže být pochyb o tom, že okolí kolonie *Salona*, resp. celý její *ager* byl rozdělený na centurie a zemědělsky využíván. Bohužel, v průběhu staletí byla tato krajina intenzivně osídlena i dále zemědělsky využívána, a tak mnoho *villae*, které zde byly, jsou dnes již nenávratně ztraceny.

Unikátní nápis dedikovaný ženě s titulem *vilica* (Obr. 59) se dnes nachází na hřbitově u kostela sv. Martina v Podstraně (l.č. 153), kde byl sekundárně použit jako poklop novověkého hrobu (CIL III 2118 (p1031,2323)): *D(is) M(anibus) / Caniae Ur/banae*

²⁰⁴ Gabričević 1961-1962, 237-238; Wilkes 1969, 242-244.

²⁰⁵ Bulić 1906, 241.

vilicae q/uae vixit ann(os) LV / Cania Ur[si]na fili/a et Attius Verec/undianus gener / matri incompa/rabili. Nápís nechali zhotovit dcera *Lucania Ursina* a zeť *Tacius Verecundianus* vynikající matce *Canii Urbanii*, která zastávala funkci *vilicae* a dožila se 55 let.²⁰⁶ Otázkou je, zda *Cania Urbana* byla *vilica*, protože byla manželka *vilica* nebo protože sama zastávala funkci správkyňe statku. Její manžel nebyl na nápíse uveden, což by také mohlo znamenat, že byla vdova. Monument byl datován na základě vzhledu písma a dekorace do 2. pol. 2 stol. - 3. stol. Není jasné, zda byl tento náhrobek objeven na tomto místě nebo sem byl přinesen z jiné lokality v okolí. Existence *villy* s produkčním centrem na místě dnešního kostela sv. Martina v Podstraně (l.č. 153) ukazuje na možnost, že tato *vilica* mohla žít a pracovat právě zde.

Z Polače na ostrově Mljet pochází dobře dochovaný nápís (AE 1990, 792): *Pro salute / C(...?) Balbinian/i templum cu/m portico ad/ampliavit M/agnus vilic/us Libero Pat(ri) / libe(n)s fecit.* Nápís nechal zhotovit *vilicus Magnus*, který nechal chrám *Libera Patera* zvětšit o portikus pro zdraví svého pána *C. Balbiniana*. *Balbinianus* byl pravděpodobně bohatý vlastník celého ostrova (Obr. 60). *C.* je možné rekonstruovat jako *cognomen Cornelia*, jméno bohaté rodiny, jejíž příslušníci žili i v *Iaderu*, *Saloně* i *Naroně*. Nápís byl na základě tvaru písmena *L* datován do 3. stol. Nápís byl sekundárně použit jako stavební materiál, resp. jako součást kamenného dláždění v raně křesťanské svatyni na této lokalitě.²⁰⁷

Jak již bylo řečeno, kromě *vilica* mohli na chod *villy* dohlížet i další pracovníci, kteří také byli otroci či propuštění otroci. V podobném postavení jako byl *vilicus* pracoval *actor*. U některých antických autorů mezi těmito dvěma pracovními pozicemi nebyl veliký rozdíl. Nápísy zmiňující *actores* jsou velmi řídké. Z území *Histrie* pochází pouze jeden nápís (CIL V, 90 = InscrIt X 1, 165): *D(is) M(anibus) / Fortunato Iuli Fronto/nis actori / Donata coniu[x] / bene merenti et / fili(i) fecerunt / in f(ronte) p(edes) XX in agr(o) / p(edes) XXV / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur).* Protože *actores* mohli pracovat i v administrativě císařských či provinciálních kanceláří, není v případě tohoto monumentu nalezeného v *Pole* jisté, zda se jednalo o správce *villy* (Obr. 61). *Fortunato* byl *actor Iulia Fronta*, měl manželku *Donatu* a syna. Z formule *coniunx* je jasné, že oba byli otroci, ale jakožto důvěryhodný *actor* měl *Fortunatus* možnost mít rodinu.

²⁰⁶ Fraschetti 1999, 1.

²⁰⁷ Zaninović 1990, 725-727.

Z *Dalmatie* pocházejí dva nápisy zmiňující *actores*. První je výborně dochovaný tzv. liburnský *cippus* (AE 1993, 01264): *Ephebo ac/tori Elpis / sibi et filio / posuit*, který byl nalezen v *Asserii* (Obr. 62). *Ephebus* byl *actor* a *Elpis*, která nechala *cippus* zhotovit, byla jeho matka. Jak jejich orientální jména, tak i funkce *actora* ukazují s vysokou pravděpodobností na skutečnost, že oba byli otroci. Nápis je velmi stručný, proto nelze s jistotou určit, zda byl *Ephebus* správce *villy* nebo pracoval na podobné administrativní pozici. *Cippus* je datován do 1. stol. - 1. pol. 2. stol.²⁰⁸

Druhý nápis zmiňující *actora* byl nalezen v *Naroně* (CIL III 8445): *[S]aturnino ac/tori Saturni/anus et Valeri/a patri rari/ssimo*. Nápis datovaný do 2. pol. 2. - 3. stol. nechali svému drahému otci *actoru Saturninu* vyhotovit *Saturnianus* a *Valeria*.

Z *Poly* pochází pět nápisů, které zmiňují *dispensatores*. To není překvapující kvůli existenci císařské fiskální kanceláře (od *Vespasiana*). Jednalo se o administrativní pracovníky (CIL V 83 = InscrIt X 1, 104, CIL V 91 = InscrIt X 1, 166, CIL V 96 = InscrIt X 1, 59, InscrIt X 1, 58, InscrIt X 1, 173). Další tři nápisy pocházejí z venkova. Dva nápisy pocházejí z okolí města *Vabriga*, kam můžeme na základě těchto nápisů umístit císařskou latifundii (bývalý majetek *Calvillae Crispinillae*), na kterou dohlíželi místo *vilici* císařští *dispensatores*. Náhrobní stéla (CIL V 370 = CIL V *429,172 = InscrIt X 2, 220): *D(is) M(anibus) / Partheno/p(a)eo Aug(usti) / disp(ensatori) verna(e) / Fes[t]a con/iuncx! et / Mercuria[l]is vir / eius b(ene) m(erenti) / fec(e)runt*. (Obr. 63) *Parthenopaeo* byl císařský *dispensator* a také *verna*, otrok narozený v domácnosti. Díky své vysoké pozici *dispensatora* na císařském statku mohl mít ženu (*coniunx*) jménem *Festa*.²⁰⁹ Částečně dochovaný oltář s nápisem (CIL V 372 = InscrIt X 2, 221): *...Jnus Ca/[es(aris) n(ostri)] disp(ensator) / [3] inn(ocentissimo?) e(t) sanc(tissimo?) b(ene) m(erenti)*. Jméno císařského *dispensatora* se nedochovalo (Obr. 64). Nápis je datován do 2. pol. 2. - 1. pol. 3. stol.²¹⁰ Třetí nápis (ILJug 1, 447) byl nalezen na lokalitě Čelega u ohradní zdi hřbitova ve městě *Novigrad* (Obr. 65). Toto místo se nacházelo severně od hranice *ageru* kolonie *Parentium* v oblasti, která nebyla rozdělena centuriací. Nápis zní: *Synhodo / Titaciae / Tertiae / dispensatori / Solo frater*. *Synhodus* byl *dispensator* dámy *Titaciae Tertiae* a monument mu nechal zhotovit jeho bratr *Solo*. Z formulace nápisu, jakož i díky orientálnímu původu jmen obou mužů lze vyvodit, že byly oba otroky

²⁰⁸ Kurilić 2010, 249, kat.br. 68.

²⁰⁹ Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 39.

²¹⁰ Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 39-40.

Titaciae Tertiae. Protože se zde nenacházela žádná kolonie, ani *municipium*, je jasné, že *Synhodus* byl správce *villy*. Monument je datován do 1. pol. 1. stol.

Jak bylo zmíněno výše, *coloni* byli osobně svobodní drobní zemědělci, kteří si mohli pronajmout parcelu od vlastníka půdy. Tato půda mohla být ve vlastnictví císaře či soukromé osoby. Nájem býval krátkodobý, většinou na 5 let a nájemné se platilo penězi, v naturáliích či kombinací obojího. Nápisy zmiňující *coloni* jsou dosti řídké. Z území *Histrie* známe pouze tři a z *Dalmatie* ani jeden.

Colonus je zmíněn na náhrobním nápisu (CIL V 8190 = InscrIt X 2, 222): *D(is) M(anibus) / Aquilino an(norum) VII / Leontiscus col(onus) / filio infeliciss(imo) / fecit. Colonus Leontiscus* nechal vyhotovit náhrobek pro svého sedmiletého syna *Aquilina*. Monument je datován do 2. pol. 2. - 1. pol. 3. stol. (Obr. 66). Tento *colonus* žil na půdě, která byla ve vlastnictví císařského *fiscu*. Monument byl nalezen na mořském břehu v zátoce Valeta blízko města Vabriga.²¹¹

Na fragmentu nápisu (CIL V 396b (p1021) = InscrIt X 2, 229) jsou zmíněni dva *coloni*: *...Jo[...]/ Entell[us] / et Helena / colon[i]*. Nápis pochází z lokality Golaš v blízkosti vesnice Tar (Obr. 67). *Entellus* a *Helena* byli *coloni*, pravděpodobně manželský pár. Tento pár také žil na půdě, která byla ve vlastnictví císařského *fiscu*.²¹²

Nápis (InscrIt X 1, 599): *D(is) M(anibus) C(ai) Coeli C(ai) l(iberti) Restituti C(aius) Coelius Halys col(onus?) b(ene) m(erenti)*. Oltář byl nalezen na lokalitě Val Sudiga poblíž Galížany (Obr. 68). *Colonus Caius Coelius Halys* byl propuštěný otrok, který nechal vyhotovit náhrobek pro dalšího osvobozeného otroka *Caia Coelia Restituta*. Podle stejných jmen se zdá velmi pravděpodobné, že *Halys* a *Restitutus* byli otroci jednoho pána.²¹³

4.6 Kultivace půdy a druhy zemědělské produkce na venkově

Plánovanou kultivaci půdy na východním pobřeží Jadranu dokládá zakládání plantáží s kvadratickými dírami vytesanými do skalnatého podloží. Takové sofistikované řešení je díky novým výzkumům doložené jak na území *Histrie*, tak i v *Dalmatii*. Setkáváme se

²¹¹ Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 40.

²¹² Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 43.

²¹³ Gnirs 1911a, 39-43. A. Gnirs rekonstruuje nápis jako *col(liberto)*, i když formule *collibertus* se píše se dvěma LL a zkracuje se jako *collib(ertus)* CIL III 14948 či *col(l)ibert(o)* CIL IX 682 či *colliber(tus)* CIL III 2166 = CIL III 8601.

s ním např. i na území Itálie. V *regio III (Lucania et Brutii)* na lokalitě Pannàconi odkryli čtvercové díry vytesané do skály na svahu kopce (Obr. 69). Rozestupy mezi nimi byly 4,5 m a na publikovaném půdorysu jich je zakreslených 135. Budova s lisovnou (*calcatorium*) a velkým skladištěm s *dolii* (objem min. 200 hl) se nacházela hned vedle východního okraje této plantáže. Výzkum byl omezen na poměrně malý prostor, proto lze předpokládat, že díry pro pěstování vinné révy se nacházejí na mnohem větší ploše.²¹⁴

Na území *Histrie* byly takové díry objeveny v zátocě Marić (l.č. 47), na poloostrově Vižula (l.č. 87) a na mysu Kamenjak (l.č. 89), zatímco v *Dalmatii* pouze na lokalitě Kumenat (l.č. 116). Můžeme předpokládat, že se v nich pěstovaly olivovníky, vinná réva či ovocné stromy. Rozměry děr na jednotlivých lokalitách se mezi sebou liší, podobně i rozestupy mezi nimi. Nejednalo se tedy o unifikovaný způsob zakládání plantáže, ale spíše o adaptaci ideje na dané lokální podmínky. Tímto způsobem se zajistilo dostatečné množství půdy pro výsadbu specifických plodin. Náklon svahu na mořském břehu byl na těchto lokalitách nezanedbatelný a půdu odtud postupně odnášela eroze do moře. Tak se děje i dnes. Díky skalnatému podloží, které akumuluje teplo, jsou tyto kraje ideální pro kultivaci révy a olivovníků, ale nedostatek úrodné půdy byl vždy problém. Tímto způsobem se vlastníci latifundií postarali o zemědělské využití i původně méně vhodných parcel.

Při podmořském výzkumu v zátocě Marić (l.č. 47) proběhla i prospekce mořského břehu. Zde se dochovalo několik do skály vytesaných čtvercových otvorů, které jsou dnes zaplněné kusy kamení. Jejich rozměry byly přibližně 1 × 1 m a rozestupy mezi nimi také přibližně 1 m. Od mysu Gale (sektor B) do mysu Debeljak se nacházelo několik řad dalších čtvercových otvorů o rozměrech 1,2 × 1,2 m (Obr. 70). Vzdálenost mezi nimi byla asi 1 m. V sektoru D se dochovalo deset čtvercových děr (1,2 × 1,2 m), které byly nepravidelně rozmístěné v rozestupech 5,4 - 12 m.²¹⁵

Při podmořském výzkumu v jižní části poloostrova Vižula (l.č. 87) došlo i k prospekci břehu. Našli zde pět čtvercových děr vytesaných do skály a sedm kruhových otvorů umístěných kolem nich pro podpůrné dřevěné sloupy. To by mohlo ukazovat na možnosti, že se v těchto dírách pěstovala vinná réva, která potřebovala dřevěnou konstrukci pro svoje dlouhé úponky.²¹⁶

²¹⁴ Brun 2004, 32-33.

²¹⁵ Koncani Uhać 2008a, 290; Koncani Uhać 2008b, 48, 52-54.

²¹⁶ Miholjeg – Čule 2009, 390.

Na mysu Kamenjak (l.č. 89), nejj jižnější části poloostrova Istrie, se nachází malý poloostrov Stupice. Zde byly objeveny pozůstatky římského plantážního systému, který je svým rozsahem největší na území *Histrie*. Nachází se zde pravidelná síť do skalnatého podloží vytesaných čtvercových děr (Obr. 71). Jejich rozměry byly 170×170 cm, hloubka 15-25 cm a rozestupy mezi nimi 150-170 cm. Dnes je celková plocha tohoto poloostrova necelý 1 ha. V této síti byl rozestup mezi středy děr asi 3,5 m, což odpovídá římskému systému měr ($1/10$ akta - 1 *actus* = 35,59 m). Podle prostorové rekonstrukce zde mohlo být zasazeno asi 800 stromů. V době založení plantáže byla plocha poloostrova větší než dnes, a to kvůli nižší hladině moře, které zde stouplo až o 2 m.²¹⁷

Síť čtvercových děr je viditelná i 200 m severně a 200 m jižně od poloostrova Stupice, což znamená, že celý úsek pobřeží byl kultivován tímto specifickým způsobem. Je velmi pravděpodobné, že se díry nacházejí i pod borovicovým lesem, který pokrývá svahy nad mořem. V severní části je vidět, že se směr řad měnil podle spádu terénu, a tím se maximálně využila plocha (lehce se odklonil severozápadním směrem). Síť děr je viditelná i jižně od kopce Kastril, který se nachází uprostřed mysu Kamenjak a je jedním z nejvyšších bodů v okolí. Na ploše přibližně 0,33 ha lze spočítat asi 200 děr, ale s jistotou lze říct, že se nacházely na mnohem větší ploše jižním směrem. Díry byly přibližně stejných rozměrů a rozestup mezi jejich středy byl asi 3,5 m.²¹⁸

Lokalita Kumenat (l.č. 116) je v kontextu římského zemědělství naprosto ojedinělá nejen na území *Dalmatie*, ale v celém Impériu. Na ploše asi 10 ha se nacházelo víc než 10 000 uměle vytvořených děr, které po naplnění úrodnou půdou sloužily k pěstování olivovníků, vinné révy či dalších ovocných stromů (Obr. 72).²¹⁹

Nejprve měl B. Ilakovac za to, že díry byly vytvořené ve tvrdé maltě smíchané s množstvím kamínků. Jednalo se však o přírodní horninu, tzv. konglomerát čili slepenec, která na první pohled vypadá jako římská malta, tvořící geologické podloží v této oblasti. Střední hloubka děr byla 25-30 cm a délka 148 cm, což je jeden římský krok, tzv. *pasus*. Jeden *pasus* byla také vzdálenost mezi jednotlivými dírami. Díky sondám na různých místech podél pobřeží i dál ve vnitrozemí bylo dokázáno, že se tyto díry nacházejí všude mezi linií pobřeží a tzv. starou cestou. Kromě větších děr (148×148 cm = 5×5 římské stopy) se zde nacházely i díry dalších rozměrů (118×118 cm = 4×4 římské stopy). Třetí

²¹⁷ Matijašić 2012b, 78-79.

²¹⁸ Matijašić 2012b, 81.

²¹⁹ Batović 1970, 282; Ilakovac 1970, 9; Batović 1980, 593; Jurić 2009, 209-210.

skupina děr, které byly podlouhlého tvaru a umístěné v jedné řadě, oddělovala jednotlivé parcely. Byly také dlouhé 148 cm, ale široké pouze 44 cm (1 římský loket). Při sondáži bylo fyzicky odkryto víc než 200 jam.²²⁰ Na nikdy nepublikovaném plánu (Obr. 73), který jsem získala z *Archivu dokumentace AMZd*, je vidět celková situace po dokončení prospekce v okolí *villy* Kumenat. Až tento celkový plán ukazuje, jak rozsáhlá tato plantáž byla a kolik úsilí a financí muselo být do jejího založení investováno.

Když mezi sebou srovnáme půdorysy či satelitní fotografii těchto tří latifundií, je jasně viditelný rozdíl v orientaci děr. Na lokalitě Pannàconi jsou díry pro vinnou révu umístěné nakoso v pravidelných řadách, zatímco díry na lokalitách Stupice a Kastril na mysu Kamenjak a díry na lokalitě Kumenat jsou orientované kolmo v pravidelných řadách. Podobně jako rozměry děr, tak i jejich orientace závisela na přírodních podmínkách dané lokality.

Z antických autorů se *Varro* věnuje i způsobu sázení olivovníků a ovocných stromů. Uvádí, že olivovníky zasazené do řad nejen vypadají esteticky lépe, čímž hodnota olivového háje stoupá pro potenciální prodej, ale tento způsob také umožňuje lepší využití půdy a tím pádem i vyšší výnosy.²²¹ Zdůrazňuje také důležitost přístupu slunečního svitu k plodům. Stromy i réva zasazené v řadách umožňují lepší přístup slunečnímu svitu přes den a měsíčnímu svitu přes noc. Díky tomu jsou v teple a plodí více oliv a hroznů, které jsou tak zralé dříve. Tento způsob výsadby mohl úrodu až zdvojnásobit. Vinný mošt, resp. víno a olivový olej byly vyšší kvality, a tudíž vyšší prodejní ceny.²²²

4.6.1 Chov dobytka, resp. produkce mléčných výrobků a vlněných látek

Tento druh venkovské produkce byl v římském období spojen především s vesnicemi původního obyvatelstva peregrinského statutu umístěnými dál ve vnitrozemí či na méně úrodných plochách v kopcích. Ti se pastevectví věnovali již před příchodem Římanů a v této tradici pokračovali i nadále. Pastevectví je velmi těžko doložitelné v archeologických kontextech a jeho objem je prakticky nemožné přesně určit. Chovu drobných zvířat, především ovcí a koz, se věnovali částečně i římscí vlastníci *villae*, protože se jednalo o do jisté míry rentabilní činnost. Pro chov dobytka byly ideální ostrovy s méně úrodnou půdou, kde nebylo možné vysadit vinohrady či olivové háje. Na

²²⁰ Ilakovac 1970, 3-5.

²²¹ *Varro De Re Rust.* I, 4.1-2.

²²² *Varro De Re Rust.* I, 7.4.

ostrovech s malým počtem obyvatel se mohla pást stáda větších rozměrů, která tudíž logicky přinášela větší zisky.²²³

Chov ovcí může být v archeologickém kontextu doložen nálezem železných nůžek na stříhání vlny, která byla základní surovinou pro výrobu látek. Každá *villa rustica* měla své stádo, které zásobovalo *familii rusticu* mlékem, ze kterého se vyráběly sýry, a vlnou pro výrobu látek. To byly činnosti, které obstarávala *vilica* či paní domu. Soběstačnost byla základem pro úspěšné fungování *villae*. Od koz a ovcí se také získávalo hnojivo, které bylo potřeba pro větší výnosy plodin. Nadbytky produkce se mohly prodat na trhu ve městě, což přinášelo vítaný profit pro vlastníka *villy*. *Cato* doporučuje stádo 100 ovcí pro *villu* s olivovým hájem (240 *iugera*).²²⁴

Stručné zmínky o produkci vlny v severní *Dalmatii* (*Liburnia*) nacházíme u *Martiala* (*Epigrammata* XIII, 140), *Plinia* (NH 8, 191) a *Varra* (*De Re Rust* II, 10.6).

4.6.2 Pěstování obilí

Pěstování obilí se v archeologickém kontextu dokazuje ještě s většími obtížemi než pastevectví. Ani *Histria*, ani *Dalmatia* nebyly sýpkami Říma, jako např. Sicílie či Egypt. Obilí se jistě pěstovalo, ale pouze pro lokální potřeby na menších plochách. Ke sklizení obilí se používaly železné srpy, které mohou indikovat i tento druh produkce. Ale protože se srpy mohly používat k širokému spektru zemědělských činností, nelze je považovat za jasný důkaz pěstování obilí.

²²³ Suić 2003, 321-322.

²²⁴ *Cato De Agri* 10.1.

5 Pěstování olivovníků a vinné révy, resp. produkce olivového oleje a vína

Pěstování olivovníků a vinné révy bylo v římském období na východním pobřeží Jadranu nejprofitabilnější ze všech zemědělských aktivit. Tyto kraje jsou i dnes velmi vhodné pro tento druh kultivace díky množství slunečního svitu, dostatku vláhy a jihozápadně orientovaných svahů.

Rostlina divoké vinné révy (česky Réva lesní, lat. *Vitis vinifera subsp. sylvestris*) je přítomná ve značně širokém podnebném pásu a dobře se adaptuje na různé druhy podnebí. Nacházíme ji od střední Evropy po severní Afriku, od Portugalska až po severní Írán. Ačkoli jsou hrozny divoké révy zpravidla kyselé, lze z nich díky fermentačnímu procesu vyrobit alkoholický nápoj. Postupnou kultivací se z divoké révy podařilo vypěstovat vinnou révu (*Vitis vinifera subsp. vinifera*)²²⁵. Nejstarší nález kultivované vinné révy pochází z území dnešní Gruzie a je datován kolem r. 6 000 př. n. l.²²⁶ Kultivovaná vinná réva se rozšířila na Blízký východ, do Evropy i do severní Afriky a s ní i výroba vína. Postupné rozšíření kultivované révy zachytila i řecká mytologie, kde bůh *Dionýsos* putuje po světě a učí lidi vyrábět víno.²²⁷

Starší chorvatská literatura spojovala počátek pěstování vinné révy již s dobou bronzovou, a to na základě výzkumu pohřební mohyly na lokalitě Mala glavica – Matakov brig kod Podvršja zkoumané mezi lety 1986-1987. Zde se v na první pohled intaktní vrstvě našlo větší množství semínek vinné révy. Nález byl prezentován jako důkaz používání hroznů při pohřebním kultu. Moderní analýzy (archeobotanika a radiokarbonový test) však ukázaly, že semínka pocházejí z let 1966-1968. Jednalo se pravděpodobně o skrýš potravy nějakých zvířat, která si zde hrozny uschovala pro pozdější využití. Během výzkumu se zdálo, že se jedná o neporušený kontext, což vedlo k chybné interpretaci nálezů.²²⁸

Zajímavá je otázka konzumace a produkce vína a olivového oleje u lokálního obyvatelstva v pozdní době železné, kdy byla řecká přítomnost na Jadranu dominantní.

²²⁵ Rozdíl mezi divokou a kultivovanou révou spočívá v květenství. Divoká réva má květy dvoudomé, kultivovaná réva jednodomé.

²²⁶ V r. 2007 proběhl výzkum na dvou raně neolitických sídlištích Gadachrili Gora a Shulaveris Gora. Díky zbytkové analýze keramických nádob se potvrdilo, že sloužily ke skladování vína. V keramice objevili zbytky kyseliny vinné, která jak její název napovídá, je obsažena v hroznech, resp. ve víně.

²²⁷ Škegro 2004, 125.

²²⁸ Dubolnić Glavan – Šoštarić 2020, 41, 54-55.

D. Dzino a Ch. Barnett zastávají teorii, že u kmene *Delmatae*²²⁹ nebylo víno konzumováno a že se tento kmen odmítal zapojit do tzv. mediteránské (řecko-římské) kulturní sféry, která se zakládala na konzumaci vína. Tuto teorii podkládají nedostatkem archeologických nálezů, které se dají spojit s transportem a konzumací vína, tj. amfory a picí náčiní. Takové nálezy jsou na území sousedních kmenů a celkově na východním pobřeží Jadranu od Istrijského poloostrova až do dnešní Albánie naprosto běžné a dokládají existenci obchodu s Itálií i řeckými *poleis*. Lokální nobilita přebírala zvyk pití vína, jehož dovoz byl finančně náročný, a tím ukazovala na svoje bohatství a upevňovala tímto způsobem svoje dominantní vůdčí postavení ve společnosti.²³⁰ Nepřítomnost amfor a picího náčiní na zkoumaných delmatských lokalitách je velmi zajímavá a lze ji vykládat různě. Možná skutečně šlo o odpor *Delmatae* k vínu, resp. k mediteránské kultuře a pro ně cizímu způsobu života. Ale může se jednat i o nedostatek důkazů, protože tato oblast byla málo zkoumaná a výsledky výzkumů nedostatečně publikované.

Počátek pěstování kultivované vinné révy (*Vitis vinifera ssp. vinifera*) a olivovníků (*Olea europaea*) na východním pobřeží Jadranu lze spojit s řeckou kolonizací, avšak pro produkci vína a olivového oleje na území řeckých kolonií bohužel zatím nemáme žádné přímé důkazy. Produkci transportního a skladovacího materiálu (amfory a *pithoi*), jakož i výjevy na mincích můžeme považovat pouze za nepřímé důkazy. Řečtí kolonisté si pro svá města vybírali místa vhodná pro tento druh zemědělské produkce, a tudíž je logické, že vyráběli víno i olivový olej pro svoje potřeby a pravděpodobně i pro export. Řecká kolonie *Issa* na ostrově Vis byla založena osadníky z města *Syrakusy* na Sicílii asi v pol. 4. stol. př. n. l. Obyvatelé *Issy* později sami založili další kolonie: na místě dnešní Lumbardy na ostrově Korčula, jejíž jméno bohužel neznáme, a dvě kolonie na pevnině - *Tragourion* (Trogir) a *Epetion* (Stobreč). Lze předpokládat, že v helenistickém období *Issa* produkovala značné množství vína, které tvořilo základ jejího hospodářství. Na jejích mincích se objevuje vinný hrozen, *kantharos* a volutový *kratér*. Také kult boha *Dionýsa* byl na ostrově zastoupen. Z antických pramenů je důležité svědectví *Strabona* (317, 10), který uvádí, že „dalmatské ostrovy jsou bohaté olivovníky a révou“. V díle řeckého autora *Agatharchida* (1. pol. 2. stol. př. n. l.) najdeme zmínku, že „víno z *Issy*, ostrova v Jaderském moři, je lepší v porovnání s jinými“. Mezi další nepřímé důkazy produkce

²²⁹ *Delmatae* obývali území dnešní střední Dalmácie a jižní BiH mezi řekami Krka a Cetina. Jejich jméno bylo později použito pro označení nové provincie po rozdělení *Illyrica* na dvě nové provincie: Pannonia a Dalmatia.

²³⁰ Barnett 2014, 15, 20.

vína a olivového oleje lze řadit existenci keramických pecí. Dvě takové pece byly devastovány na poč. 20. stol. Jedna pec se nacházela na lokalitě Martvilo (západní *issejská* nekropole) a druhá v zátocce Stonca východně od *Issy*, kde se patrně vyráběly i amfory. Při výzkumu na lokalitě Vlaška njiva (východní *issejská* nekropole) bylo nalezeno velké množství fragmentů amfor (typ řecko-italská a Lamboglia 2). Tento výzkum nebyl nikdy publikován. V řecké kolonii *Pharos* na ostrově Hvar se také vyráběly amfory. Typy amfor Faros 2, 3 a 4 ze 2. stol. př. n. l. se řadí k menším typům amfor. Bohužel se jich nedochovalo mnoho a neznáme ani jejich obsah. Pravděpodobně se v nich transportovalo víno a olivový olej. Existence keramických pecí je doložena převážně keramickým odpadem (slepená keramika, přepálená hlína apod.).²³¹

5.1 Druhy vinné révy a olivovníků, resp. zakládání vinohradu a olivového háje

Apelographia, věda zabývající se studiem a popisem různých druhů révy, existovala již v antice. Podobně jako dnes, tak i v antice vinná réva nesla jména, která se vztahovala k jejich specifické charakteristice (chuť, vzhled) či k místu, odkud pocházela. Antičtí autoři, *Cato*, *Varro* a *Columella*, jsou nejlepším zdrojem informací, co se týká druhů révy i olivovníků i problematiky založení nových vinohradů a olivových hájů. Výběr dobré půdy a vhodné odrůdy opravdu nebyl lehký.²³²

Cato rozlišuje různé druhy půdy, které jsou vhodné pro založení vinohradu, a podle podnebí doporučuje i druh révy. Např. půda, kde je dostatek slunce, je vhodná pro výsadbu malé Aminnianské révy, dvojitě Eugeneumské révy a révy, která plodí malé, částečně vybarvené hrozny. Do půdy, která je těžká či má sklon k mlhám, doporučuje zasadit velikou Aminnianskou révu, Murgentianskou révu, Apicianskou révu a Lucanianskou révu. Zatímco hybridní druhy révy prospívaly všude.²³³

Columella věnoval celou Knihu III vinné révě a ovocným stromům. V první kapitole radí, jak správně vybrat odrůdu révy pro různé druhy podnebí, půdy a lokace. Ve druhé kapitole rozlišuje révu, která se pěstuje kvůli hroznům na jídlo, od révy, která plodí hrozny k lisování moštu. Hrozny vhodné k přímé konzumaci podle něj jsou: Purpurové hrozny a Bumast (ve tvaru prsou), Dactyl (ve tvaru datlí) a Rhodské hrozny, Libyjské a

²³¹ Zaninović 1997a, 78; Katić 1999-2000, 50-52, 54; Kirigin – Katunarić – Šešelj 2005, 9-10; Čargo – Miše 2010, 9-11, 14-27; Konestra – Lipovac Vrkljan 2018: 130-131.

²³² Dálnoki 2009, 150.

²³³ *Cato De Agri* 6.5.

Ceraunianské hrozny (ohnivě červené barvy), tyto hrozny mají příjemnou chuť. Vzhledově zajímavé a hezké hrozny jsou Stephanitanské (připomínající korunku), Tripedaneanské (tři stopy vysoká réva), Unciarianské (hrozen vážící jednu unci), a Cydonitanské (chutnající jako kdoule). Hrozny vhodné pro skladování v hrncích a konzumaci v průběhu zimy jsou Venuculanské a Numisianské.²³⁴ Dále vyjmenovává různé druhy révy podle typu podnebí, půdy, způsobu pěstování aj. Nejvyšší jsou podle něj: Amineanská réva, která byla oblíbená a její varianty široce rozšířené po celé Itálii, Nomentanská réva, Eugenoanská réva a Allobrogianská réva. Mezi méně kvalitní druhy révy řadí: Bitruckou révu, Basilickou révu, Visula a Agritis, Helvolanskou révu, Pretianskou révu a Albuelis. V jeho době existovalo mnoho různých druhů révy, často pěstovaných pouze lokálně. V dalších regionech Impéria byly známy jiné druhy révy. Nedoporučuje však příliš experimentovat s cizími druhy, místo toho raději věřit místní tradici a zasadit osvědčený druh.²³⁵

Cato doporučuje zasadit olivovníky do půdy, která je těžká a teplá, a uvádí několik druhů oliv: olivy pro nakládání, dlouhé olivy, Sallentinské olivy, olivy Orcites, olivy Posia, Sergianské olivy, Colminianské olivy a Voskově bílé olivy. Doporučuje vybrat druhy oliv, které jsou pro daný kraj typické, a zasadit je v rozestupech 25 až 30 stop. Licinianské olivovníky doporučuje pro chladnější lehčí půdu.²³⁶

Columella nazývá olivovník královnou všech stromů. Plodí, i když se o něj pár let nikdo nestará, avšak při dobré péči se odmění bohatou sklizní. Uvádí, že existuje stejně mnoho druhů olivovníků jako révy, ale jen desítka z nich si zaslouží pozornost pěstitelů: olivy Posia, Licinianské olivy, Sergianské olivy, Nevianské olivy, Colminianské olivy, Orcites, Královské olivy, Cercitis a Myrtové olivy. Olivy Posia, Orcites a Královské olivy doporučuje spíše k přímé konzumaci než na olej. Ze všech oliv, podle *Columelly*, právě ty Licinianské dávají nejlepší olej. Olivovníky Posia nejlépe snášejí velmi vysoké teploty, zatímco Sergianské olivovníky zase ty nízké.²³⁷

²³⁴ *Columella* De Re Rust. III, 2.1-2.

²³⁵ *Columella* De Re Rust. III, 2.3-32.

²³⁶ *Cato* De Agri 6.1-2.

²³⁷ *Columella* De Re Rust V, 8.1-6.

Všichni *Scriptores rei rusticae* se shodli na tom, že je lepší vypěstovat nový olivovník z řízku, protože rychleji roste. Zatímco pěstování z pecky, ač je možné, trvá déle. Podobně i při pěstování nové révy doporučují řízkování.²³⁸

Zajímavý je popis různých druhů vinogradů podle regionů, který najdeme u *Varra*. V Hispánii pěstují révu bez dřevěných podpěr, tudíž se úponky plazí po zemi. Oproti tomu v Itálii se réva obecně pěstovala na konstrukcích, po kterých úponky šplhaly. *Pedamenta* je systém, kde úponky šplhaly vertikálně, a *Iuga* je systém, kde úponky šplhaly příčně (nazývá se také jařmový vinohrad). Konstrukce jařmového vinohradu se liší podle použitého materiálu. Kolem *Falerna* je konstrukce vyrobená z kůlů, z rákosu kolem *Arpi*, z provazů kolem *Brundisia* a z úponků kolem *Mediolana*. Existují dvě varianty podpůrných konstrukcí: réva byla zasazená v rovných řadách, podél kterých vedly řady konstrukcí, jako v okolí *Canusia*, či ve formě *compluvia*, kde byly konstrukce spojené mezi sebou, a tvořily tak síť, jak tomu bylo ve zbytku Itálie. *Arbustum* je název pro způsob pěstování révy, kdy jsou úponky vedeny na větvích stromů²³⁹, což byl jednoduchý, ale efektivní způsob, jak ušetřit půdu v hustě obydlených oblastech.²⁴⁰ Podobně i *Cato* doporučuje vyvazování úponků révy, aby rostly vertikálně. A když se ukážou hrozny, je nutné kolem nich otrhat listy, aby k nim mohlo slunce.²⁴¹ Celoroční péči o vinohrad popisuje *Columella* v druhé polovině Knihy III a v celé Knize IV. V *Palladiově* zemědělském kalendáři se práce ve vinohradu objevuje v každém měsíci, kromě června (2.1,10-13; 3.9-16,29-30; 4.1,7; 5.2; 6.2,4; 8.1; 9.1-3; 10.1,11,17-18; 11.4-7,9; 12.2-4,9-10; 13.2).

Naprosto ojedinělý v kontextu pěstování různých druhů révy je nápis dedikovaný bohu *Liberu Pateru* (CIL III 3294 = 10275). Tento nápis byl nalezen pod kopcem Banova Kosa. V blízkosti se nacházela římská vojenská stanice *Antianae*, pravděpodobně vesnice Branjin Vrh. Tento kraj, který se nazývá Baranja²⁴² a i dnes je známý kvalitou zde pěstovaných vín, se nachází na východě Chorvatska mezi řekami Dunaj a Dráva na hranici s Maďarskem. V římských pramenech se tato oblast nazývala *Aureus Mons*. Nápis byl podle vzhledu písma datován na poč. 4. stol., což znamená, že se nacházel na území

²³⁸ *Cato De Agri* 45.1-2, 47, 48; *Varro De Re Rust.* I, 41.6; *Columella De Re Rust* III, 4.1, 5.1-4; *Palladius* 3.18, 4.7.

²³⁹ *Varro De Re Rust.* I, 8.1-4; *Columella De Re Rust* V, 6.5, 7.1; *Palladius* 3.13.

²⁴⁰ Van Limbergen 2020, 91-102.

²⁴¹ *Cato De Agri* 33.

²⁴² Etymologie toho toponyma je velmi zajímavá. Pochází z maďarského výrazu *boranya*, které označuje „matku vína“. Predojević 2012, 390.

provincie *Pannonia Secunda*. Oltář nechal vyhotovit *Aurelius Constantius ex procuratore vinearum*, který svými prostředky nechal pro svého syna *Venantia* zasadit vinohrad o ploše 50 ha. Nápis zmiňuje čtyři druhy révy: *Vitis cupenis*, *Vitis terminis*, *Vitis vallisibus* a *Vitis caballioris*. Místo tradiční římské míry *iugera* byly použity *arepennes*, což byla galská jednotka plochy odpovídající římskému *actu*. Nově založený vinohrad o ploše 400 *arepennes* odpovídal ploše 50,364 ha. Zajímavý je titul *Aurelia Constantia, procurator vinearii*, který pravděpodobně souvisel s císařským zakládáním vinohradů za císaře *Proba*. *Aurelius Constantius* mohl být specialista původem z *Galie*, který byl ve státní službě. Na jeho galský původ ukazuje i jméno syna. *Venantius* se objevuje ve 3. stol. jako *gens nomen v Lugdunu*.²⁴³ A. Mócsy uvádí, že jméno a titul *Aurelia Constantia* byly záměrně otesány. Jako možný důvod uvádí, že tento bývalý císařský úředník upadl v nemilost a jeho zemědělská usedlost přešla do císařského vlastnictví.²⁴⁴ Tento oltář je v horní části nápisového pole značně poškozený. Zda se skutečně jednalo o záměrné poškození textu, není jasné. Tento kámen byl později použit jako stavební materiál, proto byly z horního i dolního okraje otesané vystupující ozdobné části. K poškození textu mohlo dojít i při tomto sekundárním použití.

O založení jednoho vinohradu v *Dalmatii* nás informuje unikátní nápis nalezený v oblasti *Zlopolje* na ostrově *Vis*, dnes bohužel ztracený (CIL III 6423 = CIL III 170 (p 32*): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aug(usto) sacrum / C(aius) Valius Festus conditor vineae huius / loci qui nunc Valianus a Festo dicitur / aeternumque tenet per saecula nomen / voto suscepto(!) aram adampliauit et / tauro immolando dedicavit*. *Zlopolje* je i dnes velmi plodná oblast východně od města *Issa*, kde se i dnes pěstuje vinná réva. Nápis zasvěcený bohu *Jupiterovi* dal vyhotovit *Caius Valius Festus*. *Caius* nechal zasadit vinohrad, který měl být pojmenován po něm, a při této příležitosti obětoval *Jupiterovi* býka.²⁴⁵

5.2 Císařská politika a pěstování vína

S rozšiřujícím se územím *Impéria* byly zakládány rozsáhlé vinohrady od *Hispanie* na západě až po *Illyricum* na východě. Víno bylo nezastupitelné v každodenním životě civilistů i vojáků, jak v náboženské sféře, tak i jako součást každodenní stravy. Jelikož

²⁴³ Brein 2006, 1-5.

²⁴⁴ Mócsy 1974, 298.

²⁴⁵ Kirigin – Katunarić – Šešelj 2005, 10; Zaninović 1997a, 79-80. M. Zaninović chybně cituje tento nápis jako CIL III 6432.

bylo víno vysoce žádaným artiklem, na jeho produkci se dalo poměrně snadno a rychle zbohatnout. Antičtí autoři všeobecně označují vinařství, vedle pěstování olivovníků, za nejlepší a nejvýnosnější odvětví zemědělství. Za poměrně krátkou dobu od založení vinohradu (v závislosti na odrůdě a klimatu) se investice vrátila a zisk se v průběhu let, jak se zvětšovala úroda hroznů, exponenciálně násobil. Např. oproti pěstování obilí, kde jedna špatná sezona znamenala hlad a veliké finanční ztráty, víno během let skladování bylo dražší a zisk větší a jedna horší sklizeň nebyla taková ztráta.

Během 1. stol. n. l. došlo k velikému rozkvětu na trhu s vínem a olivovým olejem, kde západní, ale i východní provincie produkovaly enormní nadbytek. Kvantita tak postupně mnohonásobně převýšila poptávku, což vedlo k nevyhnutelnému poklesu ceny vína v celém Impériu, a především v Itálii. Zde tržiště tradičně kontrolovaly bohaté senátorské rodiny vlastníci rozlehlé latifundie, jejichž produkce se zakládala na víně a olivovém oleji. Současně došlo ke krizi na trhu s obilím, kterého bylo nedostatek, a riziko hladomoru vysoce stoupl. Na tento problém, který eskaloval koncem 1. stol., reagoval císař *Domitian* v r. 92 vydáním ediktu, kterým zakázal zakládání nových vinohradů v Itálii i v provinciích a nařídil zrušení poloviny stávajících vinohradů na území provincií, což mělo pomoci italské produkci vrátit se do vedoucí pozice. O tomto *Domitianově* nařízení nás informuje *Suetonius*²⁴⁶. Tímto zákazem se císař pokusil nejen o zvýšení objemu pěstování obilí v provinciích, ale současně také o to, aby zajistil finanční výhody pro výrobce vína v Itálii. Nedostatek obilí nastal také proto, že úrodná pole, kde se dříve pěstovalo obilí, byla nahrazena právě vinohrady. Nemáme žádné jasné důkazy a nezdá se ani velmi pravděpodobné, že by byl tento edikt důsledně prosazován a vinohrady ve všech provinciích byly plošně rušeny. Edikt byl prosazován především v severní Africe a do jisté míry i v Dunajských provinciích, severní a střední *Galii* a částečně v *Hispanii*. Zatímco vinohrady na jihu *Galie* a v *Hispanii Narbonensis* a *Baetica* zůstaly zachovány, protože export vína z těchto oblastí pokračoval bez přerušení.²⁴⁷

V Africe bylo zákonem *lex Manciana* (za vlády *Domitiana* či *Trajana*), který podporoval obdělávání půdy mimo centuriaci, která doposud ležela ladem, dovoleno vysadit nový vinohrad pouze na místě starého, tj. při jeho obnově. V dalším zákoně *lex Hadriana de rudibus agris* nebyla vinná réva zmíněna jako jedna z možných plodin vhodných pro

²⁴⁶ *Suetonius* De vita Caesarum (7.2): *Ad summam quondam ubertatem vini, frumenti vero inopiam existimans nimio vinearum studio neglegi arva, edixit, ne quis in Italia novellaret utque in provinciis vineta succiderentur, relicta ubi plurimum dimidia parte; nec exsequi rem perseveravit.*

²⁴⁷ Rostovtzeff 1957, 202; Matijašić 1998, 68-69.

kultivaci doposud neobdělávané půdy v pouštních oblastech. To ovšem neplatilo pro výsadbu olivovníků. Díky tomu se ve 2. a 3. stol. severní Afrika stala jedním z hlavních center produkce olivového oleje.²⁴⁸

Za vlády císaře *Aureliana* (270-275) byly zbývající vinohrady na území Itálie z velké části opuštěné a víno bylo produkováno v malé míře. *Aurelian* přenesl odpovědnost za opuštěné zemědělské plochy na města. Další z jeho nařízení se týkala distribuce rodnin válečných zajatců mezi vlastníky opuštěných a neobdělávaných vinohradů na území *Etrurie*.²⁴⁹ Chtěl tím zajistit znovuoživení tradiční zemědělské produkce a dodávky vína na území Itálie. Jeho snahy ovšem přišly vniveč a k obnovení ekonomické a zásobovací soběstačnosti nedošlo.²⁵⁰

Až císař *Marcus Aurelius Probus* (276-282) definitivně zrušil *Domitianův* edikt a na jeho příkaz byly zakládány nové vinohrady v různých částech Impéria: Dunajské provincie, Galie, Hispánie, a dokonce i Británie, kde se víno do té doby nepěstovalo. Díky zakládání nových vinohradů ve střední a severní Galii došlo k opětovnému ekonomickému rozkvětu této oblasti. V okolí *Sirmia*, odkud *Probus* pocházel, vojáci založili rozsáhlé vinohrady v dříve neúrodné bažinaté oblasti *Alma Mons*. Tyto vinohrady dal císař k dispozici lidu. Patrně chtěl tímto krokem zajistit soběstačnost větší části provincie, či alespoň zabezpečit stálý přísun vína obyvatelům *Sirmia*. Podobně nechal vysušit mokřady a bažiny v okolí *Singiduna* (Bělehrad, SRB), aby se zvětšila plocha využitelná k zemědělství. Tyto rozsáhlé projekty byly organizované na nejvyšší císařské úrovni a byly v té době jistě velmi významné.²⁵¹ Díky svému významu byly tyto počiny zahrnuty do jeho životopisu v *Historia Augusta* (poč. 4. stol.).²⁵² Zmínky nacházíme i v dílech *Aurelia Victora*²⁵³ a

²⁴⁸ Rostovtzeff 1957, 202-203; Carlsen 2013, 83-85.

²⁴⁹ *Etruriae per Aureliam usque ad Alpes maritimas ingentes agri sunt iique fertiles ac silvosi. statuerit igitur dominis locorum incultorum, qui tamen vellent, pretia dare atque illic familias captivas constituere, vitibus montes conserere atque ex eo opere vinum dare, ut nihil reddituum fiscus acciperet, sed totum populo Romano concederet. Historia Augusta, Aurelian (48, 2).*

²⁵⁰ Rostovtzeff 1957, 477, pozn. 21.

²⁵¹ Brein 2006, 2; Mócsy 1974, 298-299.

²⁵² *Historia Augusta, Probus (18, 8): Gallis omnibus et Hispanis ac Britannis hinc permisit, ut vites haberent vinumque conficerent. ipse Almam montem in Illyrico circa Sirmium militari manu fossam lecta vite conseruit.*

²⁵³ *Aurelius Victor, De Caesaribus (37.3): Namque ut ille oleis Africae pleraque per legiones, quarum otium reipublicae atque ductoribus suspectum rebatur, eodem modo hic Galliam Pannoniasque et Moesorum colles vinetis replevit postea sane quam barbarorum attritae gentes sunt, quae nostris principibus suorum scelere interfectis irruerant, simul caesis Saturnino per Orientem, Agrippinae Bonoso exercitu; nam utrique dominatum tentaverant sumpta, cui duces praeerant, manu. Qua causa receptis omnibus pacatisque dixisse proditur brevi milites frustra fore.*

*Eutropia*²⁵⁴. Podobně i v okolí města *Aureus Mons*, které se nacházelo 45 km východně od *Singiduna*, v blízkosti dnešního města Smederevo, nechal *Probus* vysadit rozsáhlé vinohrady.²⁵⁵

5.3 Kulty a zemědělství

Varro uvádí, že bohyně *Minerva* byla ochránkyně vinohradu a *Venuše* ochránkyně zahrad, a pro dobrou úrodu bylo potřeba je uctívat.²⁵⁶ V *Illyricu* se dochovaly tradiční kulty spojené se zemědělstvím, které se postupně spojily s kulty římského pantheonu (náboženský synkretismus). Velmi rozšířené uctívání kultu boha *Silvana-Pana* a jeho ženského protějšku *Silvany* ve vnitrozemí *Dalmatie* je právě odrazem takového autochtonního kultu nějakého přírodního božstva, který byl uctíván na území kmene *Delmatae* již před příchodem Řeků i Římanů. *Illyrské* božstvo spojené s ochranou stád, úrodností půdy i zvířat bylo ztotožněno se *Silvanem-Panem* a na reliéfech bylo vyobrazeno v řeckém stylu. *Silvanus* byl vyobrazován jako muž s kozlíma nohama, na hlavě měl kozí rohy a mohl mít i plnovous, nebo byl hladce oholený. Mezi jeho atributy patřil kozel, pastýřská hůl *pedum*, flétna *syrinx*, hrozen a někdy měl přes ramena přehozenou zvířecí (panterí) kůži *nebris*. Kult *Silvana* a *Silvany* se v některých aspektech podobá kultu *Libera* a *Libery*, a proto není překvapením, že se oblast jejich uctívání překrývá. Kult boha *Libera* si sebou přinesli první římské kolonisté již v době Republiky. V tomto raném období je kult dosvědčen v *Naroně* (pol. 1. stol. př. n. l.). Kult boha *Libera* a jeho ženského protějšku, bohyně *Libery*, byl široce rozšířen po celém Impériu. V pestrém panteonu božstev uctíváných na východním pobřeží Jadranu zastával kult plodnosti, vinné révy a svobody výjimečné místo. *Liber* patřil mezi původní italská božstva a byl součástí *Aventiské triády* (*Ceres*, *Liber* a *Libera*). *Liberovy* chrámy často nalézáme ve městech, ale tento kult byl úzce spojen také s venkovem a zemědělstvím.²⁵⁷

Nález samotného nápisu dedikovaného *Silvanovi* či *Silvaně*, *Liberu* či *Libeře* ovšem neznamená, že se jedná o důkaz produkce vína na dané lokalitě. Na kulty spojené se zemědělstvím je nutné pohlížet jako na kamínky mozaiky, které dávají celkový obraz až

²⁵⁴ *Eutropius, Breviarium Historiae Romanae* (IX, 17.2): *Vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam superiorem vineis conseruit et provincialibus colendos dedit.*

²⁵⁵ Pilipović 2013, 25.

²⁵⁶ *Varro De Re Rust.* 1.6.

²⁵⁷ Rendić-Miočević 1955, 6-9; Zaninović 1984a, 245-246, 250-251; Rendić-Miočević 2007, 33-36; Perinić 2016, 7-9; Glavičić 2002, 5-7; Hančević 2004, 242; Rendić-Miočević 2007, 33-35.

když jsou všechny pohromadě. Cílem této práce není hluboká analýza náboženské problematiky spojené se zemědělstvím, a proto zde budou představené pouze nejrelevantnější a nejzajímavější epigrafické a ikonografické nálezy.

5.3.1 *Liberovy a Silvanovy monumenty na území Histrie*

Monument s nejzajímavějším ikonografickým vyobrazením *Silvana-Libera* pochází z města Buzet (Obr. 74). Reliéfem byly ozdobené tři strany tohoto vápencového kvádru (82 × 47 × 47 cm), ze kterého chybí malá dolní část. Na přední straně je v dolní části vyobrazený *akanthus* a nad ním nalevo stojící *Silvanus* a vedle něj kozel na zadních nohách. Ikonografie tohoto *Silvana* je ve stylu *delmatského Silvana-Pana* s kozíma nohama. Jedná se o nejsevernější nález takového *Silvana* a jediný na území *Histrie*. Na pravé straně je vegetabilní reliéf s olivovníkem, *akanthem* a jetelem. Na levé straně je vyobrazena vinná réva s hrozny, které trhá malá osoba, která má na zádech pár malých křídel. V horní části se nachází hnízdo s malými ptáčky, které krmí dospělá vlaštovka. Monument je datován do 1. stol.²⁵⁸

Z *villy rustici* u vesnice Vižinada pochází monument (InscrIt X, 2, 232): *Liberio Aug(usto) sac(rum) / Sex(tus) Ap(puleius) Hermias / fecit a solo / Pol(l)ione et Apro / Il co(n)s(ulibus)*. Nápis, který nás informuje o stavbě malé svatyně zasvěcené *Liberu Augustu*, je díky uvedenému konzulátu přesně datován (176/177 n. l.). *Sextus Appuleius Hermias* byl podle orientálního jména otrok či propuštěný otrok rodiny *Appuleii*. Pravděpodobně zastával vyšší funkci (možná *vilicus*) na tomto statku.²⁵⁹ Vzhled monumentu (Obr. 75) je značně neobvyklý: text je umístěn kolem portrétu muže. Portrét se nachází v oválném zahloubení lemovaném listy břechťanu, pod kterým je velmi hrubě tesaný reliéf kočkovité šelmy (pravděpodobně leopard). Muž, oděný v plášti na rameni sepnutém kruhovou sponou, je bez vousů a vlasy má svázané ozdobnou stuhou se dvěma kroužky nad čelem. Konce stuhy se vidí po obou stranách hlavy. Pokud se jedná o vyobrazení boha *Libera*, je značně netypické. Mohlo by se jednat i o vyobrazení dedikanta *Hermia*, což by bylo unikátní.

Při opravách baziliky sv. Marije od mora ve městě Vrsar (l.č. 28), která byla postavena na základech *villy rustici*, našli sekundárně použitý oltář dedikovaný bohu *Liberovi* (Obr.

²⁵⁸ Matijašić 1985, 187-191; Girardi-Jurkić 2005, 174-175.

²⁵⁹ Zaninović 1997b, 139-140; Matijašić 1998, 144-145; De Franceschini 1998, 484-486; Suić 2003, 337; Girardi-Jurkić 2005, 179-180.

76). Kámen byl v horní části přitesán kvůli sekundárnímu použití, čím byl poškozen i nápis: *Claudius(?) / Maximus / Libero D(eo) / d(edit) magist(ro) / suo / Sura III et / Senecio/ne II co(n)s(ulibus)*. Tento nápis je, podobně jako nápis z Vižinady, přesně datován díky uvedenému konzulátu (r. 107 n. l.). Zajímavý je *Liberův* epitet *Magistro*, který by mohl být spojen se společenstvím *Liberových* vyznavačů. *Praenomen* dedikanta není uvedeno, k jeho vypouštění začalo docházet již na počátku 2. stol.²⁶⁰

Z lokality Putini, kde se nacházela *villa rustica*, pochází i fragment malého oltáře dedikovaného bohu *Silvanovi* (InscrIt X 1, 650): *Ex v(oto) p(osuit) / Silva/no Aug(usto) / Cinio*. Epitet *Cinio* ukazuje na možný synkretismus *Silvana* s lokálním přírodním božstvem.²⁶¹

Z vesnice Zatinci blízko města Poreč pochází dnes ztracený nápis (CIL V 326 = InscrIt X, 2, 2) s unikátní titulaturou: *Genio Lib(eri) / Aug(usti) sac(rum) / L(ucius) Salonius / Severus*. Jediný druhý nápis také dedikovaný *Genio Liberi* pochází z těžebního centra *Domavia* na východní hranici provincie *Dalmatia* (CIL III 8365): *Genio / Liberi / Patris / Papini[us] / Primig[en] / ius sa[cr(avit?)]*.

Při vykopávkách na poloostrově Monumenti (l.č. 78) v Pule našli dva oltáře (Obr. 77-78), které nechal zhotovit *Caius Iulius Crysgonus*. Menší oltář byl zasvěcen bohyni *Nemesis* (InscrIt X 1, 595 = CIL V 8135): *Nemesi / Aug(ustae) s(acrum) / C(aius) Iulius / Chryso/gonus / voto fecit*; a větší bohu *Silvanovi* (InscrIt X 1, 596 = CIL V 8136): *Daeo san(c)to Silva/no sac(rum) C(aius) Iu/lius Cry/sogonus / v(otum) s(olvit)*. *Silvanus* zde má epitet *Sancto*, což je jedna z možných variant. Oba oltáře jsou datované do 3. stol. Budova nalezená na poloostrově Monumenti je v literatuře tradičně označovaná jako *fullonica*, ale podle publikovaného půdorysu by se mohlo jednat i o produkční centrum na výrobu vína či olivového oleje. Nález oltáře dedikovaného *Silvanovi* by mohl indikovat existenci tohoto druhu produkce.²⁶²

Na samém jihu Istrijského poloostrova, v Ližnjanu v přístavišti Kuje, byl nalezen oltář (InscrIt X, 1, 585): *L(ibero) A(ugusto) s(acrum) / [O]ctavianu[s] / [A]ug(usti) n(ostri) < :servus > aedem / [v]etustat[e] / [c]onlasp[am(:conlapsam)] / [a solo refecit?]*. *Octavianus*, který byl pravděpodobně otrokem *Neronovy* manželky *Octavie* a žil na

²⁶⁰ Zaninović 1997b, 137-138; Girardi-Jurkić 2005, 179.

²⁶¹ De Franceschini 1998, 534; Girardi-Jurkić 2005, 171-172.

²⁶² Schiavuzzi 1908, 125; De Franceschini 1998, 524-525; Matijašić 1998, 241-246; Girardi-Jurkić 2005, 170.

císařském statku, který se zde nacházel, nechal opravit *Liberův* chrám. Přístaviště Kuje v Ližnjanu se nachází necelých 5 kilometrů východně od luxusní *villy maritimi* na poloostrově Vižula (l.č. 87), která byla součástí císařského *fiscu*.²⁶³

5.4.2 *Liberovy a Silvanovy monumenty v Dalmatii*

V přístavu římského města *Albona*, kde se dnes nachází městečko Rabac, našli oltář s nápisem (CIL III 3046): *Libero Pa(tri) / Aug(usto) sac(rum) / L(ucius) Volumnius Pudens / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / fecit d(edicavit?)*. Jméno dedikanta ukazuje na jeho lokální liburnský původ. Oltář (Obr. 79) je na obou stranách dekorován reliéfem: *pedum* překřížené s *thyrsem* nalevo a napravo *kantahros*, ze kterého vyrůstá vinná réva se dvěma hrozny. Oltář je datovaný do 1. stol.-1. pol. 2. stol.²⁶⁴

V *Senii* (Senj) nalezený nápis (ILJug 1, 247), umístěný v *tabula ansata*: *Lib(ero) pat(ri) / L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um) immemor(iam) (!) Gaviae / L(ucii) f(iliae) Maximae matris templum / a parte dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a solo restituit*. Nápis (Obr. 80) je zajímavý tím, že nás informuje o opravě *Liberova* chrámu, kterou financoval kněží liburnského původu *Lucius Gavius Optatus*. Slovo *altano* obsahuje chybu (RI zaměněno za N), mělo být vytesáno *altario* (oltář). Nápis je datován do 1. pol. 2. stol., pravděpodobně za vlády císaře *Hadriana*, což by znamenalo, že byl tento chrám v *Senii* již v době, kdy byla pouze *municipium*.²⁶⁵ Existenci tohoto chrámu potvrdil i nález sochy *Libera-Dionýsa* (Obr. 81). Mladý bůh, bohužel bez dochované hlavy, pravou rukou drží *nebris* plnou hroznů a dalšího ovoce, levou paží se opírá o sloup porostlý vinnou révou a v dlani drží nádobku, ze které teče víno (*libace*). *Senia* kvůli nedostatku kvalitní zemědělské půdy nemohla být producentem vína, ale tak jako i v dalších městech, zde byl *Liberův* kult spojen s obchodem vínem. *Senia* byla hlavním přístavem pro vnitrozemí, kam se transportovalo víno vyrobené na blízkých ostrovech (Rab, Krk, Cres a Lošinj).²⁶⁶

V *Zadaru* je potvrzený synkretismus kultu *Libera* a *Libery* s kultem *Isidy* a *Serapida* (CIL III 2903): *Isidi Serapi Liber(o) / Liberae voto / suscepto pro salute / Scapulae filii sui / P(ublius) Quinctius Paris / s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Oltář je částečně poškozený,

²⁶³ Zaninović 1997b, 140; Girardi-Jurkić 2005, 178.

²⁶⁴ Zaninović 1984a, 245-246; Zaninović 1997b, 140; Glavičić 2002, 7-9; Girardi-Jurkić 2005, 180-181.

²⁶⁵ Monument se dnes nachází v Lapidariu Archeologického muzea v Zagrebu (inv.br. KS-945).

²⁶⁶ Zaninović 1984a, 246-247; Glavičić 2002, 12-16.

ale na pravé straně je viditelné vyobrazení dvou postav, mužské a ženské, možná dvojice zmíněných bohů (Obr. 82). Oltář je datován do 1. stol. K synkretismu orientálních kultů docházelo za vlády císaře *Hadriana*, ale i za jeho následníků *Antonia Pia*, *Marca Aurelia* a *Comoda*. *Hadrian* sám byl velikým vyznavačem kultu *Dionýsa-Libera*. Ve městě Galovac blízko Zadaru byl nalezen malý oltář zasvěcený *Liberovi*, *Junoně* a *Silvanovi*: *Q(uintus) Septimius Naso / Libero Patri et / Iunonibus et Silvan[o] / concilio Deorum / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.²⁶⁷

Z lokality Bošana ve městě Biograd na Moru pochází spodní část mužské sochy, vedle které se dochovala i jedna zvířecí noha patřící pravděpodobně kočkovité šelmě. Podle analogií se pravděpodobně jednalo o sochu *Dionýsa-Libera*. Nález této sochy dán do souvislosti s částečně dochovaným nápisem (ILJug 2, 873): *Liber[...]/ Hiberus vili[cus] ...]*, nabízí zajímavou interpretaci. *Vilicus Hiberus* nechal vyhotovit nápis zasvěcený bohu *Liberu* a možná i celou sochu (Obr. 55-56). Nápis byl datován do 1.-3. stol.²⁶⁸

V Saloně měl *Liber* různé epitety: *Deo Magno conservatori loci huius* (CIL III 8674) na dedikaci členů jeho společenství (*convivium*), *Deo Laeto* (CIL III 8673a) na reliéfu s bakhovými tanečnicemi²⁶⁹ (Obr. 83) či *Liber Pater* (CIL III 14241,1, 14672,1, 14673).²⁷⁰

Přítomnost kultu boha *Libera* v *Saloně* není překvapivá. *Salona* bylo hlavní město provincie a hlavní přístaviště, kde se odehrávala veliká část obchodu vínem. Tento obchod je doložen nápisem obchodníka s vínem (CIL III 2131). Avšak ani jeden nalezený nápis nedokládá existenci *Liberova* chrámu v *Saloně*.²⁷¹

Z ostrovů Brač a Korčula pocházejí dva nápisy dedikované *Liberu*, které lze přímo spojit s produkcí vína. Nápisy jsou totiž dedikované *Liberu Torclensis*. Z města Škrip na ostrově Brač či jeho okolí pochází oltář s nápisem (CIL III 3093=10100): *Vesel(l)ia(!) / Felicetas(!) / Libero M(agno) Patri / Torcle(n)si / ex voto*. Ve jméně dedikantky se nacházejí dvě chyby: *Vesellia / Visellia, Felicetas / Felicitas*. Monument je datovaný do 2. pol. 2. stol. - 3. stol. Ve městě Škrip (l.č. 167) se i dnes nachází jeden pozdně antický lis. V okolí města Žrnovo na ostrově Korčula byl nalezen nápis (CIL III 3065=10082): *Lib(ero) P(atri) Tor(clesi?, clensi) f(ecit) / P(...) Satur(ninus?) ex vo/to pro P(...)*

²⁶⁷ Zaninović 1984a, 247; Perinić 216, 73, nr.4.

²⁶⁸ Uroda 2004a, 85-88; Uroda 2004b, 80-82.

²⁶⁹ Gabričević 1954-1957, 136-137.

²⁷⁰ Zaninović 1984a, 247.

²⁷¹ Zaninović 1984a, 247-248.

Cle/mente filio / suo ex suo / cum suis. Nápis byl datovaný do 2.-3. stol. a dnes se nachází zazděný v ohradní zdi domu rodiny Kapor ve městě Korčula (Obr. 84). Toponym Žrnovo byl utvořen slovanským obyvatelstvem v raném středověku z latinského slova *torculum* = žrvanj = mlýnský kámen či baze lisovacího zařízení. V zátocě Žrnovska banja (l.č. 190), asi 2 km západně od města Korčula, se nacházel mlýn na olivy či lisovací zařízení.²⁷²

Z *Narony* pochází nápis dedikovaný *Liberovi* datovaný do období pozdní Republiky (CIL III 1784): *P(ublius) Annaeus Q(uinti) l(ibertus) / Epicadus / aedem Leiberi / Patrus faciund(am) / coir(avit) lub(ens) mer(ito)*. Nápis nese archaický tvar *Liberova* jména *Leiberi*. *Publius Annaeus Epicadus* byl osvobozený otrok illyrského původu a byl jedním ze dvou naronských kvestorů, kteří dohlíželi na stavbu opevnění a věže dosvědčené na nápisu (CIL III 1820=8423). Archaická podoba *Liberova* jména i slovesa *coiravere* místo *curavere*, titul magistra a kvestora v době, než se *Narona* stala kolonií, pravděpodobně při konventu římských občanů, datují tento nápis do pol. 1. stol. př. n. l. Lze předpokládat, že tento nápis byl součástí chrámu, který bylo nutné opravit v pol. 2. stol. n. l. O tom nás informuje nápis (CIL III 1786): *M(arci) Lusi Se/veri c(larissimi) v(iri) / Modestus / Lib(ero) templum / ex voto res/tituit*. Opravu financoval osvobozený otrok *Modestus*. Při tom mu pomohl další osvobozený otrok ze stejné rodiny (CIL III 1787): *L(ibero) A(ugusto) s(acrum) / Lusius / Felicio / L(uci) Lusi Se/verini / libert(us) p(osuit)*.²⁷³

V blízkosti vojenského tábora *Bigeste* (Humac blízko města Ljubuški, BiH) byl nalezený nápis (CIL III 1790b (p2328,121) = 6362b = 8484b): *Templum Liberi / Patris et Liberae vetus/tate dilabsum(!) restituit / coh(ors) I Bel(garum) adiectis por/ticibus curam agente / Fl(avio) Victore |(centurione) leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) [F(idelis)] / Severo et Pompeiano / II co(n)s(ulibus)*. Nápis nás informuje o opravě chrámu *Libera* a *Libery*, který postavili vojáci z kohorty *I Belgarum* v 1. stol. Tento chrám nechal opravit *Flavius Victor*, centurion legie *I Adiunctrix PF*, a doplnil ho o portikus (Obr. 85). Díky uvedenému konzulátu byl nápis, resp. oprava chrámu datována do r. 173 n. l. Nápis (CIL III 1789 = 6363 = 8485): *Q(uintus) Pisenius Se/veri(a?)nus |(centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) / templum Lib(eri) Pat(ris) / vetustate corrup/tum porticib(us) adiect(is) / restituit*, byl také nalezen v blízkosti vojenského tábora *Bigeste*. a informuje nás o druhé opravě chrámu boha *Libera*, který byl opět doplněn o portikus. Opravu financoval

²⁷² Radić 1892, 77-79; Lisičar 1958, 127-128; Vrsalović 1960, 87-88; Zaninović 1980, 57; Zaninović 1984a, 248-249; Zaninović 1990, 728; Zaninović 1997b, 138; Radić 2001, 41; Hančević 2004, 241-243.

²⁷³ Zaninović 1984a, 249-250; Zaninović 1990, 728-730..

centurion legie *XI Claudia*. Na nápisu chybí atribut legie *Pia Fidelis*, který se začal vypouštět za *Trajana*. Nápis tím byl rámcově datován do období jeho vlády či později.²⁷⁴

Mezi římskými nápisy nalezenými u kostelíka sv. Marty (l.č. 131) u vesnice Bijaći byl i jeden oltář zasvěcený *Silvanovi* (ILJug 3, 2783): *S(ilvano) Aug(usto) sa[c(rum)] / P(ublius) C() A() Abas / voto pos(uit)*. Nápis je datovaný do 2. pol. 2. stol. - 3. stol.²⁷⁵

Na ostrově Hvar nenacházíme nápisy dedikované bohu *Liberovi*, ale uctívání *Dionýsa* zde mělo dlouhou tradici od období řecké kolonizace. Na mincích města *Pharos* byla hlava *Dionýsa* na *aversu* a hrozen s *kantharem* na *reversu*. Podobné motivy nacházíme i na mincích sousední kolonie *Issa* na ostrově Vis.²⁷⁶

Z ostrova Hvar pocházejí dva reliéfy s vyobrazením *Silvana*. Reliéf s vyobrazením *Silvana* a nymf (Obr. 86) byl nalezen v okolí vesnice Dol, v jejímž okolí se nachází více lokalit s potvrzenými *villae rusticae*. Mezi nimi je i *villa* s produkčním centrem na lokalitě Kupinovik (l.č. 170). Reliéf byl těžce poškozen a z vyobrazení se dochovala pouze horní polovina tří postav, *Silvana* nalevo a dvou nymf napravo. *Silvanus* drží v pravé ruce hrozen a v levé pastýřskou hůl *pedum*, ze které visí flétna *syrinx*, má vlnité vlasy, ze kterých mu vyrůstají dva rohy a vousy. Přes ramena má přehozenou zvířecí (panterí) kůži *nebris*. Spodní část těla se nedochovala, ale lze předpokládat, že se jednalo o vyobrazení *Silvana Aegipana*, který měl kozí nohy. Vedle *Silvana* stál kozel, ze kterého se dochovaly pouze rohy a část hlavy. Nymfa nalevo drží v pravé ruce stonek trstě a levou rukou drží druhou nymfu. Na pravé straně reliéfu, která je odlomená, lze podle analogií předpokládat i třetí nymfu.²⁷⁷ Druhý reliéf *Silvana* se dochoval pouze v malém fragmentu, na kterém je vidět jeho rohatá hlava s plnovousem a nalevo od něj koruna stromu (Obr. 87). Tento kámen byl nalezen při kopání základů pro stavbu jednoho domu ve vesnici Sviriče, kde se nacházejí i zbytky římských zdí a střešních tašek (*villa rustica*).²⁷⁸

Reliéf s vyobrazením bohyně *Libery* (Obr. 88) byl nalezen ve vesnici Zavala na jižním pobřeží ostrova Hvar na místě zvaném Mirke, kde se nacházela římská *villa maritima*. Reliéf byl po nějakou dobu sekundárně používán jako závaží při solení ryb. Bohyně *Libera* má na sobě dlouhou přepásanou tuniku a přes ramena plášť *palla*. *Libera* je zobrazena během libace, kdy v pravé ruce drží *pateru*, ze které lije víno na malý oltář.

²⁷⁴ Atanacković-Salčić, 1981, 257-284; 266-267; Zaninović 1984a, 250; Zaninović 1990, 730.

²⁷⁵ Bulić 1904, 59.

²⁷⁶ Zaninović 1980, 57-58; Zaninović 1984a, 248.

²⁷⁷ Zaninović 1966b, 15-17.

²⁷⁸ Zaninović 1966b, 17.

V levé ruce drží thyrsos, který je vyobrazen velmi hrubě a bez piniové šišky. Vyobrazení bohyně *Libery* bez jejího mužského protějšku je neobvyklé. Můžeme předpokládat, že bůh *Liber* byl vyobrazen na druhém reliéfu, který se nedochoval.²⁷⁹

Z ostrova Brač z lokality Bunje (l.č. 166), kde se nachází *villa rustica* s produkčním centrem na výrobu vína i olivového oleje, pochází sloup s vyobrazením kozla. I tento monument je spojován s kultem *Silvana*.²⁸⁰

Z Polače na ostrově Mljet pochází dobře dochovaný nápis (AE 1990, 792): *Pro salute / C(...?) Balbinian/i templum cu/m portico ad/ampliauit M/agnus vilic/us Libero Pat(ri) / libe(n)s fecit*. Nápis nechal zhotovit *vilicus Magnus*, který nechal chrám *Libera Patera* zvětšit o portikus pro zdraví svého pána *C. Balbiniana*. *Balbinianus* byl pravděpodobně bohatý vlastník celého ostrova. *C.* je možné rekonstruovat jako *cognomen Cornelia*, jméno bohaté rodiny, jejíž příslušníci žili i v *Iaderu*, *Saloně* i *Naroně*. Nápis byl na základě tvaru písmena *L* datován do 3. stol. Nápis byl sekundárně použit jako stavební materiál (Obr. 60), resp. jako součást kamenného dláždění v raně křesťanské svatyni na této lokalitě.²⁸¹

V tomto krátkém přehledu monumentů a nápisů dedikovaných božstvům spojeným se zemědělstvím je dobře vidět, že uctívání bohů, jako byli *Silvanus* či *Liber*, nemuselo být spojené s přímou zemědělskou produkcí typu výroba vína či olivového oleje. *Silvanus* ve své podobě *Pana* byl spojován i s pastevectvím a ochranou stád. Chrám boha *Libera* nacházíme ve městech, kde mohl probíhat obchod vínem. Zajímavé jsou takové nálezy především v kontextu *villae rusticae*. Takových případů bohužel není mnoho. Samotný nález monumentu dedikovaného *Silvanu* či *Liberu* neznamená, že se na dané lokalitě produkovalo víno či olivový olej.

²⁷⁹ Zaninović 1966b, 18-19; Zaninović 1984a, 248-279.

²⁸⁰ Vrsalović 1960, 82.

²⁸¹ Zaninović 1990, 725-727.

6 Produkce vína a olivového oleje v antice

Produkcí vína a olivového oleje lze rekonstruovat s pomocí informací, které nacházíme u antických autorů, a také díky archeologickým výzkumům, které nám přinášejí hmatatelné důkazy. Víno a olivový olej se používaly v každodenním životě, jak v kultovní, tak i v civilní sféře, od císařského paláce až po nejchudší obydlí. Spotřeba vína a olivového oleje byla enormní a narůstala s tím, jak se rozšiřovalo území Impéria. Tak se šířila kolonizace a romanizace, jejichž symboly byly kromě jiného i produkce a konzumace vína a olivového oleje. S rozšiřováním Impéria se však zvětšovalo i území, na kterém se mohly pěstovat vinná réva a olivovník, resp. produkovat víno a olivový olej. Toto odvětví zemědělské produkce bylo podle antických autorů nejprofitabilnější, a tak se na něj zaměřila většina vlastníků *villae rusticae* po celém Středomoří. Nejinak tomu bylo na území *Histrie* v průběhu 1. stol. př. n. l., a o něco později i v *Dalmatii*. Pro tato území nemáme mnoho antických pramenů, jako např. pro Itálii, proto zde nastupuje archeologie, která nám přináší v některých případech až překvapivě veliké množství nesporných důkazů této speciální produkce.

6.1 Popis produkce vína a olivového oleje u antických autorů

Antičtí autoři velkou část svých děl o zemědělství věnovali popisu produkce vína a olivového oleje, která tvořila základ hospodářské produkce *villae rusticae*. Detailní popis zpracování hroznů a oliv, včetně potřebné pracovní síly a vybavení lisoven najdeme u všech *Scriptores rei rusticae*. Jejich díla jsou cenným zdrojem informací při rekonstrukci celého produkčního procesu od sklizně, přes lisování až po skladování výsledných produktů.

Výroba vína a olivového oleje začínala vždy sklizní. Hrozny se sklízely v závislosti na podnebí od konce srpna a v průběhu září, zatímco olivy až v říjnu či v listopadu. Sklizeň hroznů musela být pečlivě plánovaná a rychlá, vyžadovala enormní množství pracovní síly. *Cato* (De Agr. 11) doporučuje 40 dělníků pro vinohrad, o který se mimo sklizeň stará 10 dělníků. *Columella* (De Re Rust. 1.17.1-4) uvádí, že dodatečně najatí dělníci (*mercenarii*) byli v období sklizně nutností. Pěstování oliv nebylo tak náročné na počet dělníků, ale při dobře plánované sklizni musely být zralé olivy rychle sklizené. *Varro* (De Re Rust. 55.1-3) doporučuje ručně trhat olivy, které rostou nízko, místo strásání na zem. Tím se olivy mohou poškodit a dávají méně oleje horší kvality. *Cato* (De Agri 3.2-4,

64.1, 65.1) doporučuje olivy ihned po sklizni vylisovat a tím zabránit jejich pokažení, resp. vylisování špatného oleje vysoké acidity. Pokud zůstanou olivy dlouho spadané na zemi, nebo budou ležet na podlaze ve *ville*, oleje se vylisuje méně a bude nižší kvality. Olivy je nutné umlít den maximálně dva po utržení. *Varro* (De Re Rust. 55.5-6) uvádí, že olivy je nutné po sklizni shromáždit na hromadách ve *ville*, v pořadí, v jakém byly sklizeny, aby trochu změkly před mletím. Ve stejném pořadí putují dále do *trapeta*, což je mlýn na olivy, ve kterém jsou hrubě opracované kameny. Pokud olivy po sklizni leží v hromadách příliš dlouho, začnou kvůli vysoké teplotě hnit a olej bude špatný. *Columella* (12.52.3) a *Palladius* (12.17) doporučují olivy namlít a vylisovat ve stejný den, kdy byly sklizené.

Cato (De Agri 10.1-5) pro olivový háj o ploše 240 *iugera* doporučuje pět lisovacích zařízení a jeden mlýn na olivy poháněný oslem, 100 nádob na olivový olej a 10 nádob na *amurcu*. (De Agri 3.5) Pro olivový háj o ploše 120 *iugera* doporučuje pouze dvě lisovací zařízení. Mlýny na olivy by měly být kvalitní a různých rozměrů, když se mlýnský kámen opracuje, může se tak přejít k dalšímu mlýnu. *Cato* (De Agri 18) popisuje rozložení lisovny na olivový olej (66 × 52 stop) a umístění čtyř bazénů. Používá lisovací zařízení s *arbores* a pákou (*prelum*) dlouhou 25 stop a čtyři mlýny na olivy. *Varro* (De Re Rust 18.1-8) komentuje *Cata* a jeho doporučení ohledně dělníků a lisovacích zařízení pro olivový háj o ploše 240 *iugera* a doporučuje počty přizpůsobit podle typu země, její plochy a výnosů.

Olivy kromě oleje obsahují také další příměsi, které se musí po vylisování odfiltrvat. K tomu se používaly mezi sebou spojené bazény. Olej, který plaval na vodnaté *amurce*, byl odčerpáván do dalšího bazénu, zatímco *amurca* zůstala při dnu. *Cato* (De Agri 65.1) uvádí, že pro nejlepší kvalitu oleje je nutné ho dvakrát denně přelívat, aby nebyl dlouho v kontaktu s *amurcou*. *Cato* (De Agri 67.1) mezi povinnostmi *vilica* uvádí i dohled jak nad lisováním, tak i nad skladováním oleje. Musel každý den přelívat olej, dokud nedosáhl potřebné čistoty a *amurca* nebyla dokonale oddělená. *Columella* (Rust. 12.52.10) - zmiňuje *structile gemellar*, což byly pravděpodobně dvojité bazény používané při dekantaci a flotaci vylisované šťávy z olivy. Po dokončení čištění v dekantačních bazénech byl olivový olej skladován ve skladišti v tzv. *dolia olearia* (*Cato Agr. Orig.* 10.4).

Cato (De Agri 11.1-5) uvádí, že pro vinohrad o ploše 100 *iugera* jsou nutná tři lisovací zařízení, bazény, které pojmu úrodu vína za 5 let o objemu 800 *cullei*, 20 nádob na

šlapané hrozny a 10 nádob na vinný mošt. Dále (De Agri 19) popisuje rozložení lisovny na víno, kde prelum lisovacího zařízení mohlo být dlouhé 18 stop, střední 16 stop a nejkratší 15 stop. *Varro* (De Re Rust.22.1-6) ve svém díle opět komentuje vybavení lisovny podle *Cata* a opět uvádí, že je nutné potřebné nástroje a počet lisovacích zařízení přizpůsobit výši sklizně. Vzhled a funkci *calcatoria* (plochy pro šlapání hroznů) a ideální umístění vinného sklepa najdeme u *Palladia* (1.18). *Cato* (De Agri 26.1) upozorňuje, že je nutné nádoby s kvasícím moštem dvakrát denně otřít (kvasící tekutina přetékala přes okraj), dokud nebylo kvašení hotové. Po třiceti dnech, pokud je kvašení hotové, se nádoby neprodyšně uzavřely. *Varro* (De Re Rust. 22.4, 65.1) doporučuje, aby víno zrábalo v nádobách minimálně jeden rok od sklizně. Pokud bylo víno náchylné ke kysnutí, muselo se prodat před novou sklizní. Naopak kvalitní vína, jako např. Falernské, byla lepší a dražší s každým rokem, který zůstala ve skladišti. Proto by ve skladišti vína měl být dostatek nádob, aby zde mohlo zůstat víno z několika sklizní. *Cato* (De Agri 11,1) doporučuje, aby počet nádob ve skladišti byl dostatečný pro pět sklizní.

Amurca byla tmavá hořká tekutina, která se vylisovala z oliv spolu s olejem. Po přefiltrování se dala využít mnoha různými způsoby. Všichni antičtí autoři se shodli na tom, že je škoda ji bez využití vylít. *Cato* (De Agri 91-103) doporučuje *amurcu* jako pesticid proti mravencům, proti plevelu, proti myším v sýpce, jako hnojivo (1:1 s vodou) u olivovníků, které neplodí, podobně u fíkovníků, proti housenkám na vinné révě, proti molům na oblečení, jako konzervant suchého ovoce, jako impregnaci nových keramických nádob na olivový olej, aby nevsakovaly olej, pro silnější imunitu dělníků pít smíchanou *amurcu* s vodou jako tonikum. *Varro* (De Re Rust. 55.7, 61.1, 64.1) také uvádí široké využití *amurci* a doporučuje různé způsoby jejího skladování. Doporučuje ji především jako hnojivo kolem olivovníku a také proti plevelu.

Mezi důležitý zdroj informací patří ikonografická vyobrazení, která představují jednotlivé kroky produkce vína a olivového oleje. Sem řadíme mozaiky, reliéfy a sarkofágy. Na území *Histrie* se dochovaly dva unikátní kamenné monumenty s vyobrazením sklizně oliv a hroznů. Náhrobní *cippus* nalezený v *Parentiu* (ILJug 1, 436): *[Ti(berius) V]olusius / [Ti(beri)] l(ibertus) Hermes / Aug(ustalis) / v(i)v(us) f(ecit) sib(i) / et Volusiae Clymene l(ibertae) / et coniug(i) / et Ti(berio) Volusio Severo / et Ti(berio) Volusio Maximo / fil(iis) meis / et Ti(berio) Volusio Stephan(o) l(iberto) / lib(ertis) libertabus(que) / meis poster(is)q(ue) eor(um)*. Tento *cippus* (Obr. 89) má na bočních stranách vyobrazení sklizně oliv (napravo) a sklizně hroznů (nalevo). (OBR) Monument s vyobrazením

Silvana-Libera z města Buzet měl na pravé straně reliéf s olivovníkem, *akanthem* a jetelem a na levé straně vyobrazení vinné révy s hrozny, které trhá malá osoba s párem malých křídel na zádech. V horní části se nachází hnízdo s malými ptáčky, které krmí dospělá vlaštovka (Obr. 74).²⁸²

6.2 Calcatorium

Jak již bylo uvedeno, nasbírané hrozny bylo nutné zpracovat v nejkratší možné době, protože rychle podléhaly zkáze. Prvním krokem zpracování bylo šlapání hroznů. Tím se získal první mošt, ze kterého se fermentací získávalo nejkvalitnější víno. Hrozny se šlapaly v keramických nádobách či kamenných recipientech různého tvaru. V případě, že sklizeň probíhala na rozlehlé ploše a množství hroznů bylo veliké, šlapání probíhalo v mělkých zděných bazénech, tzv. *calcatorium*.²⁸³

Proces šlapání hroznů je zachycen na několika římských mozaikách. Na mozaice z Meridy (Španělsko) jsou zachyceni tři muži, kteří šlapou hrozny a drží se při tom za ruce (Obr. 90). Vymačkaná šťáva z *calcatoria* odtékala třemi oddělenými kanálky do polokulovitých nádob se dvěma uchy. Na mozaice ze Saint-Romain-en-Gal (Francie) jsou také tři muži šlapající hrozny a šťáva zde odtékala do čtyř kruhových nádob (Obr. 91). Na mozaice z *Thysdru* (El Djem, Tunisko) jsou dva muži šlapající hrozny, kteří se oběma rukama přidržují lan připevněných nad jejich hlavami. Jedná se o část mozaiky s vyobrazením měsíců, kde motiv šlapání hroznů představuje září. Z těchto tří vyobrazení je jasně vidět, že *calcatoria* mohla vypadat a šlapání hroznů mohlo probíhat různě a že neexistovala žádná unifikovaná verze tohoto procesu, nýbrž proces sám byl přizpůsoben aktuálním potřebám.

Proces šlapání hroznů popsal budoucí císař *Marcus Aurelius* v dopisu svému učiteli *Marcu Corneliu Fronto*. Kolem r. 141 n. l. pobýval *Marcus Aurelius* spolu se svým otcem císařem *Antoninem Piem* na císařském statku *Villa Magna* blízko města Agnani jihovýchodně od Říma. Zde se zapojil do sklizně vinných hroznů, o které četl u *Cata* v knize *De Agricultura*. Povečeřel se svým otcem a dalšími hosty v místnosti, kde otroci

²⁸² Matijašić 1998, 452; Čaušević-Bully et al 2021, 51; Matijašić 1985, 187-191; Girardi-Jurkić 2005, 174-175.

²⁸³ Brun 2003, 53-54.

šlapali hrozny a vesele poslouchali, jak mezi sebou otroci laškují. Šlapání hroznů často doprovázela hudba.²⁸⁴

Calcatorium se dochovalo na následujících lokalitách: záliv Paltana (l.č. 84) (?) na území *Histrie* a Muline na ostrově Ugljan (l.č. 108), Bunje na ostrově Brač (l.č. 166) a Mirine (l.č. 196) v *Dalmatii*. Malý počet lokalit (3 až 4) s dochovaným *calcatoriem* neznamená, že se víno produkovalo jen v minimální míře, ani že na ostatních lokalitách se neprodukovalo vůbec. Jak je uvedeno výše, hrozny se mohly šlapat i v menších nádobách či recipientech, které se ničím neliší např. od skladovacích nádob. Podrobněji viz. *Tabulka Calcatorium (Příloha I)*.

Uvedená lokalita na území *Histrie* je označena jako *calcatorium* (?), protože kvůli způsobu publikování nebylo možné s jistotou určit, že se skutečně jedná o *calcatorium*. Zatímco *calcatoria* na lokalitách na území *Histrie* zůstávají s otazníkem, na všech třech lokalitách v *Dalmatii* se *calcatorium* s jistotou používalo.

Calcatorium bylo konstruováno s použitím různých materiálů. Jeho stěny mohly být zděné z opracovaných kamenů či *tegulae* spojených s použitím vápenné malty. Podlaha mohla být jak mozaiková, tak i z několika vrstev hydrofobní omítky, která zpravidla pokrývala i stěny *calcatoria*. Nepropustnost materiálu byla velmi důležitá. Osoby, které šlapaly hrozny, pro udržení stability používaly buď dlouhé hole, nebo se přidržovaly lan/pruhů látky, které byly přivázané ke konstrukci nad jejich hlavami. Kamenné baze takové pravděpodobně dřevěné konstrukce se dochovaly pouze na lokalitě Bunje (l.č. 166) (Obr. 92-93). Tyto kamenné baze (dochované jsou 2, lze předpokládat, že byly celkem 3) byly zalité ve vrstvě hydrofobní omítky, ale plochu *calcatoria* pokrývala mozaiková podlaha tvořená bílými *tesserae*. *Calcatorium* byla jedna velká plocha (380 × 330 cm), ze které vinný mošt odváděl masivní kamenný kanálek do sousední místnosti. Zde se nacházel zděný recipient, jehož dno bylo umístěné na mnohem nižší úrovni, než na které se nacházela podlaha *calcatoria*. Severní polovina *calcatoria* se dochovala poměrně dobře, zatímco jižní polovina byla zničená. Díky tomu bylo možné zjistit, že pod bílou mozaikovou podlahou se nacházela podlaha z hydrofobní omítky. Pravděpodobně se jednalo o původní *calcatorium* menších rozměrů, které bylo postaveno v první stavební fázi *villy* (pol. 1. stol.). To by mohlo svědčit o zvětšení produkce vína na

²⁸⁴ Marcus Cornelius Fronto, *Dopisy*, kniha IV, dopis 6. Fentress – Goodson – Maiuro 2011, 13.

této lokalitě, což si vyžádalo přestavbu tohoto produkčního segmentu ve druhé stavební fázi (2. třetina 2. stol.).²⁸⁵

Zatímco *calcatorium* na lokalitě Bunje tvořila jedna velká plocha, na lokalitě Muline (l.č. 108) se dochovalo *calcatorium* (Obr. 94-95) se dvěma oddělenými plochami (260 × 277 cm a 260 × 357 cm). Mezi plochami pro šlapání hroznů se nacházela zídka široká 42 cm, na které mohla být upevněná dřevěná konstrukce, o kterou se opíraly osoby šlapající hrozny. Každé *calcatorium* mělo svůj samostatný zděný recipient, do kterého odtékal mošt kamenným kanálkem. Kanálek u *calcatoria* (G1) se dochoval intaktní (délka 79 cm, šířka 5 cm), zatímco druhý kanálek byl částečně odlomený. Kanálky byly do dna zazděny mírně nahnuté, aby se usnadnilo odtékání moštu. Oba zděné recipienty byly stejně veliké (182 × 115 cm, objem 1 700 l) a také byly omazané několika vrstvami hydrofobní omítky. Dna recipientů se nacházela o 88 cm hlouběji než povrch *calcatorii*. Vrchol stěn recipientů byl obložen velikými opracovanými kameny. Na vrcholu západní stěny recipientu (S2) se *in situ* dochovala přibližně polovina kamenné *arei* (více než 116 × 60 × 21 cm), která byla na jedné straně zazděná do stěny *calcatoria* (G2). Lze předpokládat, že *area* byla původně čtvercová (přibližně 120 × 120 cm). Vytesaným kanálkem (*canalis quadrata*) byl vymezen prostor, na který se umístil koš se zbytky hroznů po šlapání, a zbytek moštu tímto kanálkem stékal do nádrže (S2).²⁸⁶

Nejmenší *calcatorium* (407 × 160 cm) se nacházelo na lokalitě Mirine (l.č. 196). V severní části místnosti (1) se nacházelo vyvýšené zděné *forum* (dochovaná výška asi 0,75 m). Celá plocha byla pokrytá vrstvou načervenalé hydrofobní omítky a byla nahnutá směrem k odtokovému kanálku v severozápadním rohu *fora*. To usnadnilo odtékání vylisované tekutiny, která kanálkem ze dvou *imbrices* stékala do recipientu, který byl umístěn pod *forem* (keramický či kamenný). Celková plocha *fora* (437 × 445 cm) byla rozdělena úzkou zídou (šířka 25 cm) na dvě nestejně části: západní část (407 × 230 cm) a východní část (407 × 160 cm). V západní části se v omítce dochovaly otisky po kamenné *arei* a bazi pro *arbores*.²⁸⁷ Východní část *fora* (4,07 × 1,60 m) podle mého názoru fungovala jako *calcatorium*. Jižní část úzké zídky, která oddělovala *calcatorium* od lisu, tak jako i místo, kde byl v omítce otisk *arei*, bylo zničeno kořenovým systémem velkého stromu. Můžeme předpokládat, že v tomto místě byl kanálek, který odváděl tekutinu do recipientu pod *forem*. Lis byl strategicky umístěn v západní části *fora*, tudíž

²⁸⁵ Botte – Bertrand – Jelinčić – Leys – Boisson 2018, 16-17; Jelinčić Vučković – Botte 2019, 209.

²⁸⁶ Ilakovac 2003, 54-57.

²⁸⁷ Paškvalin 1976, 291.

se zbytky hroznů k finálnímu lisování nepřenášely daleko. Stejně široké jako *calcatorium* bylo i schodiště, které bylo umístěné hned pod ním a které umožňovalo snadný přístup na vyvýšenou plochu.²⁸⁸

Na lokalitách Muline (l.č. 108) a Mirine (l.č. 196) se v bezprostřední blízkosti *calcatoria* nacházel lis, ve kterém byly lisovány zbytky hroznů (slupky, zrníčka), aby se z nich získal všechen zbývající mošt. Jestli bylo lisovací zařízení podobně blízko *calcatoria* i na lokalitě Bunje (l.č. 166), zatím není jisté. Vykopávky tohoto segmentu zdaleka nejsou hotové.

Ve *ville* v zálivu Paltana (l.č. 84) v jihozápadním rohu místnosti (F) byla podlaha tvořená hydrofobní omítkou s kousky cihel a kamínků. Tento segment velmi připomíná *calcatorium*, ale kvůli velmi stručnému popisu to nelze tvrdit s jistotou. Jako nádoba na shromažďování tekutiny zde sloužil kruhový recipient zapuštěný v podlaze (horní průměr 115 cm, hloubka 65 cm). Nejednalo se o nádobu, ale o zděný recipient pokrytý kvalitně uhlazenou hydrofobní omítkou.²⁸⁹

6.3 Mlýn na olivy

Proces extrakce olivového oleje z oliv by nebyl možný bez prvního kroku, kterým bylo mletí. Olivy jsou velmi tvrdé a v případě, že by se bez mletí rovnou lisovaly, žádný olej by nevytékal. Proto bylo nutné olivy na lisování připravit, resp. oddělit dužninu od pecky a vytvořit z oliv kašovitou hmotu (*pulpa*). K tomu sloužil mlýn na olivy. V antice byly nejběžnější dva typy - *mola olearia* a *trapetum*. Dále se používal i mlýn typu „*rouleaux et cuvées*“.²⁹⁰

Mola olearia a *trapetum* používaly k drcení oliv mlýnské kameny, které se otáčely v kruhové bazi. Rozdíl mezi těmito dvěma typy byl tvar mlýnských kamenů, resp. tvar baze. *Mola olearia* měla cylindrické mlýnské kameny a přibližně rovné dno baze, zatímco *trapetum* používalo hemisférické mlýnské kameny, a dno baze bylo tudíž také hemisférické. Mlýn typu „*rouleaux et cuvées*“ používal také cylindrické mlýnské kameny, ale jeho baze připomínala podlouhlé koryto.

²⁸⁸ Paškvalin 1975, 81-82.

²⁸⁹ Gnirs 1915, 158-159.

²⁹⁰ Suić 2003, 322-323.

Na území *Histrie* a v *Dalmatii* nebyl zaznamenán ani jeden nálezný mlýn na olivy typu *trapetum*. Všechny mlýny a mlýnské kameny, pro které existuje podrobnější popis či fotografie, patřily do skupiny *mola olearia* a k nim připadajícím cylindrickým mlýnským kamenům. V několika člancích a monografiích jsem narazila na termín *trapetum*, který byl ale použit nesprávně. *Trapetum* bylo běžně používáno na území *Itálie*, která byla oblastí *Histrie* a *Dalmatie* kulturně nejbližší, a jeho absence v regionu východního Jadranu je tedy značně zarážející. Může se jednat o absenci kvůli dosavadnímu stavu bádání a publikování prozkoumaných lokalit, nebo se na území *Histrie* a *Dalmatie* skutečně *trapetum* nepoužívalo.

Na 64 lokalitách z celkem 198 lokalit obsažených v *Katalogu* je zaznamenána přítomnost mlýna na olivy a/nebo mlýnského kamene a/nebo podezdívky pro mlýn. Na 41 lokalitách se nacházel mlýn na olivy (17 lokalit na území *Histrie* a 24 lokalit v *Dalmatii*). Na 39 lokalitách byl přítomen mlýnský kámen (22 lokalit na území *Histrie* a 16 lokalit v *Dalmatii*). Na 6 lokalitách se dochovaly podezdívky pro mlýn (3 lokality na území *Histrie* a 3 lokality v *Dalmatii*). Pouze na 18 lokalitách byl zaznamenán jak mlýn na olivy, tak i mlýnský kámen. Podrobněji viz. *Tabulka Mlýn na olivy (Příloha II)*.

Mlýn na olivy či mlýnský kámen je jedním z nezpochybnitelných důkazů produkce olivového oleje.

Podezdívka pro mlýn na olivy byla potřebná, aby se baze mlýna nacházela v ideální výšce pro obsluhu (zvířata, lidé). Taková podezdívka, ať už zděná z kamenů spojených maltou, nebo z nasucho poskládaných kamenů, se dochovala na šesti lokalitách:

Školarice (l.č. 2), kde se dochovaly celkem 3 kruhové podezdívky,

Červar Porat (l.č. 19), 1 eliptická podezdívka,

Velika Šaraja (l.č. 57), možná 1 podezdívka,

Gajčina-Jelača ograde (l.č. 119), 1 kruhová podezdívka,

Kupinovik, ostrov Hvar (l.č. 170), 1 kruhová podezdívka,

zátoka Lučica, ostrov Majsan (l.č. 189), 1 kruhová podezdívka.

V hospodářské části *villy* na lokalitě Školarice (l.č. 2) se v jedné větší místnosti (9,35 × 4,40 m) dochovaly tři kruhové zděné podezdívky (o průměru 155 cm). Byly umístěné v jedné řadě a mezi sebou byly vzdálené 2 m (Obr. 96). Pravděpodobně se jednalo o vyvýšené podezdívky, na kterých byly umístěné mlýny na olivy. Svému účelu sloužily

jen krátce. Již během 2. stavební fáze (2. pol. 2. stol.) byly zbourány a celá místnost byla od základů přestavěna.²⁹¹ V hospodářské budově *villy rustici* na lokalitě Červar Porat (l.č. 19) v místnosti (E) na vyvýšeném *foru*, kde se nacházely *arei* dvou lisovacích zařízení, se dochoval také zděný podstavec eliptického tvaru (170 × 200 cm), na kterém byla pravděpodobně umístěná baze mlýna. Takto byl mlýn na olivy umístěn v bezprostřední blízkosti dvou kruhových *arei*, což bylo velmi praktické.²⁹² Na půdorysu *villy rustici* na lokalitě Velika Šaraja (l.č. 57) je v místnosti (a) zakreslena kruhová podezdívka zděná z nepravidelných kamenů. R. Matijašić uvádí, že se mohlo jednat o zděnou studnu, ale já se přikláním k možnosti, že se jednalo o podezdívku, na které byla umístěna *area*, nebo baze mlýna na olivy. Bohužel výkopová zpráva nebyla nikdy publikována, tudíž není možné s jistotou říct, o jaký druh kruhové konstrukce se jednalo.²⁹³

Vykopávky na lokalitě Gajčina-Jelača ograde (l.č. 119) byly také velmi špatně publikované. Na fotografii velmi nízké kvality publikované v knize *Stoljeće arheologije na Šibenskom području* je v nároží místnosti s lisovacím zařízením viditelná zajímavá struktura, pravděpodobně kruhová. Podle umístění vedle lisovacího zařízení usuzuji, že se jednalo o podezdívku pro mlýn na olivy (Obr. 97).²⁹⁴ Na lokalitě Kupinovic (l.č. 170) na ostrově Hvar byla baze mlýna na olivy (*mola olearia*) v době výzkumů stále ještě umístěná na vyvýšené kruhové podezdívce z neopracovaných kamenů (Obr. 98) v západní části místnosti (1).²⁹⁵ Ve *ville* v zátocě Lučica na ostrově Majsan (l.č. 189) v jižní části místnosti se *stipites* se dochovala kruhová podezdívka zděná z malých kamenů, na které byl pravděpodobně umístěný mlýn na olivy (Obr. 99).²⁹⁶

Baze mlýna *mola olearia* mohla mít různé typy bočních částí. V některých případech byly boční části součástí baze, tj. vytesané z jednoho monolitu, a na jiných bazích bylo viditelné, že boční části byly vytesané zvlášť a přichycené s pomocí kovových spon. Oba typy se nacházejí na hřbitově kostelíka sv. Martina v Podstraně (l.č. 153) (Obr. 100-101). Dno bazí mohlo být rovné nebo členitě profilované. V některých případech se na jeho povrchu dochovala malá zahloubení velikosti olivy, která usnadňovala proces mletí. Dobré srovnání různých variant tohoto jednoho typu přinášejí mlýny z lokalit Zátoka

²⁹¹ Žerjal 2007, 463.

²⁹² Matijašić 1993, 252; Matijašić 1998, 203, 205; Girardi-Jurkić – Džin 2005, 13-15.

²⁹³ Matijašić 1998, 183-184.

²⁹⁴ Pedišić 1995, 44.

²⁹⁵ Zaninović 2017, 33.

²⁹⁶ Fisković 1983, 67.

Dobrika na ostrově Veli Brijun (l.č. 74) (Obr. 102) a Louka Ike Talajiće ve vesnici Struge (l.č. 167) (Obr. 103).

Mlýnské kameny byly s bází mlýna spojené vertikální a horizontální dřevěnou osou. Vertikální osa byla ukotvená uprostřed baze v kruhovém (pouze na 2 lokalitách) či kvadratickém otvoru, např. Stancija Peličeti (l.č. 76) (Obr. 104) či Seoca (l.č. 158) (Obr. 105). Ukotvení vertikální osy mohlo vypadat různě. Mohlo se nacházet v kuželovité vyvýšenině, která byla součástí baze. Na některých bazích se dochoval masivní čtvercový otvor, který procházel celou šířkou kamene. Do tohoto otvoru se patrně vsadila kuželovitá vyvýšenina se zahloubením pro ukotvení dřevěné osy, která byla vytesaná zvlášť. Na vertikální osu byla připevněná horizontální osa, na kterou byl navlečený mlýnský kámen. Mlýn mohl používat jeden nebo dva mlýnské kameny. Vertikální osa mohla být nahoře ukotvená v soustavě trámů nebo mohla být krátká. Průměr nalezených mlýnských kamenů se pohyboval od 55 cm do asi 150 cm, nejčastěji v rozmezí 77-110 cm. Otvor v mlýnském kameni býval častěji čtvercový/obdélný než kruhový (pouze 2 lokality). Nejmenší otvor byl 17 × 17 cm, největší otvor byl 25 × 25 cm. Šířka mlýnského kamene se pohybovala od 13 cm do 41 cm. Povrch mlýnského kamene, který byl v kontaktu s olivami, byl v některých případech také poset malými zahloubeními velikosti olivy.

Mlýn typu „*rouleaux et cuvées*“ byl nalezen pouze na dvou lokalitách: fragment kamenného koryta z lokality Barbariga (l.č. 46) a celá baze na lokalitě Miri (l.č. 129). Baze mlýna z lokality Barbariga (85 × 106 cm) měla pravděpodobně uprostřed dlouhých stran (dochoval se fragment) dvě zahloubení (15 × 19 cm), ve kterých byly umístěné dřevěné trámy, které mezi sebou nesly mlýnský kámen (Obr. 106-107). Koryto (250 × 65 cm) na lokalitě Miri bylo, zdá se, zděné z menších kamenů, nikoli tvořené kamenným monolitem.

6.4 Lisovací zařízení

Lisovací zařízení používaná na území *Histrie* a *Dalmatie*, která jsou zahrnutá do Katalogu, lze rozdělit do dvou základních skupin: skupina *prelum*, do které patří skoro všechny lokality a skupina „*direct screw*“, kam připadá pouze malý počet lokalit z období pozdní antiky. Typ *prelum* (Obr. 108) lisoval pomocí dlouhé dřevěné páky. Ta byla na jednom konci ukotvená mezi párem dřevěných sloupů, *arbores*, a na druhém konci s pomocí různých mechanismů stlačována směrem dolů. Tím se vyvíjel tlak na

areu, na které stál koš s ovocem (hrozny, olivy). Typ „*direct screw*“, nepotřeboval *arbores* ani *prelum* ani závaží. Tlak byl na koš s ovocem vyvíjen přímo z horní strany s použitím šroubového mechanismu. Tento typ se na východním pobřeží Jadranu objevuje až v pozdní antice.

Součásti lisovacích zařízení, které se dochovaly, byly vyrobené z trvanlivých materiálů, jako byl kámen, *spicae*, omítka apod. Mezi tyto součásti řadím bazi pro *arbores*, *areu*, recipient, podezdívku pro *areu*, *forum*, bazi pro podpěru *prela*, bazi pro dřevěné *stipites*, protizávaží a kamenné *stipites*.

6.4.1 Baze pro *arbores*

Arbores byly dva masivní dřevěné trámy, které sloužily pro uchycení vertikální páky lisu - *prelum*. Pokud bylo lisovací zařízení umístěné v lisovně uvnitř budovy *villy*, *arbores* byly horní částí ukotvené v systému trámů, což pomáhalo znásobit tlak vyvíjený při lisování. Pokud bylo lisovací zařízení umístěné venku, byly *arbores* relativně krátké.

Baze pro *arbores* byla tvořena dvěma čtvercovými či obdélnými zahlobenými na povrchu kamene. Unikátní je řešení na lokalitě Ubli, ostrov Lastovo (l.č. 74), kde byly použity místo kamenné baze dvě díry v omítce (Obr. 109). Na lokalitě Mogorjelo (l.č. 183) byla baze pro *arbores* tvořena dvěma samostatnými kameny (Obr. 110).

Baze pro *arbores* se dochovala na 74 lokalitách, z toho 48 lokalit na území *Histrie* a 26 v *Dalmatii*. Na 5 lokalitách na území *Histrie* byl zaznamenán nálezy baze se dvěma zahlobenými, ale kvůli způsobu publikování není jasné, zdali se jednalo o bazi pro *arbores* nebo pro dřevěné *stipites*: mys Paklena (l.č. 5), Makale (l.č. 7), kostelík sv. Pelegrin (l.č. 9), zátoka Marić (l.č. 47) a mys sv. Stjepan (l.č. 91).

Počet bazí pro *arbores* udává počet používaných lisovacích zařízení na dané lokalitě. Na většině lokalit se nacházela pouze jedna baze pro *arbores*. Protože se jednalo o masivní kameny, byly tyto baze velmi často sekundárně používány jako stavební materiál, což je dosvědčeno na několika lokalitách, či jako materiál do vápenných pecí, kde byly nenávratně zničeny.

Dvě baze se dochovaly na celkem osmi lokalitách na území *Histrie*: S. Sabba (l.č. 1), Trg Matije Gupca, Poreč (l.č. 25), Šorići (l.č. 30), zátoka Veštar (l.č. 34), Dragonera jih (l.č. 50), Mala Vala (l.č. 72)²⁹⁷, Čtvrť sv. Teodora, Pula (l.č. 80) a ostrůvek Fenera (l.č. 90).

Tři baze se dochovaly na pěti lokalitách na území *Histrie*: Červar Porat (l.č. 19), Lakuža (l.č. 48), kde předpokládáme minimálně pět lineárně umístěných bazí, zátoka Dobrika (l.č. 74), Šijana (l.č. 77) a *Nesactium* (l.č. 93), kde byly dvě baze sekundárně použité jako stavební materiál a třetí byla součástí lisovacího zařízení.

Čtyři baze byly objeveny na kopci Kolci (l.č. 73) a na lokalitě Barbariga (l.č. 46) se dochovalo *in situ* 7 bazí, ale předpokládá se až 10 bazí umístěných lineárně vedle sebe. (Obr. 111).

V *Dalmatii* se na všech uvedených lokalitách dochovala pouze jedna база pro *arbores*. Zde je dobře vidět rozdíl ve velikosti lisoven na území *Histrie*, kde máme dosvědčené nálezy více bazí v rámci jedné lokality, a na území *Dalmatie*, kde byla většinou jednotlivá lisovací zařízení.

Na území *Histrie* známe přesné rozměry u 30ti z 48 lokalit, zatímco v *Dalmatii* známe přesné rozměry u pouze 12ti z 26 lokalit. Baze pro *arbores* lze rozdělit do dvou skupin podle délky: kratší než 2 metry a delší než 2 metry. Na území *Histrie* 16 lokalit obsahuje baze pro *arbores* delší než 2 metry, 9 lokalit baze kratší než 2 metry. V *Dalmatii* se délka bazí pohybuje od 90 cm do 150 cm. Jak už napovídají uvedené rozměry, všechny tyto baze byly velmi masivní, aby vydržely tlak při lisování.

Zahloubení pro *arbores* byla hluboká 2-16 cm. Nejmenší (11 × 12 cm) na lokalitě Kravljii mys (l.č. 8), největší (58 × 55 cm) na lokalitě Lakuža (l.č. 48). Vzdálenost mezi zahloubeními pro *arbores* určovala maximální šířku *prela*. Tato vzdálenost se pohybovala mezi 35-56 cm.

Nezdá se pravděpodobné, že by velikost zahloubení pro *arbores* či vzdálenost mezi nimi mohla pomoci určit, co se na daném lisu lisovalo. Rozdíl mezi nejmenšími a největšími zahloubeními je sice značný, ale velikost *arbores* nebyla, jak se zdá, pro druh lisované tekutiny až tak důležitá. Zdálo by se logické, že lisovací zařízení používané pro lisování oliv musí mít masivnější konstrukci než lis pro lisování hroznů, ale v praxi tomu tak nebylo. Velmi malá zahloubení na bazi pro *arbores* (13 × 13 cm, hluboká 15 cm) na

²⁹⁷ Zde se dochovala *in situ* pouze jedna база pro *arbores*, ale po druhé zůstal otisk na místě, kde byla umístěna.

lokalitě Kostelík sv. Lucija (l.č. 59) sloužila pro lisování olivového oleje.²⁹⁸ Netypická baze pro *arbores* v Mogorjelu (l.č. 183), která se skládala ze dvou samostatných kamenů, měla zahlobení pro *arbores* o rozměrech 36 × 23 cm. Vzhledem k umístění Mogorjela ve vnitrozemí *Dalmatie*, kde bylo pro pěstování olivovníků příliš chladné podnebí, se všeobecně usuzuje, že se zde produkovalo víno.²⁹⁹

Podrobněji viz. *Tabulka Baze pro arbores (Příloha III)*.

6.4.2 *Area a forum*

Area se nazývala plocha, na kterou se umístil koš s ovocem (šlapané hrozny či mleté olivy) při lisování. Tento koš mohl být tvořen spletenými lany či dřevěnou konstrukcí. Pletený koš býval kruhový, zatímco dřevěná konstrukce byla zpravidla čtvercová/obdélná. Plocha pro lisování byla určena kanálkem: kruhový (*canalis rotunda*) či čtvercový/obdélný (*canalis quadrata*).

Materiál, ze kterého byla vyrobená *area*, byl nejčastěji kámen, *spicae* či omítka. To souviselo často s materiálem, kterým bylo pokryté *forum*. *Forum* bylo vyvýšená plocha, jejíž povrch mohl být tvořen *opusum spicatum* (keramické *spicae*), mozaikou (kamenné *tesserae*), hydrofobní omítkou či kamennými deskami. V některých případech byla do konstrukce *fora* zakomponována zděná podezdívka, na které byla umístěná *area*. Tato podezdívka byla zděná z menších kamenů spojených velkým množstvím tvrdé malty. Mohla být kvadratického či kruhového tvaru. Někdy podezdívka stála samostatně bez přítomnosti *fora* a v tom případě pak přebírala jeho funkci.

Areu či *forum/podezdívku* pro *areu* nacházíme na celkem 71 lokalitách: 36 lokalit na území *Histrie* a 35 lokalit v *Dalmatii*.

Kruhové *arei* z *opusum spicatum* se dochovaly pouze na území *Histrie* na 6 lokalitách: S. Sabba (l.č. 1), Červat Porat (l.č. 19), Krvaviči - Boškina (l.č. 51), kostelík sv. Marija "della Concetta" (l.č. 64), kopec Kolci (l.č. 73) a zátoka Dobrika (l.č. 74). Na těchto lokalitách bylo i *forum* tvořené *opusum spicatum* a *arei* byly nedílnou součástí celé plochy. Tyto *arei* byly vypouklé, což usnadňovalo odtékání vylisované tekutiny do kanálku (*canalis rotunda*). Na lokalitě S. Saba se na *foru* z *opusum spicatum* nacházely dvě kruhové *arei*

²⁹⁸ Matijašić 1989, 120; Matijašić 1998, 165-166.

²⁹⁹ Bojanovski 1969, 35.

tvořené stejným materiálem.³⁰⁰ Stejná situace byla na lokalitě Červar Porat³⁰¹, Krvavići - Boškina³⁰² a kostelík sv. Marija "della Concetta"³⁰³, kde se dochovaly dvě kruhové *arei* na *foru* pokrytém *opusum spicatum*. Všechny tři *villae* na ostrově Veli Brijun měly *forum* tvořené *opusum spicatum*. Lisovna na lokalitě kopec Kolci (Obr. 112) měla celkem čtyři *arei*³⁰⁴ a v zátocě Dobrika byly tři *arei*³⁰⁵. V zátocě Verige (l.č. 75) bylo *forum* také tvořené *opusum spicatum*, ale kvůli způsobu publikování není jasné, kolik *arei* se zde nacházelo a zda byly také ze *spicae*.³⁰⁶ Na lokalitě Dragonera sever (l.č. 49) bylo v pozdější fázi *forum* pokryté vrstvou *opusu spicatum*, ale *area* byla vytesaná z kamene.³⁰⁷ Zatímco na lokalitě Dragonera jih (l.č. 50) bylo *forum* (P42) pokryté silnou vrstvou omítky a *spicae* a dvě *arei* byly z kamene.³⁰⁸ Na lokalitě Sv. Jelena (l.č. 10) se také nacházela vyvýšená plocha pokrytá *opusum spicatum*, u které předpokládám, že se jednalo o *forum*.³⁰⁹ Ve *ville Santa Marina* na lokalitě Lorun (l.č. 18) byla v nově odkryté lisovně celá podlaha pokrytá *opusum spicatum*. Bohužel místo, kde se nacházejí tři podezdívky pro *arei*, je velmi špatně dochované, a nelze s jistotou tvrdit, že i *arei* byly tvořené *opusum spicatum*.³¹⁰

Ojedinelé je *forum* pokryté mozaikovou podlahou tvořenou bílými *tesserae*, jejíž malý fragment se dochoval na lokalitě Školarice (l.č. 2).³¹¹ Předpokládám zde existenci dvou *arei*, které se bohužel nedochovaly.

Na lokalitě Dragonera jih (l.č. 50) byl povrch kolem jedné pozdně antické *arei* (P16) tvořen keramickými *tesserae* položenými na vrstvě omítky v nepravidelných řadách, zatímco kolem druhé *arei* (P25) bylo *forum* pokryté silnou vrstvou hydrofobní omítky načervenalé barvy.³¹²

³⁰⁰ De Franceschini 1998, 462.

³⁰¹ Matijašić 1988, 64; Matijašić 1993, 251-252; Matijašić 1998, 203; Brun 2004, 57; Girardi-Jurkić – Džin 2005, 13-16.

³⁰² Višnjić 2010, 387-388; Višnjić 2011, 387-388.

³⁰³ Gnirs 1914, 182-183; Matijašić 1988, 39; Matijašić 1998, 164-165.

³⁰⁴ Gnirs 1908a, 134-136; Gnirs 1908d, 175-180; Matijašić 1982, 54-55; Matijašić 1988, 45; Matijašić 1993, 249; Begović – Schrunk 1999-2000, 427; Brun 2004, 54; Begović – Schrunk 2007, 38-40.

³⁰⁵ Begović – Schrunk 1999-2000, 428; Brun 2004, 54-55; Begović – Schrunk 2007, 40-42; Begović – Schrunk 2010, 255-256.

³⁰⁶ Gnirs 1906, 33; Begović – Schrunk 1999-2000, 431.

³⁰⁷ Starac 2010, 193, 196.

³⁰⁸ Starac 2010, 78-79.

³⁰⁹ Ujčić 2010, 351-352.

³¹⁰ Rousse – Munda – Benčić – Gergeta Stončić – Vaschalde – Maggi – Dumas 2018, 17-19; Rousse – Munda – Benčić – Maggi – Dumas 2019, 5-6, 15-16.

³¹¹ Podobně na lokalitě *villa Joannis* poblíž Udine, Itálie (1. stol.), De Franceschini 1998, 361-363, Fig. 85. Žerjal 2008, 462-463.

³¹² Starac 2010, 95-96.

Forum tvořené vrstvou hydrofobní omítky bylo častější na území *Dalmatie*. Nacházíme ho na celkem 7 pozdně antických lokalitách: Miri (l.č. 129), Doci (l.č. 133), *horreum* v *Saloně* (l.č. 142), kostel sv. Ciprijan (l.č. 155), Bunje, ostrov Brač (l.č. 166), Ubli, ostrov Lastovo (l.č. 194) a Mirine (l.č. 196). Zatímco na území *Histrie* se nacházelo pouze na již zmíněné pozdně antické lokalitě Dragonera jih (l.č. 50).

Area tvořená omítkou se dochovala pouze v *Dalmatii* na 2 pozdně antických lokalitách: kruhová *area* u kostelíka sv. Ciprijana (l.č. 155) a obdélná *area* v Ubli na ostrově Lastovo (l.č. 194) (Obr. 109). Obě *arei* byly umístěné na *foru*, jehož povrch také tvořila silná vrstva hydrofobní omítky, čím materiál obou korespondoval.

Forum obložené kamennými deskami nacházíme pouze na území *Dalmatie* na 4 pozdně antických lokalitách: lokality v *Saloně* - Manastirine (l.č. 138), Episkopální čtvrť - lis (l.č. 139), městské forum (l.č. 141), a v Mogorjelu (l.č. 183).

Zděnou podezdívku pro umístění *arei* či její pozůstatky nacházíme na pouze 11 lokalitách, 7 lokalit na území *Histrie* a 4 lokality v *Dalmatii*. Na lokalitě Školarice (l.č. 2), jak jsem již zmínila, předpokládám existenci dvou *arei* právě na základě dvou dobře dochovaných kvadratických podezdívek pro *arei*. Na povrchu podezdívek se dochovala silná vrstva malty, která sloužila jako podklad (*rudus*) pro bílou mozaikovou podlahu, která pravděpodobně pokrývala celé *forum* a byl jí tvořený i odtokový kanálek. Prostor kolem podezdívek byl vyplněný sutí a podezdívky pravděpodobně nebyly vůbec vidět, když byla lisovna ve funkci.³¹³ Podobná situace byla na lokalitě Dragonera sever (l.č. 49), kde se v úplnosti dochovala pouze jedna podezdívka, zatímco z druhé se dochovalo jen jedno nároží (Obr. 113). Obě podezdívky byly kvadratické s obdélným vybočením na přední straně. Zda byl prostor kolem nich také vyplněn sutí, není jasné, protože tato lisovna byla částečně zničená činností moře a stavbou vápenné pece na místě druhé podezdívky. *Forum* zde pokrýval *opus spicatum* a *arei* byly obdélné a vytesané v kameni.³¹⁴ Na lokalitě Krvaviči - Boškina (l.č. 51) byly také dvě podezdívky (2 × 2 m) vysoké 1 m. Na přední straně místo obdélného vybočení se nacházela zeď stejné výšky, která podezdívky spojovala s ohradní zdí *fora*. Prostor mezi podezdívkami a zdmi byl vyplněný sutí a celá plocha tohoto *fora* byla pokrytá *opusem spicatum*, ze kterého byly tvořené i kruhové *arei* a *canalis rotunda*.³¹⁵

³¹³ Žerjal 2008, 462-463.

³¹⁴ Starac 2010, 191-193, 196.

³¹⁵ Višnjić 2010, 387-388; Višnjić 2011, 387-388.

Na půdorysu *villy* v zátocě Dobrika (l.č. 74) byly ve starší lisovně zakresleny tři podkovovité podezdívky, které sloužily pro umístění *arei* i bází pro *arbores*. Kvůli způsobu publikování není možné určit, jestli se *arei* dochovaly nebo ne, ale materiál, který pokrýval *forum*, byl *opus spicatum*. V později dodané lisovně v severní části *villy* byly další tři podezdívky, tentokrát obdélného tvaru. V místě, kde lze předpokládat bazi pro *arbores*, byly podezdívky rozšířené. Jaký materiál tvořil povrch tohoto *fora*, se mi bohužel nepodařilo zjistit kvůli nedostatečnému publikování této lokality.³¹⁶

Pět čtvercových podezdívek se nacházelo na lokalitě Muline (l.č. 108). Podezdívky zde byly umístěné lineárně vedle sebe ve dvou místnostech. Menší podezdívky (218 × 218 cm) byly tři a větší podezdívky (250 × 250 cm) byly dvě. Větší podezdívky byly velmi masivní a tvoří nejlépe dochovaný segment celé budovy.

Mezi skromnými pozůstatky *villy*, na jejichž základech byl postaven kostelík sv. Kuzme i Damjana (l.č. 114), se nachází i jedna čtvercová podezdívka (asi 220 × 220 cm) vysoká 150 cm. Na ní byla umístěná obdélná/čtvercová *area*, jejíž fragment byl sekundárně použitý jako stavební materiál v konstrukci zdi pozdějšího kostelíka.³¹⁷

Na lokalitě Barbariga bylo při výzkumu objeveno celkem pět kruhových podezdívek pro *arei* lisů. Tři podezdívky se nacházely na jedné a dvě na druhé straně řady bází pro *arbores*. Z takového rozmístění lze usoudit, že *arei* byly umístěné rovnoběžně po obou stranách bází pro *arbores* a že jich v určitý moment bylo celkem 20 (deset na každé straně). Z jakého materiálu byly *arei*, nebylo možné určit.³¹⁸ Podezdívkám na lokalitě Barbariga se velmi podobá jedna kruhová podezdívka na lokalitě Gajčina-Jelača ograde (l.č. 119). Umístěná byla velmi podobně v blízkosti masivní baze pro *arbores*.³¹⁹

Na lokalitě Velika Šaraja (l.č. 57) se dochovala kruhová podezdívka zděná z velikých kamenů. Je možné, že sloužila pro umístění *arei*, ale stejně tak na ní mohla stát baze mlýna na olivy, která byla nalezena ve stejné místnosti.³²⁰ Této podezdívce se konstrukčně velmi podobají dvě kruhové podezdívky na lokalitě Kupinovik na ostrově Hvar (l.č. 170), které byly také zděné z velikých neopracovaných kamenů. Na nich byly

³¹⁶ Begović – Schrunck 1999-2000, 428; Brun 2004, 54-55; Begović – Schrunck 2007, 40-43; Begović – Schrunck 2010, 255-256, 259.

³¹⁷ Vučić 2020, 474.

³¹⁸ Matijašić 1993, 251.

³¹⁹ Pedišić 1995, 44; Pedišić 2000, 62-63.

³²⁰ Matijašić 1998, 183-184.

s jistotou umístěné dvě *arei*, které se nedochovaly. Podezdívky byly umístěné lineárně ve vztahu ke dvěma zahluobením pro dva páry kamenných *stipites*.³²¹

Nejčastějším materiálem, ze kterého byly *arei* vyrobené, byl kámen a jednalo se o lokální vápenec či pískovec. Kamenné *arei* se dochovaly na 56 lokalitách, 28 na území *Histrie* a 28 v *Dalmatii*. Kamenné *arei* lze podle jejich tvaru rozdělit do dvou základních skupin: kruhové a čtvercové/obdélné. Tyto dvě hlavní skupiny lze dále dělit podle tvaru odtokového kanálku: *canalis rotunda* a *canalis quadrata*. Většinou kanálek respektoval tvar *arei*, to znamená, že kruhová *area* měla na svém povrchu *canalis rotunda* a čtvercová/obdélná *area* měla *canalis quadrata*. Ovšem v několika případech byla *area* čtvercová/obdélná a vytesaný kanálek byl kruhový či naopak *area* byla kruhová a kanálek byl čtvercový.

Čtvercová/obdélná *area* + čtvercový/obdélný kanálek (*canalis quadrata*): *Histria* - Strunjan (l.č. 3), Trg slobode, Umag (l.č. 6), dvě *arei* v Červar Porat (l.č. 19), pláž Pličina (l.č. 20), dvě *arei* na Trgu Matije Gupca, Poreč (l.č. 25), Vrsar (l.č. 28), zátoka sv. Pavao (l.č. 35), kostelík Mala Gospa (l.č. 39), dvě *arei* v Dragonera sever (l.č. 49), Dragonera jih (l.č. 50), kostelík sv. Lucija (l.č. 59), Magornjak (l.č. 60), Salvela-Kazali (l.č. 63), Stancija Wasserman (l.č. 67), Vela Boška (l.č. 70), Mala Vala (l.č. 72), tři *arei* v zátoce Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), záliv Paltana (l.č. 84), *Nesactium* (l.č. 93), neznámá lokalita (l.č. 95), neznámá lokalita (l.č. 96), neznámá lokalita (l.č. 97), neznámá lokalita (l.č. 98); *Dalmatia* - kostelík sv. Vid mučenik (l.č. 103), Muline, ostrov Ugljan (l.č. 108), kostelík sv. Kuzma i Damjan (l.č. 114), Miri (l.č. 129), *horreum*, Salona (l.č. 142), Crikvine (l.č. 146), Ubli, ostrov Lastovo (l.č. 194), Mirine (l.č. 196).

Čtvercová/obdélná *area* + kruhový kanálek (*canalis rotunda*): Glavica-Mandrač (l.č. 134), Varoš-Lučac (l.č. 135), Paračev dvor (l.č. 137), městské forum, *Salona* (l.č. 141), Kapljuč, *Salona* (l.č. 144), Diokleciánův palác - Sklepení (l.č. 150), kostelík sv. Martin (l.č. 153) (Obr. 114), Stanjica, ostrov Hvar (l.č. 171), Blatsko polje, ostrov Korčula (l.č. 193), Ubli, ostrov Lastovo (l.č. 194).

Kruhová *area* + kruhový kanálek (*canalis rotunda*): Miri (l.č. 129), Doci (l.č. 133), Milošići (l.č. 154), Seoca (l.č. 158), Bunje, ostrov Brač (l.č. 166), Škrip, ostrov Brač (l.č. 167), Ivonjčeve njive, ostrov Hvar (l.č. 174), kopec Maslinovik, ostrov Hvar (l.č. 175),

³²¹ Zaninović 1987, 95.

Plantaža (l.č. 178), Crkvina (l.č. 179) (Obr. 115), Mogorjelo (l.č. 183), Kučišta (l.č. 184), Ubli, ostrov Lastovo (l.č. 194).

Kruhová *area* + kruhový kanálek (*canalis rotunda*) + čtvercový kanálek (*canalis quadrata*): Manastirine, *Salona* (l.č. 138).

Díky rozdělení *arei* do skupin podle jejich tvaru a tvaru odtokového kanálku, lze vysledovat několik zajímavých skutečností. Kruhové kamenné *arei* s vytesaným kruhovým kanálkem (*canalis rotunda*) se dochovaly pouze na území *Dalmatie* na celkem 12 lokalitách. Některé, z uvedených lokalit, byly datované do pozdní antiky/raného středověku. Možná se jednalo o jeden z trendů tohoto pozdního období. Pouze na 1 lokalitě v *Dalmatii* se nacházela kruhová *area* s kruhovým i čtvercovým kanálkem - Manastirine v *Saloně*. Tato *area* byla sekundárně použitá, měla dvě výlevky (jedna starší - nepoužívaná, a mladší - používaná v kontextu křesťanské svatyně). Zdá se, že i čtvercový kanálek, vepsaný do kruhového lisovacího prostoru byl vytesaný později.³²²

Podobně i kamenné čtvercové/obdélné *arei* s kruhovým kanálkem (*canalis rotunda*) lze najít pouze na území *Dalmatie* na celkem 10 lokalitách. Opět většina těchto lokalit byla datována do pozdní antiky/raného středověku. Zatímco kamenné čtvercové/obdélné *arei* s vytesaným čtvercovým/obdélným kanálkem (*canalis quadrata*) nacházíme jak na území *Histrie*, tak i v *Dalmatii* na celkem 33 lokalitách. Zajímavé je, že na území *Histrie* bylo zaznamenáno 25 lokalit a v *Dalmatii* pouze 8.

V několika případech byla *area* tvořena dvěma či třemi kamennými deskami. To jistě nebylo tak praktické jako *area* vytesaná z monolitu, ale stále to bylo funkční řešení. Kamenné desky bývaly spojené maltou. Všechny *arei* byly obdélné a na jejich povrchu byl vytesaný *canalis quadrata*. Takové řešení se dochovalo na 8 lokalitách na území *Histrie*: Trg slobode, Umag (l.č. 6), zátoka sv. Pavao (l.č. 35) (Obr. 116), Dragonera jih (l.č. 50), Mala Vala (l.č. 72), dvě *arei* v zátoce Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79) a Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), kde byly *arei* tvořené dvěma kamennými deskami a *area* v *Nesactiu* (l.č. 93), která byla tvořena třemi kamennými deskami. Všechny tyto lokality lze datovat do pozdní antiky. Z toho je jasné vidět, že *area* složená z více kamenných desek byla jedna z řady adaptací v tomto pozdním období.

³²² Mardešić – Chevalier 2000, 616.

Na dvou lokalitách v *Dalmatii* se dochovala *area* vytesaná do skály: Škrip, ostrov Brač (l.č. 167) a kopec Maslinovik, ostrov Hvar (l.č. 175). Obě *arei* byly vymezené kruhovým kanálkem s výraznou výlevkou, po stranách byla dvě kvadratická zahloubení pro *arbores* a vylisovaná tekutina odtékala do kvadratického recipientu zahloubeného hluboko do skály.³²³

Výlevka, kterou odtékala vylisovaná tekutina z *arei* bývala zpravidla umístěná symetricky uprostřed jedné strany *arei*. Na 7 lokalitách na území *Histrie* byla výlevka umístěná asymetricky blíže jednomu nároží obdélné/čtvercové *arei*: Trg slobode, Umag (l.č. 6), zátoka sv. Pavao (l.č. 35), Mala Vala (l.č. 72), dvě *arei* v zátoce Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), záliv Paltana (l.č. 84). Všechny tyto lokality byly datované do pozdní antiky/raného středověku a jedná se o další zajímavost spojenou různými variacemi tohoto pozdního období.

Rozměry kanálku byly publikovány pouze u několika *arei*. Jednalo se o šířku a hloubku kanálku. Šířka se pohybovala v rozmezí 4-10 cm, hloubka 2-10 cm, pouze v jednom případě na *arei* ze Strunjanu (l.č. 3) byly rozměry kanálku: šířka 30 cm, hloubka 14 cm, ale jednalo se o netypickou pozdně antickou/raně středověkou adaptaci.³²⁴

Kanálek, který z *arei* odváděl vylisovanou tekutinu, býval zpravidla umístěný lineárně s okrajem *arei*. V několika případech, celkem 9 *arei* na 6 lokalitách, však byla *area* mnohem větší než plocha pro lisování - dvě *arei* na Trgu Matije Gupca, Poreč (l.č. 25): *area* 210 × 210 cm, ale plocha pro lisování vymezená *canalis quadrata* pouze 130 × 130 cm³²⁵; zátoka sv. Pavao (l.č. 35): *area* 198 × 220 cm, ale plocha pro lisování vymezená *canalis quadrata* pouze 161 × 140 cm³²⁶; kostelík sv. Lucija (l.č. 59) (Obr. 117): *area* 150 × 150 (170) cm, ale plocha pro lisování vymezená *canalis quadrata* pouze 115 × 118 cm³²⁷; zátoka Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74): *area* 160 × 160 cm, ale plocha pro lisování vymezená *canalis quadrata* pouze 130 × 130 cm, *area* 180 × 238 cm, ale plocha pro lisování vymezená *canalis quadrata* pouze 152 × 156 cm, *area* 174 × 178 cm, ale plocha pro lisování vymezená *canalis quadrata* pouze 132 × 128 cm³²⁸; Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79): *area* 185 × 210 cm, ale plocha pro lisování vymezená *canalis*

³²³ Faber – Nikolanci 1986, 4.

³²⁴ Boltin-Tome 1990, 251.

³²⁵ Matijašić 2007, 19; Matijašić 2007b, 270.

³²⁶ Gnirs 1901, 86; Matijašić 1988, 55-56; Matijašić 1998, 196-197.

³²⁷ Matijašić 1989, 120; Matijašić 1998, 165-166.

³²⁸ Matijašić 2008, 291-297.

quadrata pouze $130 \times 155 \text{ cm}^{329}$; neznámá lokalita (l.č. 96): *area* kosočtvercového tvaru $118 \times 99 \times 105 \times 102 \text{ cm}$, ale plocha pro lisování vymezená *canalis quadrata* pouze $76 \times 61 \text{ cm}^{330}$. Většinu z uvedených lokalit lze opět přiřadit období pozdní antiky/raného středověku.

Velmi zajímavý fenomén lze vysledovat na povrchu některých *arei* vytesaných z kamene. V olivách je kromě oleje obsažené i množství kyselin a dalších nejdých tekutin. Ty se uvolňují spolu s olejem při lisování. *Area* byla těmto kyselinám vystavena nejdéle, a tak na některých můžeme najít důkaz působení těchto kyselin na kámen. To se projevilo jako tenké nepravidelné kanálky na povrchu *arei*. Takové kanálky se vytvořily až v průběhu delšího používání a svědčí o intenzivní produkci olivového oleje. Někteří autoři si těchto kanálků povšimli, ale mysleli si, že byly záměrně vytesané, aby usnadnily odtékání vylisované tekutiny do hlavního kanálku (*canalis rotunda/quadrata*). Těchto kanálků jsem si povšimla na publikovaných fotografiích na celkem 14 lokalitách, 11 lokalit na území *Histrie* a 3 lokality v *Dalmatii*. Tyto kanálky jsou jasným důkazem pro produkci olivového oleje i na lokalitách, kde se nedochoval mlýn na olivy či mlýnský kámen. Kanálky naleptané do povrchu kamenné *arei* nacházíme na lokalitách: Strunjan (l.č. 3), Trg slobode, Umag (l.č. 6), pláž Pličina (l.č. 20), Trg Matija Gupca, Poreč (l.č. 25), zátoka sv. Pavao (l.č. 35) (*Obr. 116*), Dragonera sever (l.č. 49), Dragonera jih (l.č. 50), kostelík sv. Lucija (l.č. 59) (*Obr. 117*), 2 *arei* v zátoce Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), *Nesactium* (l.č. 93), neznámá lokalita (l.č. 95), Miri (l.č. 129), Doci (l.č. 133), Bunje, ostrov Brač (l.č. 166).

Poslední fenomén, který je úzce spojen s *areou*, byl kamenný recipient, ve kterém se shromažďovala vylisovaná tekutina. Takový recipient mohl být kamenný obdélného tvaru či zděný z menších kamenů a zevnitř omazaný nepropustnou hydrofobní omítkou. Kamenný recipient se dochoval přímo vedle *arei* na 11 lokalitách, 7 lokalit na území *Histrie* a 4 lokality v *Dalmatii*. Tyto lokality byly opět datované do pozdní antiky/raného středověku: Trg slobode, Umag (l.č. 6), Vrsar (l.č. 28), Dragonera sever (l.č. 49), 2 recipienty v Mala Vala (l.č. 72), 2 recipienty v zátoce Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81) (*Obr. 118*), Kapljuč, Salona (l.č. 144), Diokleciánův palác - Sklepení (l.č. 150), Škrip, ostrov Brač (l.č. 167), kopec Maslinovik, ostrov Hvar (l.č. 175). Zděné recipienty, resp. bazény či

³²⁹ Matijašić 2007a, 15.

³³⁰ Matijašić 1998, 210.

kamenné recipienty se také nacházely pod *forem*, kde byla umístěná *area*. Vylisovanou tekutiny do nich odváděly kanálky. Na lokalitě Miri (l.č. 129) se pod *forem* dochoval 1 kamenný recipient přetesaný ze sarkofágu. Na lokalitě Doci (l.č. 133) se dva zděné bazény nacházely pod *forem*. Na lokalitě Manastrine, *Salona* (l.č. 138) byly dva na sebe navazující kruhové kamenné recipienty (jeden z nich byl ve tvaru ozdobného koše). Jeden zděný bazén umístěný pod *forem* se dochoval na lokalitách: městské forum, *Salona* (l.č. 141), kostel sv. Ciprijan (l.č. 155), Bunje, ostrov Brač (l.č. 166); a tři zděné bazény se dochovaly na lokalitě Ubli, ostrov Lastovo (l.č. 194).

Podrobněji viz. *Tabulka Area-forum (Příloha IV)*.

6.4.3 *Prelum* a protizávaží

Prelum byla masivní dřevěná páka, díky které se vytvářel tlak na koš s ovocem umístěným na *arei*. *Prelum* bylo na jednom konci uchycené mezi *arbores* a na druhém konci bylo snižováno s pomocí různých mechanismů. Délku *prela* lze určit pouze na lokalitách, kde se dochovaly *in situ* dva kamenné prvky lisovacího zařízení: baze pro *arbores* a mechanismus, kterým se *prelum* snižovalo. Na území *Histrie* a v *Dalmatii* se používalo několik různých mechanismů, po kterých nám zůstaly pouze jejich kamenné součásti: baze pro dřevěné *stipites*, protizávaží a pár kamenných *stipites*.

Když bylo *prelum* v nejnižší možné pozici a lisování bylo u konce, pro znovunaplnění koše s ovocem bylo nutné *prelum* zvednout. Pro podpírání *prela* sloužil obyčejný kus dřeva, jehož spodní část se ukotvila v podlaze, kde se nacházela kamenná baze s vytesaným zahloubením. Lze předpokládat, že všechna lisovací zařízení typu *prelum* bez ohledu na období, kdy byla instalována (antika i pozdní antika/raný středověk), používala i dřevěnou podpěru, pro kterou byla potřebná kamenná baze.

Baze pro podpěru *prela* se dochovala v počtu 12 kusů na celkem 9 lokalitách, 8 lokalit na území *Histrie* a pouze 1 lokalita v *Dalmatii*: 2 baze v S. Sabba (l.č. 1), 2 baze na Trgu Matije Gubca, Poreč (l.č. 25), Dragonera jih (l.č. 50), Krvavići - Boškina (l.č. 51), Fažana (l.č. 68), Mala Vala (l.č. 72), 2 baze v zátocě Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Flaciosva ulice, Pula (l.č. 81) a Kapljuč, *Salona* (l.č. 144). Kromě kruhového zahloubení na lokalitě Kapljuč v *Saloně*, byla všechna ostatní zahloubení čtvercového tvaru. Rozměry zahloubení známe pouze u 3 bazí a pohybovaly se od 10 × 10 cm do 20 × 20 cm, hloubka 4,5 cm a 6 cm. Tvar kamene, do kterého bylo zahloubení vytesáno, byl

čtvercový, obdélný či nepravidelný. Rozměry byly publikované pouze u 4 bází a pohybovaly se od 43 × 46 cm do 75 × 75 cm.

Jedním ze zajímavých způsobů, jak snížit *prelum*, bylo masivní kamenné protizávaží. Typologii protizávaží vypracoval J.-P. Brun.³³¹ V celém Impériu se používala celá řada různých typů protizávaží. Na území *Histrie* se dochovalo celkem 8 kamenných protizávaží na 7 lokalitách, ale ani jedno nebylo doposud nalezeno v *Dalmatii*.

Těchto 8 protizávaží můžeme rozdělit do tří skupin podle typu: s kruhovým a dvěma lichoběžníkovitými zahloubeními po stranách, se dvěma zahloubeními ve tvaru kříže a se dvěma obdélnými mezi sebou propojenými zahloubeními na horní straně a dvěma lichoběžníkovitými zahloubeními po stranách.

Protizávaží s kruhovým a dvěma lichoběžníkovitými zahloubeními po stranách se dochovalo celkem 5 kusů: *Insulae Sepomaiiae* (l.č. 4), Stancija Blek - Sv. Križ (l.č. 16), 2 protizávaží na Trgu Matije Gupca, Poreč (l.č. 25) (Obr. 119) a Mala Vala (l.č. 72). Protizávaží se dvěma obdélnými mezi sebou propojenými zahloubeními se dochovaly 2 kusy: Červar Porat (l.č. 19) a pláž Pličina (20). Protizávaží se dvěma zahloubeními ve tvaru kříže se našlo pouze 1 na lokalitě Stancija Mamu (l.č. 29).

Všechna tato protizávaží byla upevněna na dřevěnou konstrukci různými způsoby. Do kruhového otvoru byla ukotvená dřevěná osa, která byla soustružená do tvaru šroubu. Jak se otáčela horizontální osa umístěná nad protizávažím, tím hlouběji se šroub vertikální osy posouval skrz otvor v *prelu* a zvětšoval se tlak na koš s ovocem na *arei*.

Dalším mechanismem používaným pro snížení *prela* byl pár dřevěných *stipites*, po kterých se dochovala pouze kamenná baze se dvěma kvadratickými zahloubeními. Dřevěné *stipites* byly dva sloupy podobné *arbores*. Mohly být vysoké a ukotvené v systému trámů, či krátké. Byly provázané horizontální osou, která vytvářela tlak na *prelum*.

Baze pro dřevěné *stipites* se dochovaly pouze na území *Histrie* na celkem 13 lokalitách, ale z toho na 6 lokalitách kvůli způsobu publikování není jasné, zdali se jednalo o bazi pro *arbores* nebo pro dřevěné *stipites*: mys Paklena (l.č. 5), Makale (l.č. 7), Kravljji mys (l.č. 8) (Obr. 120), kostelík sv. Pelegrin (l.č. 9), zátoka Marić (l.č. 47) a mys sv. Stjepan (l.č. 91).

³³¹ Brun 1986, 120-124.

Na lokalitě Stancija Negrin (l.č. 44) se s jistotou dochovala baze pro dřevěné *stipites*. Její rozměry byly $185 \times 40 \times 28,5$ cm a rozměry zahloubení 16×15 cm, hluboká 9 cm. Vzdálenost mezi zahloubeními byla asi 95 cm. Právě vzdálenost mezi zahloubeními je to, co bazi pro dřevěné *stipites* odlišuje od baze pro *arbores*.³³² Baze pro dřevěné *stipites* ve Fažaně (l.č. 68) byla nalezena *in situ* a od baze pro *arbores* byla vzdálená asi 7,5 m. Byla vytesaná do sekundárně použitého prvku starší architektury o rozměrech $147 \times 64 \times 25$ cm a rozměry zahloubení $23,5 \times 15,5$ cm, hluboká 7,5 cm. Vzdálenost mezi zahloubeními byla 91 cm.³³³ V zátocě Dobrika (l.č. 74) u pozdně antického lisu (B) se dochovala baze pro dřevěné *stipites*, ale tento lis používal jako závaží pár kamenných *stipites* umístěných v obezděném zahloubení v podlaze, tudíž je přítomnost baze pro dřevěné *stipites* značně matoucí. Tato baze byla dlouhá 2 m se dvěma čtvercovými zahloubeními (15×15 cm).³³⁴ Z neznámé lokality (l.č. 94) pochází částečně odlomená baze pro dřevěné *stipites* o rozměrech $140 (160) \times 51 \times 17$ cm, jejíž zahloubení 13×16 cm, hluboká 10 cm, byla od sebe vzdálená 90 cm.³³⁵ Na lokalitě Mala Vala (l.č. 72) se dochovala podobná situace jako u lisu (B) v zátocě Dobrika. I zde se *in situ* nacházela baze pro dřevěné *arbores* u lisu, který používal pár kamenných *stipites*.³³⁶ Na lokalitě Dragonera sever (l.č. 49) se našel fragment baze pro dřevěné *stipites* (75×32 cm).³³⁷

Třetí dochovaný mechanismus, který byl používán pro snižování *prela*, byl pár kamenných *stipites*. *Stipites* byly tvořené masivními kamennými bloky, které měly horní část rovně otesanou či zaoblenou. *Stipites* byly mezi sebou propojené dvěma dřevěnými osami. Horní osa byla tvořená rumpálem a byla kruhového průřezu. Dolní osa sloužila jako spojnice *stipites*, aby v průběhu lisování zůstaly oba kameny rovnoběžně vedle sebe. Na vnitřní straně kamenů byla kvůli těmto dvěma spojnicím vytesaná zahloubení: horní bývalo zpravidla kruhové, ale mohlo být i obdélné, zatímco dolní zahloubení mohlo být kruhové, čtvercové či obdélné. V některých případech bylo jedno z dolních zahloubení zaměněno mělkým dlouhým kanálkem vertikálního směru, který usnadnil umístění spojovací osy. Aby *stipites* vytvářely ještě větší tlak na *areu*, kde byl koš s ovocem, byly často umístěné v obezděné prohlubni v podlaze. Tím se zvětšil výškový rozdíl mezi úrovní, kde *prelum* stlačovalo koš s ovocem, a úrovní, kde stály kamenné *stipites*. Čím

³³² Matijašić 1993, 254; Matijašić 1998, 193.

³³³ Bulić – Koncani Uhać 2010, 133.

³³⁴ Matijašić 2008, 294-295.

³³⁵ Matijašić 1998, 210.

³³⁶ Ujčić 2007, 273-274.

³³⁷ Starac 2010, 191-192.

výše byla *area* umístěná, tím větší tlak působil při lisování. Proto byla *area* často umístěná na vyvýšeném *foru* a *stipites* umístěné v zahloubení v podlaze.

Kamenné *stipites* se dochovaly na celkem 14 lokalitách o celkovém počtu 17 lisovacích zařízení, z toho pouze 6 lokalit na území *Histrie* a 19 lokalit v *Dalmatii*: zátoka Veštar (l.č. 34), Fažana - *spolium* (l.č. 69), Mala Vala (l.č. 72), zátoka Dobrika (l.č. 74), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), *Nesactium* (l.č. 93); Muline, ostrov Ugljan (l.č. 108), Dediča punta (l.č. 123), Dumanjšćine (l.č. 127), Miri (l.č. 129), kostelík sv. Marta (l.č. 131), Križice (l.č. 132), Manastirine, *Salona* (l.č. 138), městské forum, *Salona* (l.č. 141), Pětmostí, *Salona* (l.č. 143), Kapljuč, *Salona* (l.č. 144), Dioklecianův palác - Sklepení (l.č. 150), kostel sv. Ciprijan (l.č. 155), Bunje, ostrov Brač (l.č. 166), Kupinovik, ostrov Hvar (l.č. 170), kostelík sv. Barbara (l.č. 176), Mogorjelo (l.č. 183), zátoka Lučica, ostrov Majsan (l.č. 189), Blatsko polje, ostrov Korčula (l.č. 193) a Mirine (l.č. 196).

Ty z uvedených lokalit, které lze datovat, spadají do období pozdní antiky. Z toho se zdá, že i používání kamenných *stipites* se objevilo jako novinka až v tomto období. To by mohlo pomoci s datací lokalit, které mají nejasný kontext, či se jedná pouze o nález *stipites* jako kamenného monumentu.

Fragment jednoho *stipites* (118 × 61 × 38 cm) se dochoval na lokalitě v zátoce Veštar (l.č. 34). Zdá se, že se jednalo o spodní část *stipites* s obdélným zahloubením (17,5 × 16 cm, hloubka 10 cm), které bylo spojené s dlouhou hranou mělkým horizontálním kanálkem. Takový kanálek se na jiných *stipites* neobjevuje. Možná se jednalo o zvláštní adaptaci.³³⁸ Ve Fažaně (l.č. 69) byl jeden *stipites* použit jako stavební materiál v nároží domu č.p. 1 na náměstí Piazza Grande. Tento *stipites* byl přetesán z masivního monumentu (175 x 80 x 50 cm) s částečně dochovaným nápisem (InscrIt. X 1, 614). Obě zahloubení byla obdélného tvaru (17 × 16 × 10 cm a 39 × 21 × 16 cm).³³⁹ Na lokalitě Mala Vala (l.č. 72) byly pro výrobu *stipites* (Obr. 121) použity části masivního architrávu nějaké reprezentativní budovy (chrám, mauzoleum...). Oba kameny byly bohatě reliéfně zdobené. Horní část *stipites* se nedochovala, ale na fotografii byla viditelná část horního obdélného zahloubení a pod ním druhé menší obdélné zahloubení.³⁴⁰ V zátoce Dobrika (l.č. 74) se dochovaly tři páry *stipites* u lisovacích zařízení z pozdní antiky. Kvůli způsobu moderní rekonstrukce (*stipites* jsou zapuštěné v zemi kvůli stabilitě), není známá jejich

³³⁸ Bekić 2014b, 187-188.

³³⁹ Matijašić 1998, 180; Džin – Koncani Uhač – Bulić 2007, 71; Bulić – Koncani Uhač 2010, 133.

³⁴⁰ Ujčić 2007, 273-274.

celková výška. *Stipites* u lisu (C) byly také sekundárně použité masivní kameny ze starší architektury, na kterých se dochovala ozdobná profilace. Všechny tři páry *stipites* měly horní část plochou, nikoli zaoblenou. To bylo patrně zapříčiněno tím, že všechny byly ze sekundárně použitých prvků starší architektury.³⁴¹ Ploché horní zakončení měly i *stipites* z Flaciusovy ulice v Pule (l.č. 81) a zdá se pravděpodobné, že i zde se jednalo o sekundárně použité kameny.³⁴² Také *stipites* z *Nesactia* (l.č. 93) měly ploché horní zakončení a byly vysoké 205 cm.³⁴³ To je minimální výška, kterou můžeme předpokládat u všech *stipites*. Všechny zmíněné *stipites* nalezené na území *Histrie* mají společné i to, že obě zahloubení na vnitřní straně, i ta pro rumpál, byla obdélná. Můžeme se domnívat, že v obdélném zahloubení byla umístěná dřevěná deska s kruhovým otvorem, ve které se otáčela osa rumpálu.

V *Dalmatii* se dva páry kamenných *stipites* dochovaly na čtyřech lokalitách: Muline (l.č. 108), Miri (l.č. 129), Bunje (l.č. 166) a Kupinovik (l.č. 170). Jejich rozměry jsou velmi podobné: výška se pohybuje mezi 198 a 230 cm. Jak *stipites* z Muline³⁴⁴, tak i z Kupinoviku³⁴⁵ byly sekundárně použité architrávy s nápisem (Obr. 122), které pocházely z nějaké reprezentativní stavby (chrám, mauzoleum...). Také *stipites* z Kapljuče (l.č. 144) byly vytesané ze sekundárně použitého kamene, v tomto případě se jednalo o bílo-šedý mramor.³⁴⁶ Jako zárubeň branky, která vede ke kostelíku sv. Barbary (l.č. 176) dnes slouží náhrobní monument přetesaný na *stipites*.³⁴⁷ Podobně byly na *stipites* přetesané dva náhrobky nalezené na lokalitě Križice (l.č. 132). Na fotografii náhrobku CIL III 9712 je viditelné charakteristické kruhové zahloubení, ale místo jednoho žlábků pro umístění dolní spojovací osy byly vytesané dva. Pravděpodobně se tak stalo kvůli šířce náhrobku (š. 71 cm), protože pouze jedna spojovací osa by nebyla dostatečná.³⁴⁸

Všechny *stipites* nalezené v *Dalmatii* měly horní zahloubení pro ukotvení osy rumpálu kruhové, jehož průměr se pohyboval od 15 do 26 cm. Druhé dolní zahloubení bylo čtvercové, obdélné či kruhové. Místo dolního zahloubení byl na několika *stipites* žlábek: Muline (l.č. 108), Križice (l.č. 132), Diokleciánův palác - Sklepení (l.č. 150) (Obr. 123),

³⁴¹ Matijašić 2008, 291-297.

³⁴² Ujčić 2009, 365-366.

³⁴³ Pusch 1905, 279-280; Matijašić 2007a, 16-17; Brun 2004, 58.

³⁴⁴ Ilakovac 1998, 3-4.

³⁴⁵ Zaninović 1982, 141-142, 146; Zaninović 2006, 18; Miletić 2009, 310.

³⁴⁶ Dyggve – Weilbach – Brøndsted 1928, 103.

³⁴⁷ Tomasović 2010, 63-65.

³⁴⁸ Bulić 1904, 66; Tončinić 2011, 95-96.

Kupinovik (l.č. 170) a Mogorjelo (l.č. 183). Tento žlábek byl v páru s dolním zahloubením na druhém *stipites*. To usnadňovalo umístění dřevěné osy, která v průběhu lisování udržela oba kameny rovnoběžně vedle sebe.

Fragment horní části *stipites* našli na lokalitě Dumanjšćine (l.č. 127). Z něj se dochovalo pouze zaoblení horní části 90 × 60 × 36 cm a kruhové zahloubení na vnitřní straně (průměr 24 cm, hloubka 14 cm) pro umístění osy rumpálu.³⁴⁹

Podrobněji viz. *Tabulka Prelum (Příloha V)*.

6.5 Dekantační bazén a skladiště

Jak již bylo zdůrazněno u antických autorů, při lisování vína i olivového oleje se používaly zděné bazény. Sloužily jak k dekantování čerstvě vylisované tekutiny, tak i ke skladování. Velmi důležité byly mezi sebou spojené bazény, které sloužily při flotaci olivového oleje. Při tomto procesu byla od oleje oddělena *amurca*. Zděné bazény se mohly používat i k několikaletému skladování vína, které tím získalo na kvalitě a hodnotě.

Architektura takových bazénů je velmi charakteristická a v archeologickém kontextu je lze snadno rozpoznat. Stěny bazénu byly zděné kvalitněji než obyčejné zdi budov. Většinou byly zděné z tence lámaných kamenů s použitím tvrdé malty. Někdy byly jejich stěny tvořené vrstvami *tegulae* či fragmentů amfor. Dno bazénů bylo tvořeno *opusum spicatum*, omítkou nebo mozaikou. Všechny tři typy dna fungovaly stejně. Vnitřní povrch stěn byl pokryt hydrofobní omítkou, často aplikovanou v několika vrstvách, která zabránila prosakování tekutiny. Tato omítka byla v některých případech smíchaná s kousky mleté cihly, které jí daly načervenalou barvu. Spojení stěn a dna, kde bylo prosakování tekutiny nejčastější, byly často zesílené extra dodanou vrstvou omítky. Dno dekantačních bazénů bývalo zpravidla prohnuté. V nejhlubší části pak byla zazděná tzv. dekantační nádoba. Podle architektury dekantačního bazénu nelze bohužel poznat, co se na dané lokalitě produkovalo, protože architektura bazénů je u vína i olivového oleje stejná. Díky typické architektuře považují i samostatný nález takového bazénu, tj. bez přítomnosti lisovacího zařízení, za důkaz produkce vína/olivového oleje na dané lokalitě. Dekantační bazén je často to jediné, co se z lisovny dochovalo, protože nezřídka kdy byl

³⁴⁹ Oreb 1989, 70-71.

takový bazén zahluobený do podlahy, čímž uniknul destrukci a také solidní konstrukce jeho stěn s vrstvami tvrdé omítky lépe odolávala vnějším vlivům.

Dekantační bazén se dochoval na celkem 46 lokalitách, z toho 18 na území *Histrie* a 27 v *Dalmatii*, plus na 1 lokalitě v *Dalmatii* se našla pouze dekantační nádoba.

Na většině lokalit se dochoval pouze jeden dekantační bazén. Dva bazény nacházíme na lokalitách: S. Sabba (l.č. 1), Lovrečica (l.č. 11), zátoka Verige, Brijuni (l.č. 75), poloostrov Brtalić (l.č. 106), Muline, o. Ugljan (l.č. 108), kostelík sv. Kuzma i Damjan (l.č. 114), Šematorij (l.č. 124), Katuni (l.č. 125), Kupinovik, o. Hvar (l.č. 170). Tři bazény nacházíme na lokalitách: Bunje, o. Brač (l.č. 166), Mogorjelo (l.č. 183), Blatsko polje, o. Korčula (l.č. 193), Ubli, o. Lastovo (l.č. 194). Čtyři bazény na lokalitách: Dragonera jih (l.č. 50), Velika Šaraja (l.č. 57). Šest bazénů na lokalitě Putini (l.č. 31), sedm bazénů na lokalitě Mirišta (l.č. 198) a deset bazénů na lokalitě Barbariga (l.č. 46). Počet bazénů samozřejmě indikuje objem produkce na dané lokalitě. Není překvapující, že Barbariga, která měla největší počet lisovacích zařízení, měla i nejvyšší počet dekantačních bazénů.

Dvojitý dekantační bazén se dochoval na 8 lokalitách: Stancija Blek - Sv. Križ (l.č. 16), Lurun - Santa Marina (l.č.18), zátoka Tiraboškovića (l.č. 105), poloostrov Brtalić (l.č. 106), Veleševo (l.č. 113), Kupinovik, o. Hvar (l.č. 170), Mogorjelo (l.č. 183), Mirišta (l.č. 198). Dvojitý bazén se používal především k dekantaci olivového oleje. Díky přičce, která byla mezi takovými bazény, se olej, který plave na vodě, přelával do druhého bazénu, zatímco vodnatá *amurca* zůstávala při dně prvního bazénu. Tento proces se musel několikrát opakovat, dokud se nedosáhlo absolutně čistého oleje.

Rozměry bazénů jsou velmi různé a pohybují se od nejmenšího bazénu o rozměrech 100 × 150 cm na lokalitě Blatsko polje, o. Korčula (l.č. 193)³⁵⁰ do největšího bazénu o rozměrech 865 × 230 cm na lokalitě kopec Kolci, Brijuni (l.č. 73), který se rozprostíral po celé šířce skladiště s *dolii*³⁵¹. Tento bazén se dochoval v perfektním stavu, tudíž známe i jeho hloubku 90 cm. Jednoduchým výpočtem dojdeme k úctyhodnému objemu 17 905 litrů. Největší dochovaná hloubka byla 110 cm u bazénu (290 × 220 cm) na lokalitě kostelík sv. Kuzma i Damjan (l.č. 114)³⁵², který měl celkový objem 7 018 litrů. Některé

³⁵⁰ Oreb 1990b, 208.

³⁵¹ Gnirs 1908a, 134-136; Gnirs 1908d, 175-180; Matijašić 1982, 54-55; Matijašić 1988, 45; Matijašić 1993, 249; Begović – Schrunck 1999-2000, 427; Brun 2004, 54; Begović – Schrunck 2007, 38-40.

³⁵² Vučić 2019, 470-471.

bazény se dochovaly pouze v základové stopě a není možné zjistit jejich původní hloubku, resp. vypočítat jejich objem.

Všechny tři výše zmíněné druhy dna dekantačních bazénů jsou rovnoměrně zastoupeny na lokalitách na území *Histrie* i v *Dalmatii*. Z toho je jasné, že žádný materiál nebyl exkluzivně vázán na určitý druh produkce. *Opus spicatum*, jako první vrstva dna dekantačního bazénu, se dochoval na 10 lokalitách na území *Histrie* a na 5 lokalitách v *Dalmatii*. Zvláštní variantou bylo použití keramických *spicae*, které byly do malty položené plochou stranou, tak že na povrchu dna bazénu vytvořily *opus isodomum*. Takové dno se dochovalo v dekantačních bazénech na lokalitách Barbariga (l.č. 46) v šesti obdélných bazénech, v jednom bazénu na lokalitě Puntamika (l.č. 109) a také na lokalitě Gajčina-Jelača ograde (l.č. 119).

Dno dekantačních bazénů tvořené mozaikou z kamenných *tesserae* je dosvědčeno pouze v *Dalmatii* na 7 lokalitách: zátoka Tiraboškovića (l.č. 105), Muline, o. Ugljan (l.č. 108), kostelík sv. Kuzme i Damjana (l.č. 114) se dvěma bazény, Miri (l.č. 129), kopec Voljak (l.č. 149), Bunje, o. Brač (l.č. 166) se dvěma bazény (Obr. 124), Mirišta (l.č. 198) s čtyřmi bazény. To je velmi zajímavé zjištění. Absence mozaikové podlahy na území *Histrie* je fenomén, který je možná zapříčiněn stavem výzkumů či způsobem publikování známých lokalit. Ale může se jednat i o lokální tradici, která upřednostňovala *opus spicatum* a omítku, před mozaikou.

Zajímavou variantou mozaikového dna je použití keramických *tesserae* místo kamenných. Tato varianta byla stejně funkční, ale zaznamenána je pouze na 3 lokalitách: Stancija Blek - Sv. križ (l.č. 16) ve dvojitém bazénu, Šematorij (l.č. 124) ve dvou bazénech a Blatsko polje, o. Korčula (l.č. 193) v jednom bazénu.

Třetím typem dna dekantačních bazénů byla hydrofobní omítky. Takové dno se dochovalo na 5 lokalitách na území *Histrie* a na 9 lokalitách v *Dalmatii*. V několika případech byla vrstva hydrofobní omítky aplikovaná na starší dno, které potřebovalo opravit. Taková modifikace je přítomná na 6 lokalitách. Ve *ville* Lorun - Santa Marina (l.č. 18) vrstva omítky překryla dno z *opusu spicatum* ve druhé fázi využití bazénu.³⁵³ Ve *ville* Dragonera jih (l.č. 50) v bazénu (2) se dochovaly dvě silné vrstvy hydrofobní omítky přemazané jedna přes druhou v rámci nějaké opravy.³⁵⁴ Na lokalitě Bunje, o. Brač (l.č.

³⁵³ Rouse – Munda – Benčić – Gergeta Stončić – Vaschalde – Maggi – Dumas 2018, 17-19; Rouse – Munda – Benčić – Maggi – Dumas 2019, 5-6, 15-16.

³⁵⁴ Starac 2010, 94-99, 101.

166) se dochovaly také dvě vrstvy hydrofobní omítky v bazénu umístěném pod *forem*.³⁵⁵ V Orebići (l.č. 187) nalezené dno dekantačního bazénu bylo také tvořené dvě vrstvami, starší byl *opus spicatum*, na kterém se dochovala silná vrstva hydrofobní omítky.³⁵⁶ Podobně na lokalitě Blatsko polje, o. Korčula (l.č. 193) bylo dno bazénu tvořené původně keramickými *tesserae* přemazáno vrstvou hydrofobní malty.³⁵⁷ V budově na lokalitě Mirišta (l.č. 198) bylo mozaikové dno jednoho z bazénů v pozdější fázi pokryto vrstvou hydrofobní omítky. Patrně se jednalo o pokus zamezit prosakování tekutiny skrz nekvalitně zhotovenou mozaiku.³⁵⁸

Dekantační nádobu ve dnech bazénů nacházíme na 6 lokalitách na území *Histrie* a na 16 lokalitách v *Dalmatii*. Dekantační nádoba byla dvou typů: tvořená kamennou či keramickou nádobou kruhového tvaru (11 lokalit) nebo hemisférické zahloubení vytesané do bloku kamene (9 lokalit). Oba typy fungovaly na stejném principu. Do tohoto zahloubení se díky náklonu dna shromažďovaly nečistoty z vylisované tekutiny. Na 3 lokalitách, kde se dochovalo více bazénů, se setkáváme se simultánním použitím obou variant: Bunje, o. Brač (l.č. 166), Kupinovik, o. Hvar (l.č. 170), Mirišta (l.č. 198). Rozměry dekantačních nádob byly publikované pouze u některých lokalit. Jejich průměr se pohybuje v rozmezí 20-43 cm a hloubka v rozmezí 5-18 cm.

Jak již bylo zmíněno dekantační bazény nacházíme spolu s *dolii* a kamennými recipienty i ve skladištích. Skladiště v rámci produkčních center jsou potvrzená na 12 lokalitách na území *Histrie* a na 8 lokalitách v *Dalmatii*. Největší ze všech skladišť je beze sporu budova nalezená na lokalitě Igalo na ostrově Koločep (l.č. 195) o rozměrech 60 × 10 (14) m (Obr. 125). Její vnitřek byl vyplněný silnou vrstvou písku a obrovským množstvím amfor, které zde byly skladované zabodnuté v písku.³⁵⁹ Ve 14 skladištích byla používána *dolia* jako hlavní skladovací nádoby: 68 *dolií* pojmul skladiště *villy* v zátocě Verige, Brijuni (l.č. 75), 56 *dolií* se nacházelo ve skladišti *villy* v zátocě Dobrika a podobný vysoký počet můžeme předpokládat ve *ville* na kopci Kolci, Brijuni (l.č. 73), jejíž skladiště nebylo bohužel zkoumáno v celé ploše.

Kromě *dolií* mohlo být víno i olivový olej skladováno v kamenných recipientech kruhového či kvadratického tvaru. Tyto recipienty bylo možné uzavřít víkem, které se

³⁵⁵ Botte – Bertrand – Jelinčić – Leys – Boisson 2018, 21.

³⁵⁶ Fisković 1953, 223-224.

³⁵⁷ Oreb 1990b, 208.

³⁵⁸ Zagarčanin 2014, 27-28.

³⁵⁹ Knežević – Mirnik 1980, 86-88; Zaninović 1988, 97; Mirnik 2011, 46-48, 51.

usadilo do drážky, která je viditelná pod horním okrajem uvnitř recipientu. Takové recipienty se používaly na 11 lokalitách na území *Histrie* a na 8 lokalitách v *Dalmatii*. Na třech lokalitách na území *Istrie* se dochovaly kruhové recipienty velikých rozměrů. Na lokalitě Čubani (l.č. 38) se dochovaly dva recipienty o průměru 230 cm a hloubce 30 cm.³⁶⁰ Na lokalitě Barbariga (l.č. 46) byly ve druhé stavební fázi ve skladišti zaměněny čtyři zděné bazény za čtyři kruhové recipienty. Tři měly průměr 220 cm a výšku stěn 46 cm a jeden menší o průměru pouze 120 cm a výšce stěn asi 100 cm.³⁶¹ Kamenné recipienty jsou velmi trvanlivé a často jsou sekundárně používané i dnes jako nádrže na vodu či napajedla pro zvířata.

Podrobněji viz. *Tabulka Bazén (Příloha VI)*.

6.7 Počet lisovacích zařízení jako ukazatel objemu produkce na lokalitě

Přítomnost lisovacího zařízení jasně dokazuje, že v rámci produkčního centra existovalo dostatečné množství stabilní a důvěryhodné populace (*familia rustica*) a v době sklizně lehko přístupná námezdní pracovní síla (*mercenariis*). Instalace nového lisovacího zařízení či investice do opravy starého znamenala velikou finanční zátěž. To znamená, že každé takové produkční centrum mělo potenciál pro objemnou produkci, kde se vyplatilo investovat do lisovacího zařízení a tím zvětšit danou produkci. Technologie používaná pro instalování lisovacího zařízení může být ukazatelem specifické lokální tradice či naopak široce rozšířené praxe. Také může ukazovat na existenci kontinuální údržby a předávání know-how a technických znalostí, protože lisovací zařízení, především jeho dřevěné elementy, vyžadovaly údržbu a často i úplnou výměnu. Bez dostatečných znalostí by nebylo možné lisovací zařízení udržovat v chodu celá desetiletí a v některých případech i celá staletí.³⁶²

Počet lisovacích zařízení na jedné lokalitě je dobrým ukazatelem objemu produkce. U antických autorů, jak již bylo zmíněno, nacházíme doporučené počty lisovacích zařízení vzhledem k ploše olivového háje či vinohradu. Pro snadnější analýzu je dobré se přidržel rozdělení produkčních center podle J.-P. Bruna do tří základních skupin: s jedním lisem, s párem lisů a se třemi a více lisy.³⁶³

³⁶⁰ Gnirs 1907, 54; Matijašić 1988, 57.

³⁶¹ Matijašić 1982, 58-59; Matijašić 1998, 191.

³⁶² Lewit 2020, 195-196.

³⁶³ Brun 1986, 278-283.

Lokality s jedním lisovacím zařízením jsou nejčastější a ukazují na produkci hlavně pro vlastní potřeby. Lokality s párem lisů jsou častější, zatímco lokality se třemi a více lisy nejsou časté a nacházejí se především na území *Histrie*.

Takové rozdělení lokalit, podle počtu lisovacích zařízení, nefunguje pro všechny lokality. Např. ve *ville* Dragonera jih (l.č. 50) se nachází celkem čtyři lisovací zařízení a může se zdát, že patří do třetí skupiny. Není tomu tak. Kvůli rozdílné dataci instalace a také oddělenému fungování jednotlivých lisoven z pozdější fáze, je nutné zařadit tuto lokalitu do první, resp. do druhé skupiny.

Lisovna se dvěma lisy jistě mohla produkovat dostatek vína/olivového oleje pro prodej. *Cato* uvádí, že dva lisy byly potřeba pro olivový háj o ploše 120 iugera.³⁶⁴

Počet lisovacích zařízení na dané lokalitě lze určit podle počtu bazí pro *arbores*, *arei*/podezdívky či protizávaží/*stipites*. Ani mlýny na olivy, ani dekantační bazény v jakémkoli množství nemohou přesně určit počet lisů, ale mohou do jisté míry pomoci při rekonstrukci rozsahu hospodářské produkce dané lokality.

Bez možnosti přesného určení počtu lisovacích zařízení zůstalo 82 lokalit z celkových 198. Jedná se o následující lokality: S. Jelena (l.č. 10), Lovrečica (l.č. 11), Karigador (l.č. 12), zátoka sv. Petar (l.č. 13), kostelík sv. Silvestar (l.č. 14), Milkovica (l.č. 15), Jurjevac (l.č. 17), zátoka Busuja (l.č. 21), zátoka Peškera, Poreč (l.č. 23), Blogi (l.č. 26), Putini (l.č. 31), Lužina (l.č. 32), Nemocnice, Rovinj (l.č. 33), Skvačota (l.č. 37), kostelík sv. Ivan - Turnina (l.č. 40), Turki (l.č. 41), Cisternelle (l.č. 45), Guran - kostel sv. Šimun (l.č. 55), Guran - kostel sv. Cecilija (l.č. 56), kostelík sv. Josip (l.č. 61), kostelík sv. Foška (l.č. 62), kostelík sv. Petar (l.č. 66), Fažana - *spolium* (l.č. 69), Stancija Peličeti (l.č. 76), poloostrov Monumenti (l.č. 78), Čtvrť sv. Teodora, Pula (l.č. 80), Kranjčevičeva ulice, Pula (l.č. 82), zátoka Fižela (l.č. 83), kostelík sv. Andrija (l.č. 85), kostelík sv. Ivan (l.č. 86), Gradina (l.č. 88), mys Kamenjak (l.č. 89), Ušića dvori (l.č. 92); ulice JNA 2, Krk (l.č. 99), Osor (l.č. 100), zátoka Caska (l.č. 101), Sabunike (l.č. 102), Kopana gomila (l.č. 104), zátoka Tiraboškovića (l.č. 105), poloostrov Brtalić (l.č. 106), Primorje-Tokička (l.č. 107), Puntamika (l.č. 109), komplex Rašica (l.č. 110), kostelík Stomorica (l.č. 111), Veleševo (l.č. 113), blízko Pašmana (l.č. 115), Kumenat (l.č. 116), kostelík sv. Martin (l.č. 117), obora Mate Stanića, Piramatovci (l.č. 118), pozemek Špire Škubonje, Sonković (l.č. 121), poloostrov Peluća (l.č. 122), Šematorij (l.č. 124), Katuni (l.č. 125), Sadine (l.č. 128),

³⁶⁴ *Cat. De agr.* 3, 5.

Gomile (l.č. 130), Episkopální čtvrť - obchod, Salona (l.č. 140), Vranjic (l.č. 145), Ilijin potok (l.č. 148), kopec Voljak (l.č. 149), Diokleciánův palác - Západní lázně (l.č. 151), Smrdečac (l.č. 152), Crkvina (l.č. 156), Ravnice (l.č. 159), Garci-Brnasuša (l.č. 160), Studenac (l.č. 161), Pod Mihovil (l.č. 162), kostel sv. Jelena (l.č. 163), kostel sv. Stjepan (l.č. 165), Pločica (l.č. 169), Crkvica, ostrov Hvar (l.č. 172), Grahovišće, ostrov Hvar (l.č. 173), louka Ike Talajića (l.č. 182), pod kopcem Gradac (l.č. 185), Pučje (l.č. 186), Orebić (l.č. 187), Karmen (l.č. 188), Žrnovska banja (l.č. 190), Prapatna-Mirje (l.č. 191), Bradat-Mirje (Primirje) (l.č. 192), Igalo, o. Koločep (l.č. 195), blízko Trebinje (l.č. 197), Mirišta (l.č. 198).

Jedno lisovací zařízení jsem úspěšně přiřadila 90 lokalitám: Strunjan (l.č. 3), *Insulae Sepomaiiae* (l.č. 4), mys Paklena (l.č. 5), Trg slobode, Umag (l.č. 6), Makale (l.č. 7), Kravlji mys (l.č. 8), kostelík sv. Pelegrin (l.č. 9), Stancija Blek - Sv. Križ (l.č. 16), pláž Pličina (l.č. 20), Stancija Bašerinka (l.č. 22), Eufrazijeva ul.-Ul. Konzula Istranina, Poreč (l.č. 24), zátoka Valkanela (l.č. 27), Vrsar (l.č. 28), Stancija Mamu (l.č. 29), zátoka Veštar (l.č. 34), zátoka sv. Pavao (l.č. 35), Soruga (l.č. 36), Čubani (l.č. 38), kostelík Mala Gospa (l.č. 39), Škicini (l.č. 42), Stancija Negrin (l.č. 44), zátoka Marić (l.č. 47), Dragonera jih (l.č. 50) - 3. fáze 2 lisovny, Kornede (l.č. 52), Guran - Na križu (l.č. 53), Guran - trojlodní bazilika (l.č. 54), Velika Šaraja (l.č. 57), Krnjaloža (l.č. 58), kostelík sv. Lucija (l.č. 59), Magornjak (l.č. 60), Salvela-Kazali (l.č. 63), kostelík sv. Lucija (l.č. 65), Stancija Wasserman (l.č. 67), Fažana (l.č. 68), Vela Boška (l.č. 70), Šurida (l.č. 71), zátoka Dobrika (l.č. 74) - 3. fáze 3 samostatné lisy, zátoka Verige (l.č. 75), Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), záliv Paltana (l.č. 84), Vižula (l.č. 87), mys sv. Stjepan (l.č. 91), *Nesactium* (l.č. 93), neznámá lokalita (l.č. 94), neznámá lokalita (l.č. 95), neznámá lokalita (l.č. 96), neznámá lokalita (l.č. 97), neznámá lokalita (l.č. 98); kostelík sv. Vid mučenik (l.č. 103), Mastirine (l.č. 112), kostelík sv. Kuzma i Damjana (l.č. 114), Gajčina-Jelača ograde (l.č. 119), kostelík sv. Bartul (l.č. 120), Dedića punta (l.č. 123), Mišine (l.č. 126), Dumanjšćine (l.č. 127), Miri (l.č. 129) - další 2 lisy, kostelík sv. Marta (l.č. 131), Križice (l.č. 132), Doci (l.č. 133), Glavica-Mandrač (l.č. 134), Varoš-Lučac (l.č. 135), Solin (l.č. 136), Paračev dvor (l.č. 137), Manastirine, *Salona* (l.č. 138), Episkopální čtvrť - lis, *Salona* (l.č. 139), městské forum, *Salona* (l.č. 141), *horreum*, *Salona* (l.č. 142), Pětimostí, *Salona* (l.č. 143), Kapljuč, *Salona* (l.č. 144), Crikvine (l.č. 146), Diokleciánův palác - Sklepení (l.č. 150), kostelík sv. Martin (l.č. 153), Milošići (l.č. 154), kostel sv. Ciprijan (l.č. 155), Pločje (l.č. 157), Seoca (l.č. 158), Bunje

(č.l. 164), Škrip, ostrov Brač (l.č. 167), kostelík sv. Jurje (l.č. 168), Stanjica, ostrov Hvar (l.č. 171), Ivončeve njive, ostrov Hvar (l.č. 174), kopec Maslinovik, ostrov Hvar (l.č. 175), kostelík sv. Barbara (l.č. 176), kostelík sv. Andrija, Sladinac (l.č. 177), Plantaža (l.č. 178), Crkvina (l.č. 179), Crkvine (l.č. 181), Mogorjelo (l.č. 183), Kučišta (l.č. 184), zátoka Lučica, o. Majsan (l.č. 189), Blatsko polje, ostrov Korčula (l.č. 193), Ubli, ostrov Lastovo (l.č. 194) - 3 jednotlivé lisy, Mirine (l.č. 196).

Dvě lisovací zařízení se dochovala na 14 lokalitách, z toho je 11 na území *Histrie* a pouze 3 v *Dalmatii*: S. Sabba (l.č. 1), Školarice (l.č. 2), Trg Matije Gupca, Poreč (l.č. 25), Šorići (l.č. 30), ostrůvek Kolona (l.č. 43), Dragonera sever (l.č. 49), Dragonera jih (l.č. 50) - 1. fáze, Krvaviči - Boškina (l.č. 51), kostelík sv. Marija "della Concetta" (l.č. 64), Mala Vala (l.č. 72), ostrůvek Fenera (l.č. 90); Miri (l.č. 129), Stipetuša (l.č. 147), Kupinovik na ostrově Hvar (l.č. 170).

Tři lisovací zařízení se dochovala na 4 lokalitách, z toho jsou 3 na území *Histrie* a pouze 1 v *Dalmatii*: Lorun (l.č. 18), zátoka Dobrika (l.č. 74) - 1. fáze, Šijana (l.č. 77); Bunje, ostrov Brač (l.č. 166).

Čtyři lisovací zařízení se dochovala na 2 lokalitách na území *Histrie*: Červar Porat (l.č. 19), kopec Kolci (l.č. 73).

Pět lisovacích zařízení bylo pouze na 2 lokalitách, 1 je na území *Histrie* a 1 v *Dalmatii*: Lakuža (l.č. 48); Muline, ostrov Ugljan (l.č. 108).

Šest lisovacích zařízení bylo ve *ville* v zátoce Dobrika (l.č. 74) v 2. stavební fázi.

Dvacet lisovacích zařízení se nacházelo ve *ville* Barbariga (l.č. 46).

Pouze na 21 lokalitách z celkových 116 lokalit s určeným počtem lisovacích zařízení se v lisovně používalo simultánně 2 či více lisovacích zařízení. Je až zarážející, jak malé je to číslo. Když pomineme rozsáhlé lisovny jako byla Barbariga, všechny tři lokality na Birjuni a Lorun - Santa Marina, které byly součástí známých latifundií, zůstane nám pouze hrstka lokalit.

Avšak nesmíme zapomínat, že i jeden lis mohl vyprodukovat značné množství olivového oleje či vína, které mohlo být učené k prodeji a těch jednotlivých lisů bylo obzvláště na území *Histrie* veliké množství. Cata doporučuje dva lisy pro olivový háj o ploše 120 iugera. Jeden lis by tedy byl dostatečný pro olivový háj o ploše 50 iugera (čtvrtina jedné centurie v okolí kolonií na východním Jadranu), což byla průměrná plocha pozemku, který získal nový kolonista. Tento teoretický model, kde jsou na jedné centurii čtyři villae,

může být potvrzen či vyvrácen až díky novým výzkumům či lepšímu publikování starých výzkumů.

6.8 Datace produkčních center

Přesně datovat produkční centra na výrobu olivového oleje či vína na východním Jadranu je bez dobře provedených archeologických výzkumů prakticky nemožné. Poměrně velké množství lokalit bylo detekováno pouze díky nálezům jedné či více součástí vybavení lisovny bez kontextu nálezů. Protože kamenné součásti mlýnů na olivy a lisovacích zařízení vypadaly po celou antiku prakticky stejně, není možná jiná než rámcová datace antika/1.-4. stol.

Speciální skupinu do jisté míry datovatelných součástí produkčního centra tvoří sekundárně použité kamenné monumenty. K sekundárnímu použití např. náhrobních monumentů docházelo až v pozdní antice, kdy rodiny, kterým daný monument patřil, byly již zapomenuty. Např. polovina *arei* vyrobená z náhrobního monumentu (1. stol.) na lokalitě Dragonera jih (l.č. 50), protizávaží přetesané z náhrobního *cippu* v *Parentiu* na lokalitě Trg Matije Gupca (l.č. 25) či *stipites* vytesané z architrávu s nápisem na lokalitách Kupinovik (l.č. 170) a lokalitě Muline (l.č. 108). Sarkofágy mohly být používány jako recipienty na olivový olej či víno, např. komplex Rašica v Zadaru (l.č. 110), Miri (l.č. 129) a obchod v Episkopální čtvrti v *Saloně* (l.č. 140). Náhrobek přetesaný na bazi pro *arbores* se nachází na lokalitě Crkvine (l.č. 181), náhrobek přetesaný na *areu* pochází z lokality Stancija Wasserman (l.č. 67) a náhrobní monument přetesaný na mlýn na olivy našli v Pule ve Čtvrti sv. Teodora (l.č. 80).

Sekundární použití se vztahuje i na součásti lisovny, které byly po skončení produkce použity jako stavební materiál. Tak ve dvou istrijských kažunech posloužily baze pro *arbores* jako horní zárubeň vchodu (Kornede l.č. 52, Guran-Na križu l.č. 53). Jeden *stipites* zpevnil konstrukci zdi raně křesťanského kostelíka sv. Marty u vesnice Bijaći (l.č. 131) a jedno protizávaží stabilizovalo statiku stavby raně středověké věže na lokalitě Stancija Blek - Sv. Križ (l.č. 16).

Unikátní případ trojitého použití jednoho monumentu představuje náhrobní monument *Viselliae Paulinae* přetesaný na *stipites* a následně použitý při konstrukci branky v ohradě před kostelem sv. Barbary ve vesnici Zaostrog (l.č. 176).

Lokalit, kde došlo k sekundárnímu použití jednoho či druhého typu, je poměrně veliké množství. Zde jsem vybrala pouze ty nejzajímavější příklady. Více viz. Katalog.

6.9 Období pozdní antiky a jasné změny v zemědělské produkci

Pozdní antika na východním pobřeží Jadranu tradičně začíná s nástupem *Diocletiana* (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*) na císařský trůn v r. 284. Ustanovení nového způsobu vlády, tetrarchie, byl poslední pokus, jak zajistit nástupnictví bez usurpátorství a bojů o moc, aby se neopakovala situace předešlých 50 let, kdy se na trůně vystříдалo víc než 70 císařů. *Diocletianova* vláda představovala nové upevnění politické, vojenské i hospodářské stability, která následovala po 50 letech krize, chaosu a nestability (235-284). Cenou za tuto novou stabilitu bylo založení absolutistické monarchie (*dominát*) a zvýšení nákladů na fungování vojenské a státní správy. Tyto náklady byly samozřejmě hrazeny ze zvýšených daní, které platili obyčejní lidé.³⁶⁵

Došlo k novému administrativnímu rozdělení území, kde byly stávající provincie rozděleny na menší územní celky kvůli snazší politické a hospodářské kontrole a výběru daní. Provincie byly dále zařazeny do 12 diecézí (*dioeceses*): *Britanniarum*, *Galliarum*, *Viennensis*, *Hispaniarum*, *Africa*, *Italiae*, *Pannoniarum*, *Moesiarum*, *Thraciae*, *Asiana*, *Pontica* a *Orientis*. *Histria* zůstala součástí Itálie v rámci *regio X Venetia et Histria*. Ke změně došlo v *Dalmatii*, která byla citelně zmenšena ve východní i severní části. Oblast dnešní Černé hory, území až k řece Drina a severní část Albánie tvořily novou provincii *Praevalitana*, jejíž hlavní město byla *Doclea*. Posunuta byla i severní hranice *Dalmatie*, která se nyní nacházela mnohem jižněji od řeky Sáva, čím se zvětšilo území provincií *Pannonia Secunda* a *Pannonia Savia*. *Dalmatia* se řadila do *Diocesis Pannoniarum* a byla součástí *Pars occidentalis*. Civilní správa provincií byla úplně oddělená od správy vojenské, kterou nyní vedl *dux* spadající do vojenské hierarchie.³⁶⁶

Příliv uprchlíků z pannonských a norických provincií sužovaných vpády bojovných Sarmatů a stěhování různých barbarských kmenů (*Gepidi*, *Langobardi* apod.) na území Impéria zapříčinil rychlou změnu vztahů v tehdejší společnosti. Také docházelo k častým přestavbám jak domů ve městech, tak i v rámci *villae* na venkově.³⁶⁷

³⁶⁵ Matijašić 2012a, 42-45.

³⁶⁶ Mócsy 1974, 273-274; Barkóczi 1980, 109-110; Matijašić 2012a, 46-47; Kovács 2016, 1-28.

³⁶⁷ Marušić 1967, 21.

Venkova se nejvíce dotkla daňová reforma, která uvedla placení daně z pozemku v soukromém vlastnictví (*iugatio*) a nově i daň z hlavy (*capitatio*). Výše daně z pozemku se určovala podle kvality půdy a jejího výnosu, který se nově kontroloval každých 15 let (*indictio*). S reformou monetárního systému souvisel i Edikt maximálních cen zboží (*Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium*) zveřejněný v r. 301.³⁶⁸

Do dějin císař *Diocletian* vstoupil především jako potlačovatel křesťanství. Za jeho vlády byly vydány čtyři edikty proti křesťanům (304-304). S tím souvisel rychle se šířící kult mučedníků, kteří byli popraveni kvůli šíření nové víry. Na místě jejich hrobů později vznikaly první křesťanské baziliky a jejich kult pomáhal šíření křesťanství nejdříve mezi městským obyvatelstvem, a později odtud pronikal i na venkov.³⁶⁹

V r. 305 ohlásili *Diocletian* a *Maximianus*, že přenechávají pozici *augustů* svým následníkům *Galeriovi* a *Constantiovi*, kteří se měli ujmout vlády a ohlásit své dva nástupce, *caesary*. Poté se *Diocletian* uchýlil do svého nového paláce poblíž *Salony* a do politického života se již nevrátil. *Maximianus* si nechal také postavit nový palác *Felix Romuliana*, který se nacházel v Gamzigradu (SRB).³⁷⁰

Diocletianova vláda znamenala konec častým proměnám císařů v předešlých 50 letech. To bylo období jak vnitřních, tak i vnějších velmi závažných problémů v politické, sociální i ekonomické sféře. Situace vypadala beznadějně a zdálo se, že konec římského Impéria se blíží. *Diocletian* díky rozsáhlým reformám vyvedl stát z krize a tím oddálil, bohužel nevyhnutelný, zánik Impéria, které tak vydrželo ještě několik staletí. Systém *tetrarchie*, kde se následníci dopředu jmenovali, byl teoreticky optimální, ale v praxi se ukázal jako nefunkční. Tak záhy po abdikaci prvních *augustů* došlo k bojům o následnictví mezi několika *caesary*. Z tohoto boje vyšel vítězný *Constantin*, syn *Constantia* I., který v r. 312 porazil svého oponenta *Maxentia*, syna *Maximiana*, v bitvě u Milvijského mostu v Itálii. V r. 313 byl vyhlášen tzv. Milánský edikt, kterým křesťané získali náboženskou svobodu a byl jim vrácen zabavený majetek. Tento edikt znamenal začátek církve jako instituce. Začaly se stavět první baziliky na místech, kde byli pohřbeni mučedníci, ale i ve městech. Do Konstantinovy smrti (337) byla v každém větším městě

³⁶⁸ Matijašić 2012a, 48.

³⁶⁹ Matijašić 2012a, 49, 52.

³⁷⁰ Matijašić 2012a, 54.

alespoň jedna křesťanská bazilika. Jak se šířil vliv křesťanů, stala se církevní historie historií státní.³⁷¹

Pozdní antika bylo období plné změn nejen v politické sféře, ale i v produkci vína a olivového oleje.

Produkční centra instalovaná v pozdní antice jsou velmi specifická kvůli svému vzhledu i neobvyklému umístění. S nejistým obdobím pozdní antiky, kdy byly nájezdy barbarů, kteří se valili přes hranice na Dunaji dále do Impéria, stále častější, spojujeme fenomén zvaný rustifikace měst. Protože venkov již nebyl bezpečný, obyvatelstvo *villae rusticae* se stěhovalo do měst. S sebou si do relativního bezpečí městských hradeb přinesli i nepostradatelnou produkci olivového oleje či vína. Jestli s sebou doslova přinesli kamenné součásti lisovacích zařízení, či je znovu vyrobili, lze v některých případech těžko rozlišit.

Lze vysledovat zajímavý trend ve vzhledu *arei*, které byly tvořeny dvěma či třemi kamennými deskami. To jistě nebylo tak praktické jako *area* vytesaná z monolitu, ale stále to bylo funkční řešení. Tyto kamenné desky bývaly spojené maltou. Všechny *arei* tohoto typu byly obdélné a na jejich povrchu byl vytesaný *canalis quadrata*. Takové *arei* se dochovaly na 8 lokalitách pouze na území *Histrie*: Trg slobode, Umag (l.č. 6), zátoka sv. Pavao (l.č. 35), Dragonera jih (l.č. 50), Mala Vala (l.č. 72), dvě *arei* v zátocě Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79) a Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), kde byly *arei* tvořené dvěma kamennými deskami a *area* v *Nesactiu* (l.č. 93), která byla tvořená třemi kamennými deskami. Všechny tyto lokality lze s jistotou datovat do pozdní antiky. Z toho je jasně vidět, že *area* složená z více kamenných desek byla jedna z řady adaptací v tomto pozdním období.

Další fenomén, který je také úzce spojen s *areou*, byl kamenný recipient, který se nacházel přímo vedle *arei* zahloubený do podlahy. Nacházíme ho na 11ti lokalitách opět datovaných do pozdní antiky: Trg slobode, Umag (l.č. 6), Vrsar (l.č. 28), Dragonera sever (l.č. 49), 2 recipienty v Mala Vala (l.č. 72), 2 recipienty v zátocě Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Uspon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), Kapljuč, *Salona* (l.č. 144), Diokleciánův palác - Sklepení (l.č. 150), Škrip, ostrov Brač (l.č. 167) a kopec Maslinovik, ostrov Hvar (l.č. 175).

³⁷¹ Matijašić 2012a, 62-63.

Výlevka, kterou odtékala vylisovaná tekutina z *arei* bývala zpravidla umístěná symetricky uprostřed jedné strany *arei*. Na 7 lokalitách na území *Histrie* byla výlevka umístěná asymetricky blíže jednomu nároží obdélné/čtvercové *arei*: Trg slobode, Umag (l.č. 6), zátoka sv. Pavao (l.č. 35), Mala Vala (l.č. 72), dvě *arei* v zátoce Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Ušpon Svetog Stjepana, Pula (l.č. 79), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), záliv Paltana (l.č. 84). Všechny tyto lokality byly opět datované do pozdní antiky a jedná se o další zajímavost spojenou různými variacemi tohoto období.

Jak již bylo řečeno, kamenné *stipites* sloužící jako protizávaží jsou další inovací v období pozdní antiky. Dochovaly se na 14 lokalitách o celkovém počtu 17 lisovacích zařízení, z toho pouze 6 lokalit na území *Histrie* a 19 lokalit v *Dalmatii*: zátoka Veštar (l.č. 34), Fažana - *spolium* (l.č. 69), Mala Vala (l.č. 72), zátoka Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74), Flaciusova ulice, Pula (l.č. 81), *Nesactium* (l.č. 93), Muline, ostrov Ugljan (l.č. 108), Dediča punta (l.č. 123), Dumanjšćine (l.č. 127), Miri (l.č. 129), kostelík sv. Marta (l.č. 131), Križice (l.č. 132), Manastirine, *Salona* (l.č. 138), městské forum, *Salona* (l.č. 141), Pětimostí, *Salona* (l.č. 143), Kapljuč, *Salona* (l.č. 144), Dioklecianův palác - Sklepení (l.č. 150), kostel sv. Ciprijan (l.č. 155), Bunje, ostrov Brač (l.č. 166), Kupinovik, ostrov Hvar (l.č. 170), kostelík sv. Barbara (l.č. 176), Mogorjelo (l.č. 183), zátoka Lučica, ostrov Majsan (l.č. 189), Blatsko polje, ostrov Korčula (l.č. 193) a Mirine (l.č. 196).

Olivy a víno byly stále pěstovány, produkce vína a olivového oleje zůstala nezastupitelnou součástí zemědělství i v pozdní antice. Víno bylo stále důležitou součástí středomořské diety a olivový olej byl ve velkém používán pro osvětlení. Některé z lokalit, kde se dochovaly kamenné *stipites*, lze spojit s křesťanstvím, novým náboženstvím, které postupně vytlačilo tradiční římský *pantheon*. V r. 313 získali křesťané náboženskou svobodu, křesťanská církev postupně upevňovala svou nezastupitelnou pozici i v politické sféře a ve městech byly stavěny křesťanské baziliky. Navíc, jak víno, tak olivový olej získaly novou funkci v rámci církevních obřadů, *eucharistie*, křest a poslední pomazání, a také při rituálu osvětlení, které se stalo důležitou součástí liturgie v kostelech. Křesťanská církev se stala velkým odběratelem vína a olivového oleje. Některá produkční centra instalovaná v tomto období lze jednoznačně spojit s církevním hospodářstvím. Šlo hlavně o lisovací zařízení v *Saloně*: Manastirine (l.č. 138), Episkopální čtvrť - lis (l.č. 139), městské forum (l.č. 141), Pětimostí (l.č. 143) a Kapljuč (l.č. 144).

Otázkou zůstává, jestli se v období nástupu křesťanství spotřeba olivového oleje a vína rapidně zvýšila, což mělo za následek zakládání nových produkčních center či nikoli. Možná, že spotřeba zůstala stejná, ale bylo nutné změnit lokaci produkčních center, aby byly blíže církevním stavbám (baziliky, oratoria apod.). To by vysvětlilo instalaci lisů u bazilik Manastirine a Kapljuč v *Saloně*. Církev samotná pro sebe získala značný podíl zemědělských pozemků, které dříve patřily do systému *villae* v okolí měst a ve středověku se díky tomu stane hlavním feudálním pánem. Zdá se logické, že zemědělská produkce etablovaná v době Impéria na některých místech kontinuálně pokračovala a zásobovala jak církve, tak i lokální tržiště.³⁷²

U některých lokalit je těžké určit, co zde bylo dřív. Jestli bylo lisovací zařízení přítomné z dřívějšího období, což zapříčinilo stavbu křesťanské svatyně, či naopak existence svatyně podnítila instalaci nového lisovacího zařízení. To je případ ostrůvku Majsan (l.č. 189), kde není jasná chronologie jednotlivých stavebních fází. U kostelíka sv. Marta (l.č. 131) je situace také poměrně komplikovaná. Zde nalezený *stipites* byl sekundárně použitý při stavbě křesťanského kostelíku v 9. stol. Na této lokalitě se nacházela *villa rustica* postavená v 1. stol. s doloženou raně křesťanskou fází. Do tohoto období spadá i datace lisovacího zařízení, které používalo *stipites*. Naopak na lokalitě v zátocě Dobrika (l.č. 74) na ostrově Veli Brijun díky použití *spolia* z raně křesťanského kostela (křížem dekorovaný monolit byl přetesán na bazi pro *arbores*) víme, že instalace lisovacího zařízení proběhla, až když byl zbořen první kostelík (později nahrazen velikou bazilikou).

³⁷² Lewit 2020, 195.

7 Další druhy hospodářské produkce na venkově

7.1 Keramické dílny

S produkcí vína a olivového oleje úzce souvisí produkce skladovacího a transportního materiálu - *dolium* a amfora. V původní typologii, kterou vypracoval H. Dressel, se nenacházela amfora, kterou dnes nazýváme Dressel 6B. V původní typologii byl pouze typ, který dnes označujeme jako Dressel 6A. Typy 6A a 6B jsou si podobné svým tvarem i dobou používání, ale ani jejich produkční centra, a ani obchodní cesty, po kterých putovaly, nejsou stejné. Navíc typ 6A sloužil k transportu vína a typ 6B k transportu olivového oleje. Typy 6A a 6B byly mezi sebou poměrně dlouho zaměňované či ztotožňované. Typ 6A kvůli tomu začal být v odborné literatuře označován jako istrijská amfora, která by však po právu náležela k typu 6B. Typ 6A se na území *Histrie* nikdy nevyráběl.³⁷³

Velké keramické dílny se na území *Histrie* nacházely v Lorunu (l.č. 18) a Fažaně (l.č. 68). Výhodná geografická pozice, jak na Jadranském pobřeží, tak i blízkost Alpského okruhu a Podunají, umožnila *Histrii* rychlý ekonomický růst během 2. pol. 1. stol. př. n. a především během 1. stol. n. l. Zemědělství bylo zaměřeno na velkovýrobu vína a olivového oleje především pro vývoz, což znamenalo nutnost produkce dostatečného množství transportního materiálu. *Figlina* na lokalitě Loron na území *Histrie* vyráběla, jak menší keramické tvary, tak i amfory typu Dressel 6B a možná i amfory s plochým dnem podobné typu Forlimpopoli. Druhá veliká *figlina* se nacházela na místě dnešního městečka Fažana. Zde se produkovaly především amfory typu Dressel 6B.³⁷⁴ R. Matijašić soudí, že histrijské produkty byly v průběhu 1. a 2. stol. vyváženy dvěma směry: na civilní a na vojenské tržiště. Největší civilní tržiště se nacházelo v *Aquilei*, odkud se zboží dále transportovalo přes Julské Alpy do *Norica* a *Pannonie*. Odtud se zboží dostávalo i do Podunají, kde se nacházely početné vojenské jednotky a cestou i veliká města (*Emona*, *Poetovio*, *Savaria*, *Sirmium*).³⁷⁵

Počátek výroby amfor v dílně ve Fažaně (Obr. 47) se datuje do doby za vlády císaře *Tiberia*, kdy se na kolcích objevuje jméno *Gaia Leacania Bassa*, který byl konzulem v r. 40 n. l. Jeho syn stejného jména byl konzulem v r. 64 n. l. Vrchol produkce této dílny

³⁷³ Starac 1997, 143; Bezecky 1998, 5-10.

³⁷⁴ Bekić – Pešić 2015, 102.

³⁷⁵ Bezecky 1998, 73-81; Matijašić 2009, 57-59.

nastal za císařů *Tiberia* (14-37 n. l.) a *Caliguly* (37-41 n. l.). Velké množství amfor s kolkem staršího *Laecania Bassa* se našlo i na lokalitě *Magdalensberg* (opuštěno kolem r. 45 n. l.). Dílna ve *Fažaně* přešla do vlastnictví císaře pravděpodobně po smrti *Gaia Leacania Bassa* mladšího v r. 78 n. l. Tento přesun vlastnictví lze doložit císařskými kolkami na fažanských amforách; např. kombinace kolku jednoho z *officinatores Clymen(us)* v kombinaci s *Imp (Imperatoris)*. Produkce amfor je ve 2. stol. doložena kolkem císaře *Hadriana*. Podle tvarů některých amfor je možné je datovat na konec 2. stol. či na poč. 3. stol. Tyto amfory mají zjednodušenou výlevku a menší rozměr. Na nich byl nalezen kolek *M(arci) Aurel(ii) Iusti*. Jednalo se o poslední fázi produkce amfor typu 6B. Kolek *Marca Aurelia Iusta* byl umístěn v kartuši a jednotlivé části byly oddělené listy (*hedera*), které se i na epigrafických monumentech na území *Histrie* objevují až od pozdního 2. stol. *Marcus Aurelius Iustus* je dosvědčen také na oltáři zasvěcenému bohyni *Floře* z *villy* v zátocě *Dobrika* (l.č. 74) na ostrově *Veli Brijun*. Není vyloučené, že obýval *villu* na *Brijuni* a současně spravoval jak dílnu ve *Fažaně*, tak i ostatní *villae* na souostroví *Brijuni*.³⁷⁶

Při záchranném výzkumu v letech 2007-2009 bylo jasně definováno, že tato *figlina* fungovala od 1. až do 3. stol. Našli pozůstatky dvou velikých pecí typu II b, pec s obdélnou komorou a jednou ústřední chodbou s klenbou³⁷⁷, které byly z větší části devastovány středověkou zástavbou. Vnější zeď první pece byla zděná z pravidelně otesaných kamenných kvádrů (šíroká 45 cm). Zeď komory pro vypalování byla tvořena pravidelně poskládanými *tegulae* (šíroká 65 cm) a nasedala přímo na kamennou ohradní zeď. Uvnitř komory se nacházela příčně umístěná žebra tvořená cihlami (šíroká 27,5 cm), která byla mezi sebou vzdálená 25 cm. Perforované síto nad příčnými žebry se nedochovalo. Celkové rozměry pece nebylo možné zjistit, protože se z větší části nachází pod moderní zástavbou. Druhá pec stejného typu byla lineárně umístěná severovýchodním směrem. Z ní se dochovala ohradní zeď na jihozápadní straně (šíroká 45 cm) zděná z pravidelně otesaných kamenů spojených vápennou maltou. Mezi touto ohradní zdí a zdí pece tvořené *tegulae* (šíroká 70 cm) byla termoizolační vrstva červené hlíny. Ústřední chodba byla široká 1,1 m, zbytek komory pro vypalování umístěný z obou stran chodby byl široký 1,45 m, což znamená, že celková šířka vnitřního prostoru komory byla 4 m. Prostor uvnitř pece byl rozdělen příčnými žebry (šíroká 27,5 cm) mezi sebou

³⁷⁶ Mlakar 1961, 78-79; Mlakar 1979, 23-24; Starac 1997, 145-146; Bezecky 1998, 22-28; Girardi-Jurkić 2005, 191; Bezecky 2011, 245.

³⁷⁷ Cuomo di Caprio 1972, 429-435.

vzdálenými 23-29 cm. Celkové rozměry pece nebylo možné zjistit, protože se z větší části nachází pod moderní zástavbou. Uvnitř pece byla fragmenty amfor typu Fažana 1 a 2 (typ 6B) datované do 2. pol. 2. stol. a na poč. 3. stol.³⁷⁸

Další menší pec se nacházela v Brionské ulici. Tato pec byla elipsovitého tvaru (90 × 140 cm), její dno tvořily *tegulae* a zdi kolem komory byly z kamenů spojených vápennou maltou. Tato pec má svou analogii na lokalitě Lorun (l.č. 18) a lze ji přiřadit skupině typ I. Pec byla umístěná v nároží nějaké budovy, ze které se dochovaly pouze dvě zdi. Můžeme předpokládat, že se zde nacházela dílna, kde se vyráběly menší keramické předměty, např. lampičky.³⁷⁹

V keramické dílně ve Fažaně se vyráběly amfory typu 6B, *tegulae*, *imbrices*, lampičky a další keramické výrobky, ale nikdy typ 6A. Amfory typu 6B z Fažany byly vyrobené ze světle žluté, narůžovělé či červené hlíny s větším množstvím jemných příměsí a měly tlusté stěny. Je pro ně typické zesílené hrdlo a krátká nožka. Jméno vlastníka *Gaia Leacania Bassa* se objevuje zpravidla na hrdle v různých formách. Často v kombinaci s kolkem keramického mistra, otroka či osvobozeného otroka (*officinator*). Tato tradice pokračovala, i když byla *figlina* součástí císařského *fiscu*.³⁸⁰

Druhá keramická dílna na území *Histrie* se nacházela na jižní straně poloostrova Lorun. Celý komplex *figliny* byl dopředu pečlivě plánován, což dokazuje precizní symetrické rozmístění jednotlivých prostor (Obr. 50). Jeho stavba začala kolem r. 10 n. l. Celá budova byla dlouhá asi 180 m a od moře zasahovala na pevninu v šířce 80 m. Na západě na mořském břehu se nacházely obytné prostory pro dělníky s lázněmi s *hypocaustem* a latrínami. Na východě byly kolem velikého dvora umístěné prostory *figliny*.³⁸¹

Veliký centrální dvůr s vodní nádrží (47) sloužil k pročišťování hlíny a přípravě k tvarování výrobků. Kolem dvora se nacházely symetricky umístěné, částečně zastřešené prostory (48, 49), v kterých se sušily výrobky před vypalováním. V místnosti (36) se dochovaly tři malé keramické pece. Jedna byla kruhového tvaru (lze ji přiřadit skupině typ I), druhá obdélného tvaru a třetí se dochovala pouze částečně, a proto nebylo možné

³⁷⁸ Džin – Koncani Uhač – Bulić 2007, 61-69; Bulić, D. – Džin, K. 2008a, 246-247; Bulić – Džin 2008b, 192-194; Bulić – Koncani Uhač 2009, 286-288; Koncani Uhač 2009, 328-330; Bulić 2010, 329-330; Bulić – Koncani Uhač 2010, 130.

³⁷⁹ Cuomo di Caprio 1972, 485-488; Bulić – Koncani Uhač 2009, 287-288; Koncani Uhač 2009, 328-329.

³⁸⁰ Gnirs 1910a, 81-82; Gnirs 1910b, 95-98; Gnirs 1911a, 35-39; Starac 1997, 145; Bezecky 1998, 3-12; Bezecky 2011, 247-252.

³⁸¹ Baldini – Matijašić – Tassaux 1997, 198; Carre – Kovačić – Marchiori – Rosada – Tassaux – Zabeo 2006, 281.

určit její tvar. Tyto malé pece sloužily k vypalování drobných předmětů a keramického nádobí pro lokální potřeby.³⁸² V místnosti (45) v severní části budovy se nacházely dva páry keramických pecí, ve kterých se vypalovaly transportní amfory různých typů. Hlavním produktem této dílny byly amfory, mezi kterými převládal typ Dressel 6B. Na těchto amforách se dochovalo víc než 1 900 kolků, které pomohly určit několik majitelů této dílny. Mezi nejslavnější patřil *Sisenna Statilius Taurus*, mladší syn známého *Statilia Taura*, *Augustova* přítele. *Sisenna Statilius Taurus* byl patrně první vlastník této *figliny* (10-40 n. l.). Po něm *figlinu* vlastnila *Valeria Messalina*, třetí manželka císaře *Claudia (caesaris uxor)*. Další dosvědčenou vlastnící tohoto rozsáhlého majetku byla *Calvia Crispinilla, magistra libidinum Neronis*, která se za *Neronovy* vlády domohla vysoké funkce na císařském dvoře. Za *Domitiana* přešla *figlina* do císařského vlastnictví a zůstala v něm až do konce *Hadrianovy* vlády. Poté kolky se jmény císařů z amfor mizí, ale produkce pokračovala i dále. Z výzkumů vyplývá, že tato *figlina* kontinuálně fungovala až do 3. stol. n. l., i když ve zmenšeném objemu. Budova byla částečně využívána do 2. pol. 5. stol., kdy se zde i pohřbívalo.³⁸³

V místnosti (45) (24,6 × 18,6 m) se nacházely čtyři lineárně umístěné keramické pece. Jednalo se o typ II b, pec s obdélnou komorou a jednou ústřední chodbou s klenbou. Na jižní straně byla umístěná ložiska (dlouhá 2 m) a komory (7 × 5 m) směřovaly na sever. V konstrukci jedné z pecí se dochovala *tegula* s kolkem ve tvaru *tabula ansata* se jménem *Calvia Crispinilla*. Díky nálezů kolku se jménem této dámy je možné datovat přestavbu existujících pecí za *Nerona*, kdy se změnilo vlastnictví této usedlosti. Nejlépe se dochovala západní pec, u které bylo možné přesně dokumentovat i vzhled perforované plochy, na které byly umístěné amfory během vypalování. Tuto plochu tvořily speciální cihly ve tvaru písmene T. Západní pec se lišila od třech ostatních, které byly typu II b. Západní pec byla typu II c, pec se dvěma paralelními chodbami se dvěma klenbami. Pece byly postavené v první stavební fázi (10-40 n. l.). Ze stratigrafie vyplývá, že dvě východní pece byly používány pouze do 2. stol., zatímco západní pár pecí fungoval ještě ve 3. stol., kdy *figlina* produkovala amfory bez kolků. Místnost s pecemi (45) byla průchody spojená s místnostmi (46), resp. (48) na západě a místností (49) na východě, které sloužily k

³⁸² Kovačič 2006b, 224; Kovačič 2007a, 243; Kovačič 2008a, 268; Kovačič 2009, 343; Kovačič 2010a, 357-358; Rouse – Tassaux 2012, 1.

³⁸³ Benario 1970, 73-74; Baldini – Matijašić – Tassaux 1997, 193; Starac 1997, 150; Starac 1999, 53-54; Zaninović 2001, 153; Carre – Kovačič – Marchiori – Rosada – Tassaux 2008, 160; Kovačič – Marchiori – Marion – Rosada – Tassaux 2011, 519-521; Kovačič 2012b, 371; Rouse – Carre – Kovačič 2013, 2; Goldsworthy 2014, 178-179, 218-219, 241.

sušení keramických výrobků. Plocha těchto dvou prostor byla 1 600 m², což jasně ukazuje na veliký objem produkce této dílny. Obě místnosti pro sušení (48, 49) měly tvar písmene L a jejich plocha byla rozdělena na tři části dvěma řadami bazí sloupů, které nesly konstrukci střechy. Podle prostorových rekonstrukcí se zdá, že ústřední část nebyla zastřešena, čímž v prostoru dobře cirkuloval vzduch. Podobné řešení nacházíme ve *ville Albinia* v Toskánsku. V místnosti (40) se pravděpodobně nacházela hrncířská dílna.³⁸⁴

Tituli picti zachované na několika amforách zmiňují olivový olej, víno i *garum*, avšak většina autorů se shoduje, že se v amforách typu Dressel 6B vyvážel vyhlášený histrijský olivový olej. *Figlinae Gaia Laecania Bassa* ve Fažaně a *Calvie Crispinille* v Lorunu byly hlavními producenty tohoto druhu transportního materiálu a jejich *villae* produkovaly značné množství olivového oleje. Histrijské amfory typu Dressel 6B jsou doložené v celé Pádské nížině, v *Noricu* (Magdalensberg), díky řece Sávě se dovážely do *Sirmia*, *Teutoburgia* a *Cibalae*. V malém počtu se nacházejí na Auzurovém pobřeží a v *Hispanii*. Histrijský olivový olej se dovážel do Říma dvěma cestami: po moři do Ostie či po moři do přístavu *Fanum Fortunae* (*regio VI Umbria et Ager Gallicus*) a poté po *Via Flaminia*. Po 2. pol. 2. stol. potenciál *Histrie* v exportu vína a olivového oleje slábně. V Ostii je typ Dressel 6B nahrazen amforami z provincií, především z Hispanie a Afriky. Amfory se na území *Histrie* vyráběly i dále, ale v menším množství, což pravděpodobně odráželo jak situaci na mezinárodním trhu, tak i objem lokální produkce vína a olivového oleje.³⁸⁵

Keramické dílny v *Dalmatii* se nacházejí v Crikvenici a v zálivu Plemići.

Figlina v Crikvenici (*Ad Turres*) byla keramická dílna veliké rozlohy (Obr. 126), nikoli pouze malá keramická pec v rámci *villy rustici*. Počátek její produkce lze datovat již do pozdního 1. stol. př. n. l. Konec produkce nastal v pol. 2. stol. a několik hrobů umístěných v rámci komplexu (před pol. 3. stol.) ukazuje, že v té době již budova nesloužila svému účelu. Vlastníka *figliny* jakož i celého *salu*, kterého určily kolky na střešních taškách, byl *Sextus Meutillius Maximus*. Paleta produkovaného zboží byla velmi široká a nacházíme ho v širokém regionu od *Tarsatici* na severu až po řeku *Tititus* (Krka) na jihu a je zastoupeno i na severojadranských ostrovech. To jasně dokazuje význam a ekonomickou

³⁸⁴ Cuomo di Caprio 1972, 429-435; Kovačić 2009, 343; Kovačić 2010a, 358-359; Kovačić 2011, 391-392; Kovačić 2012b, 373; Rouse – Tassaux 2012, 4-12; Kovačić 2013b, 445; Rouse – Munda – Benčić – Gergeta Stončić – Vaschalde – Maggi – Dumas 2018, 4-8.

³⁸⁵ Starac 1997, 150; Bezecky 1998, 73-81.

sílu této *figliny*. Typologie výrobků ukazuje také na možnost, že zemědělské produkty *saltu* byly transportovány ve vlastních amforách.³⁸⁶

Rodina *Meutilli* je známá z *Aquilelie*, kde její členové zastávali posty v městské správě. Epigraficky je rodina *Meutilli* zastoupená v severní *Dalmatii* a její členové byli známí obchodem s vínem. Podle umístění *figliny* je jasné, že její založení bylo dopředu plánované. Nacházela se v zálivu, tudíž mohla distribuovat výrobky námořními trasami, a hlavní silnice spojující *Tarsaticu* se *Seniou* byla vzdálená pouze pár kilometrů směrem do vnitrozemí. Území *saltu* podléhalo zvláštní fiskální politice. Bohužel rozsah *saltu Sexta Meutillia Maxima*, jakož i jeho další ekonomické aktivity, nám zatím zůstávají neznámé. Díky poloze *figliny* na mořském břehu můžeme v zátocě předpokládat kamenné přístavní molo. Bohužel kvůli moderní zástavbě a rekonstrukci přístaviště není možné rekonstruovat římský přístav. Plánování komplexu je jasně zřetelné i v rozložení jednotlivých budov a pecí v rámci výrobního komplexu. Cesta, která rozdělovala ohrazený prostor na dvě poloviny, pokračovala severním směrem do vnitrozemí, kde se napojovala na hlavní silnici. Tato cesta byla hlídána dvěma strážními věžemi, které dali v pozdní antice tomuto místo své jméno, *Ad Turres*, které je zaznamenáno na *Tabule Peutingerianě*. Samozřejmě poloha *figliny* nebyla nikdy vybrána bez ohledu na přírodní zdroje. V okolí vždy musely být zásoby kvalitní hlíny, ale také dostatek vodních zdrojů a paliva. Vzdálenost, na jakou byly tyto materiály transportovány, také hrála významnou roli. V Crikvenici a jejím okolí byly bohaté zdroje různých druhů kvalitní hlíny přímo na dosah ruky (vzdálené max. 4 km). *Figlina* v Crikvenici byla umístěna na břehu řeky Dubračina. Zdá se, že právě tato řeka do oblasti přinášela kvalitní hlínu. Před začátkem výzkumů byla celá plocha pod silným nánosem aluviálního materiálu.³⁸⁷

Díky soustavným archeologickým výzkumům v Crikvenici, které trvaly mezi lety 2006-2015, je znám půdorys severní části *figliny*. Pozůstatky *figliny* se nacházejí na ploše skoro 8200 m², ze které byla odkopaná pouze menší část. Komplex zahrnoval čtyři keramické pece typu II b³⁸⁸, jámy s hrnčířskou hlínou, místnosti, kde se tvarovaly výrobky, systém pro přivádění vody, místnosti pro sušení výrobků před vypalováním, otevřené prostory i zastřešené místnosti. Celý komplex se nacházel uvnitř ohradních zdí, které ho oddělovaly od okolí. Při výzkumu odkryli celkem čtyři keramické pece, všechny typu II b, ale každá

³⁸⁶ Lipovac Vrkljan – Ožanić Roguljić 2013, 256-260; Lipovac Vrkljan 2017, 4-6; Konestra – Lipovac Vrkljan 2018, 133.

³⁸⁷ Konestra – Lipovac Vrkljan 2018, 135-136; Konestra – Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2020, 76-78.

³⁸⁸ Typologie podle Cuomo di Caprio 1972.

zdá se sloužila k vypalování jiného druhu předmětů. Jejich rozměry se pohybují od 1,5 x 1,5 m (pec 4) až po největší pec o rozměrech 7 x 4 m (pec 1). V nejmenší peci se vypalovaly pyramidová závaží pro tkalcovský stav. Podle velikosti se pouze v největší peci mohly vypalovat *tegulae*. Existence dalších větších pecí naznačuje geofyzikální výzkum v jižní nezkoumané části *figliny*. Během výzkumů posbírali 50 tun keramických fragmentů. Mezi nimi bylo víc než 100 druhů kuchyňské a stolní keramiky, 11 druhů amfor a stavební terakoty. Výroba tkalcovských závaží potvrzuje existenci produkce vlněných látek, které byly tradičním odvětvím nejen severní *Dalmatie*. Tu zmiňují i někteří antičtí autoři (*Plinius* NH 8.191 *cuculli Liburnici*).³⁸⁹

Mezi stavební terakoty patří *tegulae*, *imbrices*, duté *tubuli*, kruhové *suspesurae*, *spicae*, malé obdélné podlahové dlaždice, cihly *bipedalis* a menší čtvercové cihly, které se také používaly pro *hypocaustum*. Kolek se jménem vlastníka a označením *salu* se dochoval na menším množství *tegulae*. Nápis na kolku: *De salt(u) Sexti Me(u)tilli Maximi*.³⁹⁰

Distribuce stavební terakoty s kollem *Sexta Meutillia Maxima* ukazuje na jeho zapojení do rané fáze rozvoje měst a stavební činnosti na prostoru římské *Liburnie*. Možná jedním z důvodů založení této *figliny* byla právě velká poptávka při plánované městské výstavbě v daném regionu, která představovala velmi lukrativní státní zakázku. Střešní tašky s kollem *figliny* byly nalezeny v *Tarsatice* (1. fáze komplexu městských *thermae*), v blízkosti *figliny* na lokalitách: Selce, Jadranovo – Lokvišća, sv. Petar Soline i Cickini na otoku Krku (*villae rusticae?*), v *Arrupiu*, v Preku na ostrově Ugljan. *Tegulae* tvořily náklad dvou lodních vraků u ostrovů Lošinj a Susak. To otevírá otázku, jestli se toto levné zboží, které většinou tvořilo sekundární náklad lodi, která se vracela domů, cíleně transportovalo na delší vzdálenosti, např. ostrovy severního Jadranu.³⁹¹

Figlina v Crikvenici vyráběla 11 druhů amfor. Jadranská amfora rovného dna, typ Crikvenica 1, je velmi podobná typu Forlímpopoli. Tělo amfory je vejcovitého tvaru s delším hrdlem a dvěma plochými ručkami spojenými s tělem pod úhlem skoro 90 stupňů. Směrem ke dnu se tělo výrazně zužuje a nožka je ve tvaru úzkého kruhu. V tomto

³⁸⁹ Lipovac Vrkljan 2005a, 75-76; Lipovac Vrkljan 2005b, 164-165; Lipovac Vrkljan 2007a, 84-86; Lipovac Vrkljan 2007b, 287-209; Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2008, 89-91; Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2009, 109-111; Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2010, 71-75; Lipovac Vrkljan 2011, 88-91; Lipovac Vrkljan – Konestra 2012, 99-100; Šiljeg – Lipovac Vrkljan – Ožanić Roguljić – Konestra 2013, 122-126; Šiljeg – Lipovac Vrkljan – Ožanić Roguljić – Konestra 2014, 144-146; Lipovac Vrkljan – Konestra 2015, 74-75; Lipovac Vrkljan – Valent – Konestra – Ožanić Roguljić 2016, 145-150; Konestra – Lipovac Vrkljan 2018, 133-134; Konestra – Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2020, 78-79.

³⁹⁰ Konestra – Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2020, 79-82.

³⁹¹ Konestra – Lipovac Vrkljan 2018: 134; Konestra – Lipovac Vrkljan – Šiljeg 2020, 87.

typu amfor se transportovalo především víno. Dále se zde vyráběly amfory typu Crikvenica 2, což byla regionální varianta typu Dressel 2-4, která sloužila k transportu vína. Typ Crikvenica 3 byla lokální varianta amfory Dressel 6B. Vyráběly se zde ale i nové regionální typy amfor. Mezi ně patřila Crikvenická rybí amfora, typ Crikvenica 8, kterou lze přiřadit do širší skupiny Jadranských rybích amfor. Nejvíce se podobá typu Grado I, které se vyráběly i ve *figlině* v Loronu.³⁹² Při podmořském výzkumu v Pakoštaně na pláži Janice objevili množství fragmentů amfor. Převládal typ Forlimpopoli, který byl zastoupen jak amforou vyrobenou přímo v dílně Forlimpopoli, tak i kusem lokálního původu, pravděpodobně z *figliny* v Crikvenici.³⁹³

V r. 2012 při prospekci terénu v rámci projektu *RED: Roman Economy in Dalmatia: production, distribution and demand in the light of pottery workshops*, byla v zátocě Plemići detekována dosud neznámá keramická dílna. Mezi keramickým materiálem byly jak amfory s rovným dnem, tak i střešní tašky (*tegulae, imbrices*), dále veliké množství přepečené hlíny a spálené země. Na *tegulae* se objevily kolky MVTTIENI a EX.OF.L.TETTI.DESEDES. V profilu nad mořem byly viditelné zbytky architektury a kanálu zděného kombinací *tegulae*, které tvořily dno, a menších kamenů spojených maltou. O něco dál od zbytků architektury se nacházelo několik hrobů. Pozůstatky architektury byly zkoumány i geofyzikálním měřením. Budova, která je dnes pohřbená pod silným nánosem aluviálního materiálu, svým půdorysem připomíná *horreum*. V profilu byly viditelné zbytky tří kontraforů na severní zdi a na snímku geofyzikálního měření se ukázala jedna přehradní zeď. Zda tato budova skutečně sloužila jako skladiště obilí, nelze bez dalšího zkoumání určit.³⁹⁴ Do značné míry připomíná velikou cisternu na vodu nalezenou v rámci *figliny* ve Fažaně.³⁹⁵

Zátoka Plemići byla ideální pro instalaci keramické dílny. V okolí se nacházejí zásoby keramické hlíny a velké množství pramenů sladké vody. Mezi odpadem keramické pece byly i amfory s rovným dnem, což je důkaz pro jejich výrobu na tomto místě. Kolek MVTTIENI³⁹⁶ na jedné z nalezených *tegulae* by mohl označovat vlastníka této keramické pece. Podobný kolek se dosud našel pouze v severní *Dalmatii*. Druhý nalezený kolek

³⁹² Lipovac Vrkljan – Ožanić Roguljić 2013, 258; Lipovac Vrkljan 2017, 9-11; Lipovac Vrkljan 2017b, 188-190; Lipovac Vrkljan – Konestra 2017a, 51-55.

³⁹³ Bekić – Pešić 2015, 100-101.

³⁹⁴ Lipovac Vrkljan – Konestra – Welc – Ilkić – Parica 2019, 195-197.

³⁹⁵ Džin – Koncani Uhač – Bulić 2007, 61-63.

³⁹⁶ *Tegulae* s kolkem MUTTIENI se ve sbírce *Archeologického muzea Zadar* nachází pouze 10 kusů (4 pocházejí z Ninu, 6 bez uvedené lokality). Juras – Jurković Pešić 2016, 61.

EX.OF.L.TETTI.DESEDES³⁹⁷ by mohl svědčit o změně vlastníka této dílny. Podobně jako první kolek se také našel pouze v severní *Dalmatii*. Datace této keramické dílny je velmi obtížná, protože zatím nedošlo k systematickému výzkumu. Na základě materiálu nalezeného při prospekci, jak na souši, tak i pod hladinou moře, byla určena rámcová datace 1.-4. stol., ale s největší pravděpodobností byla funkce této keramické dílny podobná jako funkce *figliny* v Crikvenici.³⁹⁸

Z tohoto přehledu keramické produkce na východním pobřeží Jadranu se zdá, že lokální keramická produkce po 3. stol. úplně přestala, nebo nám zatím zůstává skrytá. Produkce olivového oleje a vína však pokračovala dál i v pozdní antice. Otázkou zůstává, jak se transportovaly, když se lokální amfory již nevyráběly.

7.2 *Fullonicae*

Produkce vína a olivového oleje je velmi zvláštním způsobem provázaná s produkcí a zpracováním vlněných látek. Na první pohled se může zdát, že tato dvě odvětví hospodářství nemohou mít absolutně nic společného. Avšak opak je pravdou. Někdy je poměrně těžké určit, co se na dané lokalitě vyrábělo. Oba procesy používaly zděné bazény, kamenné recipienty, a dokonce i lisovací zařízení. Zděné bazény byly mezi sebou propojené a jejich dna byla umístěná na různé úrovni, což umožňovalo přelévání vody. Stěny a někdy i dna byly pokryté hydrofobní omítkou. Kamenné recipienty byly různého tvaru (kruhové, čtvercové i obdélné) i velikosti. Někdy byly umístěné jeden vedle druhého, někdy mezi nimi byly rozestupy. Bazény i recipienty sloužily jako nádrže na teplou vodu, ve kterých se prala buď surová vlna, nebo již hotové látky a oděvy. Lisovací zařízení je typově stejné jako lis na víno/olej, ale jeho tvar a rozměry se zásadně liší.

Výroba vlněných látek byla stěžejní pro římské hospodářství. Na rozdíl od drahých bavlněných či hedvábných látek, které si mohla dovolit pouze nejbohatší vrstva obyvatelstva, vlněné látky byly dostupné pro každého a bylo jich potřeba velké množství. Vlněné látky sloužily jak k výrobě oděvů, tak i pro další účely (např. příkrývky, balicí materiál apod.).³⁹⁹

³⁹⁷ *Ex officina L(ucii) Tetti Desedes. Tegulae* s tímto kolkem se ve sbírce *Archeologického muzea Zadar* nacházejí pouze 3 kusy nalezené v Ninu. Juras – Jurković Pešić 2016, 62.

³⁹⁸ Parica – Ilkić 2017, 105-106; Konestra – Lipovac Vrkljan 2018: 133.

³⁹⁹ Römer-Martijnse 1990, 235.

V 1. stol. n. l. se výroba vlněných látek rozšířila natolik, že vznikala veliká produkční centra, manufaktury zaměřené na velkovýrobu. Několik dobře dochovaných rozlehlých *fullonicae* bylo zkoumáno v Pompeiích.⁴⁰⁰ U Plinia v *Naturalis Historiae* se můžeme dočíst o procesu výroby látek, jakož i o druzích ovcí a jejich chovu. *Plinius* vyzdvihuje některé regiony římského císařství, které byly vyhlášené kvalitou vlny či přímo vlněných látek, např. Poebene, Alpy, Ligurie a Apulie. Naopak vlna z *Histrie* a *Liburnie* prý nebyla vůbec vhodná pro kvalitní, jemně tkané látky. Některé zvláštní druhy ovcí dávaly přírodně barevnou vlnu. Černá vlna se dovážela ze Španělska a tmavě červená vlna pocházela z Malé Asie.⁴⁰¹

Na začátku výroby vlněných látek byl samozřejmě chov ovcí. Vlna byla pravidelně stříhána železnými nůžkami. Surová vlna je plná lanolinu, který se z ní s pomocí teplé měkké vody a nastrouhaného oddenku rostliny mydlice lékařské z větší části vypral. Lanolin byl dále používán v lékařství a kosmetice. Vlna zbavená nečistot byla připravená ke zpracování, či v tomto stavu mohla být transportována. Dalším krokem bylo barvení vlny. To měl na starosti speciálně vyškolený pracovník, *tinctor*. Vlna byla ponořována do zahřáté směsi, proto bylo vždy přítomné ohniště. Pro různé barvy existovali různí specialisté: *cerinariii* pro žlutou barvu, *purpurarii* pro purpurovou barvu a *atramentarii* pro černou barvu. Také byl rozdíl mezi prvním barvením surové vlny a ožíváním barvy staršího používaného oblečení. Po barvení následovalo vyčesání vlny, tzv. mykání, při kterém se používal veliký hřeben vyrobený ze železa. Spřádání vlny měly na starost většinou ženy a používaly při něm vřetenem s přeslenem. Spředená vlna se tkala na vertikálním stavu. Někdy byla hotová tkanina vyšší kvality ještě mandlována.⁴⁰²

Fullonicae sloužily také jako prádelny. Tkaniny či oblečení zde byly čištěny ve velkém množství ohřívání vody. Malé nádoby (*pilae fullonicae*) sloužily pro praní drobných kusů a veliké bazény (*lacunae*) pro praní rozměrných tkanin. Pracovníci (*fullones*) tkaniny prali tak, že je šlapali v nádobách s vodou. Tento proces je zachycen na fresce ve *fullonice*, kterou vlastnil *L. Veranius Hypsaeus* v Pompeiích. Spotřeba vody byla ohromná, a proto bylo nutné mít v blízkosti silný pramen nebo vodovod. Římané neznali mýdlo a k čištění používali uhličitán draselný, oddenek mydlice nebo i zkvašenou lidskou či zvířecí moč.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Römer-Martijnse 1990, 235.

⁴⁰¹ Plinius N. H. VIII, 190-191.

⁴⁰² Römer-Martijnse 1990, 236-237.

⁴⁰³ Römer-Martijnse 1990, 238.

Po usušení následovalo žehlení, resp. vypínání čistých oděvů či látek na dřevěné latkové konstrukci. Usušené oděvy či látky byly vykartáčovány a zbaveny žmolků, které byly následně používány jako výplň matrací a polstrování. Bílé tkaniny byly následně rozmístěny na polokulovité konstrukce z pletiva, pod nimi se zapálila síra a tímto procesem se vybělily. Posledním krokem bylo vylisování tkaniny či oděvu. K tomu se používalo lisovací zařízení (*pressorium, prensurium, prelum*). Látka se lehce postříkala vodou, vložila do lisu a stiskla. Tím povrch získal ohlazený a lesklý vzhled. Vyobrazení takového lisu se dochovalo na další fresce ve *fullonice*, kterou vlastnil *L. Veranius Hypsaeus*. Jedná se typ *direct-srceew* se dvěma šrouby. Ve *fullonice Stephana* v Pompeiích našli části lisovacího zařízení z kovu.⁴⁰⁴ Takovéto lisy měly obdélnou bazi podlouhlého tvaru, nikoli kruhového půdorysu (jakou mívaly lisy na víno/olej).

Na území *Histrie* byly doposud objeveny pouze dvě *fullonicae*. Na poloostrově Monuemnti (l.č. 78) se nachází částečně prozkoumaná budova s řadou kamenných nádrží a zděných bazénů. Výzkum byl velmi špatně publikován a z půdorysu se může zdát, že se jednalo o produkční centrum na výrobu olivového oleje či vína.⁴⁰⁵ Mezi odkrytými místnostmi byly až tři zděné nádrže na vodu (G, E, F), z nichž (F) pravděpodobně měla dno tvořené *opus em spicatum*. V místnosti (H) se dochovaly pozůstatky čtyř kamenných recipientů kónického tvaru. Nejlépe se dochoval recipient o vnitřním průměru 1,10 m a vnitřní hloubce 0,90 m. Pod okrajem uvnitř recipientu byla vytesaná drážka pro víko a dno bylo rovné. V severozápadním rohu místnosti (H) se *in situ* dochovala masivní kamenná deska (3,10 × 1,23 m), která byla rozdělená na dvě nestejně veliké části na dvou úrovních: horní část byla hluboká 8,3 cm, dolní část byla hluboká 13 cm. Tato dvojitá nádoba pravděpodobně sloužila k přelévání tekutiny. V sousední místnosti (C) se dochovaly dva druhy podlahy, což také svědčí o pozdějších opravách či přestavbě. Mladší podlaha byla tvořena *spicae*, starší podlaha byla z jednoduchých keramických dlaždic. Středem místnosti vedl kanál vytesaný v kameni, který vedl tekutinu do místnosti (B). Tato místnost byla zakončená apsidou. V jihozápadním rohu byl zděný bazén, jehož stěny byly pokryté vrstvou hydrofobní omítky a dno tvořily malé keramické dlaždice. Úroveň dna tohoto bazénu byla mnohem nižší než podlaha v sousední místnosti (A), která bohužel nebyla zkoumána v celé ploše. V místnosti (A) objevili dva oltáře zasvěcené *Silvanovi* a *Nemesis*, které dal zhotovit *Caius Iulius Chrysogonus*.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Römer-Martijnse 1990, 240-242.

⁴⁰⁵ Schiavuzzi 1908, 125; De Franceschini 1998, 524-525; Matijašić 1998, 241.

⁴⁰⁶ InscrIt X 1, 595 = CIL V 8135 a InscrIt X 1, 596 = CIL V 8136. Matijašić 1998, 245-246.

Druhá *fullonica* se s jistotou nacházela na severním okraji zátoky Verige (l.č. 75) vedle budovy lázní. Tato *fullonica* byla postavena v pozdní antice (Obr. 127). *Fullonica* se skládala z prostorných místností a otevřeného dvora, které byly lemovány ze tří stran portikem. Tento portikus měl sloupy umístěné z vnější strany, takže byl otevřený do okolí. Na dvoře (17 × 10 m) se dochovaly dva kruhové recipienty (*lacunae*) o průměru asi 2 m a dva podstavce pro stejně veliké recipienty. Všechny čtyři recipienty byly umístěné v řadě vedle sebe podél severního portiku. Jižně od recipientů se dochovaly tři mělké kamenné recipienty. Dvůr byl dlážděn *opus spicatum*, stejně jako kanálky, které odváděly vodu (rozměr *spicae* 10,5 × 1,8-2 cm). Pro potřeby *fullonicae* zde byly dvě veliké cisterny na vodu (26 × 3,2 m a 4,4 × 3,2 m), jejichž dno také tvořil *opus spicatum*. *Fullonica* fungovala až do pol. 6. stol. Také zde byl akvadukt, který přiváděl vodu z pramene na blízkém kopci Gradina, jak do sousední budovy lázní, tak i do budovy *fullonicae*.⁴⁰⁷

7.3 Sůl

Sůl byla velmi významná surovina, která se používala nejen v rámci stravování, ale i např. v zemědělství, při zpracování drahých kovů, ke konzervaci potravin apod. V antice existovaly dva zdroje soli: přírodní naleziště na souši, jako např. prameny slané vody, či kamenná sůl v horách, nebo sůl obsažená v mořské vodě. *Plinius* (NH 31.82-83 a 41.74-75) popisuje vlastnosti mořské soli a zmiňuje i různá naleziště a způsoby těžby soli. V zemědělství se sůl používala jako hnojivo, i když paradoxně přílišné množství soli v půdě způsobuje její neúrodnost. Také pro dobytek byl příjem soli zásadní. Všichni býložravci potřebují doplňovat sůl z vnějších zdrojů, protože strava založená výhradně na rostlinách sůl neobsahuje. Sůl byla také používána ke konzervaci různých druhů potravin, např. sýrů, ryb, *garumu*, masa či oliv.⁴⁰⁸

Na mořském pobřeží *Histrie* a *Dalmatie* se sůl těžila na mnoha místech. Je velmi pravděpodobné, že každá *villa maritima* těžila sůl pro svoje potřeby. Zajímavý je popis těžby soli, který se dochoval v díle básníka *Rutilia Claudia Namatiana* (*De Reditu suo*, I, 475ff) z 5. stol. Popisuje technické vybavení pro těžbu soli u jedné *villy maritimi*. Zde se nacházela soustava mezi sebou propojených zděných bazénů, ve kterých se mořská voda

⁴⁰⁷ Matijašić 1982, 56-57; Begović Dvoržak 1997d, 51, 57, 60-62; Begović – Schrunck 1999-2000, 430; Begović Dvoržak – Dvoržak Schrunck 2005, 131-132; Jurišić 1997, 163-165.

⁴⁰⁸ Zaninović 1991, 255-257.

odpařovala a soustavou kanálů a výpustí přetékala z jednoho bazénu do druhého. Podobně nás informuje i *Cassiodorus* ve svých dopisech, kde popisuje pobřeží *Histrie* a *villae maritimae*.⁴⁰⁹

V době pozdní Republiky měli distribuci soli na starost *salinatores aerarii*, a později za Impéria je nahradila rada, která měla na starost dohled na distribuci soli. V pozdní antice získali monopol na obchod solí *mancipes salinarum* či *conductores salinarum*. Na obchod solí nelze pohlížet jako na výnosné odvětví ekonomiky, ale spíše jako na charitativní a do jisté míry i prodělečnou činnost, která ale byla extrémně důležitá pro fungování společnosti.⁴¹⁰

Na východním pobřeží Jadranu nás na existenci solivarů mohou upozornit toponyma jako např. *soline* od latinského *salinae*. Vedle solivarů lze předpokládat existenci výroby *garumu*, pro který byla sůl základní surovinou. M. Suić uvádí, že taková výroba *garumu* se nacházela na lokalitě *Soline* v blízkosti města Biograd na Moru, kde se dochovala budova s malými bazény, ale bohužel neuvádí, odkud tato informace pochází.⁴¹¹ Já jsem bohužel při svém výzkumu na žádnou potvrzenou výrobu soli na východním pobřeží Jadranu nenarazila.

⁴⁰⁹ Zaninović 1991, 259-260.

⁴¹⁰ Adshead 1992, 31-34.

⁴¹¹ Suić 2003, 322.

8 Transport a obchod

Transportu zboží a obchodu v rámci *Dalmatie* se v minulosti věnovalo pouze několik prací. J. J. Wilkes byl značně omezen tehdejším stavem bádání a množstvím nálezů, které byly v jeho době k dispozici. Podobně i M. Zaninović ve své práci o ekonomii *Dalmatie* zmiňuje obchod velmi stručně. Podobně jako jeho předchůdce byl limitován stavem bádání své doby. A. Škegro se ve své knize zaměřil nejvíce na vnitrozemí *Dalmatie* a těžbu nerostných surovin. Obchodu se věnuje pouze krátce a přináší velmi málo nových informací. M. Jurišić se zaměřil na mapování lodních vraků a pozůstatky nákladu podél východního Jadranského pobřeží ale pouze v období 1. a 2. stol. n. l. Jednou z novějších prací je článek K. Glicksman, ve kterém se zaměřila na obchod v rámci provincie *Dalmatie*. Její práce shrnuje různé poznatky o všech aspektech jak lokálního, tak i mezinárodního obchodu od konce Republiky do pozdní antiky.⁴¹²

Na území *Histrie* a v *Dalmatii* lze rozlišit dva typy transportu: lodní a suchozemský. Námořní trasy jsou dosvědčené celou řadou lodních vraků s nákladem a četnými pozůstatky přístavních mol u lokalit na mořském břehu, především *villae maritimae*. Důležitý byl i říční provoz, např. *Narona* byla přístupná po řece *Naron* (Neretva) a díky tomu vzkvétala již v době řecké kolonizace. Podobná situace byla i v *Saloně*, která ležela u delty řeky *Salon* (Jadro) a v *Oneu* (Omiš), které leželo u ústí kaňonu řeky *Hippius* (Cetina), který byl jediný průchod skrz masiv Dinárského pohoří. Transport po souši usnadnily silnice postavené krátce po dobytí nového území. Hlavní silnice z *Aquileie* spojila nové kolonie založené na pobřeží *Histrie* a pokračovala dále na jih do *Dalmatie*. Čtyři hlavní silnice *Dalmatie* byly postaveny za *Dolabelli*, který byl konzulem provincie (14-20 n. l.).⁴¹³

Námořní dopravu lze sledovat díky lodním vrakům, z nichž se dochoval právě náklad. Časté jsou náklady tvořené amforami či stavebními terakotami. Keramika jako taková tvořila max. 20 % lodního nákladu. Na loď se dostala většinou jako doplňující zboží, kterým se vyplnil zbývající nákladní prostor. Jediné, co se z nákladu dochovalo byly právě trvanlivé materiály. Zboží jako obilí, dřevo či textil se nedochovalo.⁴¹⁴

Dovoz zboží na území *Histrie* a *Dalmatie* lze chronologicky rozdělit do tří fází. Od konce Republiky do konce 1. stol. n. l. byla na tržišti s importy jasná pozice Itálie a východního

⁴¹² Wilkes 1969; Zaninović 1977; Škegro 1999; Jurišić 2000; Glicksman 2005.

⁴¹³ Bojanovski 1974, 16-30.

⁴¹⁴ Glicksman 2005, 192.

Středomoří. Itálie byla regionálně velmi blízko, především díky pozici Aquileie jakožto hlavního emporia severního Jadranu a východní Středomoří hrálo na východním Jadranu tradiční roli již od řecké kolonizace. Během 2. stol. n. l. dochází k pozvolné změně na tržišti. Italská produkce byla zaměněna lokálními dílnami, a kromě stabilního importu z východu, se nově objevují produkty ze severní Afriky. Během 3. a 4. stol. n. l. mezi importy dominují produkty severní Afriky a východního Středomoří.⁴¹⁵

Již zmíněné amfory představují důkaz obchodu, protože se v nich převážely zemědělské produkty (víno, olivový olej, *garum*, nakládané či sušené ovoce...). Díky typologii amfor a kolkům lze vysledovat jejich původ a někdy i typ produktu, který se v nich převážel. Avšak i amfory jako důkaz obchodu je nutné brát s rezervou. Tento typ keramiky byl extrémně odolný a bylo možné ho používat opakovaně po dlouhou dobu a obsah se mohl měnit.

Podobně je nutné přistupovat k lodním vrakům nalezeným podél pobřeží *Dalmatie* i *Histrie*. Díky nákladu lze někdy zjistit odkud loď vyplula, resp. jaké zboží převážela, ale její konečná destinace zůstává neznámá. Kolem pobřeží mohla pouze proplouvat a její cíl byl na území sousední provincie. Díky mořským proudům a množství ostrovů a přírodních kotvišť bylo východní pobřeží Jadranu již od pravěku často využívanou námořní trasou a *Strabo* nás informuje, že tato východní trasa byla bezpečná, na rozdíl od plavby podél západního pobřeží Jadranu, tj. východního italského pobřeží.⁴¹⁶

Jedním z nejčastějších importovaných artiklů byly stavební terakoty. Již od konce Republiky nacházíme na území *Histrie* importované italské střešní tašky (*tegulae*, *imbrices*) s kolkou dílen, např. PANSIANA, SOLONAS a Q. CLODIUS AMBROSIUS. V *Dalmatii* je import stavebních terakot doložen až od konce 1. stol. př. n. l. Střešní tašky nacházíme nejčastěji v budovách na mořském břehu či v jeho blízkosti, protože byly dováženy právě po moři a jejich transport daleko do vnitrozemí nebyl rentabilní.⁴¹⁷ *Figlinae* produkující stavební terakoty, soukromé či císařské, se nacházely většinou v okolí *Aquileie*, ale *figlinae* PANSIANA a SOLONAS se nacházely pravděpodobně na západním Jadranském pobřeží mezi městy Rimini a Pescara. *Figlina* PANSIANA přešla ze soukromého do císařského vlastnictví za vlády *Augusta* a od *Tiberia* po *Vespasiana* bylo na kolku uvedeno v různých variantách i jméno vládnoucího císaře, což značně

⁴¹⁵ Glicksman 2005, 208.

⁴¹⁶ Zaninović 1977, 798-799.

⁴¹⁷ Glicksman 2005, 194-195.

usnadňuje dataci jednotlivých tašek.⁴¹⁸ Produkce této *figliny*, resp. její kolek, mizí s koncem *Vespasiánovy* vlády. Střešní tašky s kolkem *Pansiana* byly velmi kvalitní a trvanlivé. Proto byly v pozdní antice sekundárně používány na konstrukci střech nových budov. Jejich výskyt byl zaznamenán např. v *Saloně* na stavbě episkopální baziliky (4. stol.), na lokalitě Miri (l.č. 129) nebo při výzkumu u kostela sv. Cipriana (l.č. 155).

Amfory byly častým nákladem lodí plujících kolem východního Jadranského pobřeží. Časté jsou nálezy typu Lamboglia 2 a Dressel 6A a 6B. U typu Lamboglia 2 víme, že byl vyráběn v Itálii, ale Dressel 6B byl vyráběn, jak již bylo řečeno, na pobřeží *Histrie*. Typ Dressel 2-4 byl vyráběn v Kampanii a na území *Dalmatie* je slabě zastoupen. Z pozdějších tvarů je častý typ Forlimpopoli, který byl vyráběn jak v Itálii, tak i v severní *Dalmatii*. Dále byly zastoupeny typy Portorecanato, Dressel 21-22 (ovoce či med) a Richborough 527 (kamenec⁴¹⁹).⁴²⁰

Velmi zajímavý byl náklad lodi, která ztroskotala u mysu Glavat (ostrov Mljet) na konci 1. stol. n. l. Její náklad tvořila italská stolní keramika (97,3 % nákladu) a zbytek prostoru byl vyplněn amforami typ Crétoise 1, Dressel 21-22 a Richborough 527 z Lipari. Dále zde nacházíme surové sklo, terakotové lampičky, keramiku východní proveniencí a také ovoidní nádoby se třemi ručkami obsahující minerální substance (*minium*⁴²¹, galenit⁴²² a cerusit⁴²³).⁴²⁴

Situace s importovaným zbožím je jasnější než situace s exportem zboží vyrobeným na území *Histrie* a v *Dalmatii*. Importy nám mohou pomoci rekonstruovat obchodní cesty, kterými putovaly lodě naložené cizím zbožím. Tyto lodě se nevracely domů prázdné, ale v místě vyložení byl jejich nákladní prostor opět naplněn. Jaké zboží se mohlo naložit v přístavech *Histrie* a *Dalmatie*? Jaké zboží mohlo být snadno zpeněžitelné v Itálii,

⁴¹⁸ Matijašić 1983, 969-985.

⁴¹⁹ Kamenec je hromadný název pro skupinu podvojných solí kyseliny sírové. V antice se kamenec draselný používal pro vyčistění kůží a kožešin a také jako mořidlo při barvení látek. Těžil se na souostroví Lipari, kde se vyráběly amfory typu Richborough 527 a na ostrově Melos, kde se vyráběly amfory typ Melos.

⁴²⁰ Glicksman 2005, 197.

⁴²¹ *Minium*, česky suřík, je červené olovené barvivo, které se získávalo pálením běloby olovené. Používal se při výrobě skla. Jako všechny olovené deriváty je i *minium* při požití prudce jedovaté. McGraw-Hill Education 2003, 207.

⁴²² Galenit se používal pro výrobu dekorativní kosmetiky, především pro černé oční linky. McGraw-Hill Education 2003, 131.

⁴²³ Cerusit se používal pro přípravu běloby a také se využíval v kosmetice jako bílý pigment. Jednalo se o derivát olova, což mohlo způsobovat otravu olovem. McGraw-Hill Education 2003, 64.

⁴²⁴ Jurišić 1988, 135-136.

východním Středomoří či severní Africe? Najít odpověď na tyto otázky je dosti komplikované.

V pramenech nacházíme zmínky o různých zemědělských produktech, které byly známé i za hranicemi *Histrie* a *Dalmatie*. *Plinius* zmiňuje (NH 31.94) *Dalmatii* jako jedno ze tří nejslavnějších míst, kde se produkovala *muria* (tekutina, která zbyla po nasolení ryb). Umístění *villae* na mořském břehu logicky zahrnovalo i rybolov či chov mořských ryb ve *vivariích* a nasolování ryb. *Vivaria* byla poměrně častá na území *Histrie* v rámci *villae maritimae*, ale dosud nebyly nalezené pozůstatky velikého produkčního centra zaměřeného právě na tento druh produkce, které by umožňovalo export *murie*.

Produkce olivového oleje a vína na území *Histrie* a v *Dalmatii* byla mnohem větší, než se dříve myslelo. Počet produkčních center zahrnutých do této práce to jasně dokazuje. Otázkou zůstává, zda byla tato produkce dostatečně veliká, především na území *Dalmatie*, aby kromě zásobování lokálního tržiště mohlo být určité množství exportováno. U *Apicia* se nachází recept na výrobu *Oleum Liburnicum*, oleje, který byl výjimečný svou vůní a chutí. To znamená, že v severní *Dalmatii* musel být takový olej vyráběn a současně i vyvážen do Itálie, kde získal značný věhlas. Produkce tohoto oleje byla pravděpodobně omezená, což způsobilo, že poptávka převýšila nabídku, a dokonce byl tento druh olivového oleje falsifikován, což nám dokládá právě recept u *Apicia*. Liburnského oleje bylo málo, což z něj učinilo vyhledávanou lahůdku na stolech římské bohaté aristokracie. Na tomto příkladu je možné vidět jeden druh dalmatského exportu zaměřeného na vývoz omezeného množství exkluzivního luxusního zboží.

Export olivového oleje produkovaného na území *Histrie* je doložen jak produkcí amfor, tak i množstvím produkčních center s vyšším počtem dochovaných lisovacích zařízení. Např. lisovna na lokalitě Barbariga (l.č. 46), kde se nacházelo možná až 20 lisovacích zařízení, s jistotou produkovala dostatek olivového oleje pro export za hranice *Histrie*.

8.1 Obchodníci vínem a olivovým olejem

Přítomnost obchodníků z Itálie je na východním pobřeží Jadranu epigraficky doložená až v 1. stol. př. n. l., ale pravděpodobně byli v přístavech a *emporiích* přítomni již ve 2. stol. př. n. l.⁴²⁵ Jednou z těchto italských rodin byla i rodina *Pontii* doložená jak na amforách, tak i na řecko-latinském monumentu z ostrova Vis. S jistotou lze tvrdit, že se zabývali

⁴²⁵ Rostovtzeff 1957, 239.

obchodem. Pravděpodobně se zaměřili na transport vína. Vrak potopené lodi v zátocě Vela Svitnja severně od *Issy* obsahoval náklad tvořený amforami typu Lamboglia 2. Na několika z nich se nacházely kolky: M. POT - M(arcus) Po(n)t(ius) a L. POT - L(ucius) Po(n)t(ius). Podle N. Cambia lze tyto kolky spojit s dvojjazyčným latinsko-řeckým nápisem z ostrova Vis⁴²⁶. Tento Lucius Pontius dedikoval nápis bohu Merкуру/Hermovi, patronu obchodníků, protože byl patrně sám obchodník. N. Cambi nápis i kolky na amforách datuje do období 100-80 př. n. l., kdy *Issa* byla římská *civitas foederata*, ale stále se zde mluvilo řecky. Podle jména byl *Lucius* Italik, a proto je nápis jak latinsky, tak i řecky. Zdá se pravděpodobné, že *Luciu Pontiu* mohl patřit tento náklad amfor, kde se našel i druhý kolek se jménem *Marca Pontia*. Členové rodiny *Pontii* mohli být významní obchodníci, kteří žili v *Isse* a obchodovali zde s vínem. Není vyloučené, že víno i sami produkovali. Jméno rodiny *Pontii* se nachází i na víčku amfory nalezeném v přístavišti Zaton u Ninu. Na kolku je kromě jména *C(ai) Pont(i) Philarri* i číslice CV (105), což označuje objem amfory (asi 30 litrů). Tento kolek je mladší než kolky na amforách ze zátoky Vela Stina, protože *Gaius Pontius* již má *cognomen Philarrus*. Zdá se, že *Gaius Pontius* byl členem stejné rodiny, a i on byl obchodník podobně jako jeho předci *Lucius* a *Marcus Pontius*.⁴²⁷

Na další rodinu obchodníků aktivních v období pozdní Republiky na území střední *Dalmatie* ukazují nálezy amfor s kolky z několika lokalit. Na podmořské lokalitě Stanići-Ćelina východně od Omiše našli amfory typu Lamboglia 2, z nichž několik neslo kolek KANI: jednou v kombinaci s PHIL . F a dvakrát v kombinaci s ABING. Je jasné, že *Kani* není *cognomen* hrnčíře, protože F u PHIL znamená *fecit* a tudíž se jednalo o jméno vlastníka obsahu amfory. *Kanus* je velmi řídké *cognomen*, obzvláště psáno s K a můžeme ho spojit s nápisem (Obr. 128) oslavujícím *Octavianovo* vítězství nad *Pompeiem* (36 př. n. l.), který nechali zhotovit bratři *Gaius Papius Celsus* a *Marcus Papius Kanus*⁴²⁸. Je pravděpodobné, že bratři *Papii* byli Italici a získali půdu v okolí *Narony*.⁴²⁹

⁴²⁶ CIL III 3076: *L(ucius) PONTIVS GN(aei) F(ilivs) MERCVRIO DEDIT / ΑΙΕΥΚΙΟΣ ΠΙΩΝΤΙΟΣ ΓΝΙΑΟΙΥΥΙΟΣ ΕΙΡΜΑΙΑΩΡΟ*. Nápis nalezen r. 1856, dnes bohužel ztracen.

⁴²⁷ Cambi 1991, 59-64.

⁴²⁸ CIL III 14625: *Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) / Sicilia recepta C(aius) Papius Celsus / M(arcus) Papius Kanus fratres*.

⁴²⁹ Cambi 1991, 56-58.

Je zajímavé, že *Papii* i *Pontii* původem Italici, měli *cognomen* řeckého původu (*Kanus*, *Philarrus*). Patrně pocházeli z jižní Itálie, kde bylo obyvatelstvo pod řeckým vlivem nebo řeckého původu.⁴³⁰

Podle střízlivých odhadů *Issa* mohla ročně produkovat 2 mil. litrů vína, které bylo určeno jak k místní spotřebě tak i na vývoz. Víno se transportovalo v amforách. Jedna *Lamboglia* 2 amfora měla objem asi 26 litrů, což by znamenalo, že ročně bylo potřeba až 80 tis. kusů tohoto typu amfor. S průměrným počtem 600 amfor na jedné středně velké obchodní lodi by ročně bylo potřeba 130 lodí, které by víno odvážely z ostrova. Takové množství vína bylo možné draze prodat. Nemůže nás tedy překvapit, že issejské lodě byly častou kořistí pirátů a *Issa* se stala středem zájmu Illyrského království. Podobně i Řím poskytl *Isse* ochranu a patronát z důvodů jejího strategického umístění na Jadranu a bohatství, které se skrývalo v obchodě vínem.⁴³¹

Obchod olivovým olejem je v *Dalmatii* doložen na nápisu z ostrova Ugljan blízko *Iaderu* (CIL III, 2936) a obchod vínem na nápisu ze *Salony* (CIL III, 2131). Ani jeden z těchto nápisů bohužel neobjasňuje, zdali se jednalo o lokální obchod, import či export olivového oleje, resp. vína. Přítomnost specializovaných obchodníků v koloniích není žádným překvapením. Obě kolonie byly současně i velké přístavy, kde obchod tohoto typu jistě vzkvétal. V obou *agerech* je potvrzená produkce vína či olivového oleje. Mohlo se tedy jednat jak o vývoz lokálních produktů, tak i o dovoz z jiných částí Impéria.⁴³²

Nápis nalezený v *Saloně* (CIL III, 2131): *C(aio) Valerio C(ai) f(ilio) / Restituto fil(io)(?) / C(aio) Valerio C(ai) l(iberto) / Restituto p(atri) / negotiatori v[ina]rio / M(arcus) Nassius Sotericus / amico b(ene) m(erenti)*, je datován do 1. stol.-1. pol. 2. stol. Obchodník vínem byl osvobozený otrok *Caius Valerius Restitutus*. Nápis nechal vyhotovit *Marcus Nassius Sotericus* pro svého přítele *Caia Valeria Restituta* a jeho syna stejného jména.

Nápis z ostrova Ugljan (CIL III, 2936): *M(anius) Cornelius Hiero / v(ivus) f(ecit) sibi et / Corneliae Heroidi / uxori carissimae et / M(anio) Cornelio Carpo neg(otiatori) oleario / et M(anio) Cornelio Carpo / iuris studioso et / libertis libertabusq(ue)*, je podobně datován do 1. stol.-1. pol. 2. stol. Nápis (Obr. 129) nechal zhotovit *Manius Cornelius Hiero* za života pro sebe a svou ženu *Cornelii Herois*, obchodníka olivovým olejem

⁴³⁰ Cambi 1991, 64.

⁴³¹ Kirigin – Katunarić – Šešelj 2005, 10-12.

⁴³² Suić 2003, 169.

Mania Cornelia Carpa a studenta práv stejného jména a dále všem osvobozeným otrokům ve své rodině. Stejně jako *Caius Valerius Restitutus* byl i *Manius Cornelius Hiero* osvobozený otrok. Ostrov Ugljan patřil do *ageru* kolonie *Iader*.⁴³³

⁴³³ Nápís se dnes nachází ve sbírce Archeologického muzea v Zadaru. Filipi 1962, 310; Suić 2003, 169; Ilakovac 2003, 54; Ilakovac 2007, 13.

9 Srovnání produkce vína a olivového oleje na západním a východním pobřeží Jadranu (3. stol. př. n. l. - 7. stol. n. l.)

Výzkumy zaměřené na zemědělskou produkci, resp. *villae rusticae* v Itálii byly vždy více zaměřené na centrální a jižní část Tyrrhénského pobřeží. Tyto výzkumy prokázaly, že značná část *villae* obsahovala produkční centrum s jedním či více lisovacích zařízení, kde se lisovalo víno či olivový olej, nebo v některých případech obojí. Západní pobřeží Jadranu nebylo ve fokusu archeologů po dlouhou dobu. Jedním z důvodů bylo patrně i to, že se zde nenacházely rozlehlé luxusní *villové* komplexy jako např. v *Campanii*, *Latii* a *Etrurii*. To se změnilo v posledních letech, kdy na území Marche a severního Abruzzo proběhl dlouholetý výzkumný projekt zaměřený na prospekci tohoto území, na kterém spolupracovaly Univerzity v Pize, Oxfordu a Ghentu.

Na Jadran je nutné pohlížet jako na spojnicí nikoli jako na hranici. Moře umožňovalo kulturní a sociální výměnu již v pravěku. V době řecké kolonizace, a ještě víc v době římské expanze, byly námořní cesty nejrychlejším a nejefektivnějším způsobem komunikace.⁴³⁴ Z tohoto důvodu jsem si pro srovnání produkce vína a olivového oleje na území *Histrie* a *Dalmatie* vybrala právě tuto část Itálie. Díky novým dobře publikovaným poznatkům získaným při terénní prospekci i nedestruktivních výzkumech bylo možné získat velmi zajímavé srovnání hospodářské situace těchto dvou regionů, které se nacházely na opačných březích Jaderského moře.

Geograficky se jedná se o pás země mezi Apeninami a Jadranem, který je charakteristický sérií paralelních říčních údolí, která se spouštějí od západu na východ směrem k pobřeží. Takový reliéf se velmi liší od geomorfologie východního Jadranu, které je navíc lemované stovkami ostrovů. Dnes se zde nachází kraj Marche a severní Abruzzo (11 643 km²).

Na poč. 3. stol. Římané získali území severně od řeky *Esino*, které patřilo keltskému kmeni *Senones* (pozdější *Ager Gallicus*) a v r. 268 př. n. l. porazili kmen *Piceni*, který obýval území *Picena*. Tímto se oba regiony připojily k římské Republice. Za vlády *Augusta*, při administrativní reformě, byla *Provincia Italia* rozdělena na regiony. Jednalo se o *regio V Picenum* a *Ager Gallicus* se stal součástí *regio VI Umbria et Ager Gallicus*.⁴³⁵

⁴³⁴ Palumbo 1980, 135-137.

⁴³⁵ Van Limbergen 2011, 71.

Autor nové studie pojednávající o produkci vína a olivového oleje na území *Picena a Ageru Gallicus*, Dimitri Van Limbergen (Uni Ghent)⁴³⁶, kombinoval tři hlavní zdroje informací:

- 1) distribuce amfor
- 2) literární zdroje
- 3) důkazy produkční činnosti na lokalitách

Tímto širokým přístupem získal D. Van Limbergen komplexní obraz dané problematiky, resp. dokázal odpovědět, někdy pouze částečně, na následující otázky: jaký byl rozsah produkce vína a olivového oleje na daném území, jak moc byl tento druh produkce propojen s jak regionálním, tak i globálním římským ekonomickým sektorem na území Itálie samotné, ale i v širším regionu Republiky a později Císařství, do jaké míry se lze spoléhat na literární zdroje, jak na antické prameny, tak i na starší archeologické publikace.

O produkci a distribuci amfor, které sloužily ke skladování a transportu vína a olivového oleje, je na území Itálie známo mnohem více, než na území *Histrie a Dalmatie*. Tento druh důkazů představuje nezanedbatelnou a velmi důležitou část výzkumů zaměřených na hospodářskou produkci venkova. Počátek obchodu vínem v Adriatické oblasti lze sledovat díky distribuci amfor typu *řecko-italská/Lamboglia 2* od konce 2. stol. př. n. l. (125/100-75 př. n. l.) a řádného typu *Lamboglia 2* během 1. stol. př. n. l. (100-50/25 př. n. l.). Produkce amfor je potvrzena na několika lokalitách: Torre di Palma, Cologna Marina a pravděpodobně Giulianova v jižním *Picenu*; Potenza Picena-Casa Valentini a Colle Burchio v údolí řeky Potenza. Typ *Lamboglia 2* lze chápat jako Jadranský ekvivalent Tyrhenské *Dressel 1*. Kolem r. 50-25 př. n. l. byla *Lamboglia 2* zaměněna typem *Dressel 6A*, který je velmi častý na severním Jadranu v údolí řeky Po a na území *Histrie*. Amfory *Dressel 6A* končí kolem r. 25-50 n. l., což ale neznamenalo konec obchodu vínem v této oblasti. Objevil se nový typ, tzv. „*amfora s rovným dnem*“, který byl vyráběn v Forlimpopoli možná již v 2. pol. 1. stol. n. l. a nahradila typ *Dressel 6A*. Nejčastěji se objevuje ve 2. stol. n. l.⁴³⁷

⁴³⁶ Na tomto místě bych ráda poděkovala mému drahému kolegovi Dimitri Van Limbergenu, který mi laskavě poskytl svou studii. Téma jeho disertační práce přesně koresponduje s mým tématem, pouze s tím rozdílem, že jím zvolené území se nachází na západním pobřeží Jadranu. V této kapitole prezentuji stručný přehled výsledků jeho doktorského projektu.

⁴³⁷ Van Limbergen 2011, 73-74.

K transportu olivového oleje na Jadranu sloužil patrně typ amfory *Dressel ante 6B*, který patří do skupiny ovoidních jadranských amfor na olivový olej. Tyto amfory byly vyráběny mimo jiné v *Cologna Magna* od pol. 1. stol. př. n. l. do 30-25 př. n. l. Produkce klasického typu Dressel 6B, který byl tradičním tvarem amfory pro transport olivového oleje, začala koncem Republiky a trvala do poč. 3. stol. n. l. především v oblasti severního Jadranu, mimo jiné i na území *Histrie* (Loron, Fažana) a v severní *Dalmatii* (Crikvenica, Plemići).⁴³⁸

I literárních zdrojů, které zmiňují *Picenum* a *Ager Gallicus* v kontextu produkce vína a olivového oleje je mnohem více, než zdrojů zmiňujících *Histrie* či *Dalmatii*. To je logické především protože se jedná o území *Itálie*, které bylo antickým autorům mnohem bližší. Víno z *Picena* zmiňuje již *Polybius* (2. stol. př. n. l.) v souvislosti s Hannibalovým tažením do Itálie a *Cato* (pol. 2. stol. př. n. l.) nás informuje o rekordní sklizni 20 hl vína na 1 ha vinohradu na území *Ageru Galicus*. V 1. stol. n. l. v několika textech nacházíme zmínky o různých druzích vína pěstovaných v *Picenu*. *Hadrianum* bylo víno oblíbené u řecké elity. Zmiňují ho básníci *Antiphilos* z *Byzantia* a *Antipater* z *Thessaloniki*. *Plinius* tento druh vína chybně přiřadil severojadranskému regionu *Venetie*.⁴³⁹ Podobně i oblíbená a vysoce ceněná vína *Praetutianum* a *Palmesia* byla pěstována v *Picenu*. *Picenum* bylo také zmíněno v *Diokleciánově* ediktu o maximálních cenách z r. 301 a *Hadrianum* ve třech různých egyptských papyrech z konce 3. stol. To svědčí o kontinuální produkci vína v regionu a exportu i v období pozdní antiky.⁴⁴⁰

Antičtí autoři se produkci olivového oleje v *Picenu* věnují v menší míře. Avšak autoři *Silius Italicus*, *Ausonius* a obzvláště *Martial* vysoce cenili veliké zelené olivy, které byly mezi římskou elitou proslulé svou výtečnou chutí. Nález skladovacích nádob s nápisem „*oliva picena*“ v Bliesbrucku (řeka Mosella) dokládá, že tyto nakládané olivy z *Picena* byly produkovány a vyváženy i v průběhu 3. stol.⁴⁴¹

Podobně jako i já, zvolil D. Van Limbergen pro determinaci lokalit s produkcí vína či olivového oleje na území *Histrie* a v *Dalmatii*, kombinování různých archeologických důkazů. Jednalo se o přítomnost podlah z *opusu spicatum* a hydrofobní omítky, fragmenty

⁴³⁸ Van Limbergen 2011, 74-75.

⁴³⁹ *Plinius*, NH (14.67): *Ex reliquis autem a supero mari Praetutia atque Ancone nascentia, et quae a palma una forte enata palmensia appellavere, in mediterraneo vero Caesenatia ac Maecenatiana, in Veroniensi item Raetica, Falernis tantum postlata a Vergilio, mox ab intimo sinu maris Hadriana, ab infero autem Latiniensia, Graviscana, Statoniensia.*

⁴⁴⁰ Van Limbergen 2011, 72.

⁴⁴¹ Van Limbergen 2011, 72-73.

dolii a amfor, součásti mlýnu na olivy, plochy pro šlapání hroznů, součásti lisovacích zařízení, skladiště s *dolii* a bazény. Přítomnost jednoho fragmentu *dolia* či amfory nebyla považována za dostatečný důkaz produkce na dané lokalitě. Stejně tak i ojedinělé *spicae* nebyly důkazem pro existenci lisovny.⁴⁴²

Na území *Picena* a *Ageru Gallicus* bylo detekováno 55 lokalit (celkem 820 lokalit zjištěných při prospekci) s potvrzenou přítomností produkce vína či olivového oleje datované od 2. stol. př. n. l. do 5. stol. n. l. Dlouhou dobu se mělo za to, že tento region nebyl významným producentem vína či olivového oleje, a že pokud produkce existovala, byla pouze lokální a v malé míře. Stejná situace platila i pro *Dalmatii.*, která nebyla v tomto ohledu komplexně zkoumána. Situace na území *Histrie* byla jiná, protože zde archeologické výzkumy odkryly rozlehlé *villové* komplexy již počátkem 20. stol. Avšak nové výzkumy ukázaly, že je nutné přehodnotit zastaralé teorie. Na obou březích Jadrana produkce existovala a byla dostatečně významná, aby hrála roli jak v lokálním, tak i v širším ekonomickém hledisku.

Jisté analogie lze sledovat i v procesu kolonizace na území *Picena* a *Ageru Gallicus*, které byly součástí Republiky od 3. stol. př. n. l. a na území *Histrie*, která byla dobyta o století později (177 př. n. l.). *Venetia* byla *Histrie* regionálně blíže, ale proces kolonizace probíhal podobně na všech nově dobytých územích, tudíž lze lehko srovnat její průběh na obou březích Jadrana. Zakládání nových měst šlo ruku v ruce se stavbou infrastruktury a rozdělením zemědělské půdy novým kolonistům, resp. zakládání vinohradů/olivových hájů a následná stavba *villae*. Města představovala nejbližší odbytíště pro zemědělské produkty *villae*, bez kterých by městské obyvatelstvo těžko mohlo přežít. Proto v ideálním případě měla každá *kolonie* či *municipium* kolem sebe dostatečnou zemědělsky využívanou plochu.

Na území *Picena* a *Ageru Gallicus* většina lisoven sestávala z jednoho lisovacího zařízení, na 9 lokalitách se dochovala 2 lisovací zařízení, na 2 lokalitách byla 3 lisovací zařízení a pouze na 1 lokalitě byla 4 lisovací zařízení umístěná ve dvou oddělených lisovnách. Více než polovina detekovaných lokalit zůstala bez datace, ať již kvůli nedostatečnému způsobu publikování nebo protože ojedinělý nález kamenné součásti lisovacího zařízení lze jen těžko přesně datovat. Datace lokalit (celkem 23) spadá do

⁴⁴² Van Limbergen 2011, 75.

širokého období od konce druhé punské války do pozdní antiky (2. stol. př. n. l. - 6. stol. n. l.).

Calcatorium bylo potvrzeno pouze na 2 lokalitách: Colombara di Acqualagna (No. 3) a Tortoreto Muracche (No. 31), kde se dochovala 2 *calcatoria*. *Calcatorium* je nezvratný důkaz produkce vína, avšak víno se v menším množství mohlo šlapat i v dřevěných či keramických nádobách. Proto nelze vyloučit produkci vína i na ostatních lokalitách.

Mlýnský kámen mlýna na olivy, resp. jejich fragmenty, byly zaznamenány na 9 lokalitách: Ripe San Pellegrino (No. 6), Fermo Villa Vitali (No. 17), Fermo Penna San Giovanni (No. 20), Moresco Valdasao (No. 22), Montarice villa (No. 36), Peglio Casella (No. 38), Peglio Boccio (No. 39). Všechny spadají do skupiny *mola olearia*. Ani jeden fragment nepřipadal mlýnu typ *trapetum*. Přítomnost mlýna na olivy dokazuje produkci olivového oleje.

Baze pro *arbores* byly tvořené masivními monolity, stejně jako na území *Histrie* a v *Dalmatii*, se dvěma obdélnými zahloubeními a dochovaly se na 21 lokalitách. Jejich rozměry byly: délka 177-110 cm, šířka 54-95 cm. Žádná z bazí pro *arbores* nebyla delší než 2 m. Velikost zahloubení byla do značné míry podobná: 43 x 22 cm až 60 x 30 cm. Tato zahloubení byla specifická svým vzhledem. Na bazích na lokalitě Monte Torto di Osimo (No. 9) byla tato zahloubení dvojité: menší hlubší zahloubení uvnitř většího. To znamenalo, že dolní část *arbores* byla profilovaná, což pravděpodobně zvětšilo stabilitu celé konstrukce. Taková dvojité zahloubení pro *arbores* na území *Histrie* a v *Dalmatii* nenacházíme. Vzdálenost mezi zahloubeními pro *arbores*, resp. maximální šířka *prela* variovala od 27 cm do 57 cm. Na většině lokalit se dochovala pouze jedna baze pro *arbores* či její fragment; na 5 lokalitách se dochovaly 2 baze pro *arbores*, na 2 lokalitách byly 3 baze pro *arbores* a na 1 lokalitě 4 baze pro *arbores*. Druh kamene použitého na výrobu bazí pro *arbores* byl rozmanitější než na území *Histrie* a v *Dalmatii*: vápenec, pískovec, travertin, a dokonce i tuf a konglomerát/slepenec.⁴⁴³

Arei se dochovaly na 19 lokalitách z celkem 55. To se může zdát jako příliš malé číslo, ale *arei* byly často poničené moderním zemědělstvím, protože byly umístěné na vyvýšeném *foru*. Ve většině lisoven se dochovala jedna *area* lisovacího zařízení, na 6 lokalitách byly 2 *arei* a na 1 lokalitě se dochovaly 4 *arei* umístěné v páru ve dvou lisovnách. Všechny *arei* nalezené na území *Picena* a *Ageru Gallicus* byly kruhového

⁴⁴³ Van Limbergen 2011, 78.

tvary. Jejich průměr variuje mezi 125 cm a 185 cm. Na území Itálie byla plocha lisoven i *arei* velmi často tvořena *opusse spicatum*, především v době Republiky a počátkem Císařství. Na následujících lokalitách byly *arei* vyrobené z *opusu spicatum*: Muracche di Tororeto (No. 31) (2. stol. př. n. l.), Cesano di Senigallia (No. 5), Monte Torto di Osimo (No. 9), Pollenza Santa Lucia (No. 15), Cupra Marittima San Basso (No. 25), Offida San Giovanni (No. 28), Monte Porzio (No. 37) a San Benedetto-Paese Alto (No. 52) (1. stol. př. n. l.), Ripe San Pellegrino (No. 6) (1. stol. n. l.) a Jesi Villa Romagnola (No. 7), Gallignano (No. 8), Chiarino di Recanati (No. 12), Cingoli Piano San Martino (No. 14) a Fermo San Salvatore (No. 16) (bez datace).

Na lokalitě Colombara di Aqualagna (No. 3) byl povrch lisovny tvořen vrstvou hydrofobní omítky, protože se lisovací zařízení nacházelo uvnitř *calcatoria*. *Area* byla omezena kruhovým kanálkem (*canalis rotunda*) vytesaným do vrstvy omítky.⁴⁴⁴

Ve městě Senigallia (lat. *Sena Gallica*, No. 50) při výzkumu v ulici Via Cavalotti v jedné z místností většího komplexu objevili část zvláštního dláždění, které bylo interpretováno jako plocha pro lisování. Dláždění se sestávalo z fragmentů římských střešních tašek slepených hydrofobní omítkou a jeho přibližné rozměry byly 155 x 190 cm. Podobné dláždění našli i v další místnosti, což svědčí o větším objemu produkce na této lokalitě. Vedle tohoto dláždění se dochovalo několik kruhových děr, ve kterých byla umístěna *dolia*. Analýzou botanického materiálu zjistili přítomnost velké množství hroznových semínek, což ukazuje na produkci vína. Tato hospodářská jednotka byla datována do třetí stavební fáze, tj. pol. 2. stol. př. n. l. - poč. 1. stol. n. l.⁴⁴⁵ Takové řešení připomíná *areu* z *villy* Dragonera jih (l.č. 50) na území *Histrie*, která byla datovaná do pozdní antiky.

Dvě pozdně antické *arei* nalezené v městském kontextu byly vytesané z kamene: Treia-S.Crocifisso (lat. *Trea*, No. 47) a Fossombrone (lat. *Forum Sempronii*, No. 48). *Area* z lokality Treia-S.Crocifisso, nalezená na vnější straně severozápadního nároží městských hradeb, byla vytesaná z vápencového bloku, pravděpodobně sekundárně použité baze sloupu nějaké starší reprezentativní budovy (např. chrám či mauzoleum). Na bývalé spodní straně čtvercové desky (75 x 94 x 22 cm) byl vytesaný kruhový kanálek široký 10 cm, který vymezoval plochu o průměru 62 cm. Vnitřní plocha *arei* byla lehce konvexní, což usnadňovalo odtékání vylisované tekutiny směrem ke kanálku. Uvnitř této plochy je viditelný menší kruh (prům. 52 cm) temnější barvy, který je lehce vyvýšený a

⁴⁴⁴ Van Limbergen 2011, 77-78.

⁴⁴⁵ Van Limbergen 2019, 106, 108; Lepore et al. 2012, 12.

jeho povrch je zvrásněný, parně od kyseliny obsažené v olivách. Z toho lze usoudit, že koš s namletými olivami byl právě tohoto průměru. Místo, kde byla umístěná výlevka, je odlomené. Druhá kamenná *area* nalezená ve Fossombrone byla nalezena na křižovatce dvou ulic. Jednalo se o vápencovou desku (70 x 70 cm), na jejímž povrchu byl vytesaný široký kruhový kanálek s dlouhou výlevkou.⁴⁴⁶ Další *arei* nalezené v městském kontextu pocházejí z lokalit Porto Recanati-La Pineta (lat. *Potentia*) (No. 11), pravděpodobně také vytesaná v kameni (4. stol. n. l.) a Osimo (lat. *Auximum*).

Pouze jedno protizávaží bylo nalezeno na území *Picena a Ageru Galicus* v rámci výzkumu *villy rustici* Colombarone di Pesaro (No. 49). Jednalo se o sekundárně použitý fragment raně císařské architektury, pravděpodobně mauzoleum kruhového půdorysu. Na horní straně protizávaží bylo vytesané kruhové zahloubení a na kratších stranách dvě zahloubení lichoběžníkovitého tvaru, které v tomto případě připomínala písmeno „T“. Toto protizávaží bylo datováno do pozdní antiky, resp. 3.-6. stol. n. l. Jiné součásti lisovacího zařízení nebyly na lokalitě objeveny.⁴⁴⁷

Druhý typ lisovacího zařízení doložený na území *Picena a Ageru Gallicus* byl typ lisu, který pro snižování *prela* používal dřevěné *stipites*. Tyto dřevěné sloupy byly ukotvené v kamenných bazích, které měly pouze jedno obdélné zahloubení (tím se lišily od bazí pro *arbores*). Takové baze se dochovaly na 3 lokalitách a pouze u jedné z nich byly publikované rozměry (80 x 60 cm). Zahloubení pro dřevěné *stipites* bylo menší než zahloubení pro *arbores*, pouze 22 x 27 cm. Takový typ lisovacího zařízení nebyl ani na území *Histrie* ani v *Dalmatii* doposud nalezen.

Na 22 lokalitách byly nalezeny bazény obložené hydrofobní omítkou, které sloužily při procesu dekantace/flotace či ke skladování vylisované tekutiny. Bazény se všeobecně lépe dochovaly díky zahloubení do podlahy místností. Ve většině případů se jednalo o jeden bazén, ale na několika lokalitách se dochovalo několik bazénů v rámci jednoho produkčního centra. Dna bazénů byla tvořená *opusse spicatum*, hydrofobní omítkou či v jednom případě obložená olověným plechem Monte Torto di Osimo (No. 9). Zajímavostí je existence malého schodiště v několika takových bazénech, např. na lokalitě Colombara di Acqualagna (No. 3), Sant' Ippolito di Fano (No. 4), Monte Torto di Osimo (No. 9), Villamagna (No. 41) či Isola del Piano (No. 53).⁴⁴⁸ Takové schodiště

⁴⁴⁶ Van Limbergen 2019, 103.

⁴⁴⁷ Van Limbergen 2019, 104.

⁴⁴⁸ Van Limbergen 2011, 80.

usnadňovalo přístup do bazénu při čištění. Na území *Histrie* a v *Dalmatii* takové schodiště v bazénu nalezeno nebylo. Některé bazény měly ve dně zazděnou keramickou dekantační nádobu hemisférického tvaru. Bazény na olivový olej měly obvykle objem 5,5-30 hl, zatímco bazény na víno byly větší, 50-147 hl.⁴⁴⁹

Skladiště s *dolii* či *dolia* samotná byla nalezena na 17 lokalitách. Po dokončení lisování byl olivový olej skladován v tzv. *dolia olearia*. Víno bylo dekantováno do *dolia defossa* a/nebo do fermentačních recipientů. Počet *dolií* na lokalitě může pomoci při rekonstruování celkového objemu produkce. Ale je nutné vzít v potaz skutečnost, že *dolia* se používala jako skladovací nádoby i pro jiné druhy potravin (ovoce, obilí apod.). Na lokalitě Pollenza Santa Lucia (No. 15) se dochovalo víc než 5 *dolií*, Muracche di Tororeto (No. 31) 7 *dolií*, Sant'Ippolito di Fano (No. 4) 9 *dolií*, Grottazzolina (No. 19) 12 *dolií* a Monte Torto di Osimo (No. 9) více než 20 *dolií*. Objem *dolia* se pohyboval mezi 5 hl a 10 hl. Pořizovací cena nového *dolia* byla značně vysoká, díky tomu lze vypočítat, jak nákladná byla počáteční investice do výbavy skladiště.⁴⁵⁰

Villa rustica na lokalitě Monte Torto di Osimo (No. 9) byla jako jedna z mála komplexně zkoumána (1982-1995), rozsáhle publikována (2001) a nyní je přístupná veřejnosti jako archeopark. *Villa* byla využívána po velmi dlouhou dobu od pozdní Republiky do pozdní antiky (1. stol. př. n. l. - 6. stol. n. l.) a při výzkumu bylo detekováno šest stavebních fází. Místnosti byly umístěné kolem ústředního dvora, ale žádné obytné prostory nebyly nalezeny. I velmi nízká kvalita zdiva ukazuje na vysokou pravděpodobnost, že tato *villa* sloužila pouze jako hospodářská budova zaměřená na produkci vína/olivového oleje. Je možné, že tato budova pařila k většímu statku, jehož hlavní obytná budova se nacházela někde v okolí. Ve druhé stavební fázi (konec 1. stol. př. n. l. - poč. 2. stol. n. l.) byly postaveny dvě oddělené lisovny, z nichž každá obsahovala pár lisovacích zařízení. Menší kompaktní lisovna (P1) obsahovala dvě *arei*, dvě baze pro *arbores*, dvojitý bazén (D, E) a lichoběžníkovitý bazén (F). Celá plocha lisovny byla tvořena *opusse spicatum*, ze kterého byly i *arei*. Spojnice zdí lisovny a *opusse spicatum* byly zesílené extra vrstvou hydrofobní omítky. *Arei* byly kruhové a jejich povrch byl vypouklý směrem ven, což usnadňovalo odtékání vylisované tekutiny do kruhového kanálku (*canalis rotunda*). Průměr *arei* byl 175 cm. Vnitřek *arei* byl tvořen *opusse spicatum*, který byl lemovaný většími cihličkami obrácenými na užší hranu. Kanálek byl tvořen také *spicae* položenými

⁴⁴⁹ Van Limbergen 2011, 86.

⁴⁵⁰ Van Limbergen 2011, 80.

na širokou stranu a kolem kanálku byl další kruh *spicae* položených na úzkou stranu. Vnější kruh *spicae* kolem obou *arei* se dotýkal v místě, kde byly kanálky propojené. Tak vylisovaná tekutina z *arei* napravo odtékala skrz kanálek *arei* nalevo do dvojitého bazénu (D, E), jehož dno bylo pokryté olověným plechem a stěny omazané hydrofobní omítkou. Obě části bazénu nebyly stejně veliké: bazén (D) (65 x 58 cm) byl hluboký 85-108 cm a měl objem 5,5 hl a bazén (E) (65 x 90 cm) byl hluboký 115 cm a měl objem 6 hl. Díky kompozici těchto dvou bazénů se lze domnívat, že se zde lisoval olivový olej. Dvojité bazény se používaly pro flotační/dekantační proces, při kterém se odděloval olej od vodových součástí vylisované šťávy. Olej plaval na vodě a přelával se z prvního bazénu do druhého. Vedle *arei* byly symetricky umístěné baze pro *arbores* identických rozměrů (110 x 65 cm) s párem zahloubení (58 x 35 cm), která od sebe byla vzdálená 30 cm. Zahloubení byla dvojitá: menší hlubší zahloubení uvnitř většího. To znamenalo, že dolní část *arbores* byla profilovaná, což pravděpodobně zvětšilo stabilitu celé konstrukce. Baze pro *arbores* vyčnívaly několik centimetrů nad povrch *opusu spicatum* a byly vytesané z porózního vápence. Lichoběžníkový bazén (F) (170 x 131 x 160 x 131 cm) byl hluboký 115 cm a měl objem 25 hl, ale s těmito dvěma lisy nebyl spojen. Jeho dno tvořil *opus spicatum* a stěny byly omazané hydrofobní omítkou. Systém pro snižování *prela*, který se nedochoval, lze očekávat východním směrem od plochy pokryté *opussem spicatum*. Mlýn na olivy, ze kterého se dochovaly pouze fragmenty mlýnského kamene, se pravděpodobně nacházel v místnosti severně od lisovny (P1).⁴⁵¹

Druhá lisovna (P2) se dochovala pouze částečně. I zde se původně nacházely dvě kruhové *arei* tvořené *opussem spicatum*, ale dochovaly se z nich pouze zlomky. Díky dvěma symetricky umístěnými bazím pro *arbores* lze rekonstruovat polohu *arei*, které mezi sebou byly vzdálené přibližně 3 m. Pouze u pravé *arei* bylo možné zjistit její průměr (150 cm). Baze pro *arbores* byly skoro identické. Levá baze (110 x 82 cm) se dvěma zahloubeními (43 x 22 cm) od sebe vzdálenými 33 cm a pravá baze (115 x 74 cm) se dvěma zahloubeními (43 x 22 cm) mezi sebou vzdálenými 32 cm. Zahloubení pro *arbores* na těchto dvou bazích nebyla dvojitá jako v lisovně (P1). Baze pro *arbores* vyčnívaly několik centimetrů nad povrch *opusu spicatum* a také byly vytesané z porózního vápence. Systém pro snižování *prela*, který se nedochoval, lze očekávat východním směrem od plochy pokryté *opussem spicatum*. *Arei* byly mezi sebou propojené kanálkem a vylisovaná tekutina odtékala společně do tří bazénů (A, B, C), jejichž dno tvořil *opus spicatum*.

⁴⁵¹ Limbergen 2011, 82, 89.

Objem bazénů (B, C) byl 20 hl a u bazénu (A) 29 hl. Bazény (B, C) byly mezi sebou propojené olověnou trubkou u dna. Kanálek, který přiváděl vylisovanou tekutinu se rozdvožil a část tekutiny odtékala do bazénu (A) a druhá část do spojených bazénů (B, C). Je pravděpodobné, že bazény (B, C) zpracovávaly olej z prvního lisování a bazén (A) z druhého či třetího lisování. V této fázi i druhá lisovna (P2) sloužila k lisování olivového oleje. Ke změně došlo mezi pol. 1. stol. a poč. 2. stol., kdy byl povrch lisovny tvořený *opusse spicatum* překryt vrstvou hydrofobní omítkou. Stejně tak i v bazénu (A) došlo k omazání dna vrstvou hydrofobní omítky, ve které byla vytvořena hemisférická prohlubeň a do východního rohu bylo vestavěno úzké schodiště. Hrubost, s jakou byla vrstva omítky aplikována a způsob jakým bylo vestavěno schodiště ukazují na neplánovanou úpravu tohoto segmentu produkčního procesu. Možná se zde v tomto momentu začalo produkovat víno. Skladiště se zahlučenými *dolii* se nacházelo vedle lisovny (P2). Při výzkumu objevili spodní části více než 20 *dolii*, což řadí toto skladiště mezi jedno z největších v oblasti. *Dolia* měla objem 5-10 hl, což by znamenalo, že skladiště mohlo pojmout 100-200 hl tekutiny. Existence čtyř lisovacích zařízení, která produkovala olivový olej, plus veliké skladiště s *dolii* nás nenechávají na pochybách, že produkční centrum umístěné na lokalitě Monte Torto di Osimo (No. 9) patřilo do skupiny významných ekonomických jednotek zaměřených na zásobování jak lokálního, tak i širšího italského a možná i provinciálního tržiště.⁴⁵²

Ne všechna lisovací zařízení byla instalovaná v rámci *villae rusticae*. Bez pochyby existovaly i lisovny, které odkupovaly sklizené ovoce od zemědělců, kteří neměli prostředky ke koupi drahého lisovacího zařízení. Takové lisovny se tedy logicky skládaly pouze z produkčních místností a obytné místnosti zde nenacházíme. Další možností bylo, že si zemědělci nechali svoje sklizené ovoce vylisovat za poplatek a víno/olej si poté odvezli. Podobný systém, ať už prodej ovoce či lisování za poplatek, existuje i dnes.⁴⁵³

Produkční centra na výrobu vína a olivového oleje na území *Picena* a *Ageru Gallicus* se v mnoha aspektech podobají produkčním centrům na území *Histrie* a v *Dalmatii*. Proces kolonizace těchto nově dobytých území na západním a východním pobřeží Jadranu probíhal stejně, i když na východě s menším zpožděním. Po založení nových měst a zajištění infrastruktury, následovalo rozdělení zemědělské půdy novým kolonistům, resp. zakládání vinogradů/olivových hájů a následná stavba *villae*.

⁴⁵² Limbergen 2011, 82-84, 89.

⁴⁵³ Limbergen 2011, 86.

Villae produkovaly nezbytné potraviny a řemeslné výrobky, kterými byla zásobována města v jejich blízkosti a někdy, pokud to objem produkce dovozoval, byly nadbytky transportovány i na větší vzdálenosti.

Produkční centra na území *Picena* a *Ageru Gallicus* jsou typické především častým výskytem *opusu spicatum*, který byl používán jak na povrch lisoven, resp. *arei*, tak i na dna dekantačních bazénů. Tento materiál se v lisovnách na území Itálie používal nejčastěji v období pozdní Republiky a raného Císařství. Celkem na 14 lokalitách na území *Picena* a *Ageru Gallicus* se dochovaly *arei* tvořené *opusem spicatum*. Na území *Histrie* se dochovaly *arei* z *opusu spicatum* pouze na 6 z celkem 98 detekovaných lokalit. Jejich datace⁴⁵⁴ se shoduje s datací podobných lokalit na území *Picena* a *Ageru Gallicus*. Zatímco v *Dalmatii* nebyly pozůstatky *arei* z *opusu spicatum* nalezeny ani na jedné lokalitě. Tato absence je zarážející. Otázkou zůstává, jestli je to způsobeno současným stavem bádání a publikováním zkoumaných lokalit, či skutečně lisovací zařízení s *areami* z *opusu spicatum* v *Dalmatii* nikdy používána nebyla? Odpověď na tuto otázku přinesou až další výzkumy.

Všechny nalezené *arei* datované do pozdní antiky byly vytesané z masivních kamenů. Jednalo se o sekundárně použité části starší architektury. Kamenné *arei*, z jednoho monolitu či více kamenných desek, jsou na území *Histrie* a v *Dalmatii* časté. Některé z nich jsou také datované do pozdní antiky a poměrně často byly na jejich výrobu použité části starší architektury. Jediné nalezené protizávaží (typ s jedním kruhovým a dvěma lichoběžníkovitými zahloubeními) bylo také vytesané ze sekundárně použité části starší architektury a bylo podobně datované do pozdní antiky. Protizávaží byla používána na území *Histrie*, ale v *Dalmatii* nebylo nalezeno ani jedno. Na území *Picena* a *Ageru Gallicus* není doloženo používání páru kamenných *stipites*, které sloužily jako protizávaží. Kamenné *stipites* se na území *Histrie* a v *Dalmatii* objevují až v pozdní antice a na jejich výrobu byly často používané masivní kusy starší architektury. Nález mlýna na olivy (typ *mola olearia*) byl na území *Picena* a *Ageru Gallicus* zaznamenán na 9 lokalitách a *calcatorium* pouze na 2 lokalitách.

⁴⁵⁴ *Arei* z *opusu spicatum* na území *Histrie* (6 lokalit): S. Sabba (l.č. 1) z 1. stol. př. n. l., Červat Porat (l.č. 19) z konce 2. stol. n. l., Krvaviči - Boškina (l.č. 51) z poč. 1. stol. n. l., kostelík sv. Marija "della Concetta" (l.č. 64) - bez datace, kopec Kolci, ostrov Veli Brijun (l.č. 73) z poč. 1. stol. n. l., zátoka Dobrika, ostrov Veli Brijun (l.č. 74) z pol. 1. stol. př. n. l.

10 Závěr

V první kapitole jsem uvedla, že není možné porozumět ekonomické historii antického světa bez ohledu na sociální a kulturní historii tohoto období, protože všechny tři „druhy“ historie mají stejnou váhu. Tato studie vzala v potaz všechny možné směry, kterými lze hodnotit socio-ekonomickou sféru římského období a dala je dohromady. Tím jsme získali nový komplexnější pohled tuto problematiku.

Díky všestrannému přístupu jsem získala odpovědi na různé otázky týkající se demografické situace a rozmístění civilního osídlení, stupně kolonizace v okolí měst, objem hospodářské produkce v rámci *villae* a závislosti městských center na jejich rurálním okolí.

Cílem této práce bylo pokusit se najít odpovědi na různé otázky a nabídnout nový pohled na problematiku venkovského osídlení s ohledem na ekonomickou a sociální situaci vybraných území. Území *Histrie* a *Dalmatie* jsou rozsáhlá, ale díky tomu jsem získala dostatečné množství informací a údajů, které jsem mezi sebou mohla porovnat. *Histria* a *Dalmatia* jsou si geograficky blízké, ale současně kvůli historickému vývoji v mnoha ohledech velmi odlišné. Díky této komparaci lze nyní lépe porozumět tomu, proč se dané regiony vyvíjely tak, jak se vyvíjely a jakým způsobem tento vývoj probíhal.

Rozdíl několika desetiletí mezi počátkem kolonizace *Histrie* a *Dalmatie* je velmi markantní v počtu kolonií, velikosti jejich *agerů* a stupni romanizace. *Histria* jako součást Itálie byla intenzivně kolonizována, skoro celé její území bylo rozděleno centuriací a zemědělsky využíváno. Oproti tomu *Dalmatia* byla kolonizována především na pobřeží, kde se nacházely všechny její kolonie. Vnitrozemí bylo řídce osídlené, především původními barbarskými kmeny. Značná část vnitrozemí, kde se nacházely četné důlní oblasti, spadala pod císařský *fiscus*. Na území *Histrie* se nacházely veliké latifundie, které produkovaly množství vína a olivového oleje určeného především na export. Nacházely se zde i dvě veliké *figlinae*, u kterých známe jejich majitele. V *Dalmatii* se nacházela pouze jedna *figlina*, u které známe jejího vlastníka.

Díky epigrafickým monumentům bylo možné zjistit zajímavé informace o sociální struktuře obyvatelstva obou regionů, ale opět více informací máme z *Histrie*. Intenzivní zemědělská produkce vyžadovala vysoký počet dělníků. To byli především otroci. Na epigrafických monumentech jsou zastoupeni jak otroci, tak i propuštění otroci. Díky jejich jménům lze určit jejich vlastníky, protože od nich dostávali svá jména. Skupinu

otroků je možné připsat císařskému *fiscu*, který na území *Histrie* a v menší míře i v *Dalmatii* vlastnil zemědělskou půdu. Speciální císařská kancelář sídlila od *Vespasiana* v *Pole* a další byla v *Saloně*. U několika *villae rusticae* můžeme určit jejich majitele. Jedná se především o latifundie na území *Histrie*, ale je mezi nimi i pár *villae* v *Dalmatii*. Zvláštní skupinu na epigrafických monumentech tvoří veteráni. *Histria* byla demilitarizovaná již za *Augusta*, proto se zde dochovalo velmi málo veteránských nápisů. Oproti tomu v *Dalmatii* byly v 1. stol. umístěné dvě legie a celá řada auxiliárních jednotek, které po porážce Batonova povstání (6-9 n. l.) dohlížely na bezpečnost v regionu. Veteráni v *Dalmatii* získávali půdu (*missio agraria*) v okolí kolonií či přímo u legionářských táborů, což je doloženo na řadě nápisů. Přesto většina veteránských nápisů pochází právě z kolonií na pobřeží, kde se veteráni usadili a užívali si důchodu.

Zemědělská produkce je poměrně dobře popsána u antických autorů, což umožňuje rekonstruovat produkční procesy v rámci *villae rusticae*. Intenzivní zemědělská produkce na východním pobřeží Jadranu začala až po konsolidaci situace a připojení regionů k Republice, resp. k Impériu. Mezi nejvýnosnější zemědělské odvětví patřila produkce vína a olivového oleje. S ním lze na několika lokalitách spojit plánované zakládání rozsáhlých vinohradů a olivových hájů, které je doloženo díky nálezům do skály vytesaných kvadratických děr. Tyto díry se zaplnily zemí, které bylo na těchto místech málo, a plodiny tak dávaly větší úrodu. Založení takových plantáží bylo jistě finančně velmi náročné a jediné plodiny, které tuto investici mohly vrátit, byly vinná réva a olivovník.

S novou percepcí zemědělství jsou spojené kulty bohů *Libera* a *Silvana* s jejich ženskými protějšky bohyněmi *Liberou* a *Silvanou*, kteří jsou spojováni právě s produkcí vína a olivového oleje. Ovšem nález takového monumentu je potřeba dát do správného kontextu, aby mohl tuto produkci potvrdit.

Hlavním cílem této práce bylo vyvrátit teorii, kterou opakovaly všechny starší publikace a podle které se na území *Histrie* a v *Dalmatii* víno a olivový olej skoro neprodukovaly, na několika lokalitách s dochovanými lisovacími zařízeními se údajně jednalo pouze o lokální produkci malých rozměrů a v žádném případě se neprodukovalo dostatečné množství, které by umožňovalo export. Tato teorie byla založená na nedostatku archeologických důkazů. S pomocí detailní analýzy relevantních lokalit popsaných v rozsáhlém Katalogu, které se nacházejí jak na území *Histrie*, tak i v *Dalmatii*, jsem byla schopná tuto teorii s úspěchem vyvrátit. Celkový počet lokalit spojených s produkcí vína

a olivového oleje je 198. Na území *Histrie* jsem jich detekovala 98 a v *Dalmatii* rovných 100. Tento rozsáhlý Katalog vznikl pouze díky pečlivému a trpělivému hledání jednotlivých informací, které jsem následně poskládala jednu vedle druhé. Tato metoda byla podobná práci antických výrobců mozaik. Jen s tím rozdílem, že jsem měla k dispozici jen zlomek kamínků. Přesto se mi podařilo alespoň rámcově složit motiv, a tak se ukázala nová a překvapující „mozaika“ produkce vína a olivového oleje na území *Histrie* a v římské provincii *Dalmatia*. Podle počtu lisovacích zařízení na území *Histrie* ji můžeme směle srovnávat s podobnými regiony v Itálii, protože ničím nezaostává. V *Dalmatii*, která má i dnes ideální plochy pro vinohrady a olivové háje, je počet 100 lokalit přeci jen málo. Doufám, že v budoucnu objevím ještě mnoho dalších lokalit, aby se tak celkový motiv mozaiky postupně ukázal.

Z dostupných archeologických i literárních zdrojů lze usoudit, že produkce olivového oleje byla velmi významná. Produkce vína nebyla nikdy tolik vyzdvihována, jako produkce olivového oleje. To ovšem neznamená, že se víno neprodukovalo a že vinohrady neexistovaly. Produkce vína existovala spolu s produkcí olivového oleje, ale histrijská a dalmatská vína nikdy nedosáhla takového věhlasu, jako olivový olej. Víno bylo produkováno pro lokální spotřebu, která nemohla být zanedbatelná. Víno mělo v římské kuchyni své nezastupitelné místo. Každá zemědělská jednotka musela produkovat vše, co potřebovala pro vlastní potřebu, a být tak nezávislá, aby byla ekonomicky profitabilní. Současně musela produkovat dostatečné množství nějakého produktu k prodeji. Mezi hlavní hospodářské artikly patřilo víno, obilniny, ovoce, zelenina, sůl, chov ryb/rybolov a chov dobytka. Tyto artikly byly velmi důležité, ale nikdy nedosáhly věhlasu vně regionu a nebyly exportovány ve velkém. Sloužily především k uspokojení lokální poptávky. Oproti tomu olivový olej představuje artikl, který byl vyvážen především do Itálie, kde byl vyhledáván mezi bohatou klientelou, která si mohla dovolit drahé, ale velmi kvalitní produkty.

S transportem vína a olivového oleje, jakož i dalších zemědělských produktů, souvisela produkce amfor, které byly hlavním exportním materiálem. Na území *Histrie* fungovaly dvě *figlinae*, v *Dalmatii* určitě jedna. To je až žalostně malý počet. Nepochybně existovalo více keramických dílen, které ale stále ještě čekají na své objevení. Všeobecně není mnoho důkazů pro export vína a olivového oleje. Podél východního Jadranského pobřeží se nachází spousta vraků s náklady amfor. U těchto lokalit musíme být obezřetní, protože nelze určit, odkud ani kam loď plula. Podobný problém je i s amforami, u kterých

si bez chemické analýzy nemůžeme být jistí, co se v nich převáželo. Proto nález amfory nelze považovat za jasný důkaz produkce vína či olivového oleje.

Na produkci vína a olivového oleje se dá dobře ukázat počátek, vývoj a konec římského Impéria na území *Histrie* a v provincii *Dalmatia*. Tento druh hospodářské produkce je typický pro římskou přítomnost v celém Impériu a je jedním ze znaků šíření romanizace na nově dobytá území. Víno a olivový olej se používaly každodenně, jak v císařském paláci, tak i v nejchudší domácnosti, a jsou i dnes základem mediteránské kuchyně.

Tuto práci bych ráda považovala za počátek hluboké analýzy socio-ekonomických vztahů v římském období na východním pobřeží Jadranu, která má svůj základ v produkci vína a olivového oleje.

Seznam literatury

Antičtí autoři

Suetonius, De vita Caesarum, Loeb Classical Library, 1914.

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/home.html>

Historia Augusta, Loeb Classical Library, Vol. I-III, 1921, 1924, 1932.

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/home.html

Aurelius Victor, De Caesaribus

<http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html#1>

Eutropius, Breviarium Historiae Romanae

<http://www.thelatinlibrary.com/eutropius/eutropius9.shtml#1>

Plinius, Naturalis Historiae, Karl Mayhoff, 1875-1906, Teubner edition.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/pliny_the_elder/home.html

Varro, De Re Rustica, Loeb Classical Library, 1934

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Varro/de_Re_Rustica/home.html

Cato the Elder, De Agricultura, Loeb Classical Library, 1934

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/home.html

Columella, De Re Rustica, Loeb Classical Library, Three Volumes, 1941-1955.

<https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/home.html>

Palladius, Das Bauernjahr. De Gruyter, 2016.

Web

Earliest evidence of winemaking: Team discovers 8,000-year-old wine production in ancient Middle East (<https://phys.org/news/2017-11-earliest-evidence-winemaking-team-year-old.html>)

Još uvijek rađa maslina starija od Krista. *Slobodna Dalmacija*. 3.12.2016. <https://slobodnadalmacija.hr/maslina/novosti/jos-uvijek-rada-maslina-starija-od-krista-477175>

Školarice in Križišče 2002/2003. Izvještaj ZVKDS, OE Piran in Arhej d.o.o. (http://www.arhej.com/datoteke/Pdf/skolarice_predstavitev.pdf)

Bibliografije

- Adshad, S. A. M. 1992: *Salt and Civilization*. Palgrave.
- Alföldy, G. 1962: Die Auxiliartuppen der Provinz Dalmatien. *AAASH* 14, 259-296.
- Atanacković-Salčić, V. 1981: Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu. *Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine XIV/XV*, 257-284.
- Atanacković-Salčić, V. 1988: 24.39. *Arheološki leksikon BiH*, TOM 3, Sarajevo.
- Baldini, M. – Matijašić, R. – Tassaux, F. 1997: Iskopavanje vile na Loronu - izvješće 1994. In: *Arheološka istraživanja u Istri*. Znanstveni skup, Poreč, 22.-26. září 1994. Izdanja HAD-a 18 (1997), 193-212.
- Barkóczi, L. 1980: History of Pannonia. In: Lengyel, A. – Radan, G.T.B. (eds.): *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 85-124.
- Barnett, Ch. 2014: Alcoholic Beverages and Resistance to Roman Imperialism in Dalmatia. *Croatian Studies Review* 10, 13-34.
- Basler, Đ. 1953: Konzervatorski zahvat na Mogorjelu. *Naše starine* I, 145-150.
- Basler, Đ. 1958: Bazilike na Mogorjelu. *Naše starine* V, 45-62.
- Basić, I. 2015: Natpis Gaja Orhivija Amempta. *VAHD* 108, 37-77.
- Batović, Š. 1970: Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1967. do 1969. godine. *Diadora* 5, 259-294.
- Batović, Š. 1980: Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1973. do 1976. godine. *Diadora* 9, 549-617.
- Begović, V. 1993: *Antička arhitektura na otoku Brijunu*, Zagreb. (disertace)
- Begović Dvoržak, V. 1990: Antička vila u uvali Verige na Brijunima. *VAMZ* 23, 97-110.
- Begović Dvoržak, V. 1994: Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima. Hramovi. *VAMZ* 26-27, 25-46.
- Begović Dvoržak, V. 1995: Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima: primjer ekstrovertirane maritimne vile harmonično uklopljene u krajolik. *Histria Antiqua* 1/1995, 47-54.
- Begović Dvoržak, V. 1997a: Raskoš rimskih ladanjskih vila – terme rezidencijalnog kompleksa na Brijunima. *VAMZ* 30-31, 47-68.
- Begović Dvoržak, V. 1997b: Podrijetlo građevinskog kamena i dekoracija u kamenu kao i tehnika gradnje na rezidencijalnom kompleksu u uvali Verige na Brijunima. *Histria Antiqua* 3/1997, 83-92.
- Begović Dvoržak, V. 1997c: Utvrđivanje cjelovitog areala ranocarskog rezidencijalnog kompleksa u uvali Verige na Brijunima. In: *Arheološka istraživanja u Istri*. Znanstveni skup, Poreč, 22.-26. září 1994. Izdanja HAD-a 18 (1997), 85-96.

- Begović Dvoržak, V. 1997d: Raskoš rimskih ladanjskih vila – terme rezidencijalnog kompleksa na Brijunima. *VAMZ* 30-31, 47-68.
- Begović Dvoržak, V. – Dvoržak Schrunk, I. 2005: *Fullonica* u uvali Verige na Brijunima. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 22, 127-140.
- Begović, V. – Schrunk, I. 1999-2000: *Villae rusticae* na brijunskom otočju. *OA* 23-24, 425-439.
- Begović, V. – Schrunk, I. 2001: Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18, 157-171.
- Begović, V. – Schrunk, I. 2002: Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, 113-130.
- Begović, V. – Schrunk, I. 2003: Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 95-112.
- Begović, V. – Schrunk, I. 2004: Roman Villas in Istria and Dalmatia, Part III: Maritime Villas. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 21, 86-90.
- Begović, V. – Schrunk, I. 2007: *The Brioni Islands. Past, Architecture and Cultural Heritage*. Zagreb.
- Begović, V. – Schrunk, I. 2009: Transformacija rimskih vila na Brijunskom otočju. *Histria antiqua* 18-1/2009, 223-236.
- Begović, V. – Schrunk, I. 2010: Villa rustica u uvali Dobrika (Madona) na otočju Brijuni. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 27, 249-266.
- Begović, V. – Schrunk, I. – Tutek, I. 2016: Crkva sv. Marije i ekonomsko-političke prilike na Brijunima od 4. do 7. stoljeća. In: Dizdar, M (ed.): *Finis coronat opus, zbornik radova psvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života*. Zagreb, 65-78.
- Bekić, L. 2006: Krvavići, red.broj 110. *HAG* 2/2005, 218-219.
- Bekić, L. 2010: Veštar – podmorje, red.broj 200. *HAG* 6/2009, 414-416.
- Bekić, L. 2011a: Veštar – podmorje, red.broj 206. *HAG* 7/2010, 438-439.
- Bekić, L. 2011b: Andetrij, rimsko vojno uporište, topografske odrednice. In: Librenjak, A. – Tončinić, D. (eds.): *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*. Znanstveni skup, Sinj, 10.-13. rjina 2006. Izdanja HAD-a 27 (2011), 315-325.
- Bekić, L. 2012: Veštar – podmorje, red.broj 202. *HAG* 8/2011, 425-427.
- Bekić, L. 2013: Veštar – podmorje, red.broj 238. *HAG* 9/2012, 478-480.
- Bekić, L. 2014a: Veštar – podmorje, red.broj 190. *HAG* 10/2013, 380-383.
- Bekić, L. 2014b: *Luka Veštar*. Zadar.
- Bekić, L. 2015: Rovinjsko podmorje – otok Veli Piruzi, uvala Veštar, red.broj 187. *HAG* 11/2014, 371-373.
- Bekić, L. – Haraša, I. 2007: Krvavići – Boškina, red.broj 127. *HAG* 3/2006, 238-240.

- Bekić, L. – Haraša, I. 2008: Krvavići – Boškina, red.broj 116. *HAG* 4/2007, 262-264.
- Bekić *et al.* 2007: Krvavići – Boškina, rimska villa rustica. In: Bekić, Luka (ed.): *Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac*. Zagreb, 69-193.
- Bekić, L. – Višnjić, J. – Pešić, M. – Bloier, M. 2011: *Podvodna arheološka istraživanja uvale Veštar 2008 - 2010*. Rovinj.
- Bekić, L. – Pešić, M. 2015: Pokazatelji pomorske trgovine na istočnoj obali Jadrana na osnovu nalaza amfora iz dvije rimske luke. *Histria archaeologica* 45, 95-112.
- Benario, H. W. 1970: The Family of Statilius Taurus. *The Classical World* 64(3), 73-75.
- Betz, A. 1938: Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Abhandlungen des Archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien*, Bader bei Wien.
- Bezecky, T. 1998: *The Laecanius amphora stamps and the villas of Brijuni*. Wien.
- Bezecky, T. 2011: The Laecanius amphorae. In: Lipovac Vrkljan, G. – Šiljeg, B. – Ožanić Roguljić, I. – Konestra, A. (eds.): *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik II. Međunarodnog arheološkog kolokvija, 28.-29. listopada 2011. Crikvenica, 241-257*.
- Bezić, N. 1962: Crkva sv. Jurja u Tučepima. *Peristil* 5, 7-10.
- Bilić-Dujmušić, S. 2006: Roman military actions within Dalmatia – Promona: the site and the siege. In: Davison, D. – Gaffney, V. – Marin, E. (eds.): *Dalmatia: Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*. BAR Int.Ser. 1576, 41-58.
- Bilić-Dujmušić, S. 2011: Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije Salone. *Diadora* 25, 143-169.
- Biograd*. Arheološki muzej Zadra. Zadar, 1970.
- Bojanovski, I. 1969: Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. *Naše starine* XII, 27-54.
- Bojanovski, I. 1974: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo.
- Bojanovski, I. 1981: Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor. *AP* 22, 44-64.
- Bojanovski, I. 1985: Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus). In: Vukojević, D. (ed.): *100 godina muzeja u Humcu*. Samoupravna interesna zajednica kulture općine Ljubuški, Ljubuški, 70-93.
- Bojanovski, I. 1988: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.
- Boltin-Tome, E. 1990: Antična kamnita elementa iz Strunjana. *AV* 41, 249-256.
- Bolšec Ferri, N. 2006: Umag – Trg slobode, red.broj 127. *HAG* 2/2005, 248-250.
- Bolšec Ferri, N. 2007a: Lovrečica – villa rustica, red.broj 130. *HAG* 3/2006,
- Bolšec Ferri, N. 2007b: Katoro – rt Tiola, red.broj 125. *HAG* 3/2006, 235-237.

- Bolšec Ferri, N. 2010: Zambratija – antička vila, red.broj 203. *HAG* 6/2009, 418-419.
- Bolšec Ferri, N. – Čučković, Z. 2008: Katoro – rt Tiola, red.broj 115. *HAG* 4/2007, 262-261.
- Bolšec Ferri, N. 2008: Zaštitno arheološko istraživanje na Trgu Slobode u Umagu 2004./2005. In: Jurković, M. (ed.): *I. porečki susret arheologa – Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006. Poreč, 105-109.
- Botte, E. – Bertrand, A. – Jelinčić, K. 2016: Bunje (Novo Selo, Croatie), Campagne de fouilles 2015. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<http://journals.openedition.org/cefr/1519>)
- Botte, E. – Jelinčić, K. 2017: Bunje (Novo Selo, Croatie), Campagne de fouilles 2016. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<https://journals.openedition.org/cefr/1723>)
- Botte, E. – Bertrand, A. – Jelinčić, K. – Leys, N. – Boisson, A. 2018: Bunje (Novo Selo, Croatie), campagnes 2017-2018. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<https://journals.openedition.org/cefr/2419>)
- Botte, E. – Bertrand, A. – Drpić, J. – Jelinčić, K. – Lemaire, B. – Leys, N. – Rosak, A. – Huvet, F. – Boisson, A. – Cagnard, L. 2020: Bunje (Novo Selo, Croatie). *Chronique des activités archéologiques, 2019. Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<http://journals.openedition.org/cefr/4606>)
- Brajković, T. – Krnčević, Ž. – Podrug, E. 2013: *Arheološki vodič po Danilu*. Šibenik.
- Bratož, R. 2016: La produzione e il consumo di alimenti nella provincia della Venetia et Histria al tempo dei Gori orientali. *Antichita Altoadriatiche* 84, 131-158.
- Brein, F. 2006: Edelreben für den Goldenen Berg (CIL III 10275). *Forum Archaeologiae* 38/III/2006. (<http://farch.net>)
- Brun, J.-P. 1986: *L'Oléiculture antique en Provence: les huileries du département du Var*. Paris.
- Brun, J.-P. 2003: *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique - Viticulture, oléiculture et procédés de transformation*. Paris.
- Brun, J.-P. 2004: *Archéologie du vin et de l'huile dans l'Empire romain*. Paris.
- Brunšmid, J. 1897: Tri nova ulomka grčkih nadpisa iz Dalmacije. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XX, 183-187.
- Brunšmid, J. 1898: Izvještaj četvrte glavne skupštine „Bihaća“. *VHAD* 3, 217-231.
- Brusić, Z. 1973: Privlaka kod Zadra, arheološko-topografski podaci. *Radovi JAZU Zadar* 19, 419-446.
- Bulić, D. 2012: Rimaska centurijacija Istre. *Tabula* 10, 50-74.

- Bulić, D. 2014: *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*. Zadar (disertace).
- Bulić, D. 2010: Fažana – povijesna jezgra, red.broj 161. *HAG* 6/2009, 328-331.
- Bulić, D. – Džin, K. 2008a: Fažana, red.broj 111. *HAG* 7/2007, 246-249.
- Bulić, D. – Džin, K. 2008b: The most recent archaeological rescue research in the old urban core of Fažana in 2007. *Histria Antiqua* 16/2008, 191-198.
- Bulić, D. – Koncani Uhač, I. 2009: Keramičarska radionica u Fažani, rezultati istraživanja 2007. – 2009. godine. *Histria Antiqua* 17/2009, 285-298.
- Bulić, D. – Koncani Uhač, I. 2010: Figlina u Fažani i njezina preobrazba u kasnoj antici. *Histria Archaeologica* 41, 109-146.
- Bulić, D. – Matijašić, R. 2014: L'architettura rurale romana dell'agro polese in luce delle indagini recenti. *Studia Universitatis Hereditati* 2, 1-2, 119-135.
- Bulić, F. 1895: Istraživanja „Bihača“. *VHAD* 1, 209-211.
- Bulić, F. 1896: Iskopine u Kliškom polju u predjelu „Rižinice“. In: *Bihač hrvatsko društvo za iztraživanje domaće povijesti u Splitu. Drugo Izvješće*. Zadar, 21-29.
- Bulić, F. 1902: Ritrovamenti antichi a Castellastua. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XXV, 50.
- Bulić, F. 1904: Siculi ed i suoi dintorni (Ritrovamenti di epoca romana). *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XXVII, 56-67.
- Bulić, F. 1906: Isola Lesina - Pharia - villaggio di Vrbanj. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XXIX, 241.
- Bulić, F. 1909: Quattro bassorilievi di Mitra a Salona. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XXXII, 50-57.
- Bulić, F. 1914: Istraživanja istočno od Porta Caesarea u Saloni kod Pet mostova. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XXXVII, 68-79.
- Bulić, F. 1920: Starinska iznašašća u okolici Spljeta. *VAHD* XLIII, 196.
- Bulić, F. 1921: Starinska iznašašća na „Ravnicam“ na jugoistok Omiša. *VAHD* XLIV, 38-39.
- Bulić, F. 1922: Iskopavanja u Saloni kod Porta Caesarea kod tzv. Pet mostova 1916. i 1917. *VAHD* XLV, 3-13.
- Bulić, F. 1923: Izvješće o djelatnosti Pokrajinskog Konservatorskog Ureda za Dalmaciju u Splitu za god. 1923. *VAHD* XLVI, Prilog, 1-11.
- Bulić, F. 1931: Starinarska istraživanja u Ropotini u Solinu. In: Bulić, F. (ed.): *Povodom pedesetgodišnjice jubileja „Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku“ 1878-1928*, Split, 63-68.
- Bulić, F. 1986: *Po ruševinama stare Salone*. Split.

- Burić, T. 2012-2013: Antički agrarni sklop na položaju Sadine u Kaštel Štafiliću. *Diadora* 26/27, 509-513.
- Busuladžić, A. 2002: Villa rustica u Bihovu kraj Trebinja, *VAMZ* 35, 191-196.
- Busuladžić, A. 2011: *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.
- Buškariol, F. – Lokošek, I. 1985: Zaštitna arheološka istraživanja unutar Starogradskog polja na otoku Hvaru. *Obavijesti* XVII/3, 35-36.
- Carlsen, J. 2013: *Land and Labour. Studies in Roman Social and Economic History*. Roma.
- Carre, M.-B. – Kovačić, V. – Marchiori, A. – Rosada, G. – Tassaux, F. 2005: Lorun - Loron (Poreč - Parenzo, Istria). Un complesso costiero di eta romana nell'agro Parentino: la campagna di ricerca 2004. *Histria Antiqua* 13/2005, 99-118.
- Carre, M.-B. – Kovačić, V. – Marchiori, A. – Rosada, G. – Tassaux, F. – Zabeo, M. 2006: Lorun-Loron, Parenzo-Poreč, Istria. Una villa maritima nell'agro Parentino: la campagna di ricerca 2005. *Histria Antiqua* 14/2006, 261-281.
- Cambi, N. 1986: Salona i njene nekropole. *Radovi Filozofskog Fakultetu u Zadru* 25(12), 61-108.
- Cambi, N. 1989: Ilirska Salona. *Obavijesti* XXI/3, 37-41.
- Cambi, N. 1991: Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji. *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 27, 55-65.
- Cambi, N. 2009: Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 505, knjiga 47, Društvene znanosti, 63-79.
- Cambi, N. 2013: Škrip na otoku Braču – nerealizirani grad. *ARR* 17, 55-84.
- Cambi et al 2007 = Cambi, N. – Glavičić, M. – Maršić, D. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. – Campedelli, A. 2007: *Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum*. Drniš-Šibenik-Zadar.
- Campbell, B. 2005: The Severan dynasty. In: Bowman, A. K. – Garnsey, P. – Cameron, A. (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 2nd Edition, Volume XII, The Crisis of the Empire, A.D. 193-337. Cambridge, 1-27.
- Caravale, A. – Toffoletti, I. 1997: *Anfore antiche*. Formello.
- Ciglencečki, S. 2016: Clastra Alpium Iuliarum, tractus Italiae circa Alpes and the defence of Italy in the final part of the Late Roman period. *AV* 67, 409-424.
- Crook, J. A. 1996: Political History, 30 B.C. to A.D. 14. In: Bowman, A. K. – Champlin, E. – Lintott, A. (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 2nd Edition. Volume X, The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69. Cambridge, 70-112.
- Cuomo di Caprio, N. 1972: Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell' area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana. *Sibrium* 11, Varese, 371-464.

- Cuscito, G. – Riavez, P. 2008: Torre di Parenzo. Risultati delle analisi architettonico/stratigrafiche. *Archaeologia Adriatica* 2-2, 727-737.
- Cuscito, G. 2011: Edilizia residenziale ed edifici cristiani di culto: un problema aperto. *Histria Antiqua* 20/2011, 301-315.
- Čargo, B. – Miše, M. 2010: Lončarska proizvodnja u Isi. *VAHD* 103, 7-40.
- Čaušević-Bully, M. 2008: Osor – k.č. 34/1, red.broj 158. *HAG* 4/2007, 354-356.
- Čaušević-Bully, M. et al. 2021: *50 ans d'archéologie franco-croate / 50 godina hrvatsko-francuske arheologije*. Zagreb.
- Čremošnik, I. 1965: Rimska vila u Višićima. *GZM* 20, 147-221.
- Ćustić Juraga, B. 2019: *Arheološki park Vižula*. Medulin.
- D'Inca, C. – Kovačić, V. – Marchiori, A. – Marion, Y. – Rouse, C. – Tassaux, F. – Zabeo, M. 2008: Loron-Lorun, Parenzo-Poreč, Istria. Una villa maritima nell'agro Parentino: la campagna di ricerca 2007. *Histria Antiqua* 16/2008, 147-160.
- D'Inca, C. – Kovačić, V. – Marchiori, A. – Marion, Y. – Rouse, C. – Tassaux, F. – Zabeo, M. 2009: Loron-Lorun, Parenzo-Poreč, Istria. Una villa maritima nell'agro Parentino: la campagna di ricerca 2008. *Histria Antiqua* 17/2009, 269-283.
- Dálnoki, Orsolya 2009: Collected or cultivated? Exotic and indigenous fruit remains from Celtic to Roman times in Pest County, Hungary. In: Morel, J.-P. – Mercuri, A. M. (Eds.): *Plants and Culture: seeds of the cultural heritage of Europe*. Bari, 145-151.
- Dautovska-Ruševljanin, V. 1969: Krk, ul. JNA 2 - antički trapetum. *AP* 11, 204-206.
- De Franceschini, M. 1998: *Le ville romane della X Regio (Venetia et Histria)*. Roma.
- Delić, D. 1994: Prilozi topografiji villae rusticae u K. Sućurcu. *Kaštelanski zbornik* 4, 165-168.
- Delonga, V. 1988: Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra. *SHP* III (18), 39-89.
- Delonga, V. 2000: Arheološka istraživanja u Kučićima. *SHP* III (27), 67-81.
- Delonga, V. 2005: Regija Poljica, red.broj 120. *HAG* 1/2004, 234-236.
- Demicheli, D. 2007: Rimska nadgrobna stela iz splitskog predjela Pazdigrad. *VAHD* 100 (1), 31-48.
- Devlahović, A. 2015: Starogradsko polje – Kupinovik, red.broj 342. *HAG* 11/2014, 658-659.
- Dodig, R. 2003: Epigrafički spomenici iz Naronitanskoga konventa. In: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*. Znanstveni skup, Metković, 6.-9. listopada 2001. Izdanja HAD-a 22 (2003). Zagreb, 233-252.
- Dodig, R. 2006: Rimski kompleks na Gračinama kod Ljubuškog. *Post scriptum istraživanja dr. Ive Bojanovskog*. Radovi znanstvenog skupa održanog 26. svibnja 2006.

u Sarajevu u čast dr. Ivi Bojanovskom, arheologu i konzervatoru u prigodi 90. obljetnice rođenja. *Hrvatska misao*, God. X, travanj-rujan 2006, 39–40/28, n. s., 55-68.

Dodig, R. 2007: Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškog. *OA* 31, 143-163.

Dodig, R. 2011: Rimski kompleks na Gračinama, vojni tabor ili...?. In: Librenjak, A. – Tončinić, D. (eds.): *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*. Znanstveni skup, Sinj, 10.-13. rjina 2006. Izdanja HAD-a 27 (2011), 327-343.

Dodig, R. 2012: Rimski tijesak za grožđe u Hercegovini. *Dani berbe grožđa* 2012, 32-33.

Drpić, J. – Botte, E. 2020: Arheološko istraživanje lokaliteta Novo Selo Bunje na otoku Braču 2019. godine. *AIA* 16, 298-299.

Dukić, B. 2015: Salonitanski patroni. *Tusculum* 8, 39-53.

Dyczek, P. 2001: *Roman Amphorae of the 1st-3rd centuries Ad found on the Lower Danube. Typology*. Warszawa.

Dyggve, E. 1951: *History of Salonitan Christianity*. Oslo, London.

Dyggve, E. – Veters, H. 1969: *Mogorjelo ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien*. Wien.

Dyggve, E. – Weilbach, F. – Brøndsted, J. 1928: *Recherches à Salone. Tome I*. Copenhagen.

Dubolnić Glavan, M. 2015: *Civitas Aenona, primjer romanizacije liburnske općine* (disertace). Zadar.

Dubolnić Glavan, M. – Šoštarić, R. 2020: Tragovi najranije upotrebe vinove louze na širem Ninskom području? *Vitis vinifera* - analiza bioarheoloških uzoraka s lokaliteta Mala glavica - Matakov brig (Ražanac). *Diadora* 33/34, 41-60.

Dzino, D. 2005: Late Republican Illyrian Policy of Rome 167-60 BC: the Bifocal Approach. In: Deroux, C. (ed.): *Studies in Latin Literature and Roman History* 12, Collection Latomus 287. Bruxelles, 48-73.

Dzino, D. 2006: Delmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku. *VAHD* 99, 71-80.

Dzino, D. 2008: Deconstructing 'Illyrians': Zeitgeist, Changing Perceptions and the Identity of Peoples from Ancient Illyricum. *Croatian Studies Review* 5, 43-55.

Dzino, D. 2008: The 'Praetor' of Propertius 1.8 and 2.16 and the origins of the province of Illyricum. *Classical Quarterly* 58/2, 699-703.

Dzino, D. 2010: *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*. Cambridge.

Džino, D. 2012: „Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16-9 BC“. In: Hauser, M. – Feodorov, I. – Sekunda, N. V. – Dumitru, A. G. (eds.): *Actes du Symposium international: Le livre. La Romanie. L'Europe* (4ème édition, 20-23 Septembre 2011), Vol. 3, Troisième section – Latinité orientale. Bucarest, 461-480.

- Dzino, D: 2017: The division of Illyricum in Tiberian era: long term significance. In: Németh, G. – Szabó, Á. (eds.): *Tiberius in Illyricum, Contributions to the history of Danubian provinces under Tiberius' reign (14-37 AD)*, Hungarian Polis Studies 24. Budapest-Debrecen, 41-54.
- Dziurdzik et alii 2016: Dziurdzik, T. – Mech, A. – Pisz, M. – Rašić, M.: Gračine – central place in the hinterland of ancient Naronā? Preliminary results of cultural landscape project in Ljubuški općina, West Herzegovina. In: Kołodziejczyk, P. – Kwiatkowska-Kopka, B. (eds.): *Cracow Landscape Monographs 2*, Landscape as impulsion for culture: research, perception & protection, Landscape in the Past & Forgotten Landscapes. Kraków, 299-307.
- Džin, K. 1995: Spomenički nalazi i projekat eko-arheološkog parka Vižula kod Medulina. *Histria Antiqua* 1, 73-78.
- Džin, K. 2006: *Stancija Peličeti. Rimska villa rustica - novi nalaz na trasi Istarskog ipsilona*. Pula.
- Džin, K. 2007: Stancija Peličeti, red.broj 136. *HAG* 3/2006, 256-259.
- Džin, K. 2013: Antička kulturna baština općine Medulin. In: Bader, A. (ed.): *Monografija općine Medulin*. Medulin, 64-77.
- Džin, K. – Koncani Uhač, I. – Bulić, D. 2007: Arheološka istraživanja stare gradske jezdgre Fažane. *Obavijesti XXXIX/3*, 61-72.
- Džino, D. – Domić Kunić, A. 2013: *Rimski ratovi u Iliriku - Povijesni antinarativ*. Zagreb.
- Eck, W: 2007: *The Age of Augustus*, 2nd Edition. Oxford.
- Eckstein, A. M. 2008: *Rome Enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230–170 BC*. Malden / Oxford / Carlton.
- Egger, R. – Bulić, F. 1917: *Forschungen in Salona I*. Wien.
- Egger, R. – Bulić, F. 1926: *Forschungen in Salona II. Der altchristliche Friedhof Manastirine*. Wien.
- Ergovac, P. – Poparić, B. – Jelić, L. 1896: Iskopine u Bihačkom polju u predjelu Miri. In: *Bihač hrvatsko društvo za iztraživanje domaće povjesti u Splitu. Drugo Izvješće*. Zadar, 10-20.
- Ergovac, P. – Jelić, L. 1897: Iskapanje u bihačkom polju u predjelu „Miri“. Izvještaj treće glavne skupštine „Bihača“. *VHAD* 2, 140-156.
- Errington, R. M. 1989: Rome and Greece to 205 B.C. In: Astin, A. E. – Walbank, F. W. – Frederiksen, M. W. – Ogilvie, R. M. (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 2nd Edition. Volume VIII, Rome and the Mediterranean to 133 B.C. Cambridge, 81-106.
- Faber, A. – Nikolanci, M. 1986: Škrip na otoku Braču. *Prilozi* 2, 1-38.
- Faivre, S. – Fuache, E. – Kovačić, V. – Gluščević, S. 2010: Geomorphological and archaeological indicators of Croatian shoreline evolution over the last two thousand years. *GeoActa*, Special Publication 3, 125-133.

- Fentress, E. – Goodson, C. – Maiuro, M. 2011: Wine, Slaves and the Emperor at Villa Magna. *Expedition* 53, 2, 13-20.
- Filipi, R.-A. 1962: Arheološko-topografske crtice iz Ugljana. *Diadora* 2, 303-311.
- Fisković, C. 1953: Arheološke bilješke iz Pelješca. *VAHD* LV, 217-240.
- Fisković, C. 1981: Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu. *SHP* III (11), 137-162.
- Fisković, C. 1983: Ranokršćanska memorija i groblje na Majsanu. *SHP* III (13), 65-80.
- Fisković, C. 1984: Antička naseobina na Majsanu. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24-1, 5-27.
- Fisković, C. 1986: Još o nalazima na Majsanu, o trogirskim zlatarima i gotičkim pladnjevima. *SHP* III (16), 153-164.
- Fisković, I. 1976: Pelješac u protopovijesti i antici. *Pelješki zbornik* 1976, 15-80.
- Fisković, I. 1985: Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu. *SHP* III (15), 133-163.
- Fitz, J. 1962: A Military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus (180-235). *AAASH* 14, 25-112.
- Fitz, J. 1993: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* I. Budapest.
- Fitz, J. 2000: Probleme der Zweiteilung Illyricums. *Alba Regia* 29, 65-73.
- Flower, H. I. 1998: Rethinking "Damnatio Memoriae": The Case of Cn. Calpurnius Piso Pater in AD 20. *Classical Antiquity* 17-2, 155-187.
- Fraschetti, A. 1999: *Roman Women*. Chicago / London.
- Frei-Stolba, R. 2020: L'inscription de Popovac. *Passé Simple*, Septembre 2020, 9.
- Gabričević, B. 1954-1957: Deus Laetus. *VAHD* LVI-LIX, 136-138.
- Gabričević, B. 1961-1962: Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije. *VAHD* LXIII-LXIV, 221-248.
- Gabričević, B. – Marasović, T. 1959: *Vodič kroz zapadni dio podruma Dioklecijanove palače i izložbu antičke skulpture iz Arheološkog muzeja u Splitu*. Split.
- Gabričević, B. – Marasović, T. – Prijatelj, K. 1960: *2000 godina skulpture u Dalmaciji*. Split.
- Galli, E. 1938: Lagosta. Nuove scoperte archeologiche nell'isola. *Atti della Reale Accademia nazionale dei Lincei. Notizie degli scavi di antichità Serie Sesta*, Vol. XVI, 104-114.
- Gamulin, A. 1995: Istražni i zaštitni konzervatorski radovi na crkvi Sv. Jurja u Tučepima. *Makarsko primorje* 2, 9-26.
- Gamulin, V. 1907: Rimske starine u Jelši. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XXX, 145-147.

- Garnsey, P. – Saller, R. P. 2014: *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. Bloomsbury.
- Girardi-Jurkić, V. 1995: Arheološka spomenička baština u urbanim cjelinama i pejzažnom prostoru Istre. *Histria Antiqua* 1/1995, 15-36.
- Girardi-Jurkić, V. 2005: *Duhovna kultura antičke Istre*. Zagreb.
- Girardi-Jurkić, V. 2008a: Late antique hearts in the roman residential villa on the Vižula peninsula near Medulin. Campaign 2007. *Histria Antiqua* 16/2008, 161-168.
- Girardi-Jurkić, V. 2008b: Spoznaje o antičkoj maritimnoj vili na Vižuli kod Medulina (Istraživanja 2006. i 2007. godine.). In: Jurković, M. (ed.): *I. porečki susret arheologa – Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006. Poreč, 89-104.
- Girardi-Jurkić, V. 2013: Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici. In: Bader, A. (ed.): *Monografija općine Medulin*. Medulin, 44-63.
- Girardi-Jurkić, V. – Džin, K. 2005: *Rimska gospodarska vila u Červar Portu kod Poreča*. Pula.
- Girardi-Jurkić, V. – Džin, K. 2006: Vižula, red.broj 128. *HAG* 2/2005, 250-253.
- Girardi-Jurkić, V. – Džin, K. 2007: Vižula. *HAG* 3/2006, red.broj 149, 279-283.
- Girardi-Jurkić, V. – Džin, K. 2011: *Vižula skriveni svijet antike*. Medulin.
- Gjurašin, H. 1999: Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Marte 1902-1905. *SHP* III (26), 7-96.
- Glavaš, I. 2011: Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarska postaja u Balinoj Glavici. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35, 63-74.
- Glavaš, I. 2016: *Konzularni beneficijari u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, svezak 17, Zagreb.
- Glavaš, I. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. 2010: Augzilijarni kaštel kod Kadine Glavice. *Obavijesti HAD* 42/3, 71-74.
- Glavičić, M. 2002: Kult Libera u antičkoj Seniji. *Senjski zbornik* 29, 5-28.
- Glicksman, K. 2005: Internal and External Trade in the Roman Province of Dalmatia. *OA* 29, 189-230.
- Gluščević, S. 1985: Zaštitno arheološko istraživanje na lokalitetu Veleševo kod Benkovca. *Obavijesti* XVII/1, 21-23.
- Gnirs, A. 1901: Römische Ansiedlungen in der Gegend zwischen Pola und Rovigno. *MZK* 27, 83-86.
- Gnirs, A. 1902: Aus Südistrien. *JOAI* 5, Beiblatt, 159-166.
- Gnirs, A. 1903a: Überreste antiker Werkstätten in der Umgebung Polas. *MZK* Ser. 3 Vol. 3, 233-236.

- Gnirs, A. 1903b: Antike Siedlungsplätze im Küstengebiet zwischen Rovigno und Canale di Leme. *MZK* Ser. 3 Vol. 3, 473-484.
- Gnirs, A. 1903c: Alterthümer in Pola und Umgebung. *JOAI* 6, Beiblatt, 97-100.
- Gnirs, A. 1905: Relazione sopra recenti scoperte e scavi nel circondario di Pola. Nesazio Pola, Volume unico degli *AMSI* 21, 255-263.
- Gnirs, A. 1906: Forschungen im südlichen Istrien. *JOAI* 9, Beiblatt, 25-48.
- Gnirs, A. 1907: Forschungen in Istrien. *JOAI* 10, Beiblatt, 43-58.
- Gnirs, A. 1908a: Istrische Beispiele für Formen der antik-römischen Villa Rustica. *JbAK* 2, 124-142.
- Gnirs, A. 1908b: Medolino. *JbAK* 2, Funde und Notizen, 157a.
- Gnirs, A. 1908c: Neue Funde aus der Gegend zwischen Kap Salvatore und Cittanuova. *JbAK* 2, Beiblatt, 216-220.
- Gnirs, A. 1908d: Forschungen im südlichen Istrien. *JOAI* 11, Beiblatt, 167-186.
- Gnirs, A. 1910a: Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola. *JbAK* 4, 79-88.
- Gnirs, A. 1910b: Forschungsergebnisse aus dem südlichen Istrien. *JOAI* 13, Beiblatt, 95-106.
- Gnirs, A. 1911a: Grabungen und Untersuchungen in der Polesana. *JOAI* 14, Beiblatt, 5-44.
- Gnirs, A. 1911b: Baudenkmale aus der Zeit oströmischen Herrschaft auf der Insel Brioni Grande. *JbAK* 5, 75-97.
- Gnirs, A. 1914: Forschungen in Pola und in Polesana. *JOAI* 17, Beiblatt, 161-184.
- Gnirs, A. 1915: Forschungen über antiken Villenbau in Südistrien. *JOAI* 18, Beiblatt, 99-164.
- Gnirs, A. 1916: Antike Baureste an der Westküste Istriens. *MZK* 15, 84.
- Gnirs, A. 19???: Die kulturhistorische Entwicklung Brionis. In: *Führer durch Brioni*, Wien.
- Gnirs, A. 1924: Beispiele des antiken Wasserversorgungsanlage aus dem istrischen Karstlande. In: Abramić, M. – Hoffiller, V. (eds.): *Strena Buliciana*. Zagreb, 129-150.
- Goldsworthy, A. 2014: *Augustus First Emperor of Rome*. Yale University Press.
- Gračanin, H. 2019: Nova kontekstualizacija starog vrela – Kasiodorove *Variae* o kasnoantičkoj Istri. *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 6, 9-34.
- Grubač, J. 2000: Antička uljara kod Piramatovca. *Slobodna Dalmacija* 19.2.2000. (<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20000219/kultura.htm>)
- Gruen, E. S. 1996: The expansion of the Empire under Augustus. In: Bowman, A. K. – Champlin, E. – Lintott, A. (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 2nd Edition. Volume X, The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69. Cambridge, 147-197.

- Gudelj, Lj. 2006: Dikovača Bublin, red.broj 184. *HAG* 2/2005, 346-348.
- Gudelj, Lj. 2012: Arheološka slika Zmijavca. Razmatranje u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005. *SHP* III (39), 237-255.
- Gunjača, S. 1958: Rad osnivača muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i utemeljitelja starohrvatske prosvjete. *SHP* III (6), 7-28.
- Gunjača, Z. 1978: Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području. In: Rapanić, Ž. (ed.): *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*. Znanstveni skup, Vodice, 10-13. svibnja 1976. Izdanja HAD-a 3 (1976). Split, 69-80.
- Hall, J. A. 2013: „Far from the Dragging Plough“. Veterans in Trade and Business during the Roman Principate. (magisterská práce)
- Hančević, S. 2003: Liberov kult kao odraz vinarskog gospodarstva antičke Korčule. *Godišnjak grada Korčule* 8, 241-246.
- Harris, W. V. 1979: *War and Imperialism in Republican Rome: 327-70 BC*. Oxford.
- Hirschfeld, O. 1890: Zur geschichte der panonisch-dalmatinischen Kriegeres. *Hermes* 25, 351-362.
- Hirschler, I. 2009: Krvavići – Boškina, red.broj 148. *HAG* 5/2008, 336-338.
- Hopkins, K. 1978: *Conquerors and Slaves*. Sociological Studies in Roman History, vol. 1. London, New York, Malbourne.
- Chevalier, P. 1996: *Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (en dehors de Salona)*. Roma, 266-268.
- Chevalier, P. 1999: Ostaci starokršćanske skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima. *SHP* III (26), 109-140.
- Ilakovac, B. 1962: Novi nalaz ostataka rimskih zgrada u Zadru 1960. god. *Diadora* 2, 271-302.
- Ilakovac, B. 1968: Dvostruka kamena stupa iz Kožina. *Diadora* 4, 215-219.
- Ilakovac, B. 1970: Kumenat kod Biograda, jedinstveno rimsko poljoprivredno dobro u našoj zemlji. *Radio ZGB III. program*. Vysíláno 30.5.1970.
- Ilakovac, B. 1992: Hidroarheološko rekognosciranje Zadarskog i Pašmanskog kanala. *Diadora* 14, 279-290.
- Ilakovac, B. 1997: Limitacija agera rimske Kise (Cissa). *VAMZ* 30-31, 69-82.
- Ilakovac, B. 1998: Rekonstrukcija rimskog tjeska za masline u Mulinama na Ugljanu. *Radovi Zavoda povij. znan. HAZU Zadar* 40, 1-26.
- Ilakovac, B. 2002: Antički geodetski instrument groma, *VAMZ* 35, 159-171.
- Ilakovac, B. 2003: Rimskodobna proizvodnja vina u Mulinama na o. Ugljanu. *Radovi Razdio povijesnih znanosti* 40(27), 49-64.

- Ilakovac, B. 2008: Roman aqueducts on the island of Pag. *VAMZ* 41, 129-166.
- Imamović, E. 1990: Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine. *Prilozi Institut za istoriju Sarajevo XXIV* / 25-26, 37-63.
- Jeličić-Radonić, J. 1994: *Gata. Crkva Justinijanova doba*. Split.
- Jeličić-Radonić, J. 2001: Rimsko naselje u Ublima na Lastovu. In: Čečuk, B. (ed.): *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*. Znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18.-20. travnja 1991. Izdanja HAD-a 20 (2001). Zagreb, 197-220.
- Jeličić Radonić, J. – Sedlar, A. 2009: Topografija antičke Salone (I) Salonitanska Urbs vetus. *Tusculum* 2, 7-32.
- Jelinčić, K. 2005a: *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*. Zagreb. (diplomová práce)
- Jelinčić, K. 2005b: Rustična vila na Bunjama kod Novog Sela na otoku Braču. *VAHD* 98, 121-132.
- Jelinčić Vučković, K. 2013: Terenski pregled lokaliteta Novo Selo Bunje na otoku Braču. *AIA* 9, 167-174.
- Jelinčić Vučković, K. – Botte, E. – Bertrand, A. 2017: Arheološko istraživanje na lokalitetu Novo Selo Bunje na otoku Braču, 2016. godine. *AIA* 13, 111-116.
- Jelinčić Vučković, K. – Botte, E. 2018: Arheološko istraživanje na lokalitetu Novo Selo Bunje na otoku Braču, 2017. godine. *AIA* 14, 127-135.
- Jelinčić Vučković, K. – Botte, E. 2019: Arheološko istraživanje na lokalitetu Novo Selo Bunje na otoku Braču, 2018. godina. *AIA* 15, 201-216.
- Jelovina, D. 1981: Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika 1968-1980. *SHP* III (11), 229-250.
- Jelovina, D. 1999: Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima. *SHP* III (26), 97-107.
- Jesu li svemirci posjetili Biograd? *Narodni list Zadar*, 29.11.1973.
- Josifović, S. 1956: Oktavijanovo ratovanje u Iliriku. *Živa Antika* 6-1, 138-162.
- Juras, I. – Jurković Pešić, F. 2016: Tegule s pečatom iz Antičke zbirke Arheološkoga muzeja Zadar. *Diadora* 30, 31-75.
- Jurić, R. 2009: Uspomeni dr. Borisa Ilakovca. *Diadora* 23, 207-220.
- Jurišić, M. 1988: O. Mljet/rt Glavat: Potonuli antički brod s teretom. *AP* 29, 135-136.
- Jurišić, M. 1997: Antički ribnjak u uvali Verige na Brijunima. In: *Arheološka istraživanja u Istri*. Znanstveni skup, Poreč, 22.-26. září 1994. Izdanja HAD-a 18 (1997), 163-168.
- Jurišić, M. 2000: *Ancient shipwrecks of the Adriatic: maritime transport during the first and second centuries AD*, BAR Int.Ser. 828. Oxford.
- Jurkić, V. 1980: Burle, Medulin, Istra - antički kosturni grob sa stelom. *AP* 21, 114-115.

- Jurkić, V. 1987a: Prilog za sintezu povijesti Istre u Rimsko doba. In: Jurkić, V. (ed.): *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*. Znanstveni skup, Pula, 15.-18. rujna 1982. Izdanja HAD-a 11/1 (1986). Pula, 65-80.
- Jurkić, V. 1987b: Antička i kasnoantička nekropola Burle kod Medulina. Prethodni izvještaj, 1979-1981. In: Jurkić, V. (ed.): *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*. Znanstveni skup, Pula, 15.-18. rujna 1982. Izdanja HAD-a 11/2. Pula, 167-188.
- Jurković, M. – Marić, I. 2006: Guran – trobrodna bazilika, crkva sv. Šimuna, staro naselje Guran, crkva sv. Cecilije, red.broj 103. *HAG* 2/2005, 204-207.
- Jurković, M. – Marić, I. – Terrier, J. 2009: Guran – srednjovjekovno naselje, crkva sv. Cecilije, red.broj 145. *HAG* 5/2008, 331-334.
- Jurković, M. – Terrier, J. – Marić, I. 2007: Guran – crkva sv. Šimuna, staro naselje Guran, crkva sv. Cecilije, red.broj 123. *HAG* 3/2006, 229-232.
- Jurković, M. – Terrier, J. – Marić, I. 2008a: Guran – crkva sv. Šimuna, srednjovjekovno naselje Guran, crkva sv. Cecilije, red.broj 112. *HAG* 4/2007, 249-253.
- Jurković, M. – Terrier, J. – Marić, I. 2008b: Guran - ranosrednjovjekovno naselje i njegove crkve (Istraživanja 2002. - 2006. godine). In: Jurković, M. (ed.): *I. porečki susret arheologa – Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006. Poreč, 111-123.
- Jurković, M. – Terrier, J. – Marić, I. 2011: Ranosrednjovjekovno naselje Guran. *Histria antiqua* 20, 109-134.
- Juroš-Monfardin, F. – Matijašić, R. 1990: Valbandon Vela Boška. Antičko, kasnoantičko i ranosrednjovjekovno naselje. *AP* 1988, 203-204.
- Kadi, M. 2019: Centurijacija otoka Ugljana. *Kartografija i geoinformacije* 18 (31), 98-107.
- Kadi, M. 2020: Centurijacija kopnenog dijela agera rimske kolonije Jadera (Zadar) Rimski katastar. *Kartografija i geoinformacije* 19 (33), 106-111.
- Karaman, Lj. 1930: *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Zagreb, 205-216.
- Karaman, Lj. 1944: *Baština djedova*. Zagreb. (reprint Zagreb 1992, nemá číslované stránky)
- Katić, M. 1994: Nalazi krovnih opeka s pečatom radionica. In: Jeličić-Radonić, J. 1994: *Gata. Crkva Justinijanova doba*. Split, 209-212.
- Katić, M. 1999-2000: Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa. *Opuscula Archaeologica* 23-24, 49-58.
- Katunarić, T. 2010: Katoro – vivarij, red.broj 169. *HAG* 6/2009, 346-348.
- Kirigin, B. 2007: Pithos / dolium – uvodne napomene. *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga XXXVI/34, 125-156.

- Kirigin, B. – Katunarić, T. – Šešelj, L. 2005: Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji. *VAPD* 98, 7-21.
- Kirigin, B. – Lokošek, I. – Mardešić, J. – Bilić, S. 1987: Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu. *VAHD* 80, 7-56.
- Knežević, B. – Mirnik, I. 1980: Donje Čelo, otok Koločep - antička zgrada. *AP* 21, 86-88.
- Komšo, D. – Čuka, M. 2010: Krnjaloža – zaobilaznica, red.broj 170. *HAG* 6/2009, 349-351.
- Komšo, D. – Mihovilić, K. – Čuka, M. – Koncani Uhač, I. – Paić, A. 2008: Skvačota, red.broj 135. *HAG* 4/2007, 302-303.
- Koncani Uhač, I. 2008a: Porto Marić – podmorje, red.broj 129. *HAG* 4/2007, 289-291.
- Koncani Uhač, I. 2008b: podmorsko arheološko rekognosciranje zaljeva Marić kod Barbarige. *Obavijesti XL/2*, 45-55.
- Koncani Uhač, I. 2009: Fažana – povijesna jezgra, red.broj 144. *HAG* 5/2008, 328-330.
- Koncani Uhač, I. 2018: *Rimski lučki uređaji u Istri i njihov arheološki kontekst*. Zadar. (disertace) (<https://dr.nsk.hr/islandora/object/unizd%3A3029> - preuzeto 12.4.2020)
- Konestra, A. – Cirelli, E. – Benčić, G. – Šiljeg, B. 2019: Istraživanja na Stanciji Blek (Tar – Vabriga/Torre – Abrega): nove spoznaje o srednjovjekovnoj fazi lokaliteta. *AIA* 15-1, 179-185.
- Konestra, A. – Lipovac Vrkljan, G. – Šiljeg, B. 2020: Asortiman građevinske keramike iz keramičarske radionice Sexta Me(u)tillia Maxima u Crikvenici (Hrvatska). Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 37, 73-98.
- Konestra, A. – Lipovac Vrkljan, G. 2018: Pottery workshops in the coastal area of Roman Dalmatia: landscape, spatial organization, ownership. In: Janežič, M. (Ed.): *Nova otkritja med Alpami in Črnim morjem Rezultati raziskav rimskodobnih najdišč v obdobju med leti 2005 in 2015*. Zbornik 1. mednarodnega arheološkega simpozija. Ljubljana, 127-141.
- Kos, P. 2013: Claustra Alpium Iuliarum – Protecting Late Roman Italy. *Studia Europaea Gnesnensia* 7, 233-261.
- Kovács, P. 2008: Some Notes on the Division of Illyricum. In: Piso, I. (ed.): *Die römischen Provinzen, Begriff und Gründung*. Cluj-Napoca, 243-253.
- Kovács, P. 2014: *A History of Pannonia during the Principate*. Antiquitas, Reihe 1, Abhandlungen zur Alten Geschichte, Band 65. Bonn.
- Kovács, P. 2016: *A History of Pannonia in the Late Roman Period*. Antiquitas, Reihe 1, Abhandlungen zur Alten Geschichte, Band 67. Bonn.
- Kovács, P. 2018: Northern Pannonia and the Roman conquest. In: Miličević Bradač, M. – Demicheli, D. (eds.): *The Century of the Brave, Roman conquest and indigenous*

resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih, Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika. Proceedings of the international conference, 22.-26. 9. 2014, Zagreb. Zagreb, 163-174.

Kovačić, V. 2005a: Kupanja, red.broj 68. *HAG* 1/2004, 141-142.

Kovačić, V. 2005b: Lorun, red.broj 69. *HAG* 1/2004, 142-143.

Kovačić, V. 2006a: Kupanja, red.broj 112. *HAG* 2/2005, 221-222.

Kovačić, V. 2006b: Lorun, red.broj 113. *HAG* 2/2005, 223-224.

Kovačić, V. 2007a: Lorun, red.broj 129. *HAG* 3/2006, 243-244.

Kovačić, V. 2007b: Uvala Valeta, red.broj 148. *HAG* 3/2006, 277-279.

Kovačić, V. 2008a: Lorun, red.broj 118. *HAG* 4/2007, 268-269.

Kovačić, V. 2008b: Arheološka istraživanja poluotoka Loruna (2002. – 2006.). In: Jurković, M. (ed.): *I. porečki susret arheologa – Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre.* Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006. Poreč, 77-88.

Kovačić, V. 2009: Lorun, red.broj 150. *HAG* 5/2008, 342-344.

Kovačić, V. 2010a: Lorun, red.broj 174. *HAG* 6/2009, 357-360.

Kovačić, V. 2010b: Uvale Valeta i Busuja, red.broj 199. *HAG* 6/2009, 412-414.

Kovačić, V. 2011: Lorun, red.broj 183. *HAG* 7/2010, 389-392.

Kovačić, V. 2012a: Červar - Porat - uvala Busuja, red.broj 163. *HAG* 8/2011, 349-351.

Kovačić, V. 2012b: Lorun, red.broj 173. *HAG* 8/2011, 371-374.

Kovačić, V. 2013a: Červar-Porat - uvala Busuja, red.broj 215. *HAG* 9/2012, 430-432.

Kovačić, V. 2013b: Lorun, red.broj 223. *HAG* 9/2012, 444-446.

Kovačić, V. – Brnić, Ž. 2010: Poreč – Eufrazijeva ulica i Ulica Konzula Istranina, red.broj 185. *HAG* 6/2009, 383-386.

Kovačić, V. – Carre, M.-B. 2014: Červar - uvala Busuja, red.broj 160. *HAG* 10/2013, 317-318.

Kovačić, V. – Marchiori, A. – Marion, Y. – Rosada, G. – Tassaux, F. 2011: Lorun-Lorun, Parenzo-Poreč, Istria. Una villa maritima nell'agro Parentino: la campagna di ricerca 2010. *Histria Antiqua* 20/2011, 515-526.

Kovačić, V. – Rousse, C. 2014: Lorun, red.broj 168. *HAG* 10/2013, 334-336.

Kovačić, V. – Carre, M.-B. 2015: Červar - uvala Busuja, red.broj 160. *HAG* 11/2014, 330-332.

Kovačić, V. – Rousse, C. 2015: Lorun, red.broj 175. *HAG* 11/2014, 348-350.

Kovačić, V. – Tassaux, F. 2000: *Od masline do amfore.* Poreč.

- Köstermann, E. 1953: Der pannonisch-dalmatische Krieg 6-9 n. Chr. *Hermes* 81, 345-378.
- Kozličić, M. 1987: Antička obalna linija u svjetlu hidroarheoloških istraživanja. In: Jurkić, V. (ed.): *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*. Znanstveni skup, Pula, 15.-18. rujna 1982. Izdanja HAD-a 11/2 (1986). Pula, 135-165.
- Kromayer, J. 1898: Kleine Forschungen zur Geschichte des Zweiten Triumvirats. *Hermes* 33/1, 1-70.
- Kuntić-Makvić, B. 1997: *De bello histrico*. In: *Arheološka istraživanja u Istri*. Znanstveni skup, Poreč, 22.-26. září 1994. Izdanja HAD-a 18 (1997), 169-175.
- Kurilić, A. 2004: Caska kod Novalje na otoku Pagu. Pokusno istraživanje antičke nekropole u Caskoj i rekognosciranje Caske s okolicom. *Obavijesti XXXVI/1*, 68-79.
- Kurilić, A. 2010: Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, sto su i odakle su?. *Asseria* 8, 131-274.
- Kurilić, A. 2014: Some problems concerning the reading of the CIL 3, 12813. In: Cambi, N. Matthews, J. (eds.): *Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend*. Proceedings of the International Scholarly Conference in Podstrana from 30th of March to 2nd of April 2012. Split, 131-143.
- Kusetić, J. 2014: *Claustra Alpium Iuliarum* – Topografski in arheološki pregled. In: Kusetić, J. (ed.): *Claustra Alpium Iuliarum: med raziskovanjem in upravljanjem*. Ljubljana, 27-111.
- Lepore, F. et al. 2012: Progetto “archeologia urbana a Senigallia” I: le ricerche di via Cavallotti. *The Journal of Fasti Online* 248, 1-19.
- Lewit, T. 2020: “*terris, vineis, olivetis...*”: wine and oil production after the villas. *European Journal of Post-Classical Archaeologies* 10, 193-217.
- Lipovac Vrkljan, G. 2005a: Crikvenica - Igralište, zaštitno probno istraživanje tijekom 2004. godine. *AIA* 1, 73-76.
- Lipovac Vrkljan, G. 2005b: Crikvenica – Igralište. *HAG* 1/2004, 164-165.
- Lipovac Vrkljan, G. 2007a: Otkriće lokalne rimske keramičarske radionice u Crikvenici. *AIA* 3, 83-87.
- Lipovac Vrkljan, G. 2007b: Crikvenica – Igralište. *HAG* 3/2006, 287-290.
- Lipovac Vrkljan, G. 2011: Crikvenica – Ad turres, prošlogodišnje otkriće još jedne rimske keramičarske peći na lokalitetu „Igralište“. *AIA* 7, 88-92.
- Lipovac Vrkljan, G. 2017: Lokalna keramičarska radionica Seksta Metilija Maksima u Crikvenici – Crikveničke amfore ravnog dna. In: Lipovac Vrkljan, G. – Šiljeg, B. – Ožanić Roguljić, I. – Konestra, A. (eds.): *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik III. Međunarodnog arheološkog kolokvija*, 4. - 5. studenoga 2014. Crikvenica, 3-18.

- Lipovac Vrkljan, G. 2017b: Lokalna proizvodnja amfora u Crikvenici. In: Lipovac Vrkljan, G. – Šiljeg, B. – Ožanić Roguljić, I. – Konestra, A. (eds.): Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik III. Međunarodnog arheološkog kolokvija, 4. - 5. studenoga 2014. Crikvenica, 185-194.
- Lipovac Vrkljan, G. – Konestra, A. 2012: Crikvenica – Ad turres, prošlogodišnja terenska istraživanja 2011. godine, projekt eksperimentalne arheologije i novi nalazi distribucije crikveničkih keramičarskih proizvoda. *AIA* 8, 98-102.
- Lipovac Vrkljan, G. – Konestra, A. 2015: Sustavna istraživanja lokaliteta Crikvenica – Ad turres: obrada nalaza 2014. godine i izložba 845°C Ad turres (Muzej grada Crikvenice). *AIA* 11, 74-76.
- Lipovac Vrkljan, G. – Konestra, A. 2017a: Crikvenička riblja amfora - indikator proizvodnje/trgovine ribljim prerađevinama? In: Lipovac Vrkljan, G. – Radić Rossi, I. – Konestra, A. (eds.): ADRIAMPHORAE. Amphorae as a resource for the reconstruction of economic development in the Adriatic region in Antiquity: local production. Zagreb, 48-62.
- Lipovac Vrkljan, G. – Konestra, A. – Ilkić, M. – Welc, F. – Mieszkowski, R. 2017: Terenske aktivnosti projekta RED u 2016. godini: geofizička istraživanja i terenski pregledi. *AIA* 13, 163-166.
- Lipovac Vrkljan, G. – Konestra, A. – Welc, F. – Ilkić, M. – Parica, M. 2019: Multidisciplinarni terenski radovi projekta RED u 2018. godini: istraživanja u uvali Plemići (Ražanac). *AIA* 15, 195-199.
- Lipovac Vrkljan, G. – Ožanić Roguljić, I. 2013: Distribucija crikveničke keramike kao prilog poznavanju rimskog gospodarstva. *Senjski zbornik*, 40, 255-270.
- Lipovac Vrkljan, G. – Šiljeg, B. 2008: Istraživanje lokaliteta Crikvenica-Igralište 2007. *AIA* 4, 88-92.
- Lipovac Vrkljan, G. – Šiljeg, B. 2009: Crikvenica „Igralište“ - rezultati treće godine sustavnih istraživanja lokalne rimske keramičarske radionice. *AIA* 5, 108-112.
- Lipovac Vrkljan, G. – Šiljeg, B. 2010: Crikvenica – Ad turres, rezultati četvrte godine sustavnih arheoloških istraživanja rimske keramičarske radionice na lokalitetu „Igralište“. *AIA* 6, 70-76.
- Lipovac Vrkljan, G. – Valent, I. – Konestra, A. – Ožanić Roguljić, I. 2016: Antički proizvodni keramičarski kompleks u Crikvenici – zaključna istraživanja 2015. godine. *AIA* 12, 144-151.
- Lisičar, P. 1951: *Crna Korkira. Kolonije antičkih Grka na Jadranu*. Skopje, 1951.
- Lisičar, P. 1958: Bilješke o rimskim natpisima s otoka Korčule. *VAHD* LX, 125-129.
- Lokošek, I. 1985: Starigradsko polje na o. Hvaru villa rustica. *AP* 1985, 117.
- Mange, M. A. – Bezczyk, T. 2006: Petrography and provenance of Laecanius Amphorae from Istria, northern Adriatic region, Croatia. *Geoarchaeology* 21(5), 429-460.

- Marasović, T. 1984: Srednjovjekovna turnjačnica u podrumskoj dvorani Dioklecijanove palače. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, OOUR prirodoslovno-matematičkih znanosti i odgovarajućih područja u Splitu*, sv. I (III)/1983-1984, 111-122.
- Marasović, T. 1994: *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split.
- Marasović, T. 1996: *Split u starohrvatsko doba*. Split.
- Marasović, T. – Gvozdanović, V. – Sekulić-Gvozdanović, S. – Mohorović, A. 1978: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*. Split.
- Marasović, T. – Oreb, F. 1978, 97: Obrada graditeljskog nasljeđa u okviru projekta "Splitski poluotok". *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2-3, 1976-77, 75-108.
- Mardešić, J. 1987: Zaštitna arheološka istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu - Salona '86. *Obavijesti XIX/1*, 24-29.
- Mardešić, J. – Chevalier, P. 2000: Le Pressoir. In: Duval, N. – Marin, E. (ed.): *Salona III. Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne a Salone*. Rome – Split.
- Marchiori, A. – Rosada, G. 2008: Le villae maritimae in Istria come paradigma tra amoenitas e rusticitas: il caso di Loron (Poreč-Parenzo, Istria). In: Jurković, M. (ed.): *I. porečki susret arheologa – Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006. Poreč, 57-76.
- Marić, I. – Terrier, J. – Jurković, M. 2010: Guran – srednjovjekovno naselje, crkva sv. Šimuna, crkva sv. Cecilije, red.broj 164. *HAG* 6/2009, 336-339.
- Maršić, D. 1993: Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32(19), 105-116.
- Marun, L. 1998: *Starinarski dnevници*. Split.
- Marušić, B. 1957: Slavensko-avarski napadi na Istru u svjetlu arheološke građe. *Peristil* 2, 63-70.
- Marušić, B. 1963: Dva spomenika ranosrednjovjekovne arhitekture u Guranu kod Vodnjana. *SHP* III (8-9), 121-149.
- Marušić, B. 1967: *Kasnoantička i bizantska Pula*. Pula.
- Marušić, B. 1972: Tri spomenika crkvene arhitekture s upisanim apsidama u Istri. *Histria Archaeologica* 3-1, 77-96.
- Marušić, B. 1973: Novi nalazi kasnoantičkih kosturnih grobova u južnoj Istri i na otoku Cresu. *Histria Archaeologica* 4-1, 60-78.
- Marušić, B. 1975: Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora. *Jadranski zbornik* 9, 335-350.

- Marušić, B. 1987: Materijalna kultura Istre od 5. do 9. st. In: Jurkić, V. (ed.): *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*. Znanstveni skup, Pula, 15.-18. rujna 1982. Izdanja HAD-a 11/2 (1986). Pula, 81-105.
- Matejčić, I. – Jurković, M. 2002: *Lapidarij u Balama*. Split.
- Matijašić, R. 1982: Roman Rural Architecture in the Territory of Colonia Iulia Pola. *AJA* Vol. 86, No. 1, 53-64.
- Matijašić R. 1983: Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni adriatiche. *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome* 95/2, 961–995.
- Matijašić, R. 1985: Buzetski Silvan - Novi nalaz iz sjeverne Istre. *AV* 36, 187-194.
- Matijašić, R. 1987: Topografija antičke ruralne arhitekture na obalnom području sjeverne Istre. In: Jurkić, V. (ed.): *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*. Znanstveni skup, Pula, 15.-18. rujna 1982. Izdanja HAD-a 11/2 (1986). Pula, 75-98.
- Matijašić, R. 1988: *Ageri antičkih kolonija POLA i PARENTIVM*. Zagreb.
- Matijašić, R. 1989: Vodnjan/Sv. Lucija, Villa rustica. *AP* 28/1987, 120.
- Matijašić, R. 1993: Oil and wine production in Istria and Dalmatia in classical antiquity and the early middle ages. In: Amouretti M.-C. – Brun, J.-P. (eds.): *La production du vin et de l'huile en Méditerranée*. Actes du Symposium International, Aix-en-Provence et Toulon, 20-22 novembre 1991. Athènes, 247-261.
- Matijašić, R. 1998: *Gospodarstvo antičke Istre*. Pula.
- Matijašić, R. 2001: La storia del sito e delle scopere. In: Tassaux, F. – Matijašić, R. – Kovačić, V. (eds.): *Loron (Croatie) – Un grand centre de production d'amphores à huile Istriennes (Ier – IVe s. p. c.)*. Paris, 19-24.
- Matijašić, R. 2007a: Impianti antichi per olio e vino in contesto urbano in Istria. *Histria Antiqua* 15/2007, 13-26.
- Matijašić, R. 2007b: O nalazu kasnoantičkih tijesaka u Poreču 1997. godine. *OA* 31/1, 265-281.
- Matijašić, R. 2008: Ostatci tijesaka u dvorištu rimske vile u uvali Madona na Brijunima (tzv. Kastrum). *Archaeologia Adriatica* 2-1, 289-300.
- Matijašić, R. 2009: *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*. Zagreb.
- Matijašić, R. 2012a: *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*. Zagreb.
- Matijašić, R. 2012b: Još jedan primjer fosiliziranoga antičkog krajolika u Istri: Rt Kamenjak (Premantura, Pula). *Tabula* 10, 75-89.
- McGovern, P. E. 2003: *Ancient Wine: The Search for the Origins of Viniculture*. Princeton.
- McGraw-Hill Education 2003: *Dictionary of Geology and Mineralogy*, 2nd. ed.

- McNally, S. – Marasović, J. – Marasović, T. – Wilkes, J. 1972: *Dioklecijanova palača. Izvještaj o Jugoslavensko–američkom projektu istraživanja jugoistočnog dijela Palače, URBS, Prvi dio*. Split.
- McNally, S. – Marasović, J. – Marasović, T. 1976: *Diokletian's palace. Report on Joint Excavations, URBS, Part Two*. Split.
- McNally, S. – Marasović, J. – Marasović, T. 1977: *Dioklecijanova palača. Izvještaj o Jugoslavensko–američkom projektu istraživanja, URBS, Drugi dio*. Split.
- Medini, J. 1970: Makarsko primorje u antici. In: Ravlić, J. (ed.): *Makarski zbornik. Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* Makarska, 13-81.
- Mihajlović, I. – Čule, S. 2010: Istarsko podmorje (Vižula, rt Uljeva, Colone, Čavata), red.broj 167. *HAG* 6/2009, 343-344.
- Miholjek, I. 2006: Podmorsko arheološko istraživanje ostataka arhitekture poluotoka Vižule kod Medulina. *Histria Antiqua* 14/2006, 291-301.
- Miholjek, I. – Čule, S. 2009: Vižula – podmorje, red.broj 172. *HAG* 5/2008, 389-391.
- Mihovilić, K. – Komšo, D. 2006: Plinovod Pula – Karlovac, dionica Pula – Vela Učka, red.broj 117. *HAG* 2/2005, 230-232.
- Mihovilić, K. – Komšo, D. 2007: Kornede, red.broj 126. *HAG* 3/2006, 237-238.
- Miletić, A. 2009: Prilog poznavanju rimske sakralne arhitekture na području Starog grada. *Histria Antiqua* 17, 309-312.
- Miletić, I. 2004: Arheološka topografija otoka Unije. *Histria Archaeologica* 33/2002, 195-263.
- Miletić, Ž. 2010: Burnum - A military centre in the province of Dalmatia. In: Radman-Livaja, I. (ed.): *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*. Zagreb, 113-141.
- Miletić, Ž. 2014: Lucius Artorius Castus i Liburnia. In: Cambi, N. Matthews, J. (eds.): *Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend*. Proceedings of the International Scholarly Conference in Podstrana from 30th of March to 2nd of April 2012. Split, 111-130.
- Milošević, B. 2015: Katoro – Sipar, red.broj 172. *HAG* 11/2014, 339-341.
- Milošević Zakić, B. 2019: Sipar, arheološka istraživanja i zaštita lokaliteta od 2013. do 2015. godine*. *SHP* III (46), 205-221.
- Mirabella Roberti, M. 1944: La sede paleocristiana di Orsera. *Annali Triestini* 15 (Serie III, vol. I), 33-120.
- Mirković, M. 1997: Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae. *Živa Antika* 47, 145-158.
- Mirnik, I. 2011: Arheološka iskopavanja u Donjem Čelu na Koločepu 1969. godine. In: Lupis, V. B. (ed.): *Zbornik u čast Ivici Žili*. Dubrovnik, 37-58.

- Mlakar, Š. 1961: Veliki Brion, Brioni. *AP* 3, 77-79.
- Mlakar, Š. 1971: *Brioni*. Pula.
- Mlakar, Š. 1972: *Die Römer in Istrien*. Pula.
- Mlakar, Š. 1979: Neki prilozi poznavanju arheološke topografije Istre. *Histria Archaeologica* 10-2, 9-45.
- Mócsy, A. 1962: *Pannonia*, RE, Supplementband IX, 516-776.
- Mócsy, A. 1971: Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien. *AAASH* 23, 41-46.
- Mócsy, A. 1974: *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*. London.
- Mrduljaš, M. 2009: Split – Dioklecijanova palača (zapadne terme), red. broj 279. *HAG* 5/2008, 617-621.
- Nagy, T. 1991: Die Okkupation Pannoniens durch die Römer in der Zeit des Augustus. *AAASH* 43, 57-85.
- Nikolajević, I. 1979: „Salona christiana“ u VI i VII veku. *VAHD* LXXII-LXXIII, 151-169.
- Nicolay, J. 2007: *Armed Batavians*. Amsterdam.
- Novšak, M. – Žerjal, T. 2008: Školarice in Križišče, rimski najdišči. In: Jurković, M. (ed.): *I. porečki susret arheologa – Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006. Poreč, 25-33.
- Odavić, Đ. 1973: Mirine, Trebinje - antičko naselje. *AP* 15, 59-60.
- Odavić, Đ. 1975: Antičko naselje u Dživaru - Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja. *Tribunia. Prilozi za istoriju, arheologiju, etnologiju, umjetnost i kulturu* 1, 65-70.
- Oreb, F. 1971: Konzervatorski radovi na arheološkom lokalitetu Kapljuč u Solinu. *Peristil* 14-15, 41-46.
- Oreb, F. 1972: Pregled arheoloških lokaliteta i nalaza na području Vele Luke i neke mogućnosti istraživanja i prezentacije. *Zbornik otoka Korčule* 2, 123-130.
- Oreb, F. 1973: Konzervatorsko zaštitni radovi na Manastirinama i kultnom centru u Solinu. *Peristil* 16-17, 13-16.
- Oreb, F. 1983: Starokršćanska bazilika u Grohotama na otoku Šolti. *Peristil* 26, 5-20.
- Oreb, F. 1988: Istraživanja u crkvi sv. Jele u Donjem Selu na otoku Šolti. *Obavijesti* XX/3, 46-48.
- Oreb, F. 1989: O jednom arheološkom nalazu na lokalitetu Dumanjšćine između Nehaja i Resnika. *Kaštelanski zbornik* 2, 70-76.

- Oreb, F. 1990a: Prehistorijsko, antičko i starokršćansko razdoblje na otoku Šolti. In: *Otok Šolta*, Zagreb, 47-67.
- Oreb, F. 1990b: Ostaci rimske villae rusticae u Blatskom polju nedaleko od Blata na otoku Korčuli. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 14-1988/15-1989*, 203-211.
- Orlić, M. 1995: Podmorsko arheološko istraživanje dijela arheološkog kompleksa Vižula kod Medulina. *Histria Antiqua 1*, 64-72.
- Ostojić, I. 1968: *Povlja, Povijesni prikaz*. Split.
- Palumbo, P. F. 1980: Le Testimonianze archeologiche, monumentali ed artistiche nelle relazioni fra le due sponde Adriatiche. *Fiskovićev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21*, Split, 111-118.
- Parica, M. – Ilkić, M. 2017: Podmorski arheološki nalazi u okolici Ljupča. In: Faričić, J. – Lenkić, J. (eds.): *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*. Zadar, 98-111.
- Paškvalin, V. 1975: Mirine - Bihovo - Trebinje villa rustica. *AP 17*, 80-83.
- Paškvalin, V. 1976: Antički torkular u Bihovu kod Trebinja. *GZM 1974, XXIX*, 289-293.
- Patsch, C. 1911: *Bosnien und Herzegowina in Römischer Zeit*. Sarajevo.
- Peacock, D. P. S. 1982: *Pottery in the Roman world*. London, New York.
- Peacock, D. P. S. – Williams, D. F. 1991: *Amphorae and the Roman Economy an introduction guide*. London, New York.
- Pedišić, I. 1995: *Stoljeće arheologije na Šibenskom području*. Šibenik.
- Pedišić, I. 1999: Sanacijsko-konzervatorski radovi na Danilu uz kratka zaštitna istraživanja. *Obavijesti XXXI/3*, 116-118.
- Pedišić, I. 1999-2000: Sanacijsko-konzervatorski zahvati i najnoviji rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja u Danilu. *OA 23-24*, 521-527.
- Pedišić, I. 2000: Piramatovci – zaštitna arheološka istraživanja. *Obavijesti XXXII/1*, 62-65.
- Peković, J. 2012: *Kulturno-povijesna urbanistička cjelina grada Umaga. Konzervatorska dokumentacija*. Zagreb.
- Perinić, Lj. 2016: *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*. Oxford.
- Petricioli, I. 1968: Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru. *Diadora 4*, 247-269.
- Petrić, N. 1980: Arheološka istraživanja poluotoka Pelješca. *Fiskovićev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21*, Split, 111-118.
- Petrović Markežić, B. 2010: Katoro – rt Tiola, red.broj 168. *HAG 6/2009*, 345-346.
- Petrović Markežić, B. 2012: Katoro – rt Tiola, red.broj 171. *HAG 8/2011*, 368-369.
- Petrović Markežić, B. 2013: Katoro – rt Tiola, red.broj 220. *HAG 9/2012*, 439-440.

- Pilipović, S. 2013: Wine and the Vine in Upper Moesia Archaeological and Epigraphic Evidence. *Balkanica* XLIV, 21-34.
- Pilipović, S. 2015: Agriculture and Worship. A Contribution to the Study of Daily Life in Roman Singidunum and its Environs. *Balkanica* XLVI, 41-59.
- Piplović, S. 2012: Karakteristike i problemi urbanističkoga razvitka Salone. *Tusculum* 5, 21-45.
- Popović, S. 2020: *Starogradsko polje. Studija arheološkog krajolika*. Zagreb.
- Popović, S. – Bulić, D. – Matijašić, R. – Gerometta, K. – Boschian, G. 2021: Roman land division in Istria, Croatia: historiography, LIDAR, structural survey and excavations. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 21-1, 165-178.
- Predojević, Ž. 2012: Žrtvenici Liberu iz Popovca. In: Blažetin, S. (ed.): *X. međunarodni kroatistički znanstveni skup*. Pecs, 378-392.
- Purcell, N. 1985: Wine and Wealth in Ancient Italy. *The Journal of Roman Studies* 75, 1-19.
- Puschi, A. 1905: Edifici antichi scoperti a Nesazio. Scavi degli anni 1904 e 1905. Nesazio Pola, Volume unico degli *AMSI* 21, 265-297.
- Radić, F. 1892: Ostaci staro-rimskog prostog kupališta u luci Banji kod grada Korčule. *VHAD* 14, 77-79.
- Radić, D. 2001: Topografija otoka Korčule. In: Čečuk, B. (ed.): *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*. Znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18.-20. travnja 1991. Izdanja HAD-a 20 (2001). Zagreb, 25-50.
- Radić Rossi, I. 2006: Vranjic - južna i zapadna obala, red.broj 220. *HAG* 2/2005, 417-419.
- Radić Rossi, I. 2007a: Lokalitet: Vranjic - zapadna i južna obala, red.broj 243. *HAG* 3/2006, 451-453.
- Radić Rossi, I. 2007b: Podmorska arheološka istraživanja u Kaštelanskom zaljevu tijekom 2006. *Obavijesti HAD* 39/2, 70-83.
- Radić Rossi, I. 2008: Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkome podmorju 2005./2006. *Tusculum* 1, 17-33.
- Radić Rossi, I. – Kurilić, A. 2006: Caska – arheološka zona, red.broj 141. *HAG* 2/2005, 279-281.
- Radman-Livaja, I. 2017: Ratovi s Rimljanima i konac neovisnosti. In: Bakarić, L. (ed.): *Japodi, zaboravljeni gorštaci*. Zagreb, 165-176.
- Radošević, R. 2013a: Na Feneri pronađene dvije antičke uljare. *Glas Istre* 4.9.2013. (<http://www.glasistre.hr/vijesti/kultura/na-feneri-pronadjene-dvije-anticke-uljare-422122>)

- Radošević, R. 2013b: Na obali Fenere izronili ostaci antičke uljare. *Glas Istre* 17.10.2013. (<https://glasistrenovine.hr/arhiva-portala/pregled-vijesti/na-obali-fenere-izronili-ostaci-anticke-uljare-426817>)
- Rau, R. 1925: Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Krieges der Jahre 6-9 n. Chr. *Klio* 19, 313-346.
- Regan, K. – Nadilo, B. 2010: Stare crkve u okolici Pule (I.). *Građevinar* 62-5, 435-447.
- Rendić-Miočević, D. 1953: Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma. *VAHD* LV, 205-212.
- Rendić-Miočević, D. 1955: Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata. *GZM* 10, 5-35.
- Rendić-Miočević, A. 2007: Sylvanus of the Delmatae and traces of cult syncretism with Liber. *Histria antiqua* 15, 33-42.
- Rice Holmes, T. 1928: *The Architect of the Roman Empire (44-27 BC)*. Oxford.
- Römer-Martijnse, E. 1990: *Römerzeitlichen Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermark*. Wien.
- Rosada, G. 1997: Nesazio: da roccaforte degli Istri a citta romana. In: *Arheološka istraživanja u Istri*. Znanstveni skup, Poreč, 22.-26. září 1994. Izdanja HAD-a 18 (1997), 61-76.
- Rostovtzeff, M. 1957: *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford.
- Rousse, C. – Carre, M.-B. – Kovačić, V. 2013: Loron / Santa Marina - Busuja (Tar-Vabriga, Poreč, Croatie), Campagne de fouilles 2012. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<https://journals.openedition.org/cefr/1009>)
- Rousse, C. – Kovačić, V. – De Larminat, S. – De Leonardis, V. – Maggi, P. – Taffetani, C. – Terrizzi, F. 2014: Loron / Santa Marina - Busuja (Tar-Vabriga, Poreč, Croatie), Campagne de fouilles 2013. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<https://journals.openedition.org/cefr/1212>)
- Rousse, C. – Kovačić, V. – Dumas, V. – De Leonardis, V. – Gergeta Stončić, K. – Maggi, P. – Taffetani, C. 2015: Loron / Santa Marina - Busuja (Tar-Vabriga, Poreč, Croatie), Campagne de fouilles 2014. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<https://journals.openedition.org/cefr/1441>)
- Rousse, C. – Munda, D. – Benčić, G. – Gergeta Stončić, K. – De Leonardis, V. – Dumas, V. – Maggi, P. – Tillier, M. – Vaschalde, Ch. 2016: Loron / Santa Marina - Busuja (Tar-Vabriga, Poreč, Croatie), Campagne de fouilles 2015. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. (<https://journals.openedition.org/cefr/1595>)
- Rousse, C. – Munda, D. – Benčić, G. – Gergeta Stončić, K. – Dumas, V. – Maggi, P. 2017: Loron / Santa Marina (Tar-Vabriga, Poreč, Croatie), Campagne de fouilles 2016.

Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome.
(<https://journals.openedition.org/cefr/1743>)

Rousse, C. – Munda, D. – Benčić, G. – Gergeta Stončić, K. – Vaschalde, Ch. – Maggi, P. – Dumas, V. 2018: Loron / Santa Marina (Tar-Vabriga, Poreč, Croatie), Campagne de fouilles 2017. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome.*
(<https://journals.openedition.org/cefr/2043>)

Rousse, C. – Munda, D. – Benčić, G. – Maggi, P. – Dumas, V. 2019: Loron / Santa Marina (Tar-Vabriga, Poreč, Croatie), Campagne de fouilles 2018. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome.*
(<https://journals.openedition.org/cefr/3405>)

Rousse, C. – Tassaux, F. 2012: Loron (Tar-Vabriga, Croatie), Campagne de fouilles 2011. *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome.*
(<https://journals.openedition.org/cefr/217>)

Sanader, M. 1995: Vilicus - prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog službenika. *Opuscula Archaeologica* 19, 97-109.

Sanader, M. 2015: Das Legionslager Tilurium, 15 Jahre archäologischer Ausgrabungen, 1997-2011. In: Vagalinski, L. (ed.): *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies* (Ruse, Bulgaria, September 2012). Bulletin of the National Institute of Archaeology XLII. Sofia, 127-136.

Sanader, M. – Tončinić, D. 2010: Gardun - the ancient Tilurium. In: Radman-Livaja, I. (ed.): *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*. Zagreb, 33-53.

Seager, R. 2005: *Tiberius* (2nd Edition). Oxford.

Shaw, B. 1983: Soldiers and Society: The Army in Numidia. *Opus* 2, 133-159.

Schiavuzzi, B. 1908: Attraverso l'agro colonico di Pola. *AMSI* 24, 91-171.

Schmitthenner, W. 1958: Octavians militärische Unternehmungen in den Jahren 35-33 v. Chr. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 7/2, 189-236.

Schrunk, I. – Begović, V. 2000: Roman estates on the island of Brioni, Istria. *Journal of Roman Archaeology* 13, 253-276.

Schwalb, H. 1902: *Römische Villa bei Pola*. Wien.

Skelac, G. 2006: Caska – gospodarski kompleks, red.broj 142. *HAG* 2/2005, 281-283.

Skelac, G. 2007: Caska – gospodarski kompleks, red.broj 168. *HAG* 3/2006, 315-316.

Skelac, G. – Vodička, K. 2009: Vranjic - obala, red.broj 298. *HAG* 5/2008, 658-660.

Sokol, V. 1975: Stečci na Ivinju kraj Šibenika. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 20-1, 47-60.

Solarić, M. – Solarić, N. 2009: Laying Out Land Parcels and the Oldest Boundary Stone in Croatia from the 4th Century BC. *Kartografija i geoinformacije* 8 (12), 58-77.

- Stanić, P. 1891: Rimski spomenici Vrličke okolice u Dalmaciji. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XIII, 68-74, 99-108.
- Starac, A. 1991: Oslobođenici u koloniji Juliji Poli. *OA* 15, 91-107.
- Starac, A. 1997: Napomene o amforama Dressel 6B. In: *Arheološka istraživanja u Istri.* Znanstveni skup, Poreč, 22.-26. září 1994. Izdanja HAD-a 18 (1997), 143-161.
- Starac, A. 1999: *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji I.* Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi, Istrija I. Pula.
- Starac, A. 2000: *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II.* Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi, Liburnija II. Pula.
- Starac, A. 2006: Carski posjedi u Istriji. *OA* 18, 133-145.
- Starac, A. 2006a: Dragonera jug, red.broj 99. *HAG* 2/2005, 195-198.
- Starac, A. 2006b: Dragonera sjever, red.broj 100. *HAG* 2/2005, 199-200.
- Starac, A. 2006c: Pula – gradska četvrt Sv. Teodora, red.broj 120. *HAG* 2/2005, 235-238.
- Starac, A. 2009a: Dragonera jug, red.broj 142. *HAG* 5/2008, 325-327.
- Starac, A. 2009b: Dragonera sjever, red.broj 143. *HAG* 5/2008, 327.
- Starac, A. 2010: *Dragonera. Dva bisera.* Pula.
- Starac, A. 2011: *Pula - Rađanje grada.* Pula.
- Starac, A. 2012: Dragonera South. The Planimetry of Villa Maritima. Migotti, B. – Mason, P. – Nadbath, B. – Mulh, T. (eds.): *Scripta in honorem Bojan Djurić.* Ljubljana, 271-284.
- Suić, M. 1955: Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali. *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* 1, 1-36.
- Suić, M. 1976: *Antički grad na istočnom Jadranu.* Zagreb.
- Suić, M. 2003: *Antički grad na istočnom Jadranu.* 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb.
- Suić, M. – Petricioli, I. 1955: Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra. *SHP* III (4), 7-22.
- Surić, M. 2009: Rekonstruiranje promjena morske razine na istočnoj obali Jadrana (Hrvatska) – pregled. *Geoadria* 14, 181-199.
- Swoboda, E. 1932: *Octavian und Illyricum.* Wien.
- Šarić, M. 1978: Kupinovik, Dol, otok Hvar – villa rustica. *AP* 20, 82-85.
- Šarić, M. 1981: Kupinovik, Dol, otok Hvar – villa rustica. *AP* 22, 69-71.
- Šašel, J. 1963: Calpurnia L. Pisonis auguris filia. *Živa antika* 12, sv. 2, 387-390.
- Šašel, J. 1971: The struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum. *Živa Antika* 21, 205-216.

Šašel-Kos, M. 1986: *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*. Ljubljana.

Šašel-Kos, M. 1997a: Appian and Dio on the Illyrian wars of Octavian. *Živa Antika* 47, 187-198.

Šašel-Kos, M. 1997b: The end of the Norican Kingdom and the formation of the provinces of Noricum and Pannonia. In: Djurić, B. – Lazar, I. (eds): *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*. *Situla* 36, 21-42.

Šašel-Kos, M. 1999: Octavian campaigns (35-33 BC) in Southern Illyricum. In: Cabanes, P. (ed.): *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité - III: actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996)*. Paris, 255-264.

Šašel-Kos, M. 2004: The Roman Conquest of Dalmatia in the Light of Appian's Illyrike. In: Urso, G. (ed.): *Dall' Adriatico al Danubio, L'Ilirico nell'età greca e romana* (Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003), I convegni della Fondazione Niccolò Canussio 3. Pisa, 141-166.

Šašel-Kos, M. 2005: *Appian and Illyricum*. Ljubljana.

Šašel-Kos, M. 2009: Mit geballter Macht - Die augusteischen Militäroffensiven im Illyricum. In: Kenzler, H. et alii (eds.): *2000 Jahre Varusschlacht - Imperium*. Haltern am See, Theiss, Stuttgart, 180-187.

Šašel-Kos, M. 2010: Pannonia or Lower Illyricum?. *Tyche* 25, 123-130.

Šašel-Kos, M. 2011: The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus - some of the latest research results. In: Moosbauer, G. Wiegels, E. (eds.): *Fines imperii - imperium sine fine?* (Römische Okkupations- und Grenzpolitik im frühen Principat, Beiträge zum Kongress ‚Fines imperii – imperium sine fine?‘ in Osnabrück vom 14. bis 18. September 2009), Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption, Band 14. Leidorf, 107-117.

Šašel-Kos, M. 2012: The Role of the Navy in Octavian's Illyrian War. *Histria Antiqua* 21, 93-104.

Šašel-Kos, M. 2013: The Roman Conquest of Illyricum (Dalmatia and Pannonia) and the Problem of the Northeastern Border of Italy. *Studia Europaea Gnesnensia* 7, 169-200.

Šašel-Kos, M. 2015: „The final phase of the Augustan conquest of Illyricum“. *Antichità Altoadriatiche* 81, Il Bimillenario augusteo. Atti della XLV Settimana di studi aquileiesi (2014), 65-87.

Šiljeg, B. 2003: Neki antički lokaliteti Naronitanskog agera. In: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*. Znanstveni skup, Metković, 6.-9. listopada 2001. Izdanja HAD-a 22 (2003). Zagreb, 267-276.

Šiljeg, B. 2009: Arheološko-konzervatorska istraživanja lokaliteta Stancija Blek kod Tara u 2008. g. *AIA* 5-1, 113-115.

- Šiljeg, B. – Kovačić, V. – Kudelić, A. – Konestra, A. 2011: Arheološko-konzervatorska istraživanja lokaliteta Stancija Blek kod Tara u 2010. g. *AIA* 7-1, 93-96.
- Šiljeg, B. – Kovačić, V. – Konestra, A. 2012: Arheološko-konzervatorska istraživanja lokaliteta Stancija Blek kod Tara u 2011. g. *AIA* 8-1, 103-106.
- Šiljeg, B. – Kovačić, V. – Šegvić, N. – Kostešić, I. 2014: Arheološko-konzervatorska istraživanja lokaliteta Stancija Blek (Tar) u 2013. godini. *AIA* 10-1, 148-153.
- Šiljeg, B. – Konestra, A. – Benčić, G. 2016: Stancija Blek (Tar), kampanja 2015. g.: nastavak arheološko-konzervatorskih istraživanja i prezentacija rezultata široj javnosti. *AIA* 12-1, 139-143.
- Šiljeg, B. – Konestra, A. – Benčić, G. – Cirelli, E. 2017: Stancija Blek (Tar), istraživanja 2016. godine – utvrđivanje najranije faze kompleksa. *AIA* 13-1, 97-102.
- Šiljeg, B. – Lipovac Vrkljan, G. – Ožanić Roguljić, I. – Konestra, A. 2013: Crikvenica – Ad turres, rezultati sustavnih arheoloških istraživanja rimske keramičarske radionice na lokalitetu Igralište 2012. godine. *AIA* 9, 121-130.
- Šiljeg, B. – Lipovac Vrkljan, G. – Ožanić Roguljić, I. – Konestra, A. 2014: Sustavna istraživanja lokaliteta Crikvenica – Ad turres: terenski rad i obrada nalaza u 2013. godini. *AIA* 10, 144-147.
- Škarpa, F. 1892: Starine kod jezera „Prukljan Veliki“. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XV, 206-207.
- Škegro, A. 1999: *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb.
- Škegro, A. 2004: Tragovi uzgoja vinove loze i masline u dubljem zaleđu istočnog Jadrana u antici. *Histria Antiqua* 12, 125-132.
- Škegro, A. 2005: Brotnjom od pretpovijesti do srednjeg vijeka. *VAMZ* 38, 7-17.
- Šonje, A. 1958: Nalaz rimskog natpisa na Caski kod Novalje na otoku Pagu. *Živa antika* 8, sv. 2, 311-322.
- Šonje, A. 1968: Novo nadjeni antički natpisi u Poreštini. *AV* 19, 433-441.
- Šonje, A. 1974: Antički natpis iz Vrsara. *AV* 25, 236-242.
- Šonje, A. 1977: Ulomci antičkih natpisa i razni drugi nalazi koji su nađeni poslije drugog svjetskog rata na području Poreštine u Istri. *AV* 28, 137-152.
- Tassaux, F. 2003: Orsera / Ursar, une villa maritime de l'antiquité tardive en Istrie. *Histria Antiqua* 11/2003, 383-390.
- Tassaux, F. – Matijašić, R. 2000: Liber et Silvanus. In: Delplace, Ch. – Tassaux, F. (eds): *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*. Ausonius Publications, Etudes 4. Bordeaux, 65-117.
- Tassaux, F. – Matijašić, R. – Kovačić, V. 2001: Loron (Croatie). Un grand centre de production d'amphores à huile Istriennes. Bordeaux.

- Terrier, J. – Jurković, M. – Marić, I. 2010: Les sites de l'église Sainte-Cécile et de l'ancienne agglomération de Guran en Istrie (Croatie): Huitième campagne de fouilles archéologiques. *Hortus Artium Medievalum* 16, 233-246.
- Tchernia, A. 1980 : Quelques remarques sur le commerce du vin et les amphores. *AIA* 36, 305-312.
- Tomasović, M. 1995: Srednjovjekovno nasljeđivanje antičkog **prostora** u Tučepima. *Makarsko primorje* 2, 27-43.
- Tomasović, M. 2010: Dopune i primjedbe sagledavanju arheološke topografije Zaostroga u gornjem Makarskom primorju. *Obavijesti* XLII/2, 52-68.
- Tončinić, D. 2011: *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*. Split.
- Tončinić, D. 2015: Der Donaulimes in Kroatien - von Augustus bis Claudius - von Dalmatien zur Donau. In: Zerbini, L. (ed.): *Culti e religiosità nelle province danubiane*, Atti del II Convegno Internazionale (Ferrara, 20-22 Novembre, 2013), Pubblicazione del LAD, Laboratorio di studi e ricerche sulle Antiche province Danubiane, Università degli Studi di Ferrara, Dipartimento di Studi Umanistici. Bologna, 335-345.
- Tonković, I. 1899: Starokršćanska Crkva pod gomilom „Dikovača“ u Zmijavcima župe Podbabja Imotskoga. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XXII, 211-218.
- Turkalj, K. – Šegvić, N. – Botte, E. – Bertrand, A. 2016: Brač Novo Selo Bunje 2015. *AIA* 12, 155-159.
- Uhač, M. 2006: Turnina – Sv. Ivan, red.broj 126. *HAG* 2/2005, 247-248.
- Ujčić, Ž. 2005: Sv. Jelena, red.broj 75. *HAG* 1/2004, 155-156.
- Ujčić, Ž. 2007: Šurida – Mala Vala, red.broj 145. *HAG* 3/2006, 273-275.
- Ujčić, Ž. 2007: Galižana – Sv. Marija „della Concetta“, red.broj 122. *HAG* 3/2006, 228-229.
- Ujčić, Ž. 2009: Pula – Flaciusova ulica, red.broj 161. *HAG* 5/2008, 364-367.
- Ujčić, Ž. 2010: Kršete – Sv. Jelena, red.broj 171. *HAG* 6/2009, 351-354.
- Uredništvo HAG-a 2011: Katoro – rt Tiola, red.broj 181. *HAG* 7/2010, 386.
- Uroda, N. 2004a: Antička skulptura iz Biograda na Moru. *Adrias* 11, 85-92.
- Uroda, N. 2004b: Novi antički nalaz iz Biograda na Moru. *Obavijesti* XXXVI/1, 80-83.
- Uroda, N. 2008a: Rupotina – Crikvine, red.broj 220. *HAG* 4/2007, 473-475.
- Uroda, N. 2008b: Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini. *Tusculum* 1, 69-79.
- Uroda, N. 2009: Rupotina – Crikvine, red.broj 261. *HAG* 5/2008, 579-581.
- Uroda, N. 2010: Ranosrednjovjekovni grobovi s lokaliteta Crikvine (Sv. Ilija) u naselju Rupotina u Solinu. *SHP* III (37), 61-75.

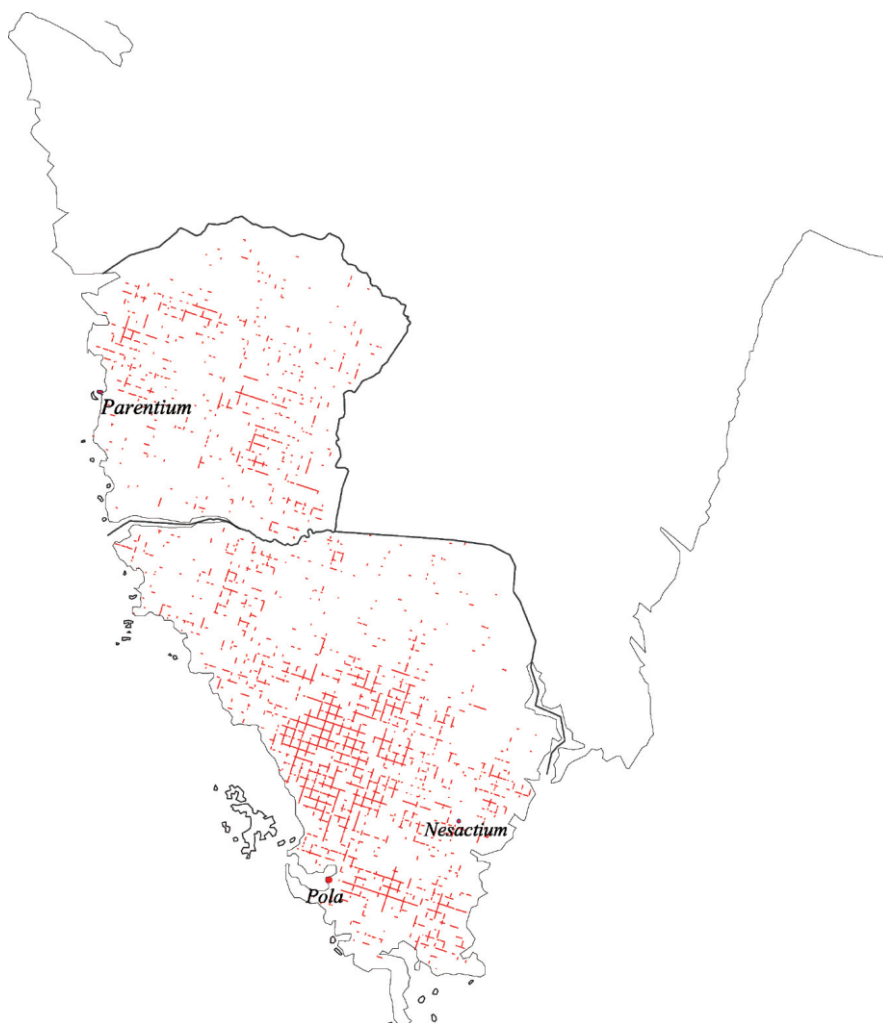
- Van Limbergen, D. 2011: *Vinum picenum* and *oliva picena*. Wine and Oil Presse sin Central Adriatic Italy between the Late Republic and the Early Empire. Evidence and Problems. *BABESCH* 86, 71-94.
- Van Limbergen, D. 2011: *Vinum picenum* and *oliva picena*. Wine and Oil Presses in Central Adriatic Italy between the Late Republic and the Early Empire. Evidence and Problems. *BABESCH* 86, 71-94.
- Van Limbergen, D. 2019: *Vinum picenum* and *oliva picena* II. Further Thoughts on Wine and Oil Presses in Central Adriatic Italy. *BABESCH* 94, 97-126.
- Van Limbergen, D. 2020: growing grapes in populous landscapes: demography, food a vine agroforestry in central Adriatic Italy. In: Van Limbergen, D. – Maréchal., S. – De Clercq, W. (eds): *The Resilience of the Roman Empire*. BAR International Series 3000, Oxford.
- Veith, G. 1924: Zu den Kämpfen der Caesarianer in Illyrien. *Strena Buliciana*, Buličev zbornik. Zagreb / Split, 267-274.
- Vidrih Perko, V. – Pavletić, M. 2000: Report on Ceramics from Brijuni. *Rei Cretariae Favtorvm Acta* 36, 263-269.
- Višnjić, J. 2007: Kažuni. In: Bekić, Luka (ed.): *Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula - Karlovac*. Zagreb, 255-264.
- Višnjić, J. 2010: Krvavići – Boškina, red.broj 172. *HAG* 6/2009, 354-356.
- Višnjić, J. 2011: Krvavići – Boškina, red.broj 182. *HAG* 7/2010, 386-389.
- Višnjić, J. – Bekić, L. – Pleština, I. 2010: Arheološka istraživanja na prostoru antičke uljare u uvali Marić (Porto Marricio) kod Barbarige. Ranocarski gospodarski kompleks – utočište kasnoantičkog stanovništva. *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda* 1, 229-259.
- Višnić-Ljubić, E. 2010: *Salona*. Solin.
- Vodička Miholjek, K. 2008: Vranjic - južna obala, red.broj 250. *HAG* 4/2007, 541-543.
- Vranković, B. 1896: Ritrovamenti antichi a Vrbanj nell'isola Lesina. *Bull. Arch. e Stor. Dalm.* XIX, 109.
- Vrsalović, D. 1960: Pretpovijest i Stari vijek. Kulturni spomenici otoka Brača. *Brački zbornik* 4, 33-110.
- Vučić, J. 2009: Kameni spomenici iz crkve Sv. Andrije u Baćini. *Diadora* 23, 133-178.
- Vučić, J. 2020: Rezultati arheološkog istraživanja crkve sv. Kuzme i Damjana u Polači. *Diadora* 33-34, 465-517.
- Welc, F. 2019: Geoarchaeological Evidence of Late and Post-antiquity (5th-9th c. AD) Climate Changes Recorded at the Roman Site in Plemići Bay (Zadar Region, Croatia). *Studia Quarternaria* 36, 3-17.
- Wilkes, J. J. 1969: *Dalmatia*, London.

- Wilkes, J. J. 1996: The Danubian and Balkan Provinces. In: Bowman, A. K. – Champlin, E. – Lintott, A. (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 2nd Edition. Volume X, The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69. Cambridge, 545-585.
- Wilkes, J. J. 1992: *The Illyrians*. Oxford.
- Wilkes, J. J. 2000: The Danube Provinces. In: Bowman, A. K. – Garnsey, P. – Rathbone, D. (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 2nd Edition. Volume XI, The High Empire, A.D. 70-192. Cambridge, 577-603.
- Wiseman, T. P. 1992: Caesar, Pompey and Rome, 59-50 B.C. In: Crook, J. A. – Lintott, A. – Rawson, E. (eds.): *The Cambridge Ancient History*, 2nd Edition. Volume IX, The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge, 368-423.
- Zagarčanin, M. 2014: Nova istraživanja rimske i ranovizantinske vile na lokalitetu Mirišta u Petrovcu. *Nova antička Duklja* V, 19-58.
- Zaninović, M. 1966a: O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba. *VAHD* LXVIII, 195-213.
- Zaninović, M. 1966b: Tri antička reljefa sa Hvara. *OA* 6, 15-24.
- Zaninović, M. 1967: Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-otočkom području Dalmacije. *ARR* IV-V, 357-371.
- Zaninović, M. 1970: Limitacija Stonskoga polja. *Adriatica praehistorica et antiqua - Miscellanea Gregorio Novak dicata*. Zagreb, 489-502.
- Zaninović, M. 1977: The Economy of Roman Dalmatia. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II/6, 767-801.
- Zaninović, M. 1980: Dionizijska posuda iz Hvara. *Fiskovićeve zbornik I*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split, 49-60.
- Zaninović, M. 1982: Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru. *ARR* 8-9, 141-147.
- Zaninović, M. 1984a: Štovanje Libera na istočnom Jadranu. In: Benac, A. (ed): *Duhovna kultura Ilira*. Sarajevo, 245-252.
- Zaninović, M. 1984b: Vojni značaj Tilurija u antici. In: Rapanić, Ž. (ed.): *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Znanstveni skup, Sinj, 3.-6. lipnja 1980. Izdanja HAD-a 8 (1984). Split, 65-75.
- Zaninović, M. 1987: Rimska villa rustica na Kupinoviku kraj Dola. *Prilozi povijesti otoka Hvara* 8, 91-96.
- Zaninović, M. 1988: Villae rusticae u području Epidaura. In: Rapanić, Ž. (ed.): *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*. Znanstveni skup, Dubrovnik, 1.-4. listopada 1984. Izdanja HAD-a 12. Zagreb, 89-100.
- Zaninović, M. 1990: Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu. *AV* 41, 725-732.

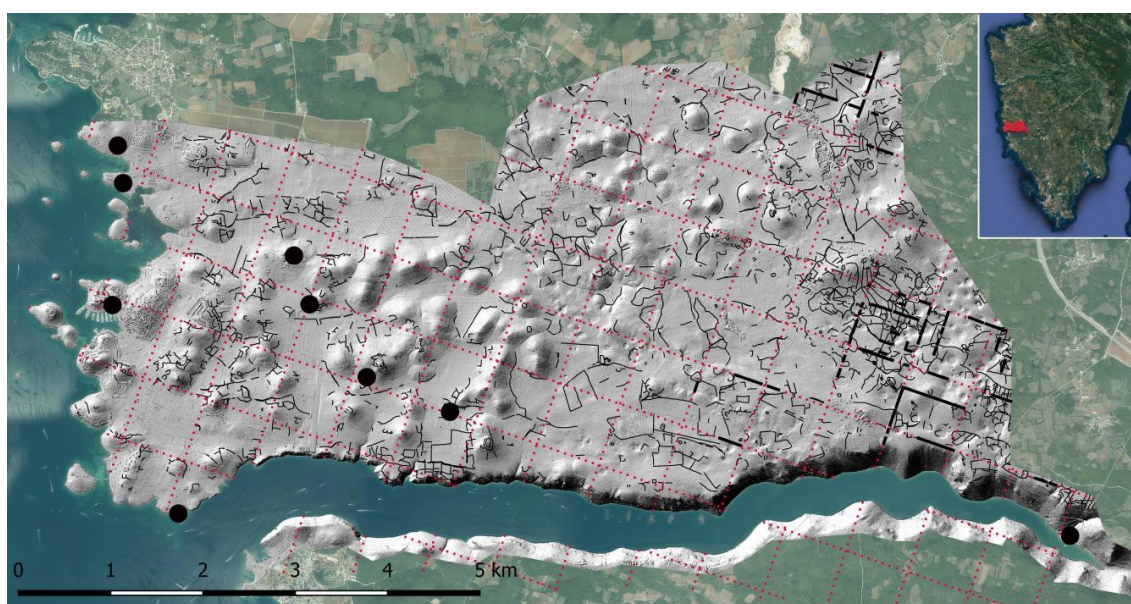
- Zaninović, M. 1991: Sol u antici naše obale. *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 27.
- Zaninović, M. 1995: Villae rusticae u pejzažu otoka i obale antičke Dalmacije. *Histria Antiqua* 1, 86-96.
- Zaninović, M. 1997a: Grčka podjela zemljišta na otoku Visu. *OA* 21, 77-84.
- Zaninović, M. 1997b: Liberov natpis iz Vrsara. In: *Arheološka istraživanja u Istri*. Znanstveni skup, Poreč, 22.-26. září 1994. Izdanja HAD-a 18 (1997), 137-141.
- Zaninović, M. 2001: Antičke podjele zemljišta na Korčuli i Pelješcu. In: Čečuk, B. (ed.): *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*. Znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18.-20. travnja 1991. Izdanja HAD-a 20 (2001). Zagreb, 147-160.
- Zaninović, M. 2006: Hvarske antičke vile – Kupinovik kraj Dola. In: Grujić, N. (ed.): *Kultura ladanja*, Zagreb, 15-22.
- Zaninović, M. 2007a: Vinova loza u antičkoj Dalmaciji. *Histria antiqua* 15, 27-31.
- Zaninović, M. 2007b: Beneficarii consularis na području Delmata. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 181-184.
- Zaninović, M. 2010: The Roman army in Illyricum. In: Radman-Livaja, I. (ed.): *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*. Zagreb, 13-30.
- Zaninović, M. 2015: *Ilirski ratovi*. Zagreb.
- Zaninović, M. 2017: Kupinovik. *ARR* 18, 17-62.
- Zaninović, M. 2018: Kako sam ustanovio postojanje grčkoga katastra (chora) u Starigradskom polju. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35, 291-297.
- Zeman, M. 2014a: *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*. Zagreb (disertace).
- Zeman, M. 2014b: Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih „vila“: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja. *Peristil* 57, 35-45.
- Zorić, M. 1994: *Ivinj, crkva sv. Martina. Rezultati arheološkog istraživanja*. Katalog izložbe, 11. - 21. listopada 1994.
- Zorić, M. 1999: Ivinj, ranokršćanska bazilika s krstionicom. *Obavijesti XXXI/3*, 103-108.
- Zorić, M. 2006: Ivinj, red.broj 172. *HAG* 2/2005, 330-331.
- Žerjal, T. 2008: Trade and consumption of foodstuffs in Northern Adriatic: the case of the villa Školarice. In: Auriemma, R. – Karinja, S. (eds.): *Terre di mare. L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche*. Atti del convegno internazionale di studi Trieste, 8-10 novembre 2007. Trieste, 462-469.
- Žerjal, T. 2010: Školarice near Koper – some late roman contexts in the northern Adriatic. In: Menchelli, S. – Santoro, S. – Pasquinucci, M. – Guiducci, G. (eds.): *LRCW3 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*. Archaeology

and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean. BAR
Int.Series 2185 (II), 703-710.

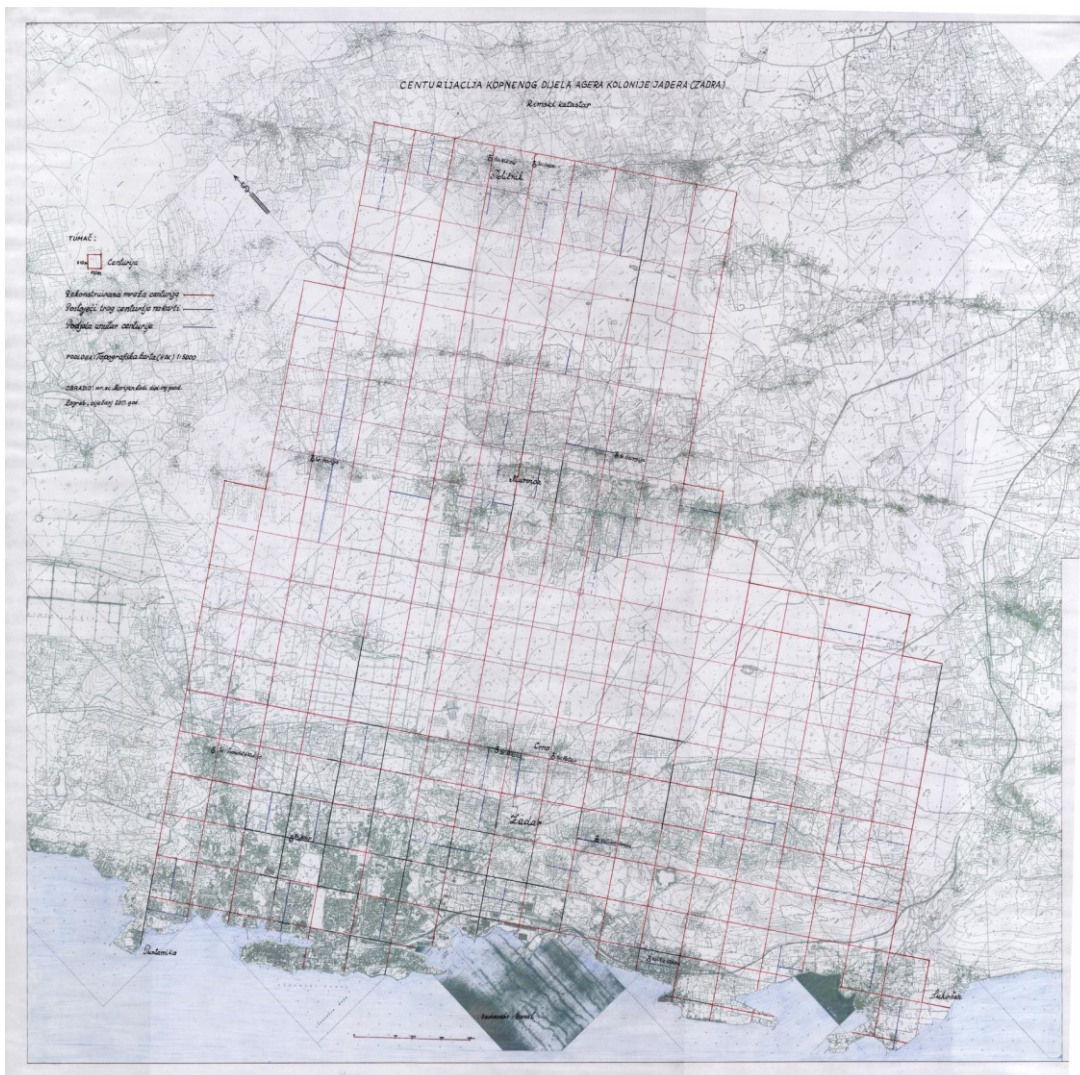
Obrazová příloha

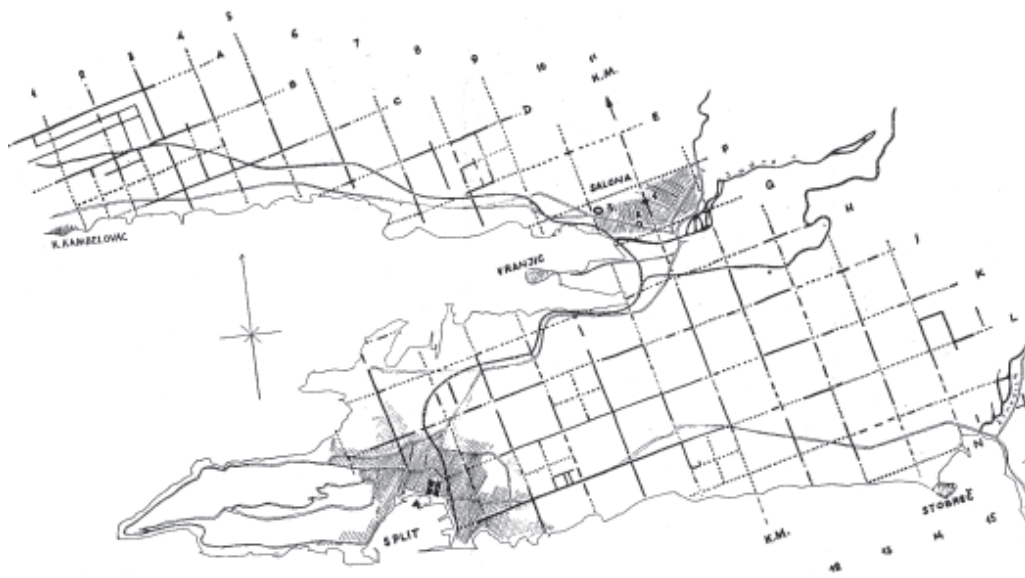
Obr.1 Centuriace *agerů* kolonií *Parentium* a *Pola* (podle Bulić 2012, 63, Slika 3)

Obr. 2 Centurie (červeně - nepotvrzené, černě - potvrzené zídky) s polohou *villae* (černé tečky) (podle Popović – Bulić – Matijašić – Gerometta – Boschian 2021, 170, Fig. 2)

Obr. 3 Centuriace ageru kolonije *Iader* (podle Kadi 2020, 109, Slika 2)

Obr. 4 Centuriace ageru kolonije *Salona* (podle Demicheli 2007, 36, Slika 3)

Obr. 5 Náhrobek bratří *Marca* a *Lucia Morani*, hřbitov kostela sv. Andrije u vesnice Karojba, konec 1. stol. př. n. l. či poč. 1. stol. n. l. (InscrIt X 2, 252 = CIL V 8197), Lapidarij, Motovun (podle EDCS)

Obr. 6 Stéla *Publia Tedia Valena*, hřbitov kostela sv. Andrije u vesnice Karojba, konec 1. stol. (InscrIt X 2, 253 = CIL V 48), Lapidarij, Motovun (podle EDCS)

Obr. 7 Náhrobek veterána *Lucia Vinusia* a jeho rodiny, Žudetići blízko Vižinady, 1. pol. 1. stol. (InscrIt X 2, 242 = CIL V 397), Seminario Patriarcale - Lapidario, Venezia (podle EDCS)

Obr. 8 Náhrobek *Caia Fabia* veterána *legio XI*, Sveti Lovreč, 1. pol. 1. stol. (InscrIt X 2, 204 = CIL V 314), Arheološki muzej Istre (podle EDCS)

Obr. 9 Náhrobní monument *Caia Caulinia Maxima*, veterána Pretoriánské gardy, *Pola* (InscrIt X 1, 74 = CIL V 314), Arheološki muzej Istre (podle EDCS)

Obr. 10 Náhrobní monument *Caia Octavia Vitalia*, veterána *legio VII CPF*, Glavice blízko města Sinj, 2. pol. 1. stol. (CIL III 14946 (p 2328,114)), Františkánský klášter - Lapidarij, Sinj (podle EDCS, Foto: Ante Verzotti)

Obr. 11 Náhrobní stéla *Caia Licinia*, veterána *legio VII*, Hadromilje u Ljubuški (AE 2000, 1174) Františkánský klášter - Lapidarij, Humac (podle EDCS, Foto: Ortoolf Harl)

Obr. 12 Náhrobní stéla *Marca Livia*, veterána *legio VII*, Hadromilje u Ljubuški (ILJug 3, 1920), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, (podle EDCS, Foto: Ortolf Harl)

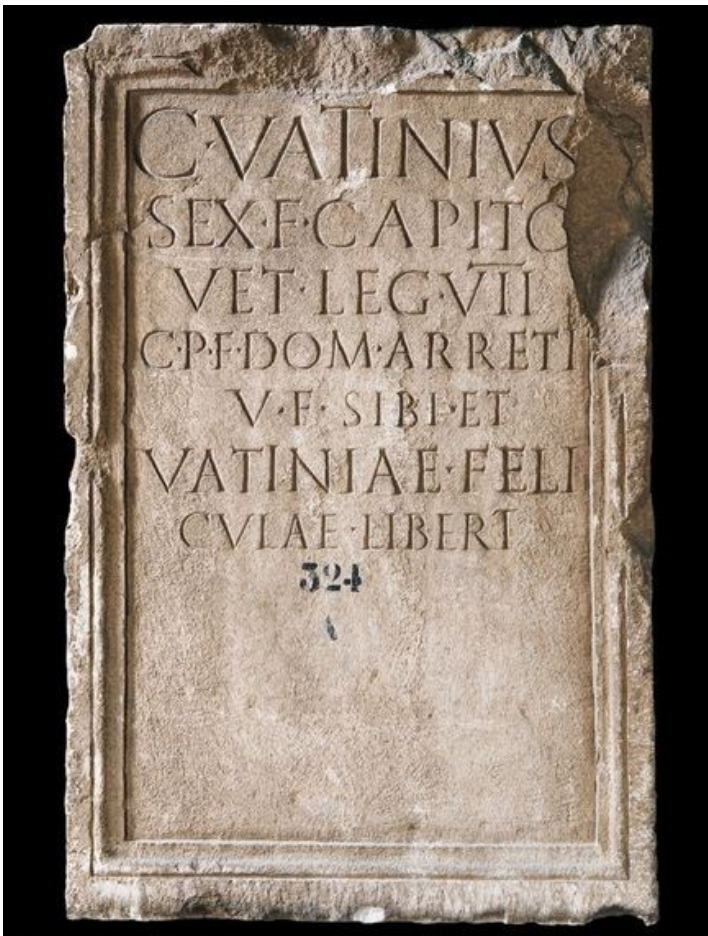

Obr. 13 Náhrobní stéla *Lucia Caesia Bassa*, veterána *legio VII CPF, stipendiorum XXXIII*, Salona, 2. pol. 1. stol. (CIL III 2014) (podle EDCS)

© Arheološki muzej - Split - Ante Verzotti

Obr. 14 Náhrobní monument *Caia Pinaris Scarpa*, veterána *legio VII*, *Salona*, 1. pol. 1. stol. (ILJug 3, 2280), Arheološki Muzej Split (podle EDCS, Foto: Ante Verzotti)

Obr. 15 Náhrobní monument *Caia Vatinia Capita*, veterána *legio VII CPF*, *Salona*, 2. pol. 1. stol. (CIL III 8764 (p 1475)), Arheološki muzej Split (podle EDCS, Foto: Ante Verzotti)

Obr. 16 Náhrobní monument *Tita Fuficia*, veterána *legio XX*, Salona, 41-54 n. l. (CIL III 2030), Arheološki muzej Split (podle EDCS, Foto: Anja Pfeiffer)

Obr. 17 Oltář zasvěcený *Herculu Augustu*, Salona, r. 179 n. l. (CIL III 8663 = CIL III 3157 = CIL III 14239,4), Arheološki muzej Split (podle EDCS, Foto: Ortolf Harl)

Obr. 18 Oltář zasvěcený bohu *Neptunu, Parentium*, 1. stol. n. l. (InscrIt X 2, 003 = CIL V 328), Zavičajni muzej Poreštine (inv.br. ZMP-4328), (podle Girardi Jurkić 2005, 150)

Epigraphic Database Roma

Obr. 19 Nápis *Iulie Prophasis*, Galižana, 1. stol. n. l. (InscrIt X 1, 593), Arheološki muzej Istre, Pula (podle EDCS)

Epigraphic Database Roma

Obr. 20 Nápis *Clada* a *Quarty*, lok. Fontana, Buzet, 1-25 n. l. (InscrIt X 3, 104 = CIL V 457 (p 1022, 1070)), Arheološki muzej Istre, Pula (podle EDCS)

Obr. 21 Monument kováře *Attica*, lok. Frata blízko Lorunu, 14-37 n. l. (InscrIt X 2, 225), Zavičajni muzej Poreštine, Poreč (inv.br. ZMP-4312), (podle EDCS, Foto: Robert Matijašić)

ZMP/MTP Poreč#269/Parenzi

Obr. 22 Monument *Tita Valeriana*, Salona, 2. pol. 2. - 3. stol. (CIL III 1950 (p 1509)), Arheološki muzej Split (podle EDCS, Foto: Anja Pfeiffer)

Epigraphic Database Roma

Epigraphic Database Roma

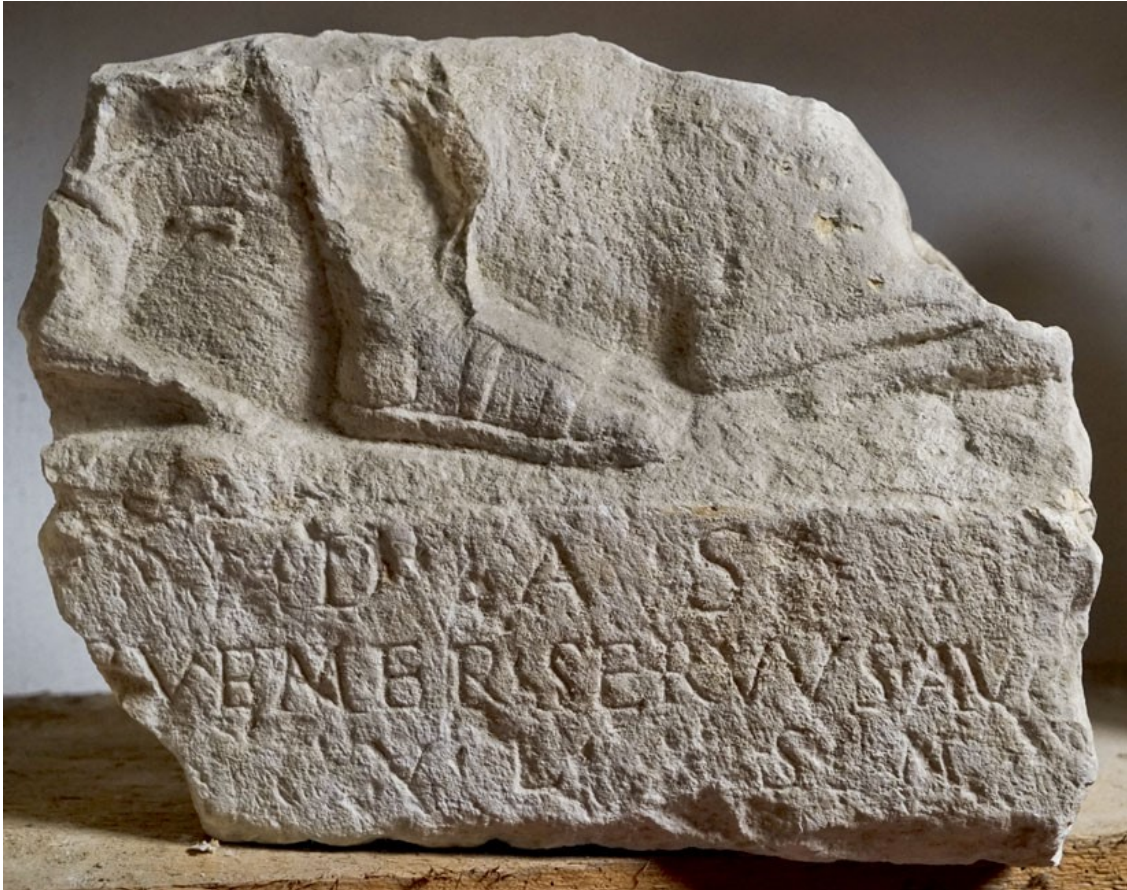

Epigraphic Database Roma

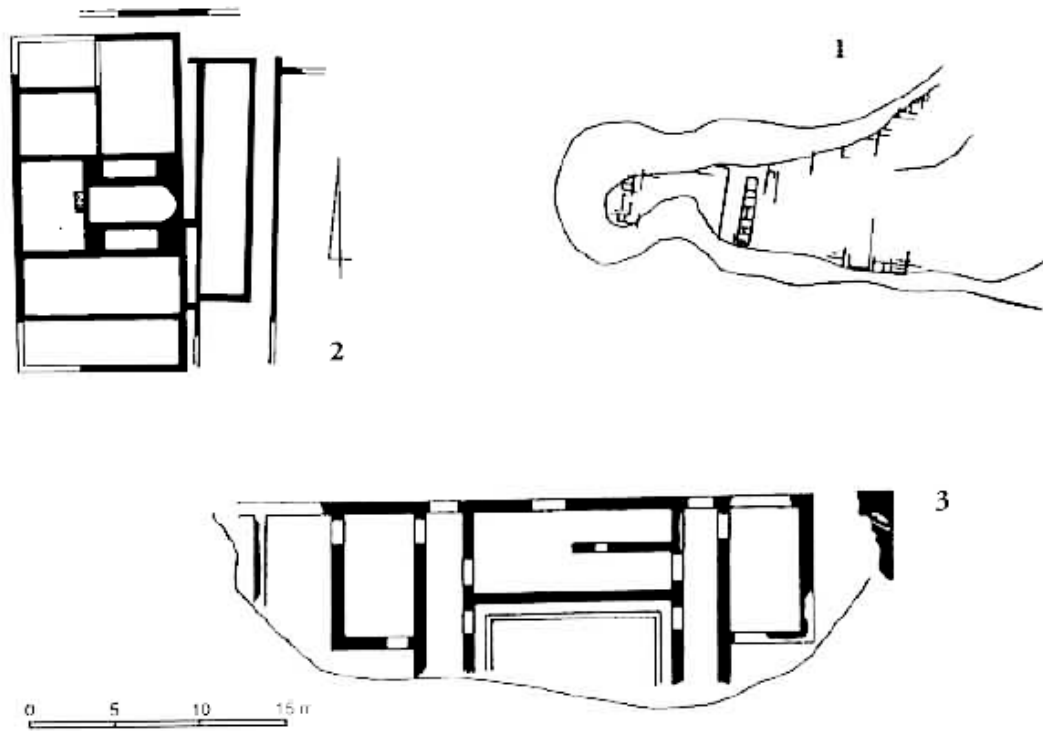
Obr. 23a-c Monument *Vibie Maximy*, Pula, 2. četvrtiny 1. stol. (AE 1995, 560), Arheološki muzej Istre, Pula (inv.br. A19677)

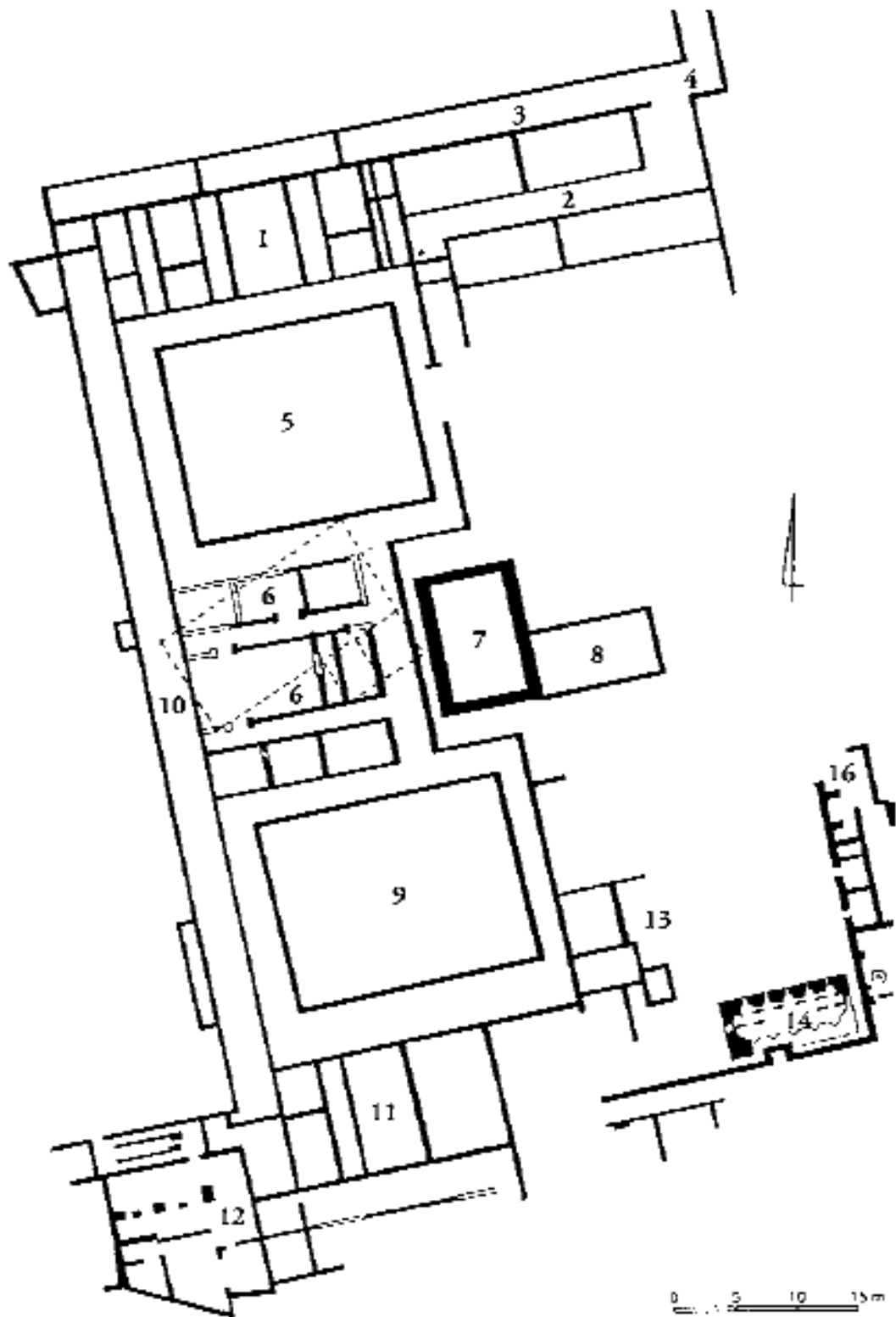
Obr. 24 Monument *Gaia Orchivia Amempta*, Klášter Sv. Ante, Poljud, Split (CIL III 2082) (podle Basić 2015, 39, Sl. 1)

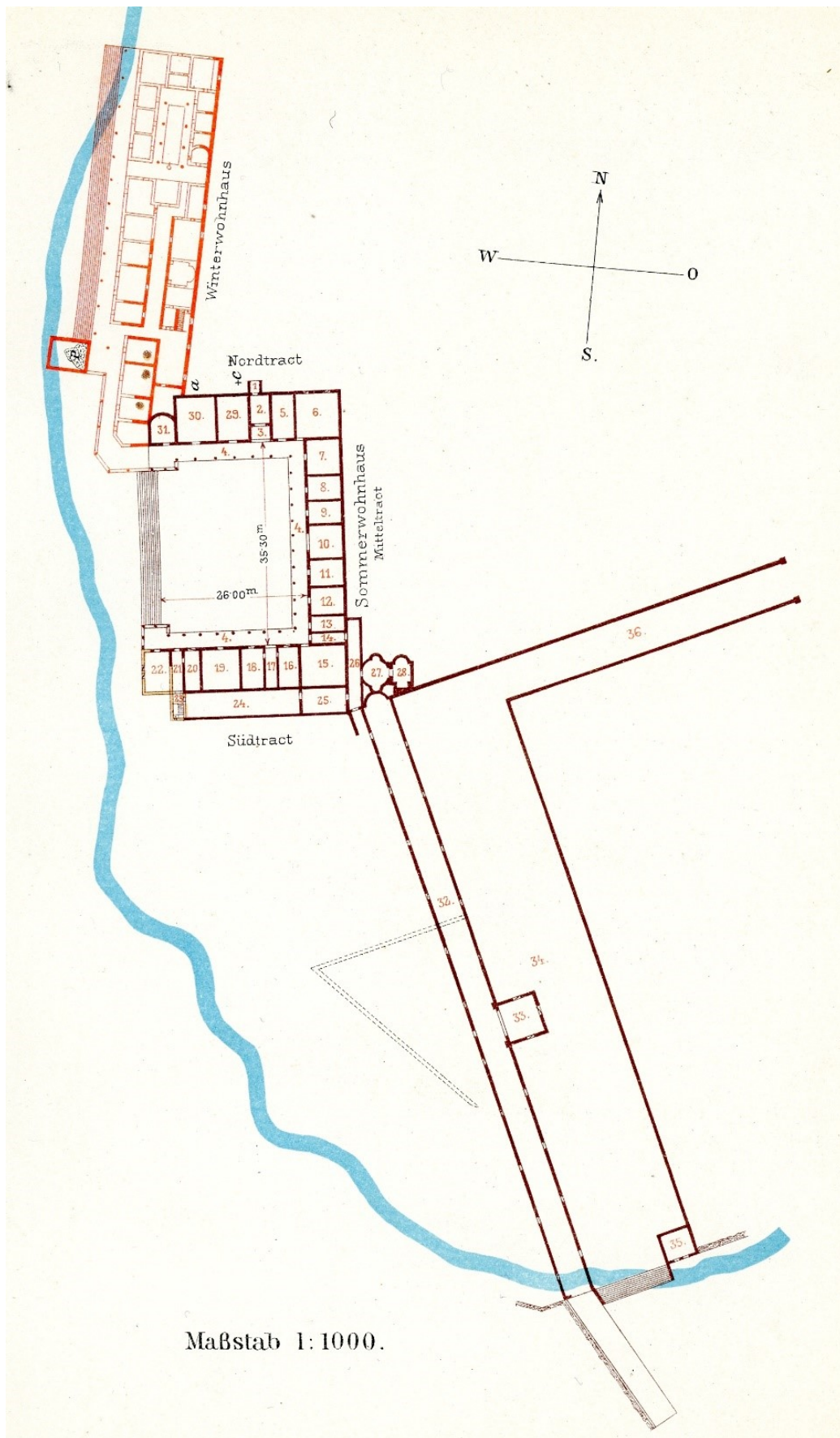
Obr. 25 Monument zasvěcený *Dianě*, Dugi otok, 1. stol. - 1. pol. 2. stol. (ILJug 2, 928), Arheološki muzej Zadar (inv.br. A 27784), (podle EDCS, Foto: Ortolf Harl)

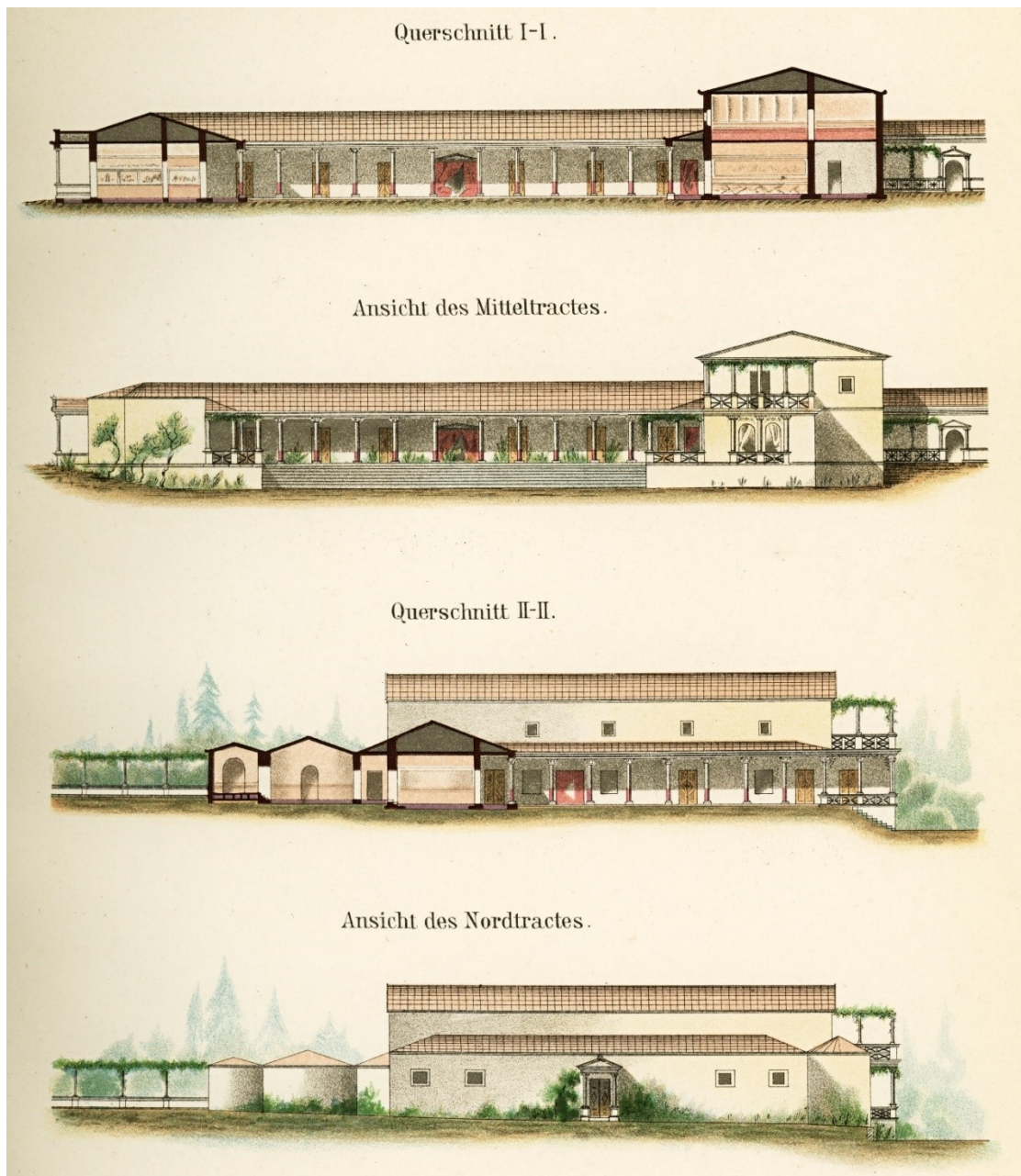
Obr. 26 *Villa* na poloostrově Katoro (podle Matijašić 1998, 128)

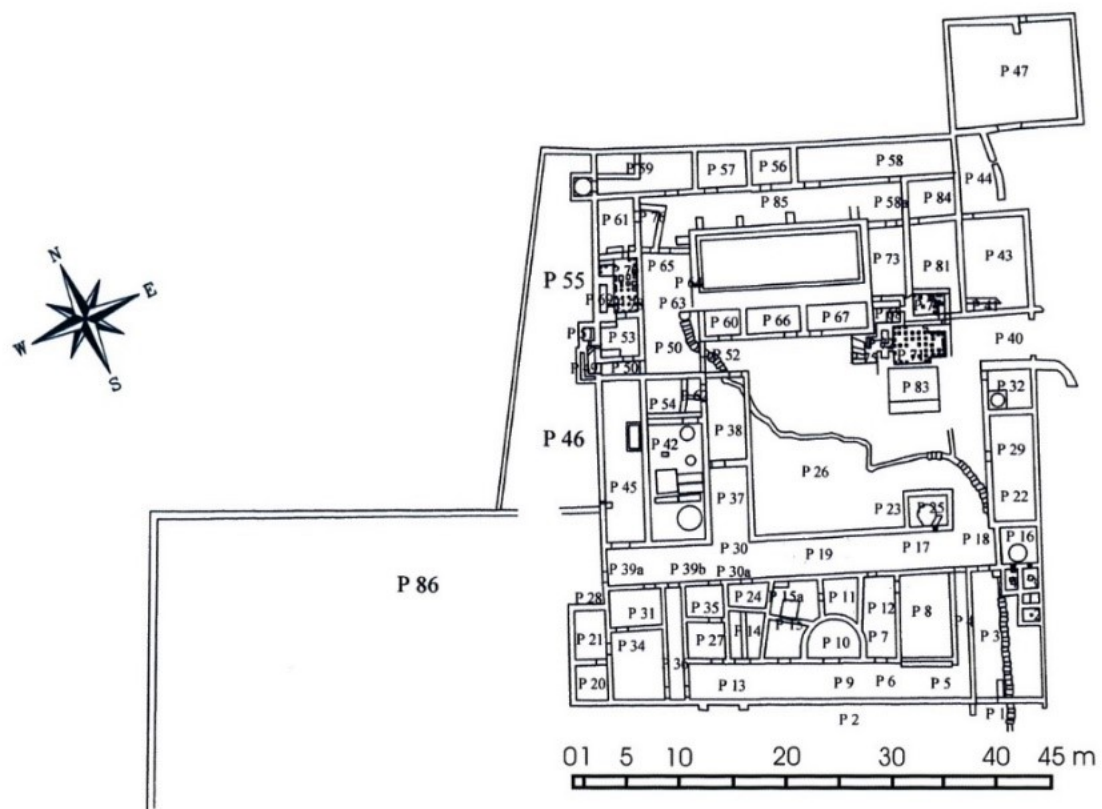
Obr. 27 *Villa* na poloostrově Sorna (podle Matijašić 1998, 126)

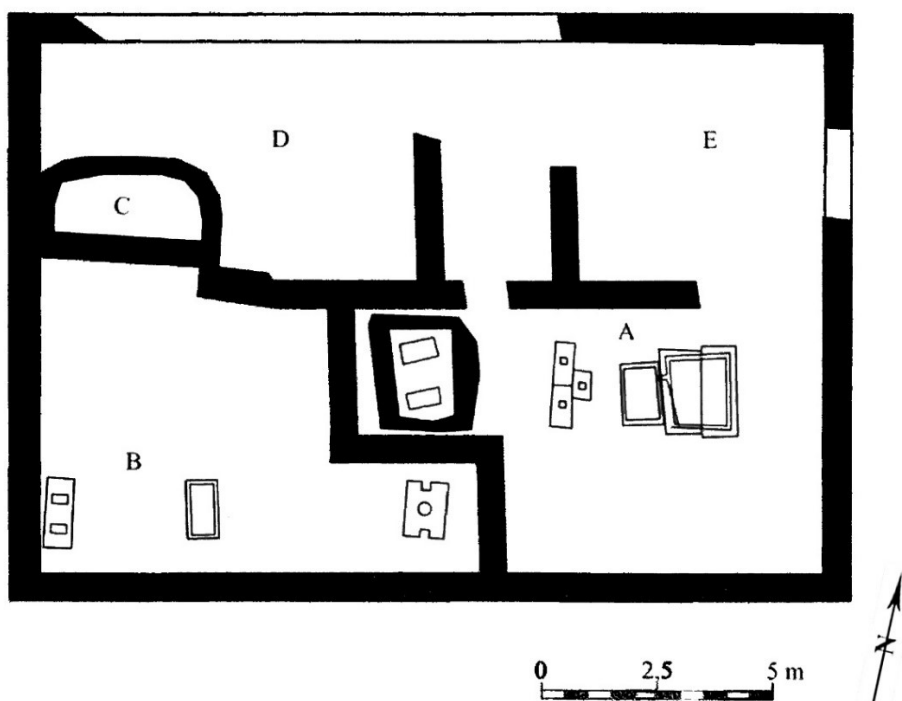
Obr. 28 *Villa* poblíž Barbarigi - celkový půdorys (podle Schwalb 1902, Tafel 2)

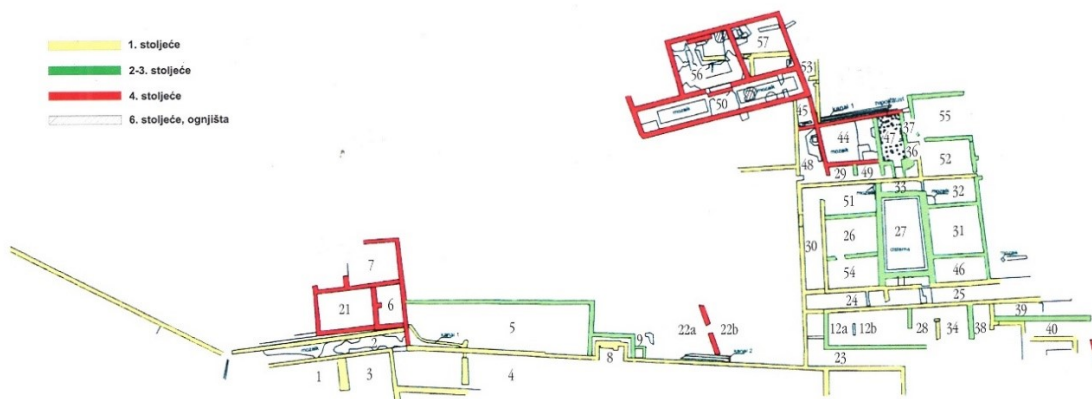
Obr. 29 *Villa* poblíž Barbarigi - ideální rekonstrukce prostřední budovy s peristylem (podle Schwalb 1902, Tafel 4)

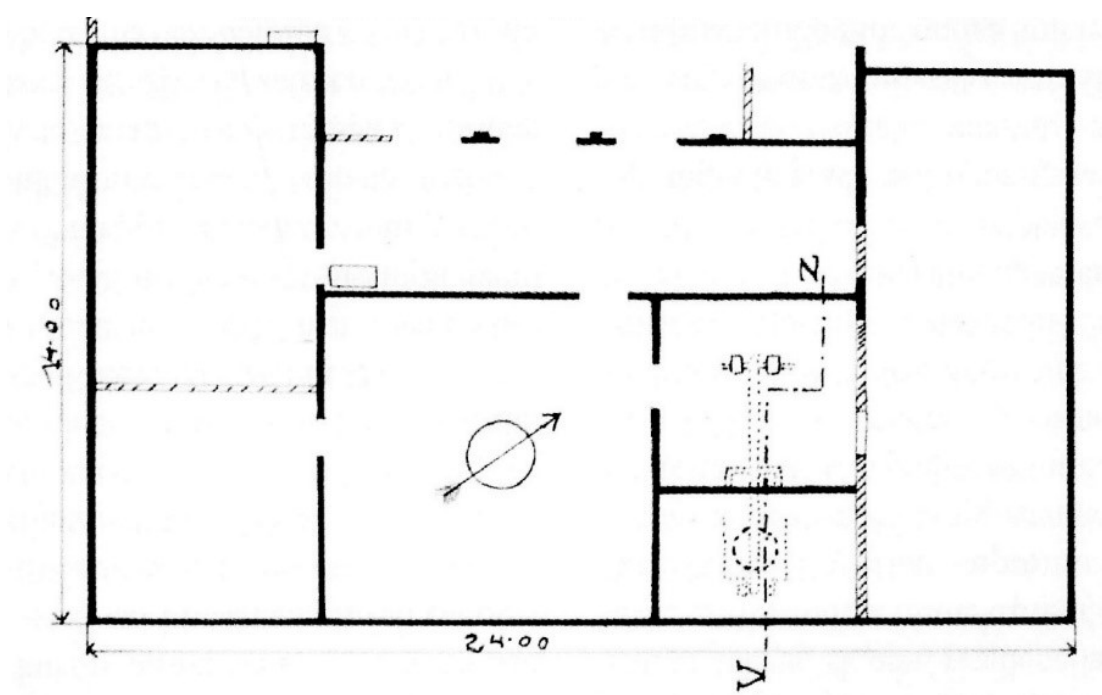
Obr. 30 *Villa Dragonera* jih - pŭdorys (Starac 2010, 27, Fig. 20)

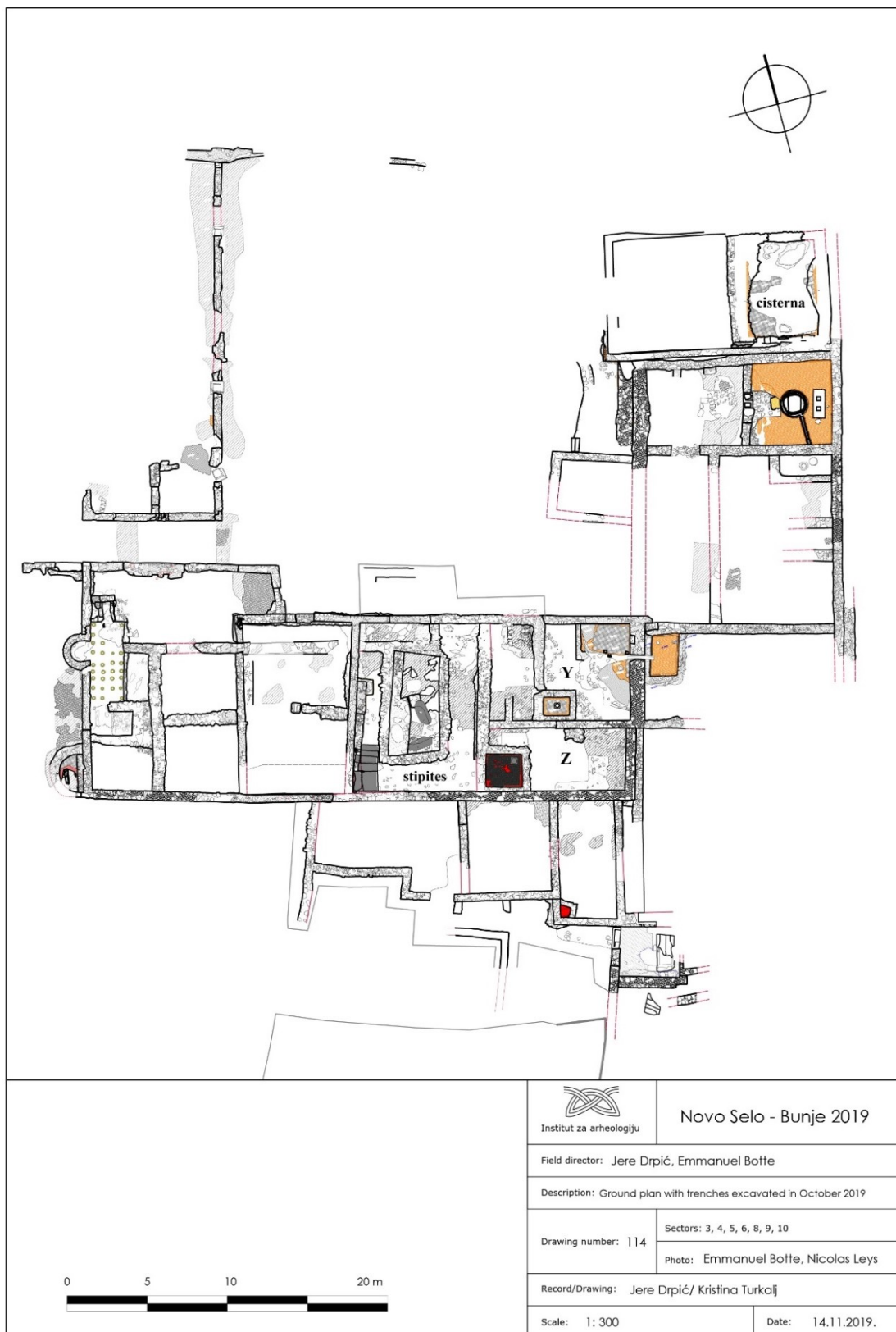
Obr. 31 *Mala Vala* - pŭdorys hospodŕarskŕe budovy (podle Buliċ 2014, Sl. 62)

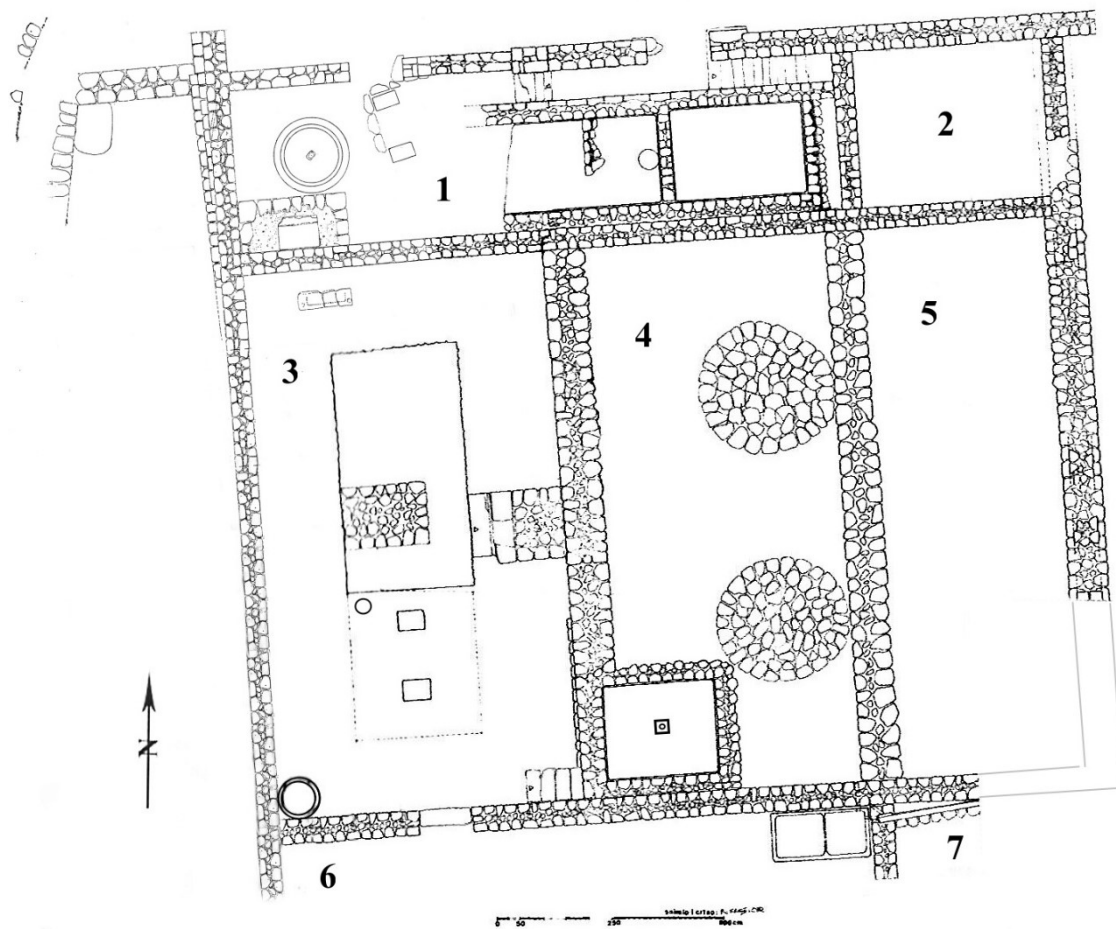
Obr. 32 Vižula - Sektor II - luksuzní *villa maritima* (podle Girardi-Jurkić 2008a, 162)

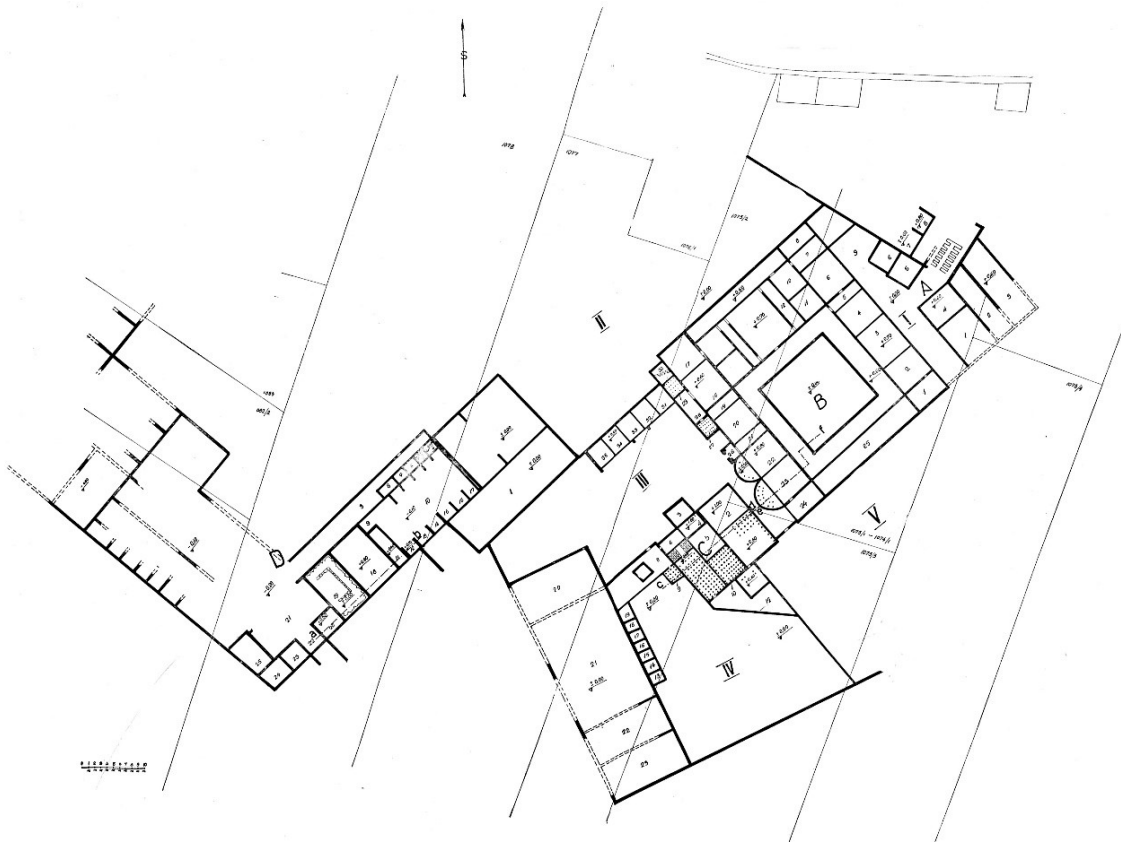
Obr. 33 Dedića punta - půdorys *villy* (podle Zeman 2014b, 37, Sl. 2)

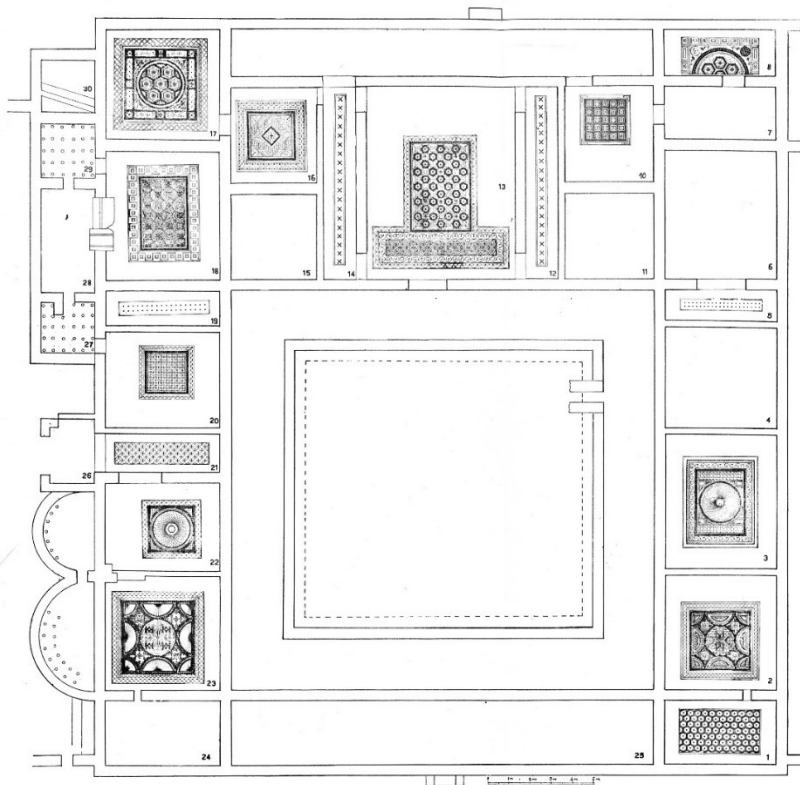
Obr. 34 Bunje - p̣dorys *villy* v r. 2019 (podle Čaušević-Bully et al. 2021 © K. Jelinčić et J. Drpić, upravila J. Kopáčková)

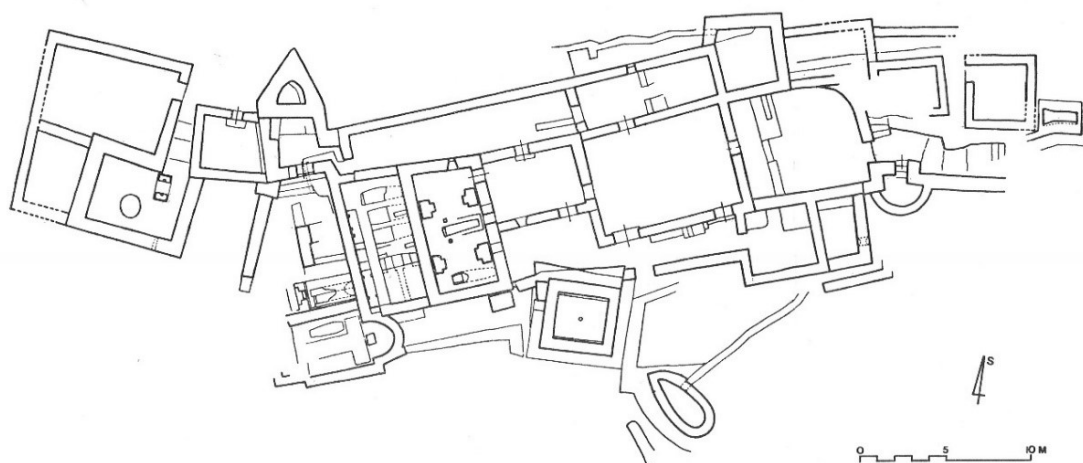
Obr. 35 Kupinovik, o. Hvar - půdorys budovy (podle Zaninović 2006, 21; doplnila J. Kopáčková)

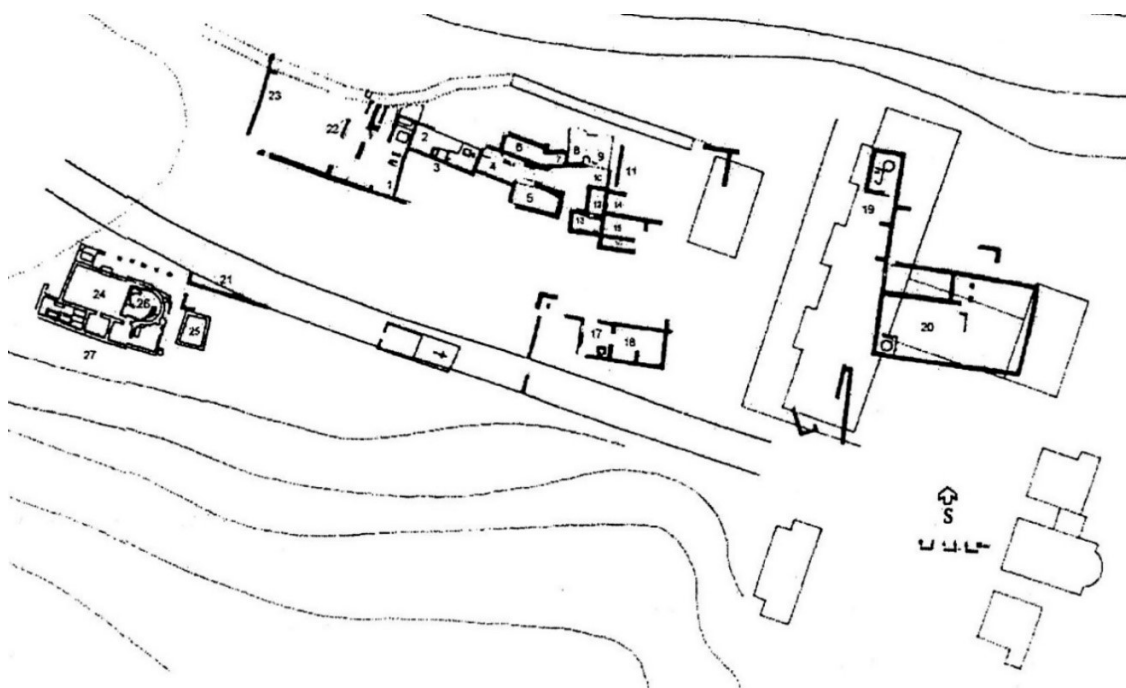
Obr. 36 Kučišta u vesnice Višiči - celkový půdorys *villy* (podle Čremošnik 1965, Prilog III)

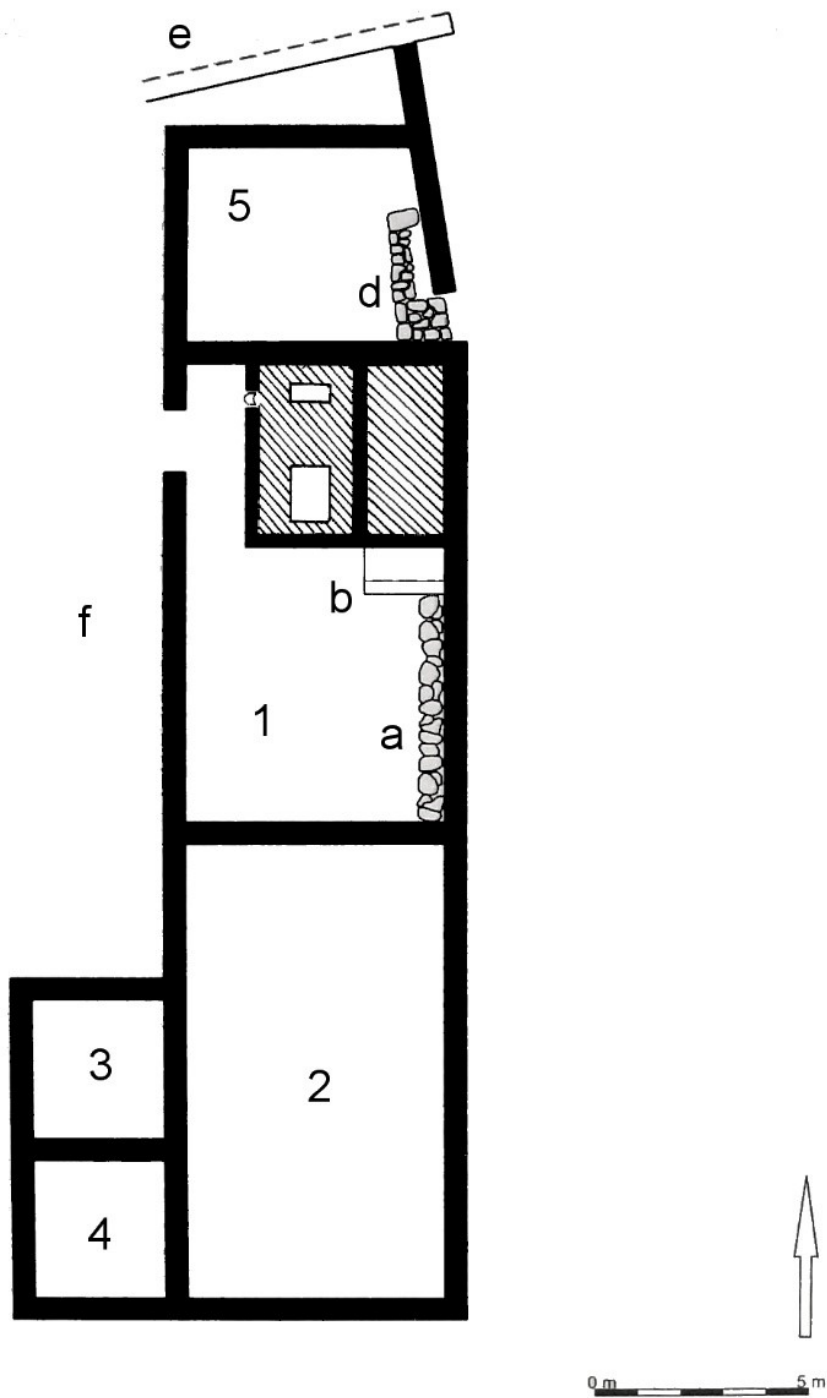
Obr. 37 Kučišta u vesnice Višiči - půdorys luxusní obytné budovy (podle Čremošnik 1965, Prilog II)

Obr. 38 Zátoka Lučica, o. Majsan - půdorys komplexu (podle Fisković 1981, Prilog)

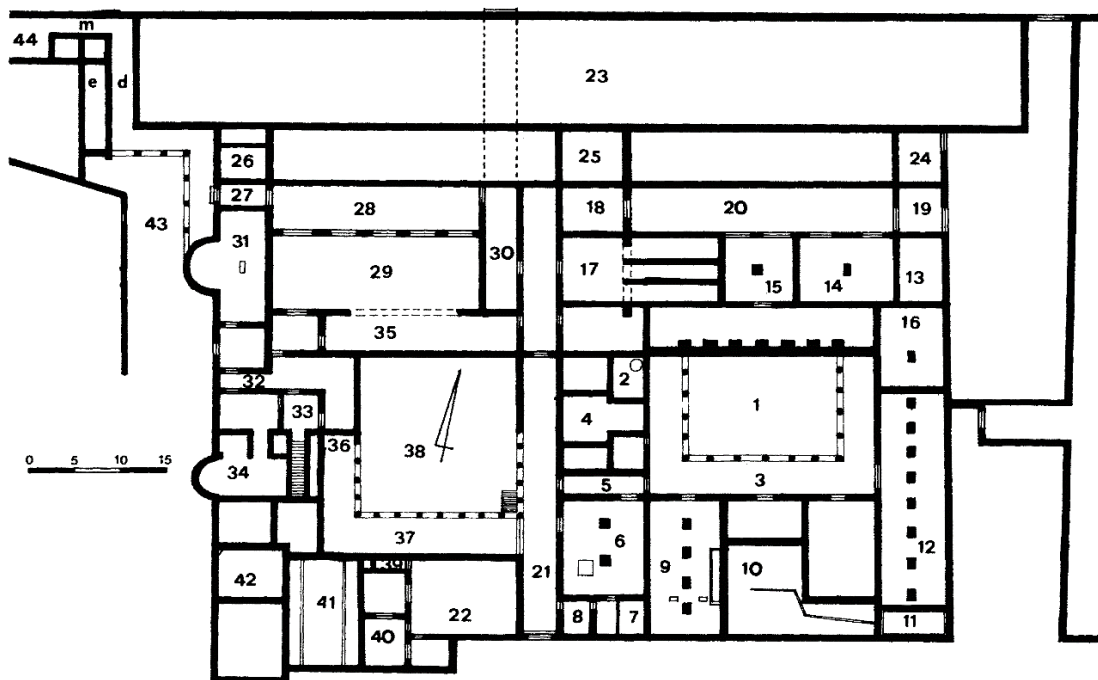
Obr. 39 Ubli, o. Lastovo - půdorys lokality (podle Jeličić-Radonić 2001, 199, Pl. II)

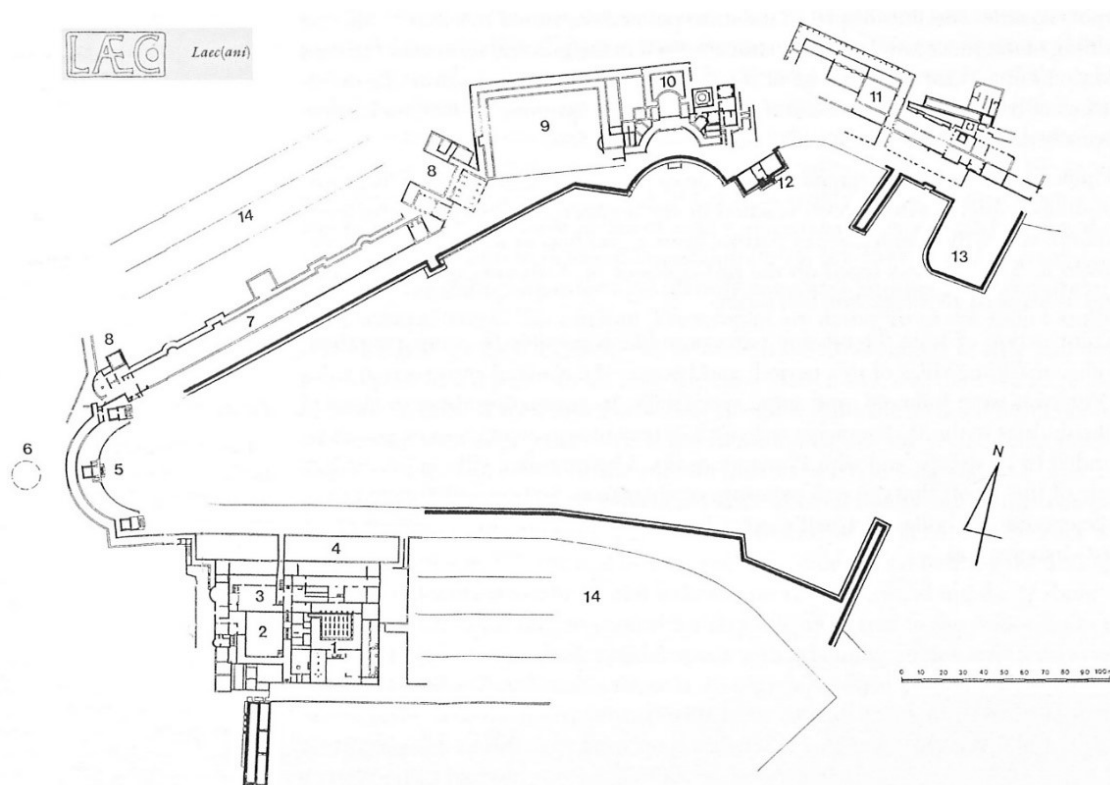
Obr. 40 *Villa* na lokalitě Mirine ve vesnici Bihovo (podle Busuladžić 2011, 223, Tabla 10 b, upravila J. Kopáčková)

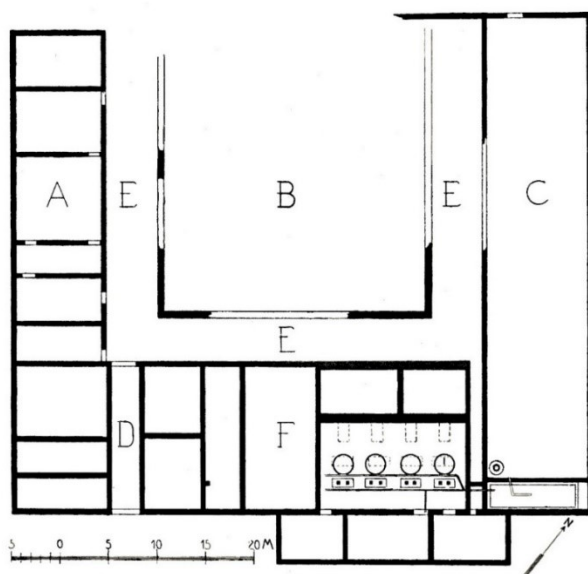
Obr. 41 *Villa* na lokalitě Mirišta ve vesnici Petrovac (podle Zagarčanin 2014, 21, Slika 1)

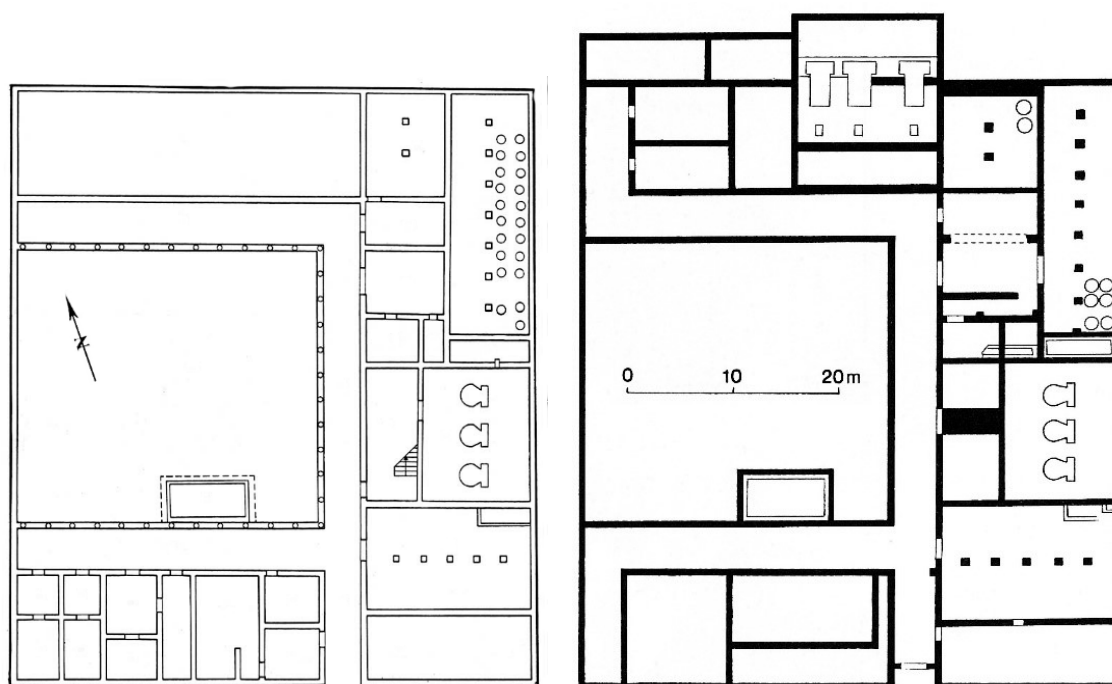
Obr. 42 Zátoka Verige - původní *villa* s produkčním centrem 1-12 a luxusní obytná část dostavěná později 13-44 (podle Matijašić 1982, 56, Ill. 3)

Obr. 43 Zátoka Verige - půdorys celého komplexu (podle Begović – Schrunck 2007, 54, Fig. 28)

Obr. 44 Kopec Kolci - půdorys *villy* (podle Gnirs 1908a, 134, Fig. 6)

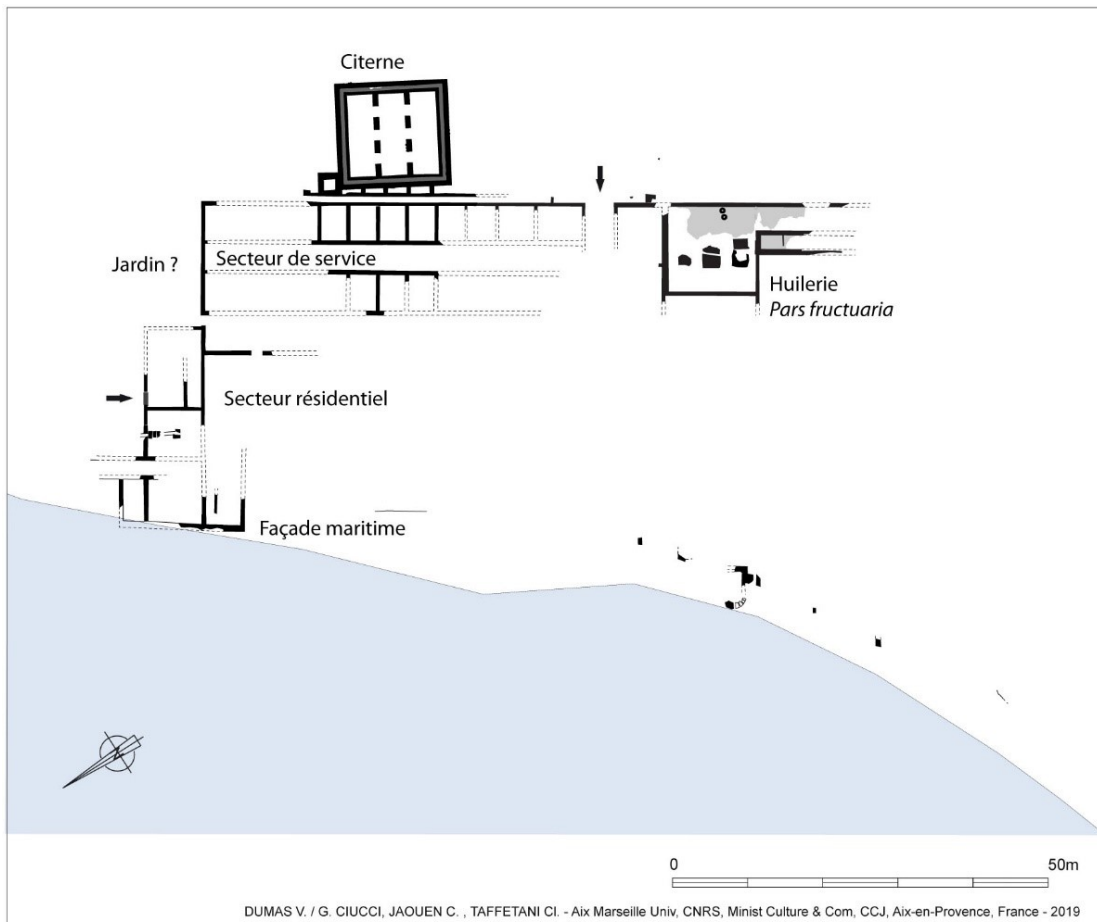
Obr. 45-46 Zátoka Dobrika - půdorys druhé stavební fáze *villy* s jednou lisovnou (podle Begović – Schrunk 2010, 255, Sl. 3) a půdorys s dostavěnou druhou lisovnou (podle Brun 2004, 55)

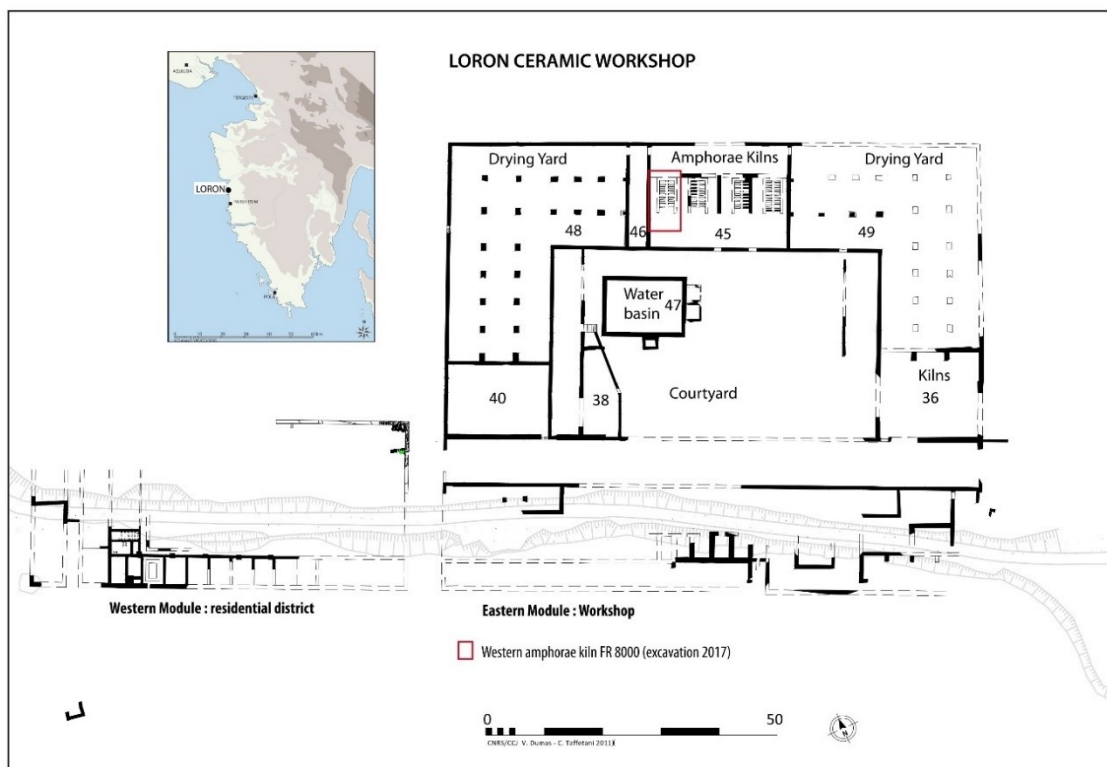
Obr. 47 *Figlina* ve Fažaně (podle Bulić – Koncani Uhač 2010, 138, T. I)

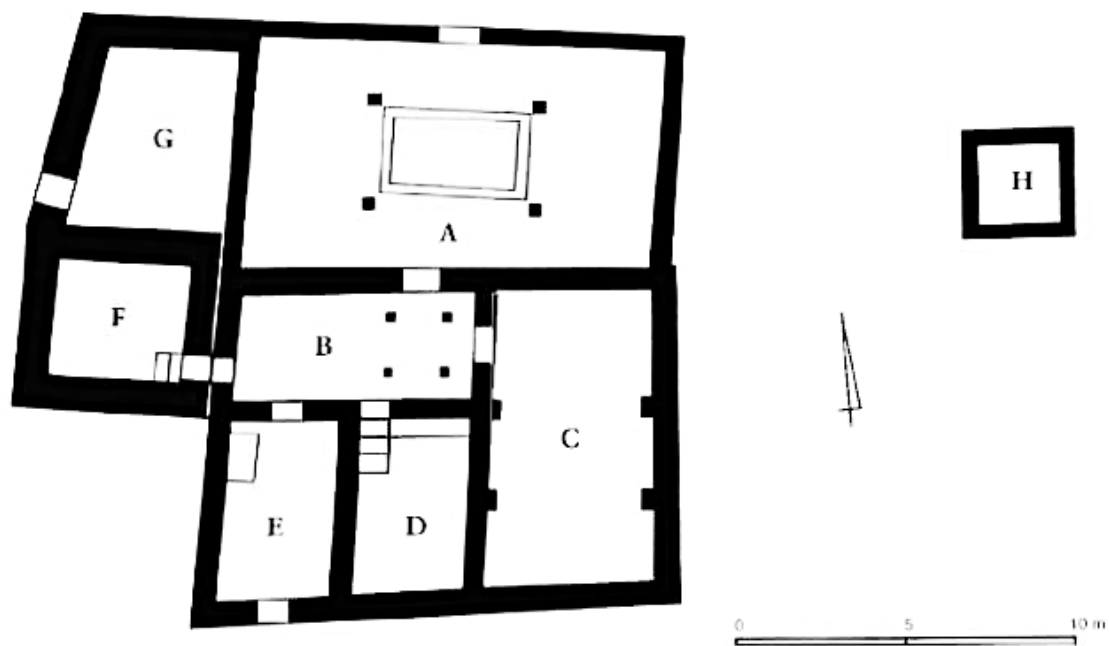
Obr. 48 Oltář zasvěcený bohyni *Floře* (ILJug 1204), Brijuni, konec 2. stol. (podle Girardi-Jurkić 2005, 191)

Obr. 49 *Villa maritima* Santa Marina (podle Čaušević-Bully et al. 2021 © V. Dumas)

Obr. 50 Půdorys *figliny* Lorun (podle Čaušević-Bully et al. 2021 © V. Dumas)

Obr. 51 *Villa* ve vesnici Labinci (Santa Domenica) (podle Matijašić 1998, 144)

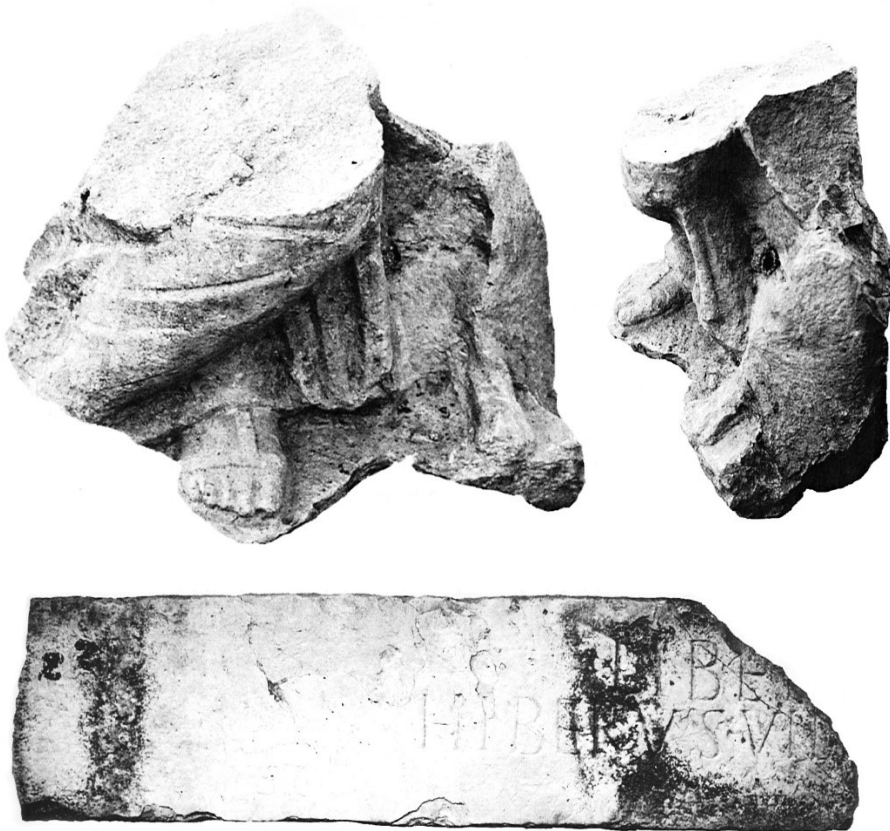
Obr. 52 Dragonera jih - polovina náhrobního monumentu *Pereliae Gratae*, manželky vlastníka *villy* (podle Starac 2010, 104, Sl. 176)

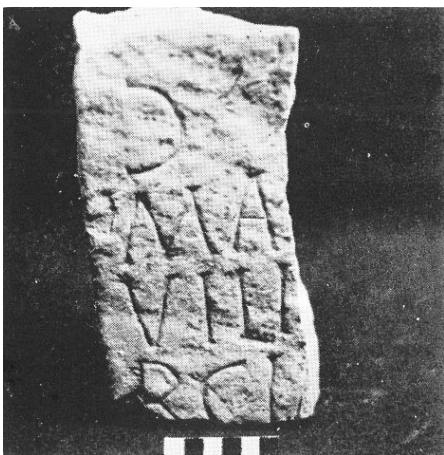
Obr. 53 Náhrobní cippus Lucia Grania Proclina a jeho matky, Blatine-Smrdečac (Split), 2. stol. (AE 1979, 447 = AE 1989, 607), Arheološki muzej u Splitu (podle Cambi 1986, 101, Sl. 22)

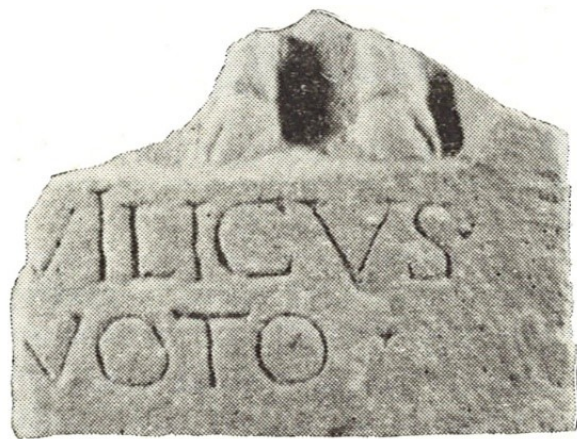
Obr. 54 Nápís Lucia Artoria Casta, Podstrana, 180-230 (CIL III 1919 (p 1030, 2328,120) = CIL III 8513 = CIL III 12813), (podle EDCS, foto Ortoľ Harľ)

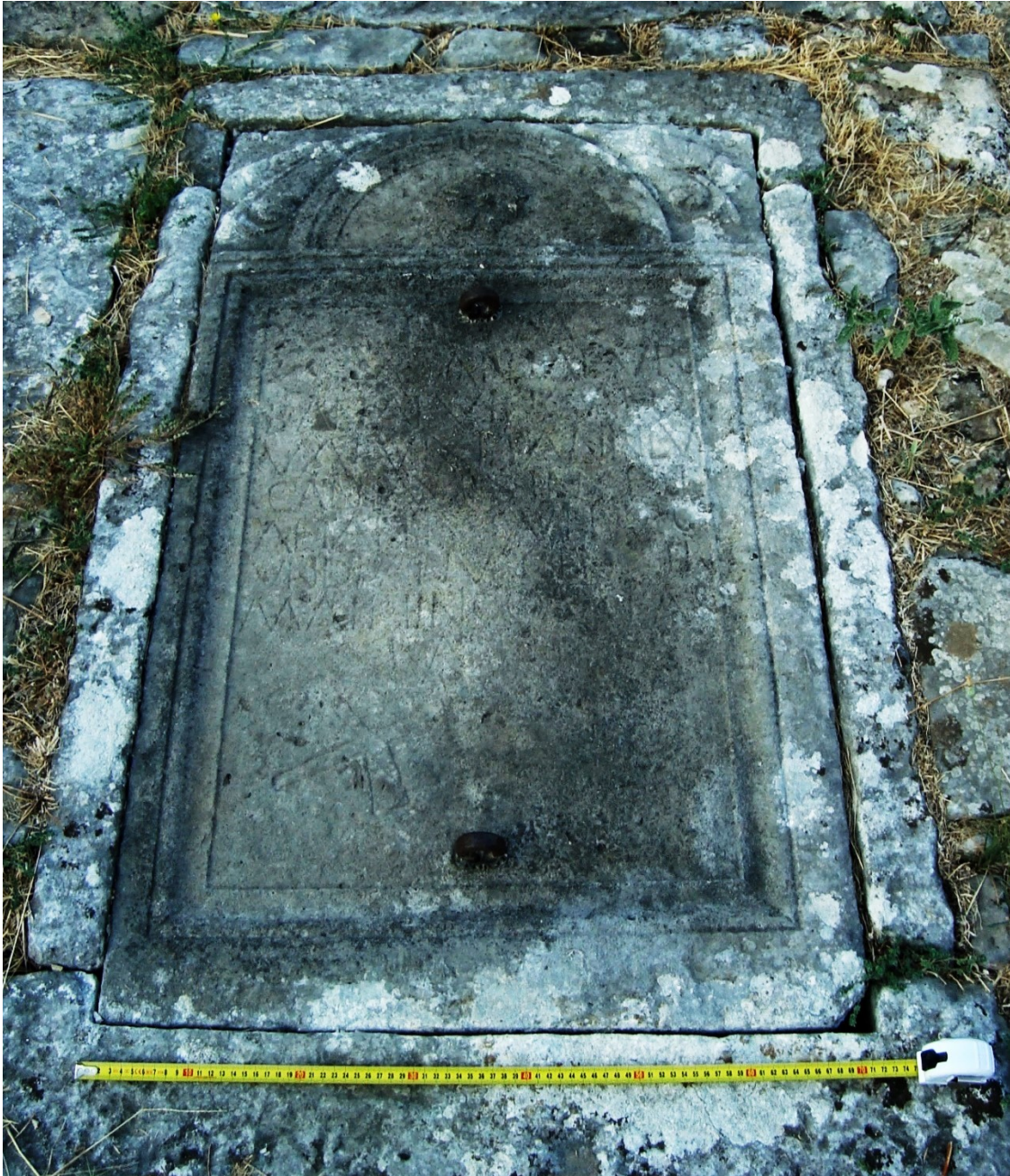
Obr. 55-56 Spodní část sochy *Libera-Dionýsa* a nápis dedikovaný *Liberu*, lokalita Bošana, Biograd na Moru, 1.-3. stol. (podle Uroda 2004a, 86, Sl. 1 a 87, Sl. 2)

Obr. 57 Fragment nápisu, Mastirine u města Kašić, 3.-4. stol. (podle Delonga 1988, Tab. I, 1)

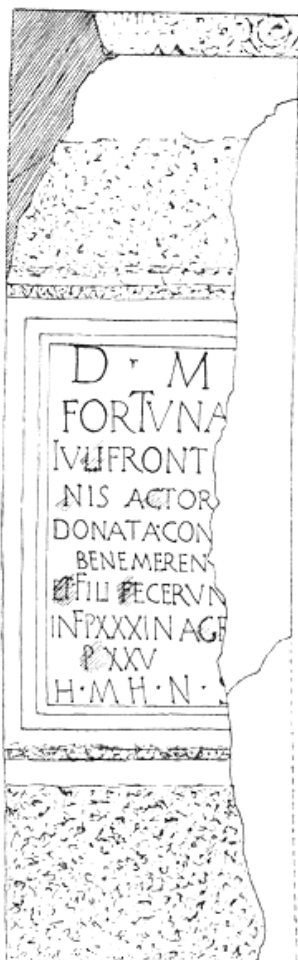
Obr. 58 Votivní reliéf zasvěcený bohu *Silvanovi* od *vilica*, okolí města Sinj (*ager* kolonie *Aequum*), 1. stol. (ILJug 2, 755), Lapidarij, Františkánský klášter, Sinj (podle Gabričević 1961-1962, 237, Sl. 16)

Obr. 59 Náhrobek *Caniae Urbanae*, hřbitov u kostela sv. Matina, Podstrana, 2. pol. 2 stol. - 3. stol. (CIL III 2118), (Foto: J. Kopáčková, 14. 8. 2018.)

Obr. 60 Nápis věnovaný C. Balbinianu, Polače, ostrov Mljet, 3. stol. (AE 1990, 792), (podle Zaninović 1990, 729, Sl. 3)

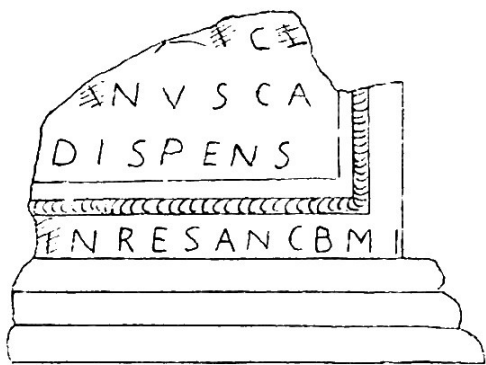
Obr. 61 Náhrobní monument *actora Fortunata*, Pola, 2. stol. (CIL V 90 = InscrIt X 1, 165), Arheološki muzej Istre, Pula (podle EDCS)

Obr. 62 Náhrobní tzv. libursnký *cippus actora Epheba* a jeho matky *Elpis, Asseria*, 1. - 1. pol. 2. stol. (AE 1993, 1264), Arheološki muzej Zadar (podle EDCS, Foto: Ortolf Harl)

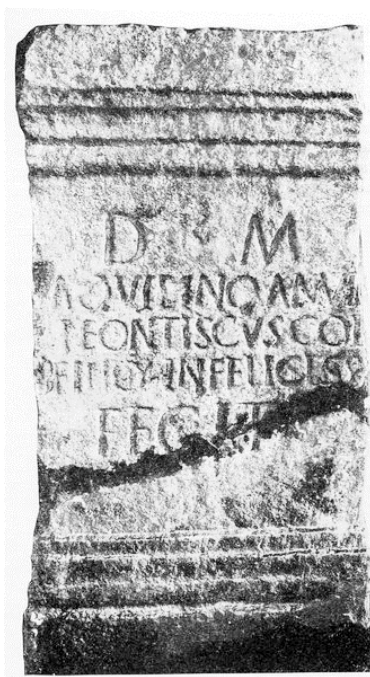
Obr. 63 Stéla císařského *dispensatora Parthenopaea*, Vabriga, 3. stol. (CIL V 370 = CIL V *429,172 = InscrIt X 2, 220), Museo Maffeiano, Verona (podle Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 39)

Obr. 64 Oltář císařského *dispensatora*, Vabriga, 2. pol. 2. - 1. pol. 3. stol. (CIL V 372 = InscrIt X 2, 221), dnes ztraceno (podle Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 39)

Obr. 65 Náhrobní stéla *dispensatora Synhoda*, lok. Čelega, Novigrad, 1. pol. 1. stol. (ILJug 1, 447), Lapidarij, Muzej Novigrad (podle EDCS)

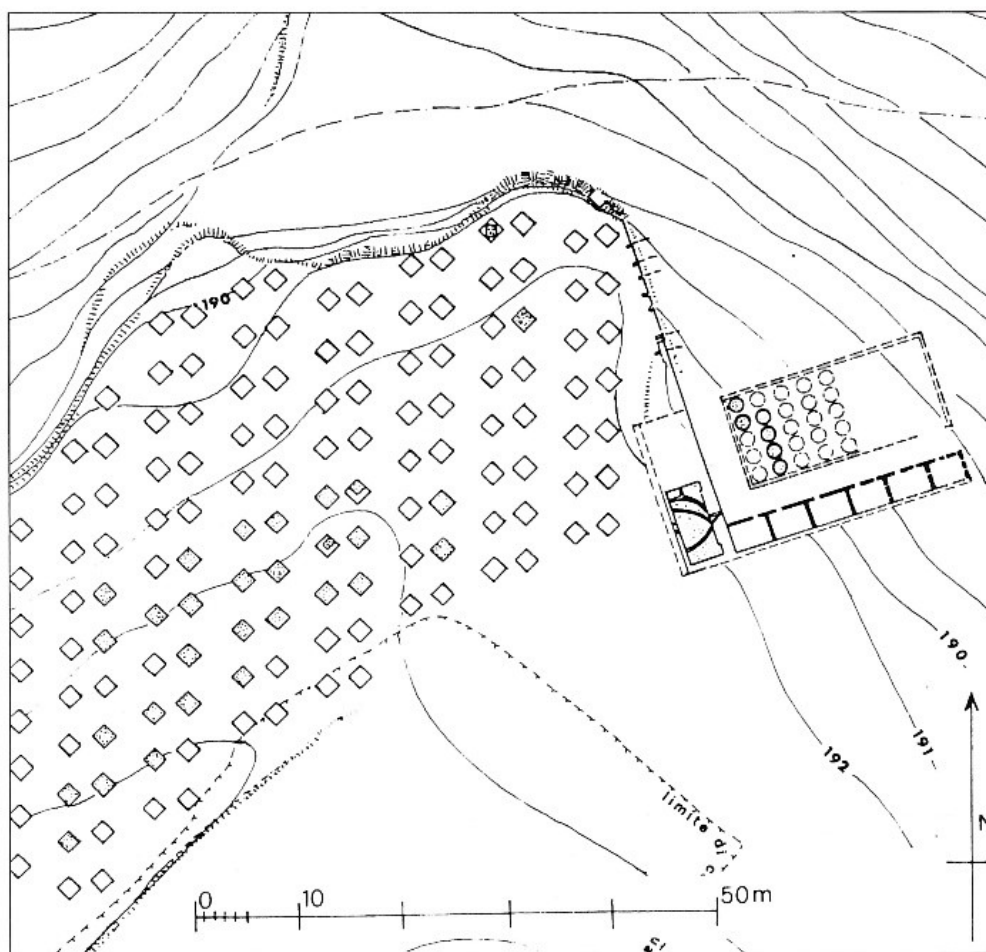
Obr. 66 Náhrobní stéla chlapce *Leontisca*, Valeta blízko Vabriga, 2. pol. 2. stol. - 1. pol. 3. stol. (InscrIt X 2, 222 = CIL V 8190), Lapidarij, Novigrad (podle Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 40)

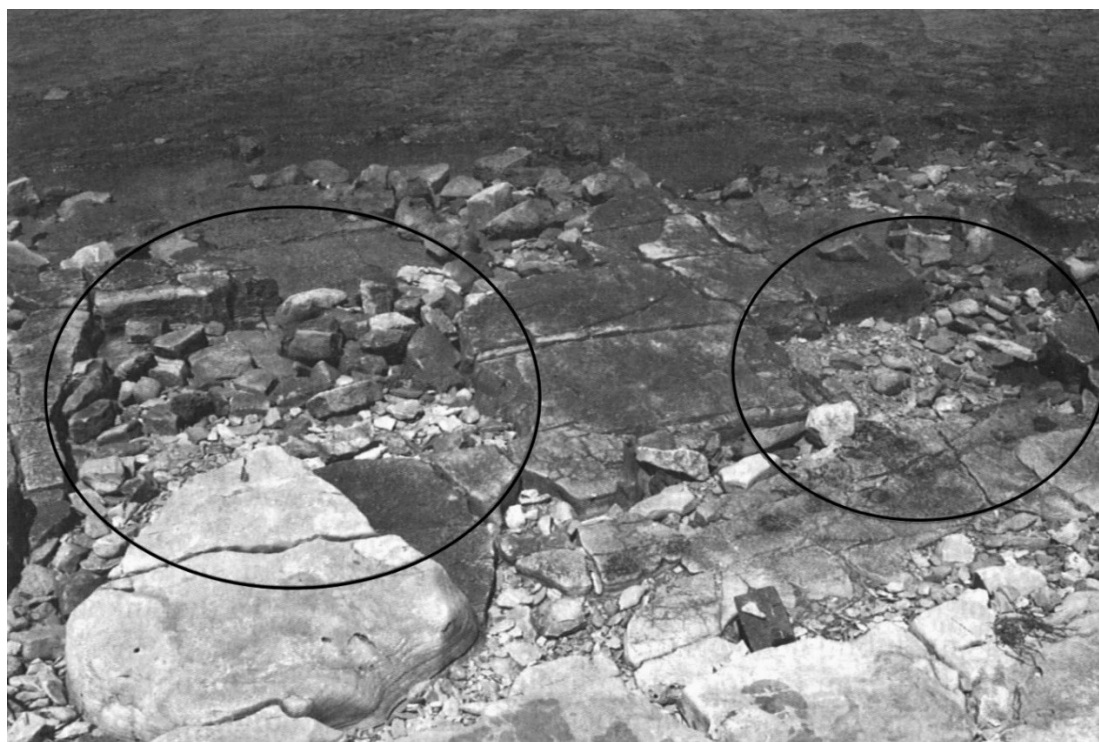
Obr. 67 Fragmentu nápisu *Entella a Heleny* (CIL V 396b (p1021) = InscrIt X 2, 229), (podle Tassaux – Matijašić – Kovačić 2001, 43)

Obr. 68 Náhrobní oltář *Caia Coelia Restituta*, lokalita Val Sudiga poblíž Galižany (InscrIt X 1, 599), Arheološki muzej Istre, Pula (podle EDCS)

Obr. 69 *Villa Pannàconi*, Itálie (podle Brun 2004, 32)

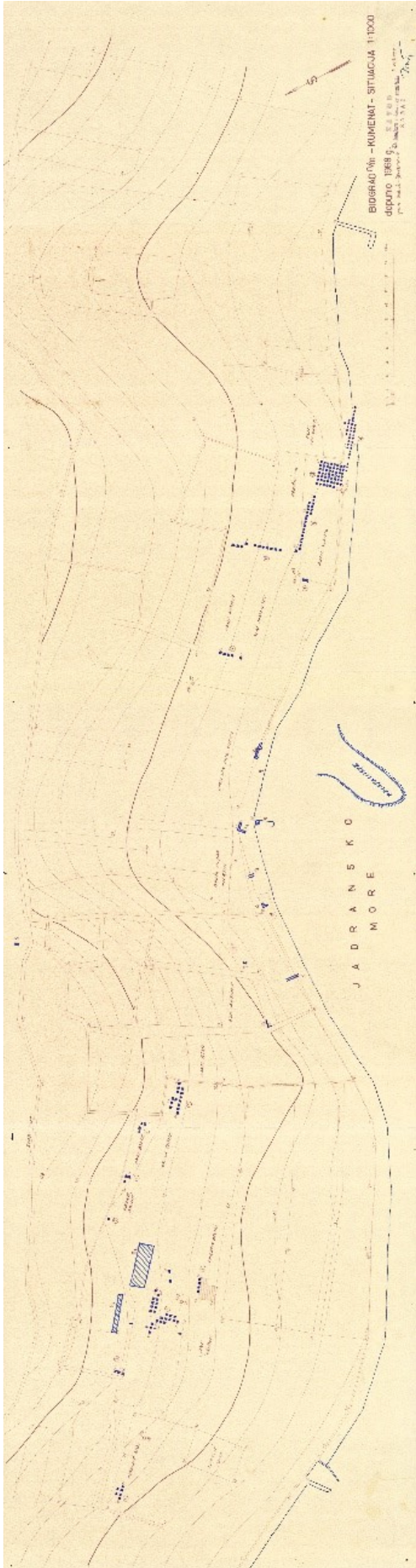
Obr. 70 Zátoka Marić - čtvercové díry na mysu Gale (Koncani Uhač 2008b, 51, Sl. 9)

Obr. 71 Mys Kamenjak - satelitní snímek poloostrova Stupice (podle Matijašić 2012b, 79, Sl. 3)

Obr. 72 Kumenat - fotografie z výzkumů římské plantáže (Osobní pozůstalost B. Ilakovce, dnes v Archivu dokumentace AMZd, bez inventárního čísla, Narodni list Zadar, 29.11.1973)

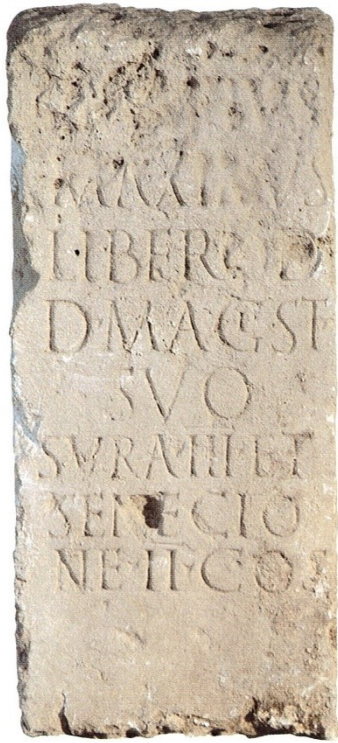
Obr. 73 Kumenat - pláněk římské plantáže (Archiv dokumentace AMZd, bez inventárního čísla)

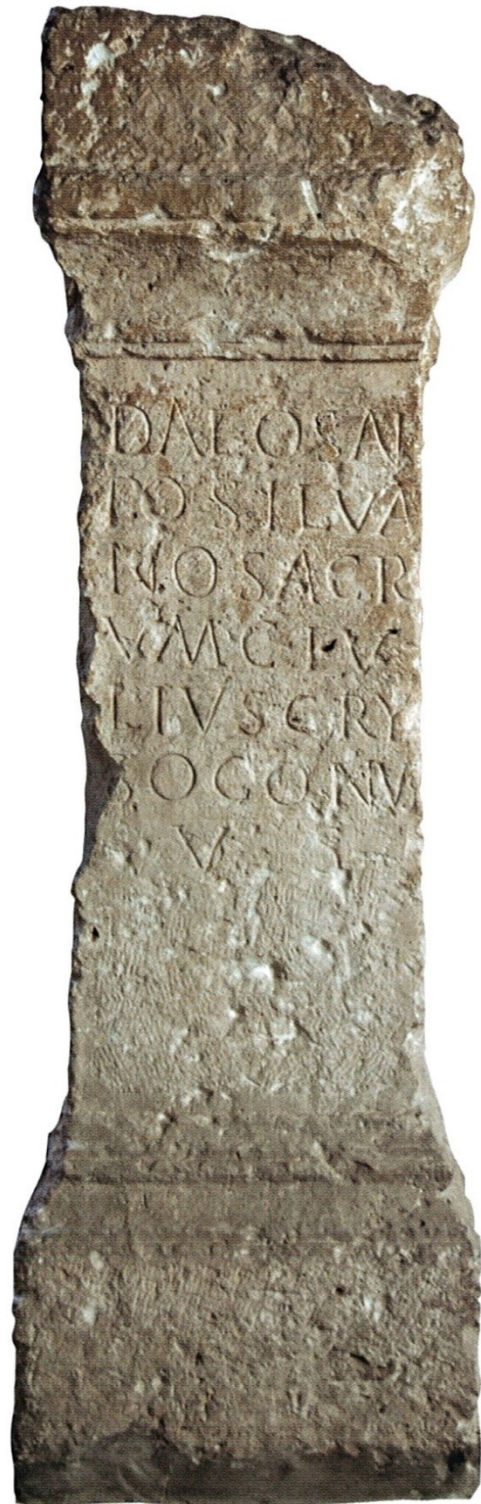
Obr. 74 Monument s vyobrazením boha *Silvana-Pana*, Buzet, 1. stol., Lapidarij, Muzej Buzet (podle Girardi-Jurkić 2005, 175)

Obr. 75 Nápís zasväcený bohu *Liberovi*, Vižinada, 176/177 n. l. (InscrIt X, 2, 232) Lapidarij, Zavičajni muzej Poreštine, Poreč (inv.br. ZMP-3906), (podle Girardi-Jurkić 2005, 180)

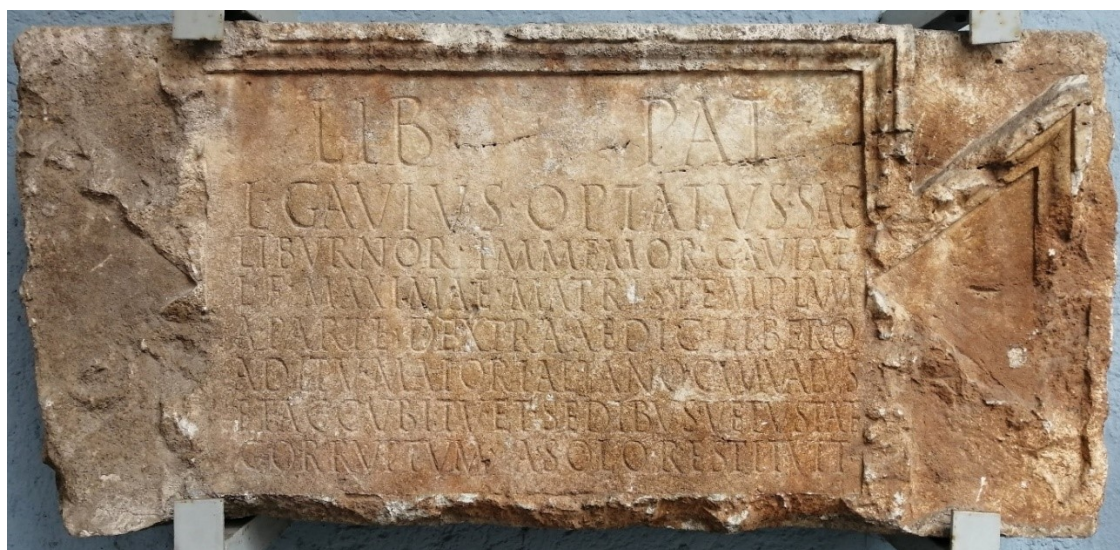
Obr. 76 Oltář dedikovaný bohu *Liberovi*, Vrsar, bazilika sv. Marije od Mora, 107 n. l. (podle Girardi-Jurkić 2005, 179)

Obr. 77-78 Oltář dedikovaný bohyni *Nemesis* (InscrIt X 1, 595 = CIL V 8135) a oltář dedikovaný bohu *Silvanovi* (InscrIt X 1, 596 = CIL V 8136), Poloostrov Monumenti, Pula, 3. stol., Arheološki muzej Istre, Pula (Silvanus inv. br. A 77) (foto EDCS a podle Girardi-Jurkić 2005, 170)

Obr. 79 Oltář dedikovaný bohu *Liberovi*, Rabac, 1. stol.-1. pol. 2. stol. (CIL III 3046) Lapidarij, Labin (podle Girardi-Jurkić 2005, 181)

Obr. 80 Nápis o opravě *Liberova* chrámu, Senj, 1. pol. 2. stol. (ILJug 1, 247), Lapidarij, Arheološki muzej u Zagrebu, (foto J. Kopáčková)

Obr. 81 *Liberova* socha, Senj, importovaný mramor, pol. 2. - pol. 3. stol., Gradski muzej Senj (podle Glavičić 2002, 14, Sl. 3)

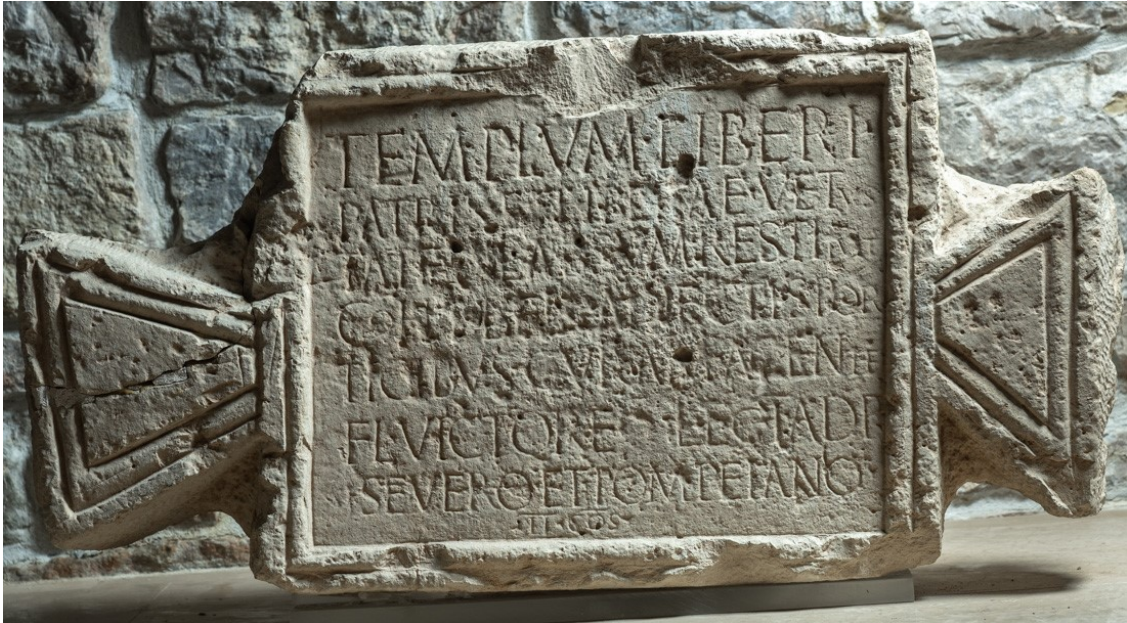
Obr. 82 Oltář zasvěcený bohům *Isis*, *Serapis*, *Liber* a *Libera*, Zadar, 1. stol. (CIL III 2903), Museo Lapidario Maffeiiano, Verona (podle EDCS)

Obr. 83 Reliéf s bakhovými tanečnicemi, *Salona* (CIL III 8673a), Lapidarij, Arheološki muzej Split (podle Gabričević 1954-1957, Tabla XI)

Obr. 84 Nápis dedikovaný bohu *Liberu Torclensis*, Žrnovo, o. Korčula, 2.-3. stol. (CIL III 3065 = 10082), dům rodiny Kapor ve městě Korčula (podle Lisičar 1958, 126, Sl. 2)

Obr. 85 Stavební nápis z okolí *Bigeste*, 173 n. l. (CIL III 1790b (p2328,121) = 6362b = 8484b), Lapidarij, Františkánský klášter, Sinj (foto Ortofl Harl, podle EDCS)

Obr. 86 Reliéf se *Silvanem* a nymfami, Dol, o. Hvar (podle Zaninović 1966b, T. I)

Obr. 87 Reliéf se *Silvanem*, Sviriče, o. Hvar (podle Zaninović 1966b, T. II)

Obr. 88 Reliéf s vyobrazením *Libery*, Zavala, o. Hvar (podle Zaninović 1966b, T. IV)

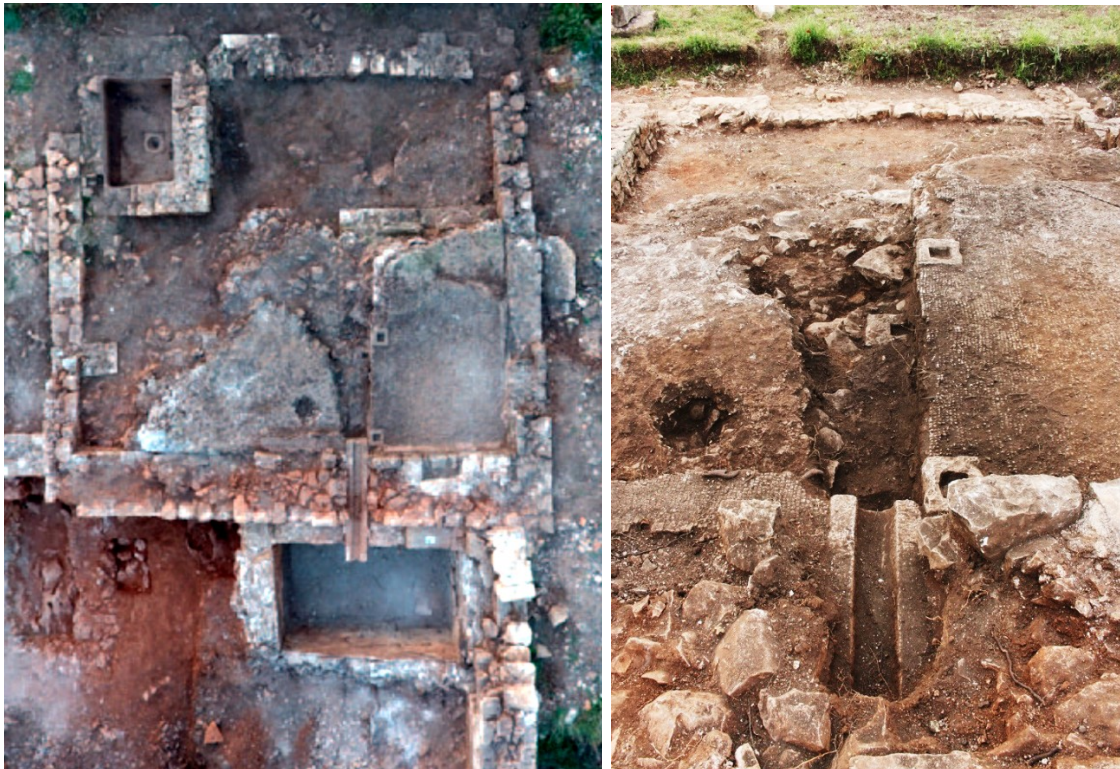
Obr. 89 Náhrobní cippus *Tiberia Volusia Herma* a jeho manželky *Volusiae Clymene* (ILJug 1, 436), Zavičajni muzej Poreštine, Poreč (inv.br. ZMP-4354), (foto EDCS)

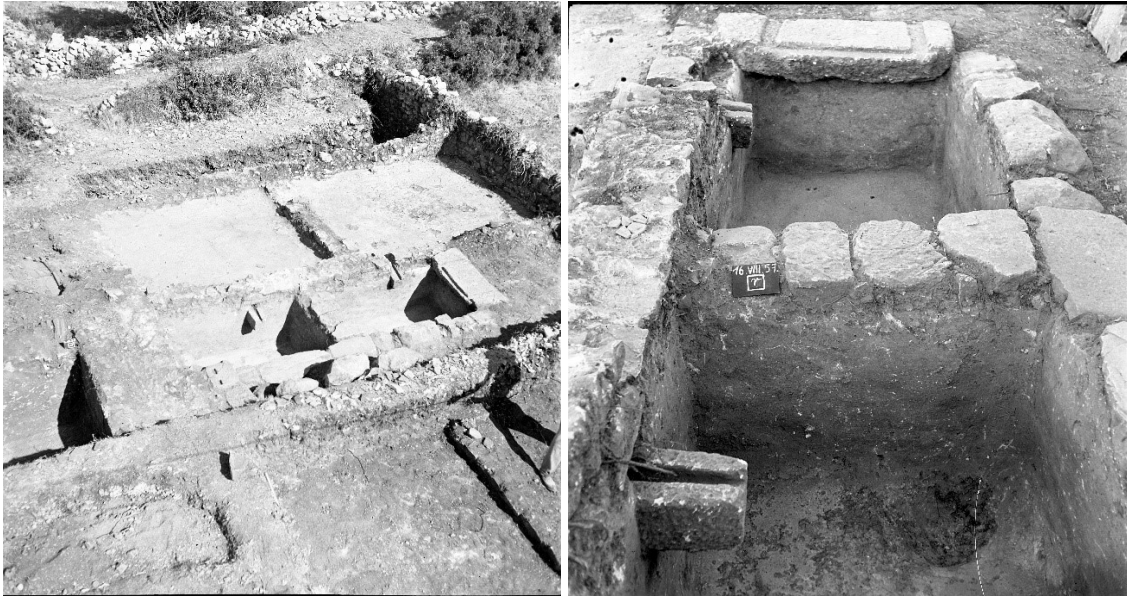
Obr. 90 Mozaika z Casa del Anfiteatro, Merida, Španělsko (foto Wikimedia © doalex)

Obr. 91 Mozaika ze Saint-Romain-en-Gal (Francie) (foto Wikimedia © Carole Raddato)

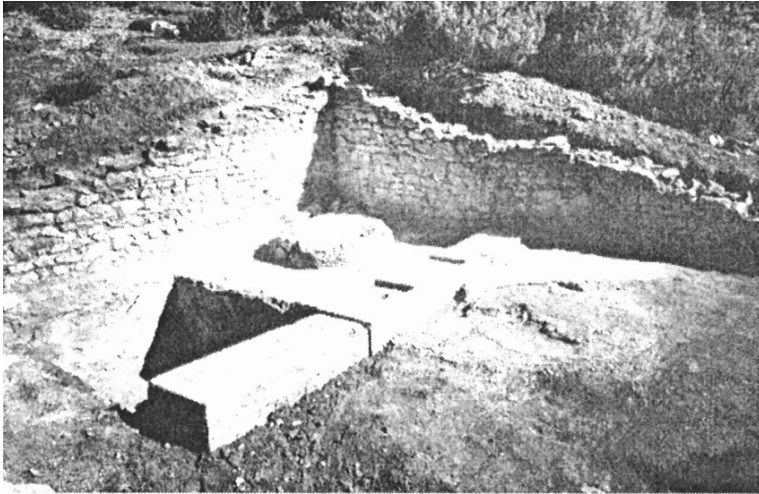
Obr. 92-93 Bunje - celkový pohled na *calcatorium* v místnosti (Y) (podle Jelinčić-Vučković – Botte 2019, 211, Sl. 15) a detail ústřední části *calcatoria* (podle Botte – Bertrand – Jelinčić – Leys – Boisson 2018, 17, Fig. 18)

Obr. 94-95 Muline - celkový pohled na *calcatorium* (podle Archiv AMZd, inv.br. 788 2179 Muline 1957 god., istraživanje rimske vile, rad) a detail dvou zděných nádrží a *area* (podle Archiv AMZd, inv.br. 780 2157 Muline 1957 god., radnici na obali)

Obr. 96 Školarice - tři kruhové zděné podezdívky (podle Školarice in Križišće 2002/2003, slide 6)

Obr. 97 Gajčina-Jelaća ograde - celkový pohled na lisovnu (podle Pedišić 1995, 44)

Obr. 98 Kupinovik - baze mlýna na olivy umístěná na podezdívce (foto J. Kopáčková)

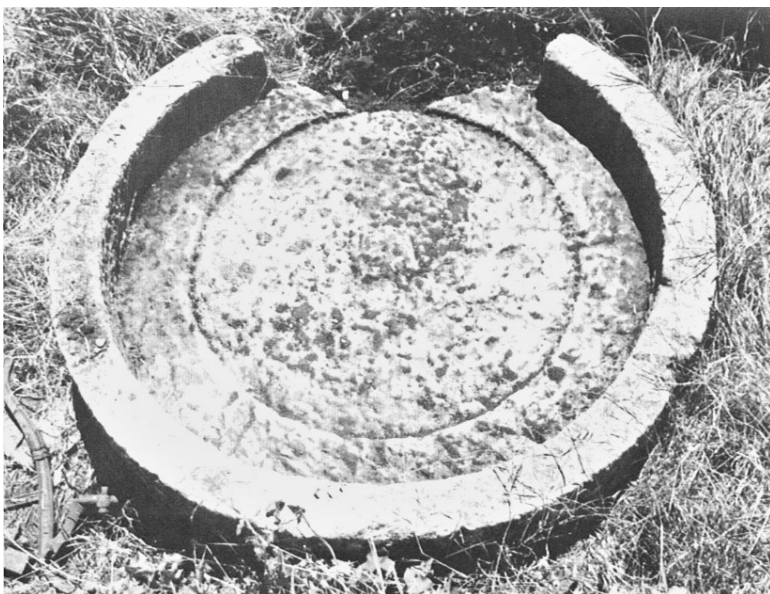
Obr. 99 Zátoka Lučica - kruhová podezdívka a pár *stipites* v pozadí (podle Fisković 1984, 10)

Obr. 100-101 Kostelík sv. Martin, Podstrana - dvě různé varianty mlýna na olivy typu *mola olearia* (foto J. Kopáčková)

Obr. 102 Zátoka Dobrika, Bijuni - mlýn na olivy u lisovacího zařízení (A) (podle Matijašić 1998, 154)

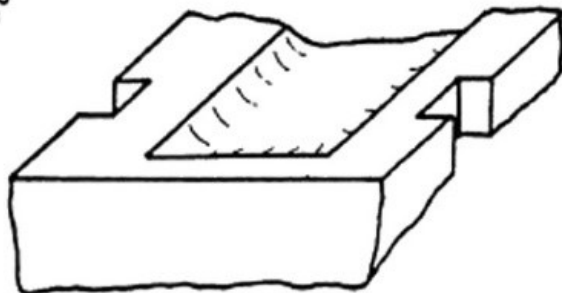
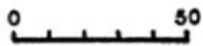
Obr. 103 Louka Ike Talajića, Struge - baze mlýna na olivy (podle Šiljeg 2003, 275, Sl. 8)

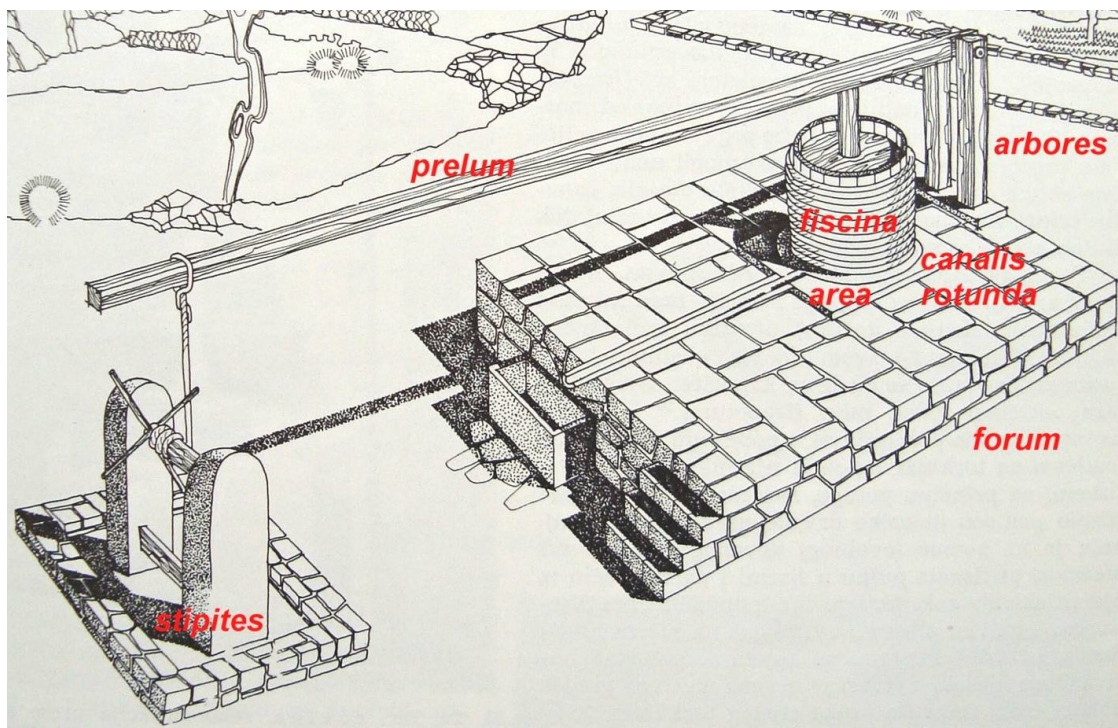
Obr. 104 Stancija Peličeti - mlýnský kámen použitý jako stavební materiál (podle Džin 2007, 258)

Obr. 105 Seoca - mlýn na olivy s mlýnským kamenem (foto Wikiwand)

Obr. 106-107 Barbariga - baze mlýna na olivy typ *roleaux et cuves* (foto J. Kopáčková, expozice Vinogradarstvo i maslinarstvo Istre u antici, Arena, Pula) a náčrt baze typ *roleaux et cuves* (podle Matijašić 1993, 253, Fig. 7)

Obr. 108 Ideální rekonstrukce lisovacího zařízení typ *prelum*, Mogorjelo (Bojanovski 1969, 31, Slika 1, upravila J. Kopáčková)

Obr. 109 Ubli - *area* a pár zahloubení pro *arbores* v omítce (podle Jeličić-Radonić 2001, 202, Sl. 4)

Obr. 110 Mogorjelo - baze pro *arbores* vytesaná ze dvou kamenů (podle Bojanovski 1969, 37, Sl. 8)

Obr. 111 Barbariga - řada bazí pro *arbores* lemovaná masivním do kamene vytesaným kanálem v místnosti (C) (podle Vinogradarstvo i maslinarstvo Istre u antici, Arena, Pula)

Obr. 112 Kopec Kolci - dvě kruhové kruhové *arei* ze *spicae* a kamenné baze pro *arbores* (podle Gnirs 1908a, Tafel II, Fig. 7)

Obr. 113 Dragonera sever - pohled od moře na podezdívku pro *areu*, nároží druhé dochované podezdívky se nachází nalevo (podle Starac 2010, 297, Fig. 6)

Obr. 114 Kostelík sv. Martin - *area* (foto J. Kopáčková)

Obr. 115 Crkvina - *area* (podle Dodig 2012, 33, Sl. 4)

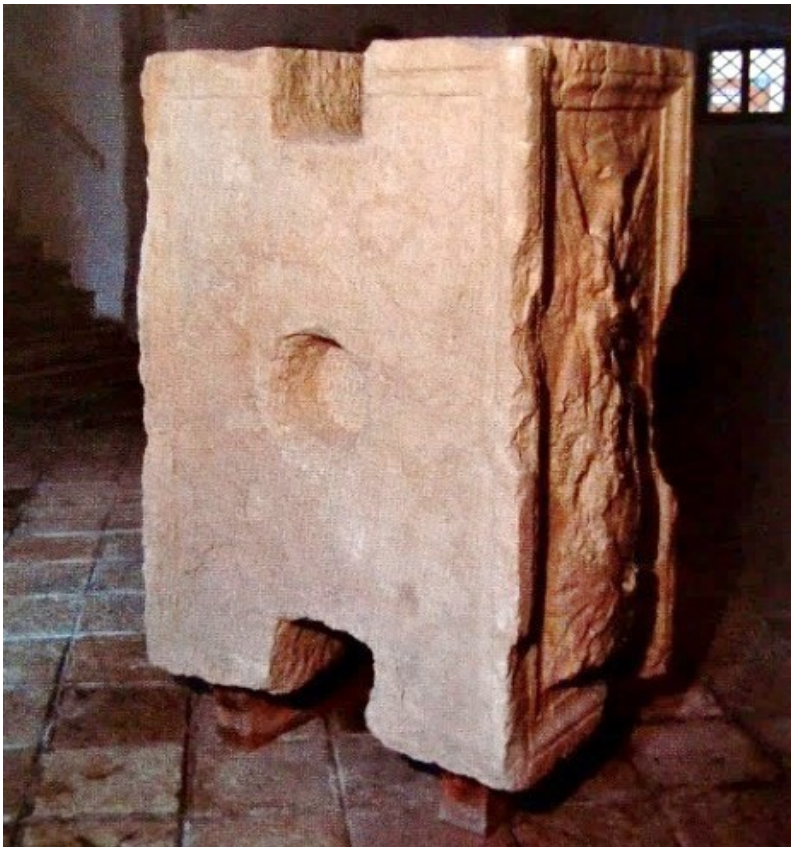
Obr. 116 Zátoka sv. Pavao - *area in situ* (podle Matijašić 1998, 196)

Obr. 117 Kostelík sv. Lucija - *area* a baze pro *arbores in situ* (podle Matijašić 1998, 167)

Obr. 118 Flaciusova ulice - area, recipient a baze pro podpěru prela (podle Ujčic 2009, 366)

Obr. 119 Trg Matije Gupca, Poreč - protizávaží (podle Matijašić 2007a, 19, Fig. 9)

Obr. 120 Kravljji mys - baze pro arbores nebo dřevěné stipites (podle Matijašić 1987, 85, Sl. 6)

Obr. 121 Mala Vala - stipites in situ (podle Ujčić 2007, 274)

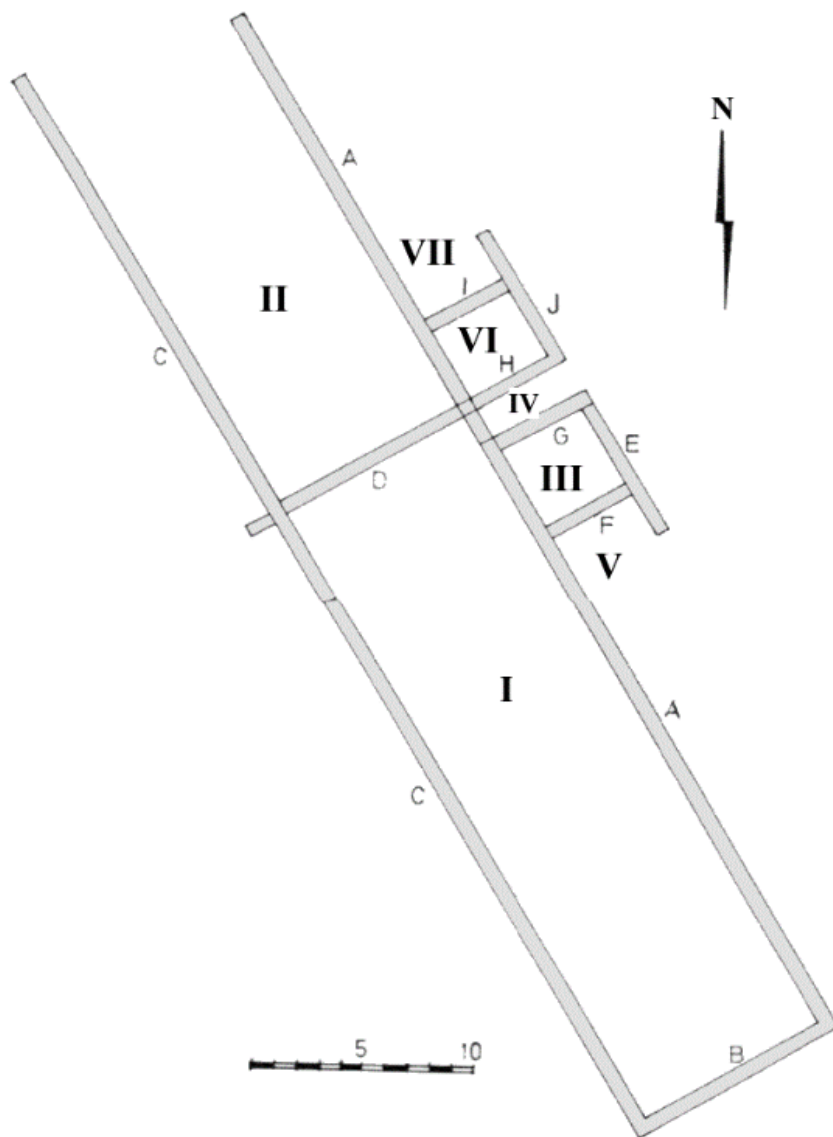
Obr. 122 Kupinovik - jižní *stipites* s nápisem (foto J. Kopáčková)

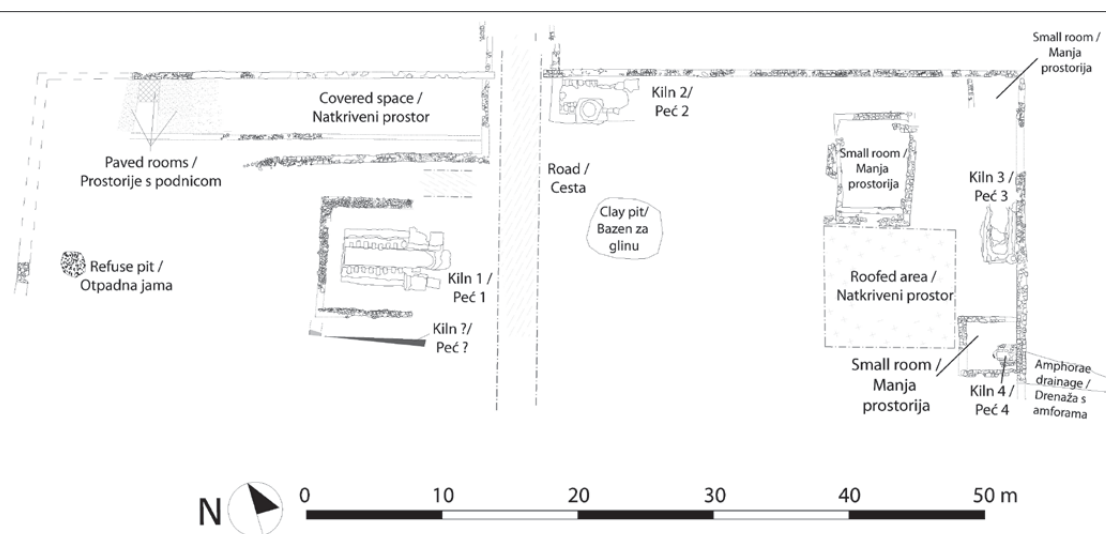
Obr. 123 Diokleciánův palác - Sklepení - současný stav v expozici (foto J. Kopáčková)

Obr. 124 Bunje - malý dekantační bazén v místnosti (Y) (podle Botte – Jelinčič 2017, 8, Fig. 8)

Obr. 125 Igalo - pūdorys budovy (podle Mirnik 2011, 39, Tlocrt)

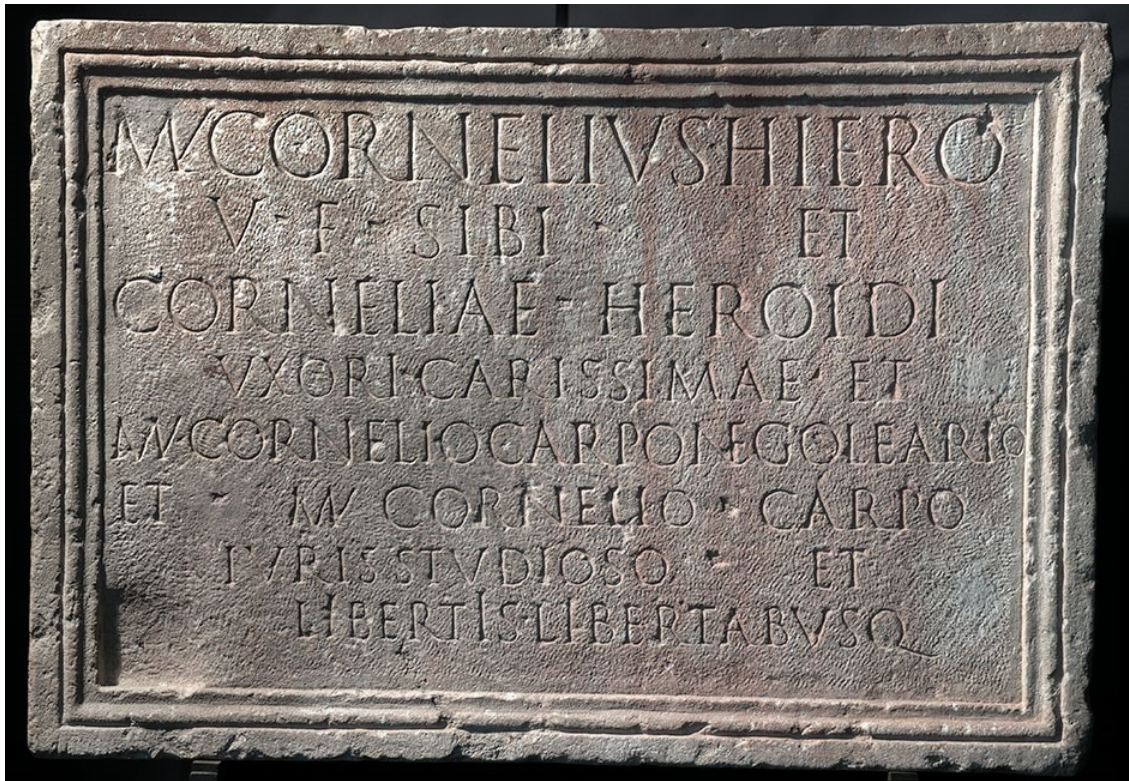
Obr. 126 Figlina v Crikvenici (Ad Turres) (podle Konestra 2020, 78, Fig. 3)

Obr. 127 *Fullonica*, zátoka Verige (podle Begović Dvoržak – Dvoržak Schrunck 2005, 132, Sl. 6)

Obr. 128 Octavianův monument od bratří Papii CIL III 14625 (podle EDCS)

Obr. 129 Nápis obchodníka s olivovým olejem (CIL III, 2936) (podle EDCS, Foto: Ortolf Harl)